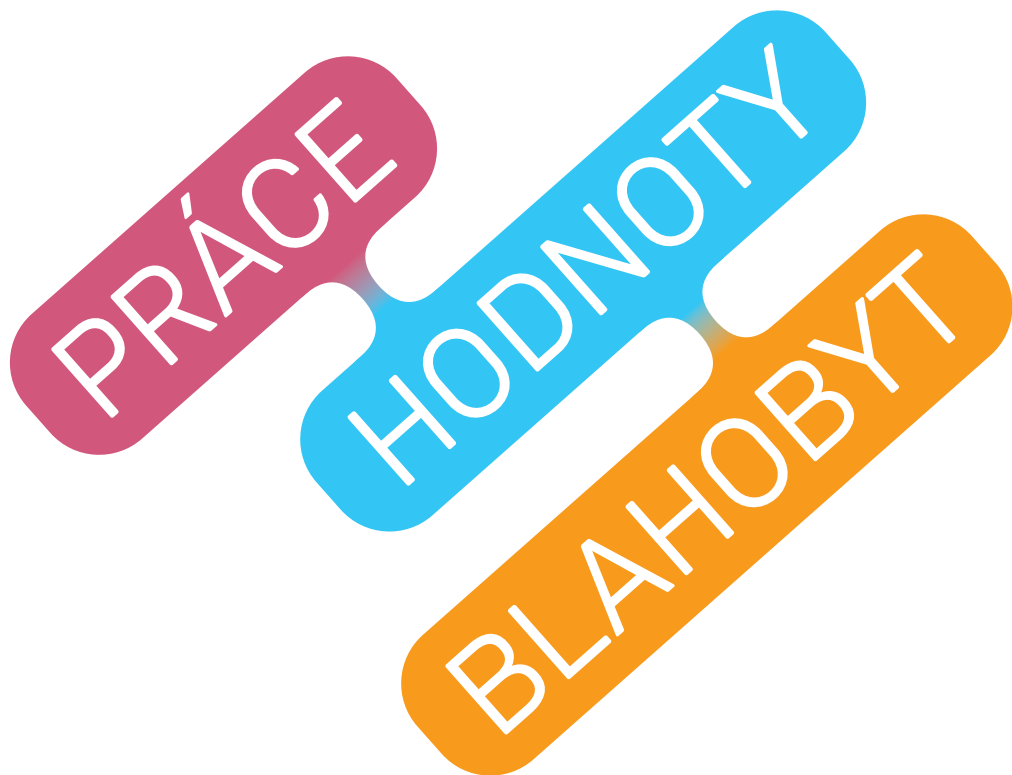
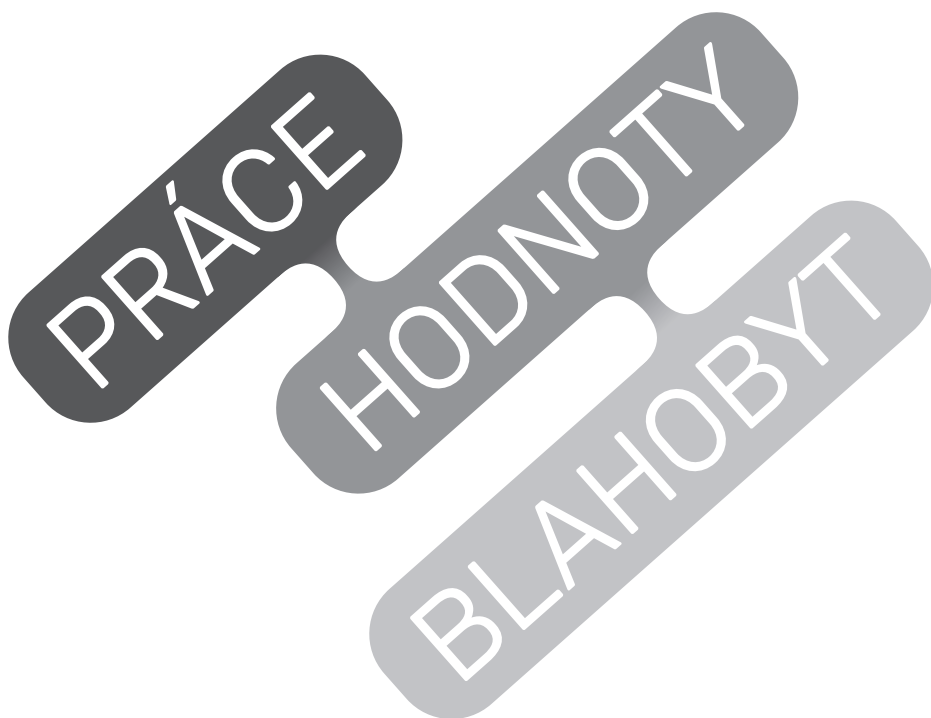

Jiří Večerník (ed.)

ČESKÉ REÁLIE
V EVROPSKÉM KONTEXTU

Jiří Večerník (ed.)

ČESKÉ REÁLIE
V EVROPSKÉM KONTEXTU

SOÚ

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

**PRÁCE, HODNOTY, BLAHOBYT.
ČESKÉ REÁLIE V EVROPSKÉM KONTEXTU**

Jiří Večerník ed.

Autorský kolektiv:

Kamila Fialová, Dana Hamplová, Martina Mysíková,
Zdeněk R. Nešpor, Jiří Večerník

Dále spolupracovali:

Michaela Brázdilová, Natalie Simonová, Pavel Štika, Šárka Šustová

Praha, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. 2016

Odborně posoudili:

prof. Ing. Lubomír Mlčoch, CSc.

PhDr. Vladimír Krivý, CSc.

Publikace vznikla v rámci projektu GAČR reg. č. 14-15008S „Mění se hodnoty práce a zaměstnání v České republice v komparativní perspektivě“ a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378025.

Datové soubory šetření EU-SILC byly autorům poskytnuty na základě smlouvy mezi Eurostatem a Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i., čj. EU-SILC/2007/16, s příslušnými dodatky.

Kapitola 11 využívá stati publikované v časopise Politická ekonomie č. 7 z roku 2016. Děkujeme za laskavý souhlas s otištěním majiteli licence, kterým je Vysoká škola ekonomická.

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Práce, hodnoty a blahobyt : české reálie v evropském kontextu / Jiří Večerník ed.. -- Vydání první. -- Praha : Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2016. -- 416 stran
ISBN 978-80-7330-295-5 (vázáno)

331.5 * 316.7:316.344.3 * 17.023.35 * 330.59 * 316.728-021.465 * 331.101.32 * 316.752 *
(437.3) * (4)

- trh práce -- Česko
- trh práce -- Evropa
- vzdělanost -- Česko
- blahobyt -- Česko
- životní úroveň -- Česko
- kvalita života -- Česko
- pracovní spokojenost -- Česko
- hodnotová orientace -- Česko
- kolektivní monografie

316.33 - Ekonomická sociologie. Sociologie institucí, lidských sídel a komunit [18]

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2016

ISBN 978-80-7330-318-1

OBSAH

Úvod: Opomíjené aspekty na pomezí ekonomiky a společnosti 11

ČÁST 1. TRH PRÁCE A VZDĚLÁNÍ

Kapitola 1. Vývoj a problémy českého trhu práce 23

Jiří Večerník a Šárka Šustová

- 1.1 Zaměstnanost a nezaměstnanost 24
- 1.2 Ochrana práce a aktivní politika zaměstnanosti. 27
- 1.3 Flexibilita na trhu práce. 30
- 1.4 Pracovní mobilita 35
- 1.5 Dynamika a diferenciacce mezd 38
- 1.6 Závěr 41

Kapitola 2. Práce na částečný úvazek v evropských zemích. 44

Kamila Fialová

- 2.1 Faktory ovlivňující zaměstnávání na částečný úvazek 45
- 2.2 Vývoj a hlavní charakteristiky práce na částečný úvazek v Evropě 49
- 2.3 Metodologie a data 52
- 2.4 Hospodářský cyklus: krátkodobý a střednědobý vliv. 55
- 2.5 Instituce pracovního trhu a strukturální faktory: dlouhodobý vliv. 59
- 2.6 Rozdíly mezi východní a západní Evropou 63
- 2.7 Závěr 65

Kapitola 3. Vliv nízké pracovní intenzity na chudobu ve střední Evropě a České republice. 68

Martina Mysíková a Jiří Večerník

- 3.1 Vývoj ukazatelů ve středoevropském kontextu 69
- 3.2 Výzkumné soubory a použité proměnné 73
- 3.3 Vliv pracovní intenzity na ukazatele chudoby v ČR. 77
- 3.4 Závěr 80

Kapitola 4. Vzdělanostní nesoulad na českém trhu práce 82

Martina Mysíková

- 4.1 Různé způsoby měření potřebného vzdělání 83
- 4.2 Česká data a způsoby měření 85

4.3 Faktory vzdělanostního nesouladu	89
4.4 Vzdělanostní nesoulad a mzdy	93
4.5 Závěr	98

Kapitola 5. Další vzdělávání dospělých v České republice 100

Dana Hamplová a Natalie Simonová

5.1 Institucionální kontext	101
5.2 Postoj české dospělé populace k dalšímu vzdělávání a její účast v něm... 106	
5.3 Důsledky dalšího vzdělávání pro postavení na pracovním trhu	112
5.4 Závěr	117

Historický exkurs 1. První empirický výzkum práce v české sociologii ... 119

Zdeněk R. Nešpor

Sociologické zájmy Baťových závodů	121
Machotkův výzkum baťovců – metodologie a hlavní výsledky	123
Výzkum Baťova v kontextu Machotkova díla a vývoje české sociologie	127
Závěr	131

ČÁST 2. OBJEKTIVNÍ A SUBJEKTIVNÍ BLAHOBYT

Kapitola 6. Blahobyť v České republice v agregátních ukazatelích. 135

Kamila Fialová a Pavel Štika

6.1 Metodologické problémy měření blahobytu	136
6.2 Human Development Index a indikátory subjektivního blahobytu	138
6.3 Blahobyť v perspektivě OECD	141
6.4 Závěr	148

Kapitola 7. Subjektivní ukazatele blahobytu a jejich sledování. 150

Jiří Večerník

7.1 Vícerozměrné pojetí blahobytu	151
7.2 Koncepty štěstí a spokojenosti	153
7.3 HDP, příjmy a subjektivní blahobyť	155
7.4 Česká data pro analýzu a komparaci	158
7.5 Závěr	162

Kapitola 8. Determinanty subjektivního blahobytu v České republice a střední Evropě 164

Jiří Večerník

8.1 Dosavadní analýzy vlivu transformace na osobní spokojenost	165
8.2 Osobní spokojenost v makropohledu	169
8.3 Osobní spokojenost v mikropohledu	171
8.4 Osobní spokojenost v makro-mikro syntéze	176
8.5 Závěr	179

Kapitola 9. Ekonomická úroveň a subjektivní blahobyť v evropských zemích. 183

Martina Mysíková a Jiří Večerník

9.1 Vývoj spokojenosti se životem a vliv HDP	184
9.2 Vliv charakteristik jednotlivců a domácností	190
9.3 Vliv mikro- a makroproměnných	193
9.4 Vývoj po roce 2008: od transformace ke krizi	195
9.5 Závěr	201

Kapitola 10. Chudoba v objektivních a subjektivních ukazatelích v České republice a EU. 203

Martina Mysíková a Jiří Večerník

10.1 „Objektivní“ ukazatele chudoby.	204
10.2 „Subjektivní“ ukazatele chudoby.	208
10.3 Chudoba v ČR v mezinárodním porovnání.	216
10.4 Závěr	223

Historický exkurs 2. Sociologie jako cesta k blahobytu a štěstí 226

Zdeněk R. Nešpor

Uvedení sociologie do českého intelektuálního prostředí a její další vývoj . .	228
Sociologie jako cesta k prosperitě a štěstí	232
Závěr	236

ČÁST 3. SPOKOJENOST A HODNOTY

Kapitola 11. Spokojenost se životem a zaměstnáním v České republice . . . 241

Martina Mysíková a Jiří Večerník

11.1 Koncepty spokojenosti se životem a se zaměstnáním.	242
11.2 Výzkumná data a použité proměnné	244
11.3 Determinanty spokojenosti se životem a zaměstnáním	250
11.4 Závěr	259

Kapitola 12. Rozdíly ve spokojenosti v zaměstnání v evropských zemích. 261

Martina Mysíková a Jiří Večerník

12.1 Konceptuální přístupy a přehled literatury	262
12.2 Změny ve spokojenosti v zaměstnání.	264
12.3 Specifikace modelu a metodika	269
12.4 Spokojenost v zaměstnání ve východní a západní Evropě.	273
12.5 Závěr	278

Kapitola 13. Vliv zaměstnání na spokojenost matek v České republice. . . 281

Dana Hamplová

13.1 Dosavadní výzkum.	282
--------------------------------	-----

13.2 Alternativní metoda měření štěstí	284
13.3 Otázka výběru a endogenita zaměstnání matek	286
13.4 Způsob odhadu subjektivního blahobytu	287
13.5 Rozdíly v blahobytu zaměstnaných a nepracujících matek	289
13.6 Závěr	298

Kapitola 14. Hodnoty práce v České republice a evropských zemích 300

Jiří Večerník

14.1 Metodologické problémy a dosavadní výzkum	301
14.2 Modul ISSP „Pracovní orientace“ a použité proměnné	303
14.3 Spokojenost se zaměstnáním v ČR a Evropě	305
14.4 Proměny hodnot práce v České republice	307
14.5 Hodnoty práce mezinárodně	312
14.6 Závěr	318

Kapitola 15. Vliv religiozity na pracovní orientace a sociální život v současné české společnosti 321

Zdeněk R. Nešpor

15.1 (Evangelikální) Náboženství jako vysvětlující proměnná	322
15.2 Sekularizace a nechuť k náboženské sebedeklaraci	325
15.3 Vliv konfesionality a náboženské participace na zaměstnanost a příjmy	327
15.4 Veřejné a sociální působení (evangelikální) religiozity	331
15.5 Závěr	334

Historický exkurs 3. Náboženství a religiozita jako vysvětlující faktor sociálních jevů 337

Zdeněk R. Nešpor

Paradigma evropské sekularizace	340
Náboženství jako volba	345
Za hranicemi paradigmat	349
Závěr	353

Závěrem: práce, blahobyt a hodnoty v souvislostech 356

Jiří Večerník

PŘÍLOHY

Zdroje dat	363
Použité zkratky	367
O autorech	369
Summary	371
Literatura	379
Jmenný rejstřík	408

ZDROJE NĚKTERÝCH KAPITOL

Kapitola 3. Vliv nízké pracovní intenzity na chudobu

Mysíková, Martina, Večerník, Jiří, Želinský, Tomáš. 2015. „Vliv nízké pracovní intenzity na chudobu v České republice a Slovenské republice.“ *Ekonomický časopis* 63 (6): 555–575.

Kapitola 4. Vzdělanostní nesoulad na českém trhu práce

Mysíková, Martina. 2016. „Educational mismatch in the Czech labour market.“ *Národohospodářský obzor/Review of Economic Perspectives* 16 (2), 110–127.

Kapitola 5. Další vzdělávání dospělých v České republice

Simonová, Natalie, Hamplová, Dana. 2016. „Další vzdělávání dospělých v České republice – kdo se ho účastní a s jakými důsledky?“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 52 (1): 3–26.

Kapitola 6. Blahobyt v České republice v agregátních ukazatelích

Fialová, Kamila, Štika, Pavel. 2015. „Well-being in the Czech Republic in an aggregate perspective.“ *Národohospodářský obzor/Review of Economic Perspectives* 15 (1): 71–88.

Kapitola 7. Subjektivní ukazatele blahobytu a jejich sledování

Večerník, Jiří. 2012. „Subjektivní indikátory blahobytu: přístupy, měření a data.“ *Politická ekonomie* 60 (3): 291–308.

Kapitola 8. Determinanty subjektivního blahobytu v České republice a střední Evropě

Večerník, Jiří. 2014. „Subjektivní blahobyt v České republice a střední Evropě: makro- a mikro-determinanty.“ *Politická ekonomie* 62 (2): 249–269.

Kapitola 10. Chudoba v objektivních a subjektivních ukazatelích

Mysíková, Martina, Večerník, Jiří. *Chudoba v České republice. Kritický pohled na evropské ukazatele*. Studie pro Strategii AV21, 2015.

Kapitola 11. Spokojenost se životem a zaměstnáním v České republice

Mysíková, Martina, Večerník, Jiří. 2016. „Spokojenost se životem a zaměstnáním v České republice.“ *Politická ekonomie* 64 (7): 851–866.

Historický exkurs 1. První empirický výzkum práce v české sociologii

Nešpor, Zdeněk R. 2015. „Baťov 1940 – první český empiricky podložený výzkum v oblasti sociologie práce.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 51 (2): 279–297.

Historický exkurs 2. Sociologie jako cesta k blahobytu a štěstí

Nešpor, Zdeněk R. 2013. „Sociologie jako cesta ke štěstí: česka verze.“ *Teorie vědy* 35 (4): 481–497.

Historický exkurs 3. Náboženství a religiozita jako vysvětlující faktor sociálních jevů

Nešpor, Zdeněk R. 2009. „Z centra na periferii a zase zpátky? Vývoj sociologie náboženství a proměny její pozice v sociologickém uvažování druhé poloviny 20. století.“ *Sociológia* 41 (2): 121–148.

OPOMÍJENÉ ASPEKTY NA POMEZÍ EKONOMIKY A SPOLEČNOSTI

Tato studie je věnována trhu práce, vzdělání a zejména pak subjektivním aspektům světa práce a života. Snažíme se vykročit za souhrnné statistiky, makroekonomická data a takzvané objektivní ukazatele. K tomu využíváme široké palety výzkumů, které umožňují podívat se na souvislosti jevů, diferenciaci pracovních a životních podmínek a specifické skupiny. Zejména nás pak zajímají subjektivní aspekty lidského blahobytu, jeho vývoje a souvislosti s makro- a mikropodmínkami. V řadě kapitol zasazujeme realie české společnosti do komparativního kontextu evropských zemí. Jde o důležitá témata, jejichž velké části nebyla doposud v našem společenskovědním výzkumu věnována patřičná pozornost.

Významným východiskem je pro nás přesvědčení, že stav společnosti, a zejména pak její dlouhodobý vývoj, je třeba posuzovat v interakci objektivních a subjektivních aspektů. Moderní politiky se nutně pohybují na rozhraní sociální a ekonomické sféry, což současně znamená, že musejí vykročit za průměry a makroindikátory, směrem k diferenciacím a mikropohledům. K tomu patří i zájem o postoje a hodnoty, které jsou tradiční výzkumnou oblastí sociologie a psychologie, k nimž se však stále častěji obrací i moderní ekonomie. Jejich analýza ovšem předpokládá dostatečně širokou a kvalitní databázi vhodnou k propojení makro- a mikroroviny, charakteristik individuů a společenských struktur.

Od roku 1990 se postupně zaplňuje vakuum v popisu naší společnosti. Velká část výzkumů přitom probíhá v mezinárodní komparaci umožňující zasadit česká data do evropského i ještě širšího kontextu. Kromě postupného zapojování naší země do komparativních sociologických projektů bylo velkým krokem odstartování jednotného statistického šetření zemí EU v roce 2005 pod supervizí Eurostatu. Toto šetření, nazvané *European Union – Statistics on Income and Living Conditions* (dále EU-SILC), spolu s každoročními přídatnými moduly na různá témata, skýtá obrovské možnosti srovnávání na úrovni jednotlivců a domácností jak v rámci jednotlivých zemí, tak v mezinárodním měřítku.

Kromě tohoto šetření, které hojně využíváme v jeho národní i mezinárodní podobě, vytěžujeme řadu dalších zdrojů, což jsou povětšinou malé sociologické výzkumy realizované v rámci mezinárodních výzkumných projektů. V komparativně zaměřených kapitolách si všímáme buď střeoevropského kontextu (což

jsou čtyři země Visegrádu a dále Rakousko a Německo), anebo srovnáváme všechny evropské země. Referujeme rovněž ke studiím institucí, které mají evropský (popř. širší) záběr takřikajíc v popisu práce, jako je OECD, ILO, Eurostat či Eurofound. V centru naší pozornosti ovšem primárně, a v mnoha kapitolách výlučně, stojí Česká republika (dále ČR). V těchto případech se však snažíme sledovat převážně dlouhodobý vývoj.

Publikace je rozdělena do tří částí, které na sebe navazují, popř. se zčásti prolínají. V první části se věnujeme českému trhu práce a vzdělání, a to především z objektivního hlediska. Ve druhé části se zaměřujeme na objektivní a subjektivní blahobyt, jejich měřítka, determinanty a souvislosti. Ve třetí části pojednáváme hodnoty práce a života na základě postojových výzkumů. Ke každé části je připojen „historický exkurs“ využívající starší prameny a popisující dávnější iniciativy. Každá kapitola představuje samostatný celek, v některých případech vycházející z formátu časopisecké stati, anebo k formulaci určitého samostatného výsledku alespoň směřuje. Uvedme k obsahu knihy podrobněji.

První kapitola je věnována popisu vývoje na českém trhu práce, a to téměř výlučně z objektivního hlediska. Konstatujeme, že obstál ve „zkoušce kapitalismu“ vcelku dobře, i přes svízelné peripetie dopadů privatizace a s ní spojených nákladů. Základem je solidní kondice exportně orientované – a v důsledku tudíž závislé – ekonomiky. V mezinárodním porovnání patří český trh práce k těm, jež jsou díky pasivní a částečně i aktivní politice zaměstnanosti poměrně úspěšně chráněny. I když komparativně jsou náklady práce nízké, pro české zaměstnavatele jsou zatěžující relativně vysoké odvody na sociální a zdravotní pojištění. Snaha vyhnout se jim pak vede mnohé firmy k nejrůznějším pololegálním, či přímo nelegálním praktikám. Pokud jde o mobilitu, čeští pracovníci v ní sice nevyčníkají, nicméně hlubší retrospektiva pohybů na pracovním trhu i tak ukazuje velké přesuny jednotlivců z hlediska profesí, firem i pozic. A pokud jde o posuny od uplatnění „českých rukou“ směrem k zapojení „českých hlav“, jde o proces pomalý, nicméně nezanedbatelný. Podíl vysokoškolsky vzdělaných pracovníků se zvyšuje, roste počet lidí zaměstnaných ve vědě a výzkumu, přičemž pro některé zahraniční firmy se ČR stává strategickou základnou v Evropě. V jakém horizontu a do jaké míry se to projeví na českém trhu práce a ve výraznějších změnách složení pracovních sil, je ovšem otevřenou otázkou.

Druhá kapitola se zabývá zaměstnáním na částečný úvazek, a to z hlediska porovnání situace ve východní a západní Evropě. Do analýzy jsou zapojeny institucionální faktory, jako je fungování trhu práce, vývoj hospodářského cyklu či instituce pracovního trhu, a dále strukturální faktory, jako je zaměstnanost v sektoru služeb, míra participace žen, průměrné mzdy a rozsah šedé ekonomiky. Ohledně frekvence částečných úvazků ČR zaostává, což se ovšem týká i dalších zemí východní Evropy, kde představují spíše nedobrovolnou alternativu k plnému úvazku než vlastní volbu. Týká se především žen, pro něž vážnou překážkou v takovém uplatnění představují nízké mzdy. Spojitost mezi zaměstnáním na částečný úvazek

a velikostí šedé ekonomiky naznačuje, že pracovníci často kombinují práci načerno s formálním zaměstnáním na kratší úvazek. Podpora této formy zaměstnání by se mohla pozitivně projevit u starších zaměstnanců zlepšením jejich finanční situace, u mladých pak rozšířením přístupu na pracovní trh. Jde o vítanou alternativu k nezaměstnanosti, která zvyšuje využití pracovní síly, neboť umožňuje snadný přechod na plný úvazek a odchod z něj.

Třetí kapitola pojednává vztah ekonomické aktivity a chudoby, což je tematika, na kterou se v posledním desetiletí čím dál více zaměřuje pozornost mezinárodních institucí, jako je OECD a Evropská komise. Na datech šetření EU-SILC je nejprve popsána situace ve střeoevropském prostoru, v jehož kontextu se ČR jeví v dobré pozici, pokud jde o ukazatele pracovní intenzity a s ní související poměrně nízké úrovně chudoby. Podrobně je analyzován vývoj v ČR v minulém desetiletí, a to na základě charakteristik osob i domácností, v nichž žijí. Pokud jde o příjmovou chudobu, je vliv pracovní intenzity na její snížení velmi významný. Ohrožení chudobou nicméně zůstává výraznou doménou osob pracujících méně než půl roku. Pokud jde o finanční obtíže, zjišťujeme zejména mnohem slabší vliv pracovní intenzity ostatních členů domácnosti. Znamená to, že je-li brána v úvahu celková bilance hospodaření, pak ani plná pracovní intenzita ostatních členů domácnosti nesnižuje riziko finančních obtíží tak výrazně, jako když uvažujeme jen relativní příjmy. Zásadním poznatkem, který se ovšem týká analýzy chudoby obecně, je odlišnost v zachycení rizikové populace „objektivním“ příjmovým a „subjektivním“ finančním ukazatelem, čímž se dále podrobně zabývá kapitola 10.

Čtvrtá kapitola otevírá metodologicky svízelné téma nesouladu mezi úrovní dosaženého vzdělání zaměstnance a vzděláním požadovaným na jeho pracovní pozici v ČR. Přistupuje k němu třemi způsoby měření: normativním způsobem, založeným na externí definici vzdělanostních požadavků ze strany analytiků pracovního trhu, dále statistickým způsobem, založeným na sledované úrovni vzdělání zaměstnanců, a konečně subjektivním způsobem, kdy je požadované vzdělání hodnoceno samotným zaměstnancem. Každý přístup vyžaduje jiný druh dat, přičemž výsledky se pochopitelně liší. Vliv vzdělanostního nesouladu na výši mezd v ČR odpovídá zjištěním z jiných zemí. Za prvé, „převzdělání“ zaměstnanci mají nižší mzdy a „podvzdělání“ zaměstnanci naopak vyšší mzdy v porovnání s lidmi se stejným vzděláním, avšak zaujímajícími pozice, kterým jejich vzdělání odpovídá. Výnosy z let požadovaného či předpokládaného vzdělání jsou tudíž vyšší než výnosy ze vzdělání skutečně dosaženého. Zjištěná fakta představují výzvu dvěma hlavními teoriemi ekonomie práce. Podle teorie lidského kapitálu totiž ovlivňuje výši mzdy počet let skutečně dosaženého vzdělání, zatímco podle teorie „job competition“ je výše mzdy určena pouze danou pozicí a tedy úrovní požadovaného vzdělání. Fakticky však mzdy nejsou závislé ani pouze na vzdělání zaměstnance, ani pouze na pracovní pozici – realita leží někde uprostřed.

Pátá kapitola klade dvě závažné otázky týkající se celoživotního vzdělávání u nás, totiž kdo se ho účastní a jaké jsou jeho dopady. Zájmem společnosti je za-

bránit poklesu dovedností a přiblížit se vyspělejšími zemím, navzdory nedůvěře vůči dalšímu vzdělávání a silné resistenci ze strany české dospělé populace. Ukazuje se, že dále se vzdělávat chtějí ti, kdo jsou již vzdělaní, a že v tomto ohledu jsou rozdíly mezi vzdělanostními skupinami větší než v ostatních zemích OECD. S tím souvisí i minimální zájem o další vzdělávání ze strany nezaměstnaných či osob stojících mimo trh práce. Výsledkem je pak nízká efektivita rekvalifikačních kurzů. Analýzy však naznačují, že další vzdělávání může být efektivním nástrojem vstoupné mobility, byť jedince příliš neochraňuje před mobilitou sestupnou. Data rovněž ukazují, že ženám přináší další vzdělávání více než mužům, přičemž čeští zaměstnavatelé více investují do dalšího vzdělávání žen než vzdělávání mužů. Faktem je, že ženy častěji pracují v profesích a sektorech, kde je vzdělávání a zvyšování kvalifikace obvyklejší. Navíc si ženy uvědomují potřebu dalšího vzdělávání pro své uplatnění po delším období stráveném v domácnosti.

První část studie uzavírá historický exkurs věnovaný objevu první české empirické studie na téma chování v oblasti práce, vycházející z výzkumu vedeného mezi zaměstnanci Baťových závodů v dnešních Otrokovicích. Studii zpracoval na počátku čtyřicátých let Otakar Machotka, přední český sociolog, který se v době německé okupace angažoval v odboji a po válce pak při obnově republiky. V roce 1948 však v oprávněných obavách z komunistické perzekuce odešel do amerického exilu. Výzkum byl založen na statistické analýze informací o zaměstnancích podniku, což bylo v této době výjimečným počinem i v evropském měřítku. Ve studii byly diskutovány, doplňovány a korigovány tehdejší poznatky především americké sociologie práce, přístup souzněl s metodologickými a konceptuálními posuny, jimiž obor tehdy procházel, což svědčí o Machotkově erudici a schopnosti participovat na mezinárodním sociologickém provozu. Obnovení sociologie podniku, práce a zaměstnání u nás v šedesátých letech minulého století již vycházelo z jiných zdrojů, aniž by si někdo uvědomil, že některé z nich odpovídaly právě Machotkově úsilí.

Šestá kapitola otevírá druhou část studie, která je věnována subjektivnímu blahobytu. Tento koncept, zprvu psychologický a sociologický, v posledním desetiletí imperativně vstoupil i do ekonomie, a to nejprve na agregátní rovině, kde se stal výzvou měření blahobytu na základě hrubého domácího produktu. Kapitola popisuje nejrůznější alternativní přístupy koncipované organizacemi Spojených národů (Human Development Index), OECD (Your Better Life Index) a dalšími institucemi. Analýza ukazuje, jak zásadní je výběr indikátorů pro hodnocení blahobytu. Pokud jde o ČR, její hodnocená pozice se zlepšuje s narůstajícím počtem sledovaných oblastí a zastoupením subjektivních hledisek, kdy role příjmu slábne. Není-li brána v úvahu udržitelnost, ve středoevropském rámci dosahuje ČR střední úrovně blahobytu, tedy nižší než v Rakousku a Německu, avšak vyšší než ve zbývajících zemích Visegrádu. Zatímco ve srovnání s čistě ekonomickým měřítkem se zdá být vhodnost takto komplexního přístupu nesporná, širší záběr vstupních informací ztěžuje vytvoření jednoznačného měřítka. Složené indexy

jsou závislé na nastavení výchozího rámce, který pokrývá výběr vhodných indikátorů a systém vah, a proto musejí být interpretovány s příslušnou opatrností.

Sedmou kapitolou otevíráme podrobnější vhled do subjektivních indikátorů na mikroúrovni. V návaznosti na předchozí kapitolu je poskytnut přehled hlavních konceptů, přístupů a datových zdrojů s cílem vytvořit východiska pro analýzu empirických dat. Nejprve se upozorňuje na rozvíjející se mnohorozměrné přístupy k individuálnímu a společenskému rozvoji. Poté se text věnuje způsobům zkoumání subjektivního blahobytu a jejich problémům. Dále jsou shrnuty dosavadní pokusy vztáhnout k sobě ekonomický růst a lidské štěstí. Nakonec je předložen přehled výzkumů použitelných pro znázornění vývoje a faktorů subjektivního blahobytu v ČR ve srovnání s jinými zeměmi. Upozorňuje se na to, že v úsilí o konceptuální uchopení a empirické podchycení subjektivního blahobytu nejde jen o přínos získaných poznatků, nýbrž především o to, aby se debata o sledování blahobytu prohloubila a získala na významu a tím se zvýšily šance na uplatnění získaných poznatků při rozhodování o další budoucnosti společnosti. Zatímco snahy o „utváření štěstí občanů“ politikou jsou utopickými ideologiemi, úsilí o širší zachycení podmínek lidského života, včetně subjektivní percepce a vnitřního potenciálu aktivit, má zásadní význam.

Osmá kapitola je věnována analýze subjektivního blahobytu ve středoevropských zemích se zaměřením na vliv ekonomické transformace, a to v dlouhodobém horizontu. Na základě výzkumů *European Values Study* jsou v rozlišení zemí a dekád propojeny roviny makro a mikro a ukázána souvislost mezi ekonomickým vývojem na straně jedné a situací domácností a její reflexí na straně druhé. V roce 1991 byla osobní spokojenost do značné míry sycena nadšením ze změny režimu a nabytých svobod. I když byla úroveň spokojenosti v tranzitivních zemích nižší než v Rakousku a západním Německu, rozdíly nebyly zdaleka tak velké, jak by odpovídalo propasti v životní úrovni. Také tranzitivní země si byly blíže z hlediska spokojenosti než z hlediska HDP. S vyprcháváním entuziasmu z režimní změny začaly materiální podmínky postupně nabývat na významu. K roku 1999 se sledované země od sebe vzdálily a rozložily podél delší osy spokojenosti. K roku 2008 však váha rozdílů mezi zeměmi poklesla a ze středoevropského jádra se oddělily Maďarsko a území bývalé NDR s výrazně méně spokojenou populací. Pokud jde o vývoj po roce 2008, výsledky různých výzkumů se liší v úrovni spokojenosti i v trendech. Rozdíly mezi datovými zdroji jsou však jen mírné, neboť také evidované posuny jsou malé. Ukazuje se, že hospodářská recese se neprojevila žádným dramatickým poklesem osobní spokojenosti.

Devátá kapitola nahlíží podrobněji do vztahu mezi životní spokojeností a ekonomickou úrovní měřenou hrubým domácím produktem, a to v širším srovnání evropských zemí, specificky pak v rozlišení starých a nových členských zemí EU. Nejprve jsou sledovány změny životní spokojenosti a korelovány s vývojem ekonomické úrovně měřené HDP. Poté je ukázána závislost spokojenosti na charakteristikách osob a domácností. V další analýze jsou pak propojeny vlivy na úrovni

zemí a osob. V nových členských zemích po „spíše nešťastných“ devadesátých letech následovala „spíše šťastná“ léta po roce 2000, což vedlo k výraznému sblížení průměrné životní spokojenosti v obou regionech. Také struktura determinace životní spokojenost konvergovala, nikoli ale jednosměrně, že by „východ“ pouze přijal „západní“ vzor, nýbrž z obou stran. V nových členských zemích EU evropského kontinentu je pozorováno kontinuální posilování vlivu základních demografických a stratifikačních proměnných, což mělo za následek znásobení procenta variance životní spokojenosti vysvětlené osobními charakteristikami v roce 1999, oproti roku 1991. To současně znamená výrazné potlačení rozdílů mezi zeměmi v makroekonomické rovině.

Desátá kapitola je věnována srovnání různých ukazatelů chudoby, spolu s kritickým hodnocením indikátorů koncipovaných Evropskou komisí v rámci *Strategie Evropa 2020*. Na českých a evropských datech šetření EU-SILC jsou porovnány „objektivní“ a „subjektivní“ ukazatele a dále porovnána data uvedeného šetření s administrativními zdroji a nakonec i celková úroveň sdělených příjmů s údaji Národních účtů. V protíváze ke kritickému pohledu na unijní ukazatele upozorňujeme na přednosti subjektivního ukazatele založeného na dotazu, jak domácnost vychází se svými příjmy. Jak je zdůrazněno, v mezinárodním srovnání chudoby se totiž nelze opírat jen o příjmy, ale je nutné zahrnout rovněž výdaje, nelze se omezit pouze na relativní příjmovou nerovnost, ale také brát ohled na koupěschopnost populace. Z hlediska různorodých aspektů chudoby je disponibilní ukazatel založený na sdělení, že domácnost vychází se svými příjmy s velkými obtížemi, poměrně vyvážený a odpovídá pozornosti věnované společenskými vědami subjektivním indikátorům blahobytu. Zatímco z relativního hlediska ohrožení příjmovou chudobou je ČR na prvním místě v rámci EU, z absolutního hlediska velkých obtíží vyjít s příjmem je na desáté pozici. Populace zachycené uvedenými dvěma ukazateli se překrývají pouze z jedné třetiny, což signalizuje omezenou výpovědní schopnost neustále zdůrazňovaného indikátoru relativní příjmové chudoby.

V souvislosti s tematikou subjektivního blahobytu klade druhý historický exkurs otázku, zda ideologická, sociální a politická angažovanost mnohých dnešních sociologů není pozůstatkem usilování o sociologii jako vědu vedoucí k blahobytu a štěstí. Zrod sociologie byl spojen s kritikou náboženských ideologií a snahou nahradit je „vědeckým poznáním“. Sociologie měla stanovovat „zákony štěstí“, které by umožňovaly sociální a etický pokrok, spokojenost a prosperitu jednotlivců a hlavně celých společností, přičemž v českém prostředí byla tato orientace výraznější než jinde. Zatímco v případě „otců zakladatelů“ české sociologie, T. G. Masaryka a Josefa Kaizla, byly uvedené aspekty korigovány jejich akademickým působením a politickou činností, jejich následovníci a epigoni podobnou korekci mnohdy postrádali. Na Masaryka se tak mohla odvolávat jak meziválečná akademická sociologie, která se své náboženské funkce zcela vzdala, tak i různí sociologičtí blouznivci, kteří trvali na funkcionální náhradě náboženství. Zatímco první

oprávněně vstoupili do dějin české sociologie, na druhé se téměř zapomnělo, ačkoli v dobovém kontextu byli uznávanými propagátory sociologie. Tyto tendence však nejsou jen záležitostí minulosti. Nespokojenost s omezeními a negativními dopady demokracie, distance od mnohdy samozvaných a nesnadno odstranitelných politických elit a absence hlubšího transcendentního ukotvení vedou při vhodné „katalýze“ k zájmu o různé podoby autoritářství. Vědecké ideologie nejsou imunní vůči tomu, aby nabízely „snadná řešení“ společenských problémů.

V jedenácté kapitole se zaměřujeme na vztah spokojenosti se životem a se zaměstnáním na základě otázek obsažených v modulu o blahobytu šetření EU-SILC. V obou případech spokojenost silně převládá nad nespokojeností a obě subjektivní hodnocení jsou navzájem provázaná. Jako nejvhodnější výklad se nabízí model „spillover“, podle něhož se zkušenosti ze zaměstnání přelévají do života a naopak, což reflektuje pozitivní souvislost spokojenosti v práci a se životem. Krajně protikladná zařazení jsou sdílena minimálně, avšak v součtu spolu s mírnějšími variantami odlišného zařazení dávají pětinu dotázaných spokojenějších se zaměstnáním než se životem a sedminu dotázaných spokojenějších se životem než se zaměstnáním. V případě analýzy spokojenosti se životem se ukazují jako velmi významné efekty pohlaví, věku, vzdělání, typu domácnosti, ekonomického statusu, příjmu a zdravotních problémů. V případě analýzy spokojenosti se zaměstnáním v širším kontextu různých faktorů však byla většina těchto efektů potlačena, zatímco významným zůstal vliv vzdělání, zdravotního stavu a profesních kategorií. Protože v použitých výzkumných datech chybí osobnostní charakteristiky, nebylo možné ověřit nejzajímavější hypotézu „třetího vzadu“, tedy charakteristiky, která může ovlivňovat spokojenost jak se životem, tak i se zaměstnáním a vytvářet tak jejich zdánlivou korelaci.

Ve dvanácté kapitole sledujeme spokojenost v zaměstnání v komparativní evropské optice na základě dat *European Social Survey*. Zatímco její úroveň se mezi východní a západní Evropou značně liší, vlivy určitých faktorů se odlišují již mnohem méně. Například efekty pohlaví či vzdělání na spokojenost v zaměstnání jsou ve východoevropských zemích nevýznamné. Avšak vliv různých aspektů vykonávané práce na spokojenost se zaměstnáním se liší – například „ohrožení zdraví či bezpečnosti“ a „možnost vlastní organizace práce“ má silnější vliv v západní Evropě, zatímco „rozmanitá v práce“ a „možnost postupu“ mají zase silnější vliv ve východní Evropě. Rozdíly existují i v rámci regionů. To se týká hlavně odlišnosti Ruska od ostatních východoevropských zemí, ale také specifik Německa, Francie a Velké Británie v rámci západní Evropy. Oproti tomu pro všechny sledované země platí, že časově náročná práce výrazně snižuje spokojenost v zaměstnání, zatímco pocit přiměřeně placené práce, rozmanitost práce, možnost postupu a jistota práce ji zvyšují. Zajímavým zjištěním je, že pocit přiměřeně zaplacené práce se ukazuje jako důležitější faktor spokojenosti v zaměstnání než faktická životní úroveň domácnosti pracovníka, měřená jeho deklarací o tom, jak snadno vychází jeho domácnost s příjmem.

Třináctá kapitola se zabývá spokojeností v zaměstnání ve spojitosti s mateřstvím a péčí o děti, opět v evropském srovnání na základě dat *European Social Survey*. Podle názoru Betty Friedan jsou ženy v domácnosti nespokojené a frustrované. Návrat do zaměstnání by měl být přitom zvláště lákavý pro matky na zajištěných lepších pozicích se značnou volností v organizaci práce, zatímco k setrvání v domácnosti by měly zase vést nestabilní pracovní pozice s rigidní organizací práce vystavující ženy-matky většímu stresu a silnějšímu konfliktu mezi rodinou a zaměstnáním. Oproti tomuto očekávání se však ukázalo, že pobyt v domácnosti lépe hodnotí matky pracující předtím ve výhodném zaměstnání. Znamená to, že v tomto ohledu rozhoduje vlastní volba žen související s jejich jinými charakteristikami, než jaké zachycují výzkumy – jinými slovy, jde o endogenní proměnné vyvěrající z hodnot a preferencí žen. To má důsledky i pro sociální politiku: politiky zacílené na podporu zaměstnanosti matek, či naopak politiky návratu do práce odrazující těmto ženám v podstatě nepomáhají, anebo přinejmenším neovlivňují jejich subjektivní blahobyt. Pro některé ženy je lepší zůstat doma a pro jiné je lepší se vrátit do práce. Efektivní politika by měla umožnit ženám volbu podle jejich preferencí. Zjištěné rozdíly mezi zeměmi rovněž nezávisí na dostupnosti předškolní péče o děti a ochotě zaměstnavatelů nabízet flexibilní úvazky.

Čtrnáctá kapitola je věnována hodnotám práce a zaměstnání z hlediska vývoje v ČR a v mezinárodním srovnání vybraných evropských zemí. Použit je modul „Pracovní orientace“ šetření ISSP, jehož přínosem je možnost porovnání různých rozměrů vykonávaného zaměstnání se žádanými hodnotami práce. Fiktivní „deficit“ je v ČR nejvýraznější v případech výdělků a dále v případech jistoty zaměstnání a možností postupu. Naopak realita předstihuje žádaný stav v případech hodnot samostatnosti práce a její užitečnosti pro společnost. Míra nenaplnění žádaných hodnot práce je vesměs vyšší u žen než u mužů, přičemž v čase u žen výrazně narostla. Od roku 1999 do roku 2005 se zvýšil uvedený rozdíl v případech výdělků a k roku 2015 pak i z hlediska kariérních možností, zajímavosti práce a samostatnosti v zaměstnání. V mezinárodním srovnání výdělků a užitečnosti práce pro společnost – jakožto dvou kontrastních položek odpovídajících rozlišení vnitřních a vnějších hodnot práce – si jsou sledované země nejbližší z hlediska charakteristik vykonávaného zaměstnání a naopak nejdálší si jsou, pokud jde o rozdíl mezi přáním a realitou. Pozice ČR není v žádném ohledu extrémní, přičemž má blíže k západním zemím než k tranzitivním zemím středovýchodní Evropy. Rozdíly v ohledu pracovních hodnot nelze v úplnosti vysvětlit společenskými charakteristikami, pouze s opatrností lze konstatovat, že směrem k vyspělejším a bohatším zemím se dotázaní silněji vyjadřují pro postmaterialistické pojetí práce. Očekávání týkající se zřetelnějšího vlivu ekonomické úrovně či sociálního režimu se nepotvrdila.

Patnáctá kapitola se zabývá vlivem religiozity na pracovní orientaci a sociální život v současné české společnosti. Evangelikalismus (některých) českých církví

ví vede spíše k „bohostřednosti“ a nezájmu o „zkažený svět“ než k větší efektivitě pracovních orientací či k výraznějšímu veřejnému působení jejich členů. Slabá významnost výsledků použitého modulu ISSP „Pracovní orientace“ je způsobena nízkým zastoupením evangelikálně orientovaných skupin i celkovou nedůvěrou vůči náboženství a jeho veřejné deklaraci u nás. Jestliže se však v současné ČR neprojevuje religiozita jako významný faktor pracovních orientací a sociálního jednání mimo úzce vymezené kruhy, neznamená to, že tomu tak bude napořád. Kromě vývoje evangelikálně orientované části náboženského spektra lze počítat s dalšími tendencemi. Vlivem demografických změn a konverzí dochází k proměně etablovaných církví, která je katalyzována negativními postoji majority vůči církevní zbožnosti a současně probíhajícím majetkovým vyrovnáním státu s církvemi. Lze rovněž počítat s vlivem imigrantů, pro něž bude náboženská odlišnost významným sebevymežujícím faktorem ovlivňujícím postoje a jednání ať už v pozitivním, nebo negativním směru.

V návaznosti na tuto poslední kapitolu upozorňuje třetí historický exkurs na paradoxy, které odhaluje měnící se zájem sociologů o náboženství. Religiozita zpočátku stála v centru zájmu sociologie, která ovšem počítala s jejím rychlým překonáním v rámci širších sociálních procesů. Kvůli sekularistickému paradigmatu a empirické orientaci se tento zájem vytratil a sociologie tak byla zaskočena zvýznamněním religiozity na konci 20. století. Z okraje pozornosti však namnoze vystoupil jen předmět, zatímco sociologie náboženství jako speciální disciplína založená po druhé světové válce žila svým vlastním životem a elaborovala různé verze sekularizační teze, aniž by ji dokázala překonat. Tato teze však byla až na výjimky opuštěna, a zatímco v USA se uplatnila „vševysvětlující“ teorie racionální volby, v západní Evropě byly hledány nové perspektivy. Ty však vycházejí spíše ze sociologicko-náboženských teorií středního dosahu než z „velkých teorií“ postmoderny. Stejně jako dříve platí, že různost zvolených přístupů odráží konkrétní podmínky sociálního fungování náboženství v příslušných zemích. Po tomto rozrůznění a bouřlivých diskuzích zvolna dochází ke konvergenci, jejímž výsledkem je však opuštění jednotné teoretické perspektivy v rámci sociologie náboženství a větší důraz na „etnografické“ výzkumy. V každém případě platí, že zatímco sociologie náboženství klíčové problémy alespoň tematizuje, širší sociologická obec o ně zatím projevuje jen malý zájem.

***

Tento úvod není podepsán, protože se z naprosté většiny skládá se souhrnů jednotlivých kapitol, které mají své autory. Zde však editor publikace vystupuje ze své anonymity, aby připojil několik svých poznámek. Je si vědom dovolenosti, se kterou dal úvodu název „opomíjené aspekty na pomezí ekonomiky a společnosti“. Začneme-li tematikou českého trhu práce, těžko ji lze považovat za opomíjenou, když jí byly věnovány desítky článků a studií. Na syntézu, jež by propojila běžné

statistiky s politikami a chováním firem a lidí, však tato tematika stále čeká. Pokud jde o problematiku subjektivního blahobytu, byla už u nás sice otevřena, doposud však na ni nebyl zaměřen rozsáhlejší výzkum. O chudobě bylo napsáno mnoho, ale s naprostou prioritou poskytovanou ukazatelům EU, jejichž výstižnost nebyla podrobena analýze. Také tematika hodnot práce a života doposud čeká na své hlubší rozpracování. I tato publikace má ovšem k syntéze daleko.

Různorodost kapitol je dána odlišným odborným zázemím hlavních autorů představujících různé disciplíny – ekonomii (Mysíková a Fialová), sociologii (Hamplová a Večerník – současně rovněž ekonom), historii (Nešpor – současně sociolog a religionista). V této publikaci převažuje empirický přístup, zpracování velkého objemu dat sahající od jejich prosté deskripce až po uplatnění náročných metod analýzy. Mezi empirické analýzy jsou vloženy historické exkursy. První dva odkazují na kořeny, které má zkoumaná tematika v české sociologii. Třetí exkurs je věnován náboženství, jehož ekonomické působení bylo jádrem věhlasného Weberova sociologického výkladu vzniku kapitalismu. Jak zdůrazňuje autor tohoto exkursu, jestliže v současné české společnosti nemá uvedený aspekt zásadní význam, do budoucna tomu tak být nemusí.

Nakonec si ještě dovolíme poznámku poněkud odbíhající od věcné problematiky. Současný systém hodnocení vědy uplatňovaný v ekonomii a sociologii je založen především na ocenění článků. Ty by pak měly být tematicky co nejužší, tak aby se pokud možno vešly do schématu „teorie-hypotézy-data-analýza-výsledky“ a našly uplatnění v některém z časopisů separovaných podle disciplín, subdisciplín a často i paradigmat. Zaměření na úzce vymezený problém dále přispívá k existující atomizaci témat a útržkovitosti ve zdokumentování různých společenských jevů. Nakonec i snaha o souhrnnější či kumulativní poznání se rozptýlí v různých časopisech. Z tohoto důvodu se domníváme, že má smysl studie jako je tato, která trochu překračuje disciplinární hranice a skládá dohromady témata blízká i vzdálenější. A s tímto záměrem využíváme některých již publikovaných časopiseckých statí, které však povětšinou doznaly dopracování či aktualizace.

ČÁST 1

TRH PRÁCE A VZDĚLÁNÍ

VÝVOJ A PROBLÉMY ČESKÉHO TRHU PRÁCE

JIRÍ VEČERNÍK A ŠÁRKA ŠUSTOVÁ

Po roce 1989 se znovu zformoval po desetiletí potlačený český trh práce. Proměnilo se institucionální prostředí, struktura pracovních sil z hlediska odvětví, profese, kvalifikace a způsobu odměňování a – v souvislosti s tím – rovněž hodnoty práce a zaměstnání. Český trh práce se otevřel vyspělému světu, a tudíž i probíhající proměnám v éře globální ekonomiky. Požadavky na výkon narostly, pracovní místa se stala méně dostupnými a celoživotní stabilita povolání vzácnější. Otevřená tržní ekonomika nabourala zažitě pracovní jistoty, přičemž globalizační procesy dále umocňují již existující napětí a problémy.

V kontextu současných proměn světa práce hrají svoji aktivní roli různí aktéři, ať už individuální, kolektivní, či institucionální. Uplatňují se rovněž různé struktury působící „zdola“ (dynamika firem a trhů), „shora“ (stát a jeho orgány, legislativa a respekt k platnému právu) či ty, které rozvíjejí svoji aktivitu někde v širokém prostoru mezi nimi (odborové, zaměstnavatelské, profesní a občanské organizace). Z rutinního prostředí „komunistických jistot“ se takřka přes noc stala sféra práce rušným polem mobility a adaptací na každodenní výzvy.

Pro zaměstnanost je velmi důležité institucionální prostředí, tedy podmínky, mantinely, podněty a pravidla, které jsou vytvářeny jak pro zaměstnavatele, tak pro pracovníky. Toto prostředí ovlivňuje především legislativa a síla vynucování stanovených pravidel, dále vládní politiky v oblasti podpory podnikání, zaměstnanosti a sociální ochrany. Otevřenost vůči změnám a ochota vnímat nové trendy na pracovním trhu má pro pozici české ekonomiky v globalizujícím se prostředí zcela zásadní význam. Velmi důležité místo v tomto ohledu hrají strategie Evropské unie (dále EU), její programy a direktivy.

Na lisabonském summitu EU konaném v roce 2000 byly vytčeny konkrétní cíle, které musí členské země v oblasti zaměstnanosti dosáhnout do roku 2010. K revizi došlo v roce 2005, kdy jako priority lisabonského procesu byly vytčeny „růst a zaměstnanost“. Tehdy vytyčený program pro roky 2007–2013 shrnul pod jednu stře-

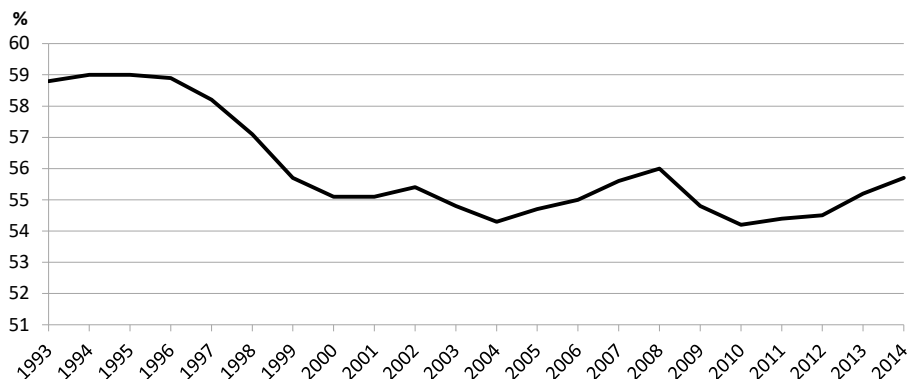
chu otázky zaměstnanosti, sociálního začleňování, pracovních podmínek, anti-diskriminačních opatření a rovnosti pohlaví. Naposledy byla v roce 2010 spuštěna desetiletá strategie *Evropa 2020*, v jejímž rámci byly stanoveny hlavní cíle – ve sféře práce byl vytčen záměr zaměstnat 75 % osob ve věkové kategorii od 20 do 64 let.

V této kapitole se zabýváme některými aspekty dosavadního vývoje českého trhu práce. Nejprve využíváme agregátních statistických údajů k narýsování vývoje zaměstnanosti a nezaměstnanosti po roce 1989. Dále se zabýváme institucionální ochranou práce a aktivní politikou zaměstnanosti. Poté ukazujeme různé aspekty flexibility práce a následně pak krátkodobý a dlouhodobý rozměr pracovní mobility. Nakonec se věnujeme vývoji mezd, proměnám v jejich diferenciaci a faktorům mzdových rozdílů.

1.1 Zaměstnanost a nezaměstnanost

Období od pádu komunistické centralizované ekonomiky do prvních projevů hospodářské krize lze rozdělit na čtyři úseky podle výkonnosti ekonomiky, ve kterých se střídala období recese (1990 až 1993, 1996 až 2000) a konjunktury (1993 až 1996, 2000 až 2006). Změny v celkové ekonomické situaci se bezprostředně promítaly do úrovně zaměstnanosti a nezaměstnanosti. I přes počáteční zhoršení výkonu ekonomiky na počátku devadesátých let zůstala zaměstnanost na vysoké úrovni – její míra se blížila 60 %, přičemž naopak míra nezaměstnanosti zůstala až do roku 1996 na velmi nízké úrovni (Graf 1.1).

Graf 1.1 Míra zaměstnanosti osob ve věku 15 let a více v ČR v letech 1993–2014 (%)

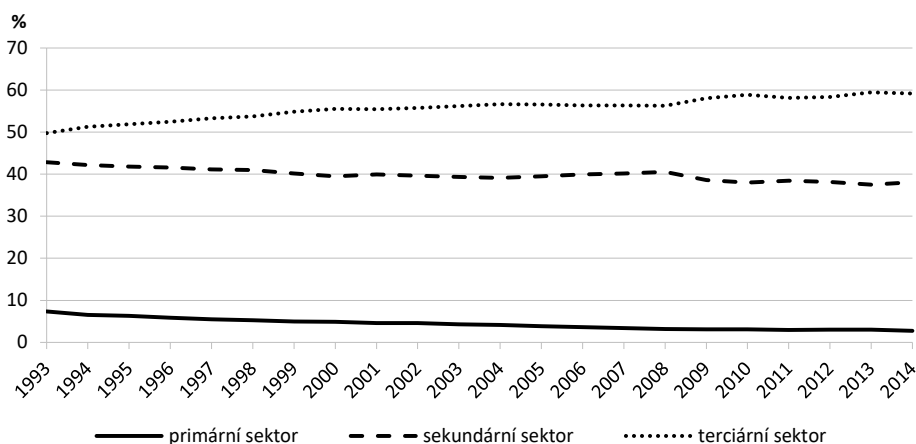

Zdroj: VŠPS, vlastní výpočty.

Příznivý vývoj nezaměstnanosti byl ovlivněn více faktory. Odliv mnoha přebytečných osob z průmyslu zachytil expandující sektor služeb založený již na soukromém podnikání. Současně začala bobtnat státní správa. Významnou roli v tomto ohledu ovšem sehrála podpora výrobních kolosů ze strany polostátních bank, takže fakticky z velké části šlo o pokračování přezaměstnanosti z komunistické éry. Situace se změnila okolo roku 1997, kdy zbankrotovalo mnoho narychlo zprivatizovaných firem a kdy byly největší banky za cenu obrovských nákladů privatizovány. Konec „státního kapitalismu“ pak ovšem zákonitě vedl k rychlému nárůstu nezaměstnanosti. Míra registrované nezaměstnanosti se v roce 1997 přehoupla přes hranici 5 % a do roku 1999 se téměř zdvojnásobila.

Graf 1.2 Zaměstnaní podle sektorů v letech 1993–2014 v ČR (%)

Zdroj: VŠPS, vlastní výpočty.

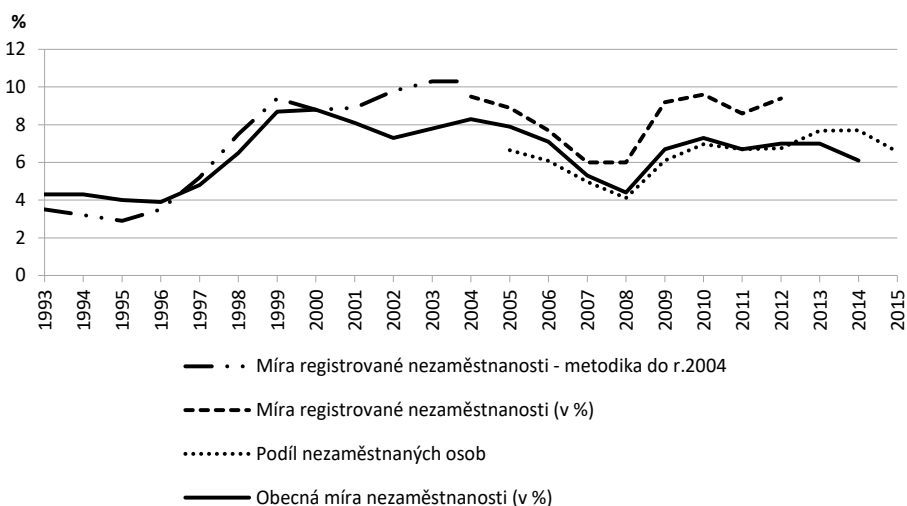
Vývoj poptávky po práci byl na počátku transformace významně ovlivněn výraznými změnami ve struktuře pracovních sil, které probíhaly směrem od primárního sektoru k rozvoji služeb. Terciární sektor ekonomiky, v komunistické éře silně poddimenzovaný, v té době stačil absorbovat většinu uvolněných pracovníků ze zemědělství i průmyslu (Graf 1.2). Na příznivém vývoji zaměstnanosti se též velmi výrazně podílel růst podnikatelského sektoru a kategorie samostatně výdělečně činných osob (dále OSVČ), expandující prakticky z nuly.

Podíl samostatně činných v ČR patří v rámci EU k nejvyšším. V roce 2014 se v kategorii zaměstnavatelů a samostatně výdělečně činných osob nacházela již zhruba šestina ekonomicky aktivních osob, z čehož bylo 3,5 % podnikatelů se zaměstnanci a 14 % osob pracujících na vlastní účet. Tato naposledy zmíněná kategorie však zahrnuje velmi různorodé situace, od typických svobodných povolání a samostatných řemeslníků až po pracovníky zaměstnané na principu tzv. švarcsystému umožňujícího zaměstnavatelům vyhnout se povinným odvodům – jde

fakticky o zaměstnance, avšak s nenaplněným pracovníprávním a sociálněprávním zajištěním.¹

Přestože po roce 2000 česká ekonomika oživila, míra registrované nezaměstnanosti nadále rostla, a to až na 10 % v letech 2003 a 2004. Rostl i počet uchazečů o zaměstnání, který v těchto letech dosáhl 542 tisíc osob. Poté se míra registrované nezaměstnanosti postupně snižovala až na 6 % v letech 2007 a 2008 a počet uchazečů o zaměstnání poklesl na 350 tisíc osob. Obecná míra nezaměstnanosti počítaná na základě *Výběrového šetření pracovních sil* (dále VŠPS) vystoupala na 9 % v letech 1999 a 2000, poté poklesla k původní čtyřprocentní úrovni v roce 2008, avšak znovu se zvýšila v souvislosti s ekonomickou recesí (Graf 1.3).

Graf 1.3 Míra nezaměstnanosti a podíl nezaměstnaných osob v letech 1993–2014 v ČR (%)

Zdroj: MPSV a VŠPS, vlastní výpočty.

Pokud jde o délku nezaměstnanosti, počet dlouhodobě nezaměstnaných (déle než jeden rok) se v polovině devadesátých let pohyboval okolo 50 tisíc osob, od roku 1997 se však začal jejich počet zvyšovat a tento trend vyvrcholil v roce 2000, kdy počet dlouhodobě nezaměstnaných činil 215 tisíc osob, k roku 2008 však poklesl na 114 tisíc osob. Podíl dlouhodobě nezaměstnaných osob na celkovém počtu nezaměstnaných zůstal v letech 2001 až 2008 nadpoloviční, a to i přes pokles jejich počtu, neboť počet krátkodobě nezaměstnaných klesal rychleji. S nástupem ekonomické krize začalo přibývat nových nezaměstnaných, v důsledku čehož se podíl dlouhodobě nezaměstnaných snížil v roce 2009 na třetinu, později však opět narostl.

¹ Podrobněji k vývoji a situaci samostatně činných osob a jejich domácností v ČR v evropském srovnání viz Večerník 2011.

Od konce roku 2008 se na českém trhu práce začaly projevovat dopady světové ekonomické recese. Míra registrované nezaměstnanosti narostla z 6 % v roce 2008 na 9 % v roce 2009, přičemž počet evidovaných uchazečů o zaměstnání narostl z 350 tisíc osob v roce 2008 na 540 tisíc osob v roce 2009. Nad hranici půl milionu osob pak zůstal tento počet i v letech 2010 až 2012. Obecná míra nezaměstnanosti podle VŠPS se zvýšila ze 4 % v roce 2008, vyvrcholila v roce 2010 na úrovni 7 % a v roce 2014 poklesla na 6 %. Ekonomická krize se nejdříve dotkla průmyslu, poté i stavebnictví. Část uvolněné pracovní síly z výrobních odvětví však opět našla uplatnění v sektoru služeb.

Zatímco zaměstnanost poklesla obdobně u mužů i žen, z hlediska věku se dotkla nejvíce mladých lidí na počátku jejich pracovní dráhy. Pokud se jim vůbec podařilo dostat na trh práce, jejich propouštění bývalo zvažováno jako první – podle pravidla „last in, first out“. Jedním z hlavních důsledků ekonomické krize tak byl nárůst počtu nezaměstnaných mladých lidí, avšak diferencovaně podle vzdělání. V období let 2008 až 2012 činila míra nezaměstnanosti absolventů vysokých škol pouze 5 %, absolventů středních škol s maturitou 12 %, absolventů středních škol bez maturity 23 % a osob se základním vzděláním dokonce 57 %.

V posledních letech ovlivňuje situaci na pracovním trhu zotavující se ekonomika a pozvolný hospodářský růst. Změnu vývoje ekonomiky lze pozorovat od posledních měsíců roku 2013, kdy začal meziročně růst hrubý domácí produkt, což se však – vzhledem ke zpoždování vývoje na trhu práce – projevilo poklesem registrované nezaměstnanosti až ve druhém pololetí 2014. Poprvé od roku 2008 došlo k poklesu počtu evidovaných uchazečů o zaměstnání pod půl milionu až v dubnu 2015 a na konci uvedeného roku poklesla míra nezaměstnanosti na 5 %.

1.2 Ochrana práce a aktivní politika zaměstnanosti

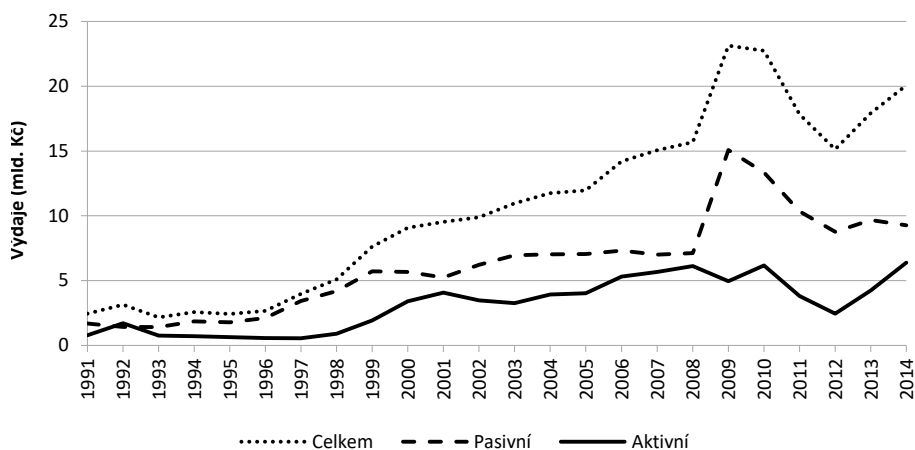
Vztah mezi právní a sociální ochranou práce na straně jedné a zaměstnaností a nezaměstnaností na straně druhé není zcela jednoznačný. Řada studií se shoduje v tom, že čím silnější je ochrana práce, tím nižší je zaměstnanost. Analýzy se však liší v odhadu síly uvedeného vztahu a v působení ochrany práce na zaměstnanost různých skupin pracovníků. Nepříznivý vliv má silná ochrana zejména na zaměstnání mladých lidí a také žen, zatímco na zaměstnanost mužů v hlavním produktivním věku působí málo nebo vůbec. Zatímco síla odborů působí na míru zaměstnanosti negativně, lepší centralizace a koordinace kolektivního vyjednávání může tento nepříznivý efekt významně ztlumit (Addison, Teixeira 2001).

Ochrana práce zahrnuje na jedné straně záležitosti pracovních míst samotných, tedy závazky zaměstnavatele spojené s propouštěním (výpovědní lhůty a odstupné, podmínky propouštění a pokuty za neoprávněné propuštění), dále omezení týkající se krátkodobých a zkrácených úvazků, regulaci pracovní doby apod. V širším pojetí je sem třeba zahrnout i otázky dovolené, mateřské a rodičovské dovo-

lené, nemocenské, zacházení s atypickými pracovníky, zajištění rovných práv atd. Na druhé straně ochrana práce zahrnuje otázky mzdových závazků a příjmových náhrad, tj. minimální mzdy a hmotného zabezpečení nezaměstnaných, s rozlišením krátkodobé a dlouhodobé nezaměstnanosti.

Podpora zaměstnanosti je záležitostí značně nákladnou. Výdaje na politiku zaměstnanosti od roku 1990 postupně narůstaly, přičemž kulminovaly v roce 2009. V souvislosti s politikou různě orientovaných vlád se měnily proporce výdajů na pasivní a aktivní politiku zaměstnanosti. V počátečních letech transformace, kdy nezaměstnanost zůstávala nízká, se aktivní politika nerozvíjela a odpovídající prostředky byly nízké. Po roce 1998 levicové vlády posilovaly prostředky na aktivní politiku, což pokračovalo i po roce 2006 s nástupem pravicové vlády. Zatímco s růstem nezaměstnanosti po roce 2008 narostly výdaje na pasivní politiku, v souvislosti s oživením ekonomiky se opět zvýšily prostředky na aktivní politiku – jejich podíly si jsou v současnosti historicky nejbližší (Graf 1.4). Nicméně jak příslušné prostředky, tak participace nezaměstnaných na různých formách aktivity patří v ČR k nejnižším v rámci zemí OECD (OECD 2014: 92).

Graf 1.4 Výdaje na politiku zaměstnanosti v letech 1991-2014 v ČR (mld. Kč)

Zdroj: MPSV, vlastní výpočty.

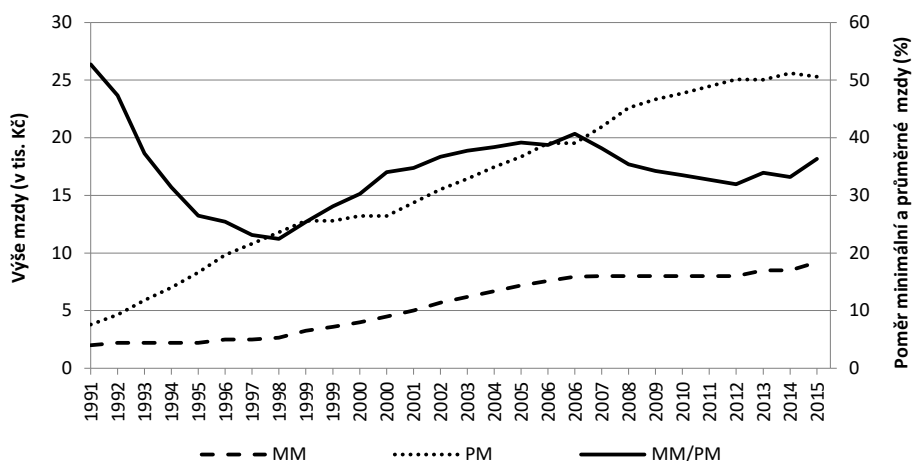
Aktivní politika je realizována na základě *Národních plánů zaměstnanosti* (NPZ) vycházejících ze směrnic EU pro politiku zaměstnanosti. NPZ sledují čtyři hlavní směry: 1) podporu zaměstnatelnosti lidských zdrojů (zvyšování kvalifikace a motivace k hledání práce namísto požadování sociálních dávek); 2) rozvoj podnikání a vytváření pracovních míst (lepší podmínky pro malé a střední podniky a revitalizace vybraných velkých firem, posílení konkurenčního prostředí a investiční pobídky); 3) podporu adaptability zaměstnanců a zaměstnavatelů (flexibilní organizace práce, motivace zaměstnavatelů ke zvyšování dovedností jejich

zaměstnanců); 4) odstranění veškeré diskriminace (podle věku i pohlaví, vytváření podmínek pro afirmativní intervence ve prospěch znevýhodněných kategorií).

Pokud jde o garance mzdy a jejich náhrad v případech ztráty zaměstnání, ČR hned na počátku devadesátých let zavedla standardní opatření tržní ekonomiky evropského typu, tj. minimální mzdu a podporu v nezaměstnanosti.

Minimální mzda byla ustavena v roce 1991 na úrovni 53 % průměrné mzdy, po jistém zvýšení však zůstala zmrazena a teprve od roku 1999 její výše počala poměrně rychle růst. Rokem 2000 překročila minimální mzda životní minimum stanovené pro jednu dospělou osobu a v roce 2004 dosáhla již 163 % této částky. V současné době úroveň minimální mzdy přesáhla 37 % průměrné mzdy (Graf 1.5). V analýze regionálních dat z let 1995–2004 Kamila Fialová a Martina Mysíková (2009) potvrdily zjištění ekonomické literatury, že vliv zvyšování minimální mzdy na zaměstnanost je i v ČR spornou záležitostí a schopnost tohoto institutu čelit chudobě spíše omezená.

Graf 1.5 Vývoj minimální a průměrné mzdy v letech 1991–2015 v ČR (tis. Kč měsíčně)

Zdroj: MPSV (minimální mzda), ČSÚ (průměrná mzda), vlastní výpočty.

Poznámky: MM (minimální mzda) – v letech 1999, 2000 a 2006 se minimální mzda měnila dvakrát (v lednu a v červenci); PM (průměrná mzda) – do 2000 na FO (fyzické osoby), od 2000 na FTE (full-time equivalent, tzn. na přepočtené počty).

Podpora v nezaměstnanosti byla zavedena do systému sociální ochrany obyvatelstva v roce 1991 jako specifická ochrana osob, které ztratily zaměstnání, resp. nenašly na trhu práce vhodné zaměstnání. Nárok na podporu je podmíněn určitou odpracovanou dobou, kdy bylo odváděno pojistné na důchodové pojištění a příspěvek na státní politiku zaměstnanosti. Výše podpory se odvíjí od věku žadatele a počtu měsíců nezaměstnanosti a doznala v průběhu vývoje řady

změn, spolu s podmínkami výplaty. Do roku 2011 musel žadatel mít alespoň jeden odpracovaný rok v předchozích třech letech, od roku 2012 to bylo v posledních dvou letech.

Ačkoliv byl systém sociálního zabezpečení po roce 1989 výrazně zjednodušen a zprůhledněn, problém působil „dvoukolejný“ systém zabezpečení nezaměstnaných. Zatímco podpory v nezaměstnanosti (placené z pojištění) jsou velmi přísné a testované (alespoň formálně) na hledání zaměstnání, sociální podpora bývá příznivější (podle rodinné situace). Lidé jsou nadále registrováni na pracovních úřadech, kontrola jejich aktivace je ale slabá. Dávky jsou sice testovány na příjmy domácnosti, nikoli však už na úsilí si je zvýšit nebo vůbec jich dosáhnout prací. Převedení sociálních správ pod úřady práce mělo napomoci překonat tento neduh.

Důležitou změnou bylo rovněž prosazení tzv. existenčního minima na nižší úrovni, než je životní minimum, jak bylo zavedeno v rámci nového balíku zákonů o „životním a existenčním minimu“ a o „pomoci v hmotné nouzi“. Zatímco situace osob aktivně hledajících práci se aplikací nových norem měla zlepšit, podpora lidí práci se vyhýbajících se měla naopak zhoršit, a to redukcí, popřípadě úplným odebráním dávek. Současně byla umožněna částečná nezaměstnanost a dovozen souběh rodičovského příspěvku s pracovními příjmy. Smyslem uvedených opatření bylo posílit motivaci k práci.

1.3 Flexibilita na trhu práce

V poslední dekádě je jedním z hlavních nástrojů řešení problémů zaměstnanosti tvorba flexibilních forem práce a současně i příznivějších podmínek pro nabídku rozmanitých forem zaměstnání. Jde o široký okruh pracovních podmínek, který zahrnuje flexibilitu pracovní doby, flexibilitu místa práce, flexibilitu pracovní smlouvy a dalších podmínek práce. Všemi uvedenými procesy je sycena flexibilita pracovní kariéry a také pružnější provázání pracovní a rodinné dráhy a sdílení dříve striktně oddělených rolí mužů a žen v ekonomice a společnosti.

Z mezinárodního hlediska se ČR, podobně jako další nové členské země EU, pohybuje mezi dvěma extrémy. Na jedné straně u nás není dosahováno takové volnosti pracovních smluv a v důsledku toho srovnatelného tlaku na flexibilitu práce jako v USA nebo Velké Británii, na druhé straně pracovní legislativa není zase natolik omezující jako v některých jihoevropských státech EU. Flexibilita je ovšem omezena tím, že více chráněny jsou velké pracovní kolektivy a pracovníci na dobu neurčitou, zatímco sociální ochrana pracovníků přijatých na dobu určitou je výrazně slabší.

Flexibilita pracovní doby

Ačkoliv za poslední roky týdenní odpracovaná doba v ČR poklesla, zůstává o čtyři

hodiny delší než v průměru EU (40,5 oproti 37,1 hodiny v roce 2015). Rozložení pracovní doby je v ČR zatím tradiční – zatímco v zemích EU pracuje 15 % zaměstnanců méně než 30 hodin týdně, v ČR jsou to pouze 4 %. Flexibilita pracovní doby zahrnuje více typů – patří k nim přesčasy umožňující reagovat na výkyvy v poptávce po práci, dále práce na směny tradičně využívaná v průmyslu a v posledních letech stále častější i ve službách, a rovněž pružná pracovní doba, resp. nerovnoměrně rozvržená pracovní doba.

Evidence flexibilní pracovní doby u nás není reprezentativní, nýbrž pochází z menších výzkumů poskytujících často rozdílné údaje. Takovým byl komparativní výzkum Households, Work and Flexibility (HWF) z roku 2001, dále šetření prováděná na zakázku Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí agenturami STEM a SC&C (VÚPSV 2004) či výzkum provedený v malých a středních podnicích v rámci projektu IGA VŠE (Václavková et al. 2007). K nim také patří moduly „Pracovní orientace“ ISSP využité v kapitolách 14 a 15. Některá data lze ovšem získat rovněž z VŠPS a jeho přídatných modulů. Porovnání situace v ČR s několika dalšími evropskými zeměmi na základě různých zdrojů dat nezjistila výrazné rozdíly z hlediska výskytu jednotlivých typů flexibilních forem práce, s výjimkou u nás nevyužívaného „sdílení pracovního místa“ (Kotíková et al. 2013).

Tabulka 1.1 Určení časového režimu práce (%)

	Celkem			Muži			Ženy		
	1997	2005	2015	1997	2005	2015	1997	2005	2015
Určuje zaměstnavatel	54,9	58,8	53,8	50,0	52,8	51,0	61,0	64,8	57,1
Do určité míry se mohou sám(a) rozhodnout	31,2	27,5	31,1	33,6	29,3	33,6	28,1	25,2	28,1
Určuji si sám(a) samostatně	10,5	11,6	12,0	13,1	15,4	13,8	7,4	6,9	9,9
Nedokážu vybrat	3,4	2,1	3,1	3,3	2,5	1,6	3,5	3,1	4,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 1997, 2005, 2015, vlastní výpočty.

Poznámky: Otázka a varianty odpovědí: „Který z následujících výroků popisuje nejlépe, kdo určuje Vaši pracovní dobu? Máme na mysli čas začátku a čas konce Vaší práce, nikoli počet hodin odpracovaných za týden nebo měsíc. Čas začátku i konce práce určuje zaměstnavatel a já jej nemohu sám(a) změnit. Do určité míry si mohu o čase, kdy začnu a kdy skončím práci, sám(a) rozhodnout. Čas začátku i konce práce si určuji zcela samostatně.“

Podle modulů ISSP dochází k velmi pozvolnému nárůstu možnosti samostatně rozhodnout o časovém režimu práce, což se týká více žen než mužů. Přesto však ženy zůstávají více pod dohledem zaměstnavatelů (Tabulka 1.1). Podle přídatného mo-

dulu „Sladění rodinného a pracovního života“ VŠPS provedeného v roce 2010 musí 72 % žen v pozici zaměstnankyně dodržovat pevný začátek a konec pracovní doby, 9 % má pevný denní počet hodin, 10 % pružnou pracovní dobu a 7 % individuální dohodu se zaměstnavatelem. Ženy s malými dětmi mají pozici výhodnější, například jedna pětina pečujících o děti do 2 let má pracovní dobu individuálně dohodnutou.

Flexibilita místa práce

Procesy flexibilizace zahrnují daleko větší pohyblivost pracovní síly v prostoru. Ta může mít různé formy i načasování. Mezi tradiční formy patří stěhování za práci a denní dojíždění, ale také domácí práce s občasným kontaktem na zaměstnavatele. Mezi nové formy, které jsou umožněny moderními komunikačními prostředky, patří střídání pracoviště (pohyb mezi různými pracovišti nebo částečná práce doma) a zejména teleworking, neboli práce vykonávaná převážně doma, avšak s běžným kontaktem na management firmy a spolupracovníky pomocí internetu. Internet dovoluje rovněž běžné pracovní konzultace i konference, takže snižuje potřebu dojíždění a služebních cest.

Flexibilita místa práce u nás doposud zahrnuje hlavně dojíždění za prací a migraci. Zatímco migrace se týká jen okolo 3 % obyvatel, podle údajů ze Sčítání lidu 2011 pracuje přes 40 % zaměstnaných mimo obec bydliště.² Intenzita dojíždění je dána zejména rozmístěním pracovních příležitostí a rozdrobenou strukturou osídlení v ČR. Dojíždí se nejčastěji do velkých měst, především do Prahy, kde je počet pracujících odhadován na 1,6 milionu (oproti 1,2 milionu obyvatel). Vysoká míra dojíždění je rovněž na Moravě, což je zapříčiněno vysokou nezaměstnaností. Na rozdíl od migrace je tato forma prostorové pracovní flexibility podporována odbory, avšak brání jí omezování dříve velmi husté sítě veřejné dopravy.

Jinak než s dojížděním je tomu ovšem se stěhováním, jehož intenzita po roce 1989 paradoxně poklesla. Struktura uváděných důvodů se od roku 1991 až do roku 2004 výrazně neměnila, pouze podíl osob, které jako důvod stěhování uvedly „jiné důvody“, narostl ze 17 % v roce 1991 na 27 % v roce 2004.³ Pracovní důvody (změna zaměstnání a přiblížení k místu výkonu práce) byly uváděny nejméně často hned po stěhování za studiem, které uvádělo zhruba jedno procento stěhujících se. Podíl osob, které uvedly, že se stěhují kvůli změně zaměstnání, se snížil ze 4 % v roce 1991 na 2 % v roce 2004. Podíl osob stěhujících se z důvodu přiblížení se místu výkonu práce se snížil ze 4 % v roce 1991 na 3 % v roce 2004.

I když moderní formy lokalizace práce nejsou zdaleka tak časté, podle modulu

---

2 Analýzu dat o dojížděcí ze Sčítání lidu 2011 komplikuje fakt, že otázka na ekonomickou aktivitu a zejména na místo pracoviště nebyla ve velkém počtu případů zodpovězena vůbec, anebo nebylo možné cílovou obec dojížděky identifikovat pro nepřesné sdělení ze strany respondenta. Podíl nezjištěných údajů značně převyšoval obdobné ukazatele ve výsledcích předchozího sčítání 2001, což v podstatě znemožňuje časové srovnání.

3 Důvody stěhování byly v demografické statistice shromažďovány pouze do roku 2004. V roce 2005 se přešlo na administrativní zdroj dat pro zjišťování vnitřního stěhování obyvatelstva, přičemž formulář, kde se uváděl důvod stěhování, byl zrušen.

ISSP z roku 2015 se procento osob pracujících zcela nebo zčásti doma blíží jedné desetině. Práce doma je charakteristická pro nejvyšší kvalifikační kategorie, zahrnující mj. pracovníky vědy a výzkumu, zároveň ale i pro nejnižší kvalifikační skupiny, vykonávající špatně placené domácí práce. Největší podíl pracovních pozic vykonávaných v místě bydliště nabízí Praha.

Flexibilita pracovní smlouvy

Na českém trhu práce zcela převládají smlouvy na plný úvazek a dobu neurčitou. Pouze 8 % zaměstnanců má nějakou „nestandardní“ smlouvu, přičemž toto procento nevykazuje podle statistiky žádnou rostoucí tendenci. Od roku 1994 se dokonce zvyšuje podíl delších pracovních poměrů (na více než tři roky). To platí pro pracovní síly obecně a pro osoby samostatně výdělečně činné zvláště. Zatímco bezprostředně po roce 1990 byli pracovníci konfrontováni s velmi otevřeným pracovním trhem, který vyvolal značné posuny v odvětvích a sektorech, období druhé poloviny devadesátých let a přelomu tisíciletí již bylo stabilnější, přičemž situace se zásadně nezměnila ani v posledních letech.

Zaměstnání na dobu určitou

Zaměstnání na dobu určitou je jednu z hlavních forem flexibilního zaměstnání u nás. Počet osob (ve věku 15–64 let) se smlouvou na dobu určitou roste, a to zejména v posledních několika letech. V roce 1997 mělo takovou smlouvu necelých 7 % osob a do roku 2004 došlo k nárůstu na téměř 9 %. Poté se tento podíl mírně snížil, od roku 2012 však opět roste, v roce 2015 dosáhl 10 %, stále však zůstává nízký vůči průměru EU, který činí 14 %. Ve skutečnosti je zřejmě termínovaných pracovních poměrů více, než uvádí statistika. Zaměstnavatelé je často používají, aby se vyhnuli obtížím a nákladům spojeným s propouštěním zaměstnanců. Se ženami jsou smlouvy na dobu určitou uzavírány častěji než s muži a větší zastoupení mají rovněž starší osoby.

Uvedená forma zaměstnávání byla od roku 2012 omezena na možnost uplatnění nejvýše tří smluv za sebou, vždy po dobu maximálně tří let. V dalším roce však byl tento režim na nátlak zaměstnavatelů opět uvolněn, a to pro případy závažných důvodů řetězení, což se týká zejména sezonních pracovníků ve stavebnictví či zemědělství. Avšak také odborníci ve veřejných službách – jako jsou učitelé, lékaři, výzkumní pracovníci a novináři – jsou rovněž často nuceni přijímat termínované pracovní poměry. Podle údajů Eurostatu pracuje v ČR 10 % pracujících na termínovanou smlouvu, což je pod průměrem EU a výrazně méně než v jihoevropských či severoevropských zemích.

Částečné pracovní úvazky

Údaje VŠPS uvádějí jen velmi nízký počet pracovníků pracujících na zkrácenou pracovní dobu. Zaměstnání na částečný úvazek dokonce poklesla z 6 % v roce 1993 na 4 % v roce 2002, od té doby jejich podíl stagnoval kolem 4–4,5 % až do roku 2008, kdy se začal zvyšovat. Nejvyššího podílu bylo dosaženo v roce 2013

(6 %), od té doby podíl opět mírně klesá (na rozdíl od růstu a současných téměř 20 % v průměru EU-28). Částečné úvazky nejvíce využívají osoby zaměstnané ve službách a obchodu, vědečtí, odborní a techničtí pracovníci. Mezi deklarovanými důvody, proč nevyužívají smlouvy na částečný úvazek, tvoří jednu pětinu případů nesouhlas zaměstnavatelů a týká se přitom převážně žen. U mužů jde především o zdravotní důvody a pokračování ve vzdělání, u žen pak péče o děti.

Částečné úvazky mají četné nevýhody pro zaměstnance i pro zaměstnavatele. Zaměstnancům přináší nižší plat, méně jistot a slabší vyhlídky na kariéru, zaměstnavatelům pak vyšší fixní náklady na pracovní sílu (výdaje na vzdělávání, výcvik či personální administrativu). Na druhé straně však mají i mnoho výhod, jak ukazuje kapitola 2. Pro mladé lidi představují bránu na pracovní trh, což se často týká i období dokončování studia. Starším pracovníkům umožňují kombinovat pobírání důchodu s přiměřeným pracovním zatížením a v důsledku tudíž vylepšení finanční situace domácnosti. U nás však doposud neexistuje systém podpory částečných úvazků, jaké najdeme v některých západoevropských zemích, přičemž proodinná politika je demotivující pro brzký návrat mladých matek na pracovní trh.

Zaměstnávání prostřednictvím agentur

Tato forma představuje v zemích EU velmi dynamickou formu flexibility, u nás však není příliš rozšířená. Fungování firem zabývajících se zprostředkováním krátkodobé pracovní síly není totiž ani povoleno, ani zakázáno, takže legislativní vakuum vytváří prostor pro zneužívání práv zaměstnanců. Využívání pracovníků zprostředkovaných agenturami je u nás častější zejména u firem se zahraničním vlastníkem. Stejně jako u termínovaných zaměstnání zde platí, že se agentury orientují na nižší kvalifikační kategorie pracovníků. Nepříliš používaná je varianta, kdy agentury mají své stálé zaměstnance, které půjčují různým zaměstnavatelům.

Stínová ekonomika

V tomto oddílu však musíme na závěr alespoň poukázat na rozsáhlé pole „jiné flexibility“, které představuje stínová či šedá ekonomika. Podle nejčastěji používaného zdroje, kterým jsou výpočty Friedricha Schneidera prezentované v jeho odborných statích a periodicky také v dokumentech mezinárodní konzultační společnosti A.T. Kearney jde ze dvou třetin o nedeklarované zaměstnání a z jedné třetiny o podhodnocování podnikatelského výkonu v zájmu zkracování odváděných daní. Podle používané komplexní metodologie činil v roce 2013 rozsah stínové ekonomiky v ČR 15,5 % HDP, což bylo více než v západních zemích (kde klesá i pod 10 %), avšak méně než ve východoevropských zemích (kde sahá i k 30 %).⁴

4 Viz www.atkearney.com/documents/10192/1743816/The+Shadow+Economy+in+Europe+2013.pdf. Uplatňovaná metodologie MIMIC (multiple indicators, multiple causes) je založena na předpokladu, že stínová ekonomika je nepozorovatelným jevem (latentní proměnnou), který lze odhadnout pomocí kvantitativně měřitelných příčin stínových aktivit spolu s indikátory nelegálních aktivit. Mezi příčiny

Z českých ekonomů se měřením stínové ekonomiky v průmyslu ČR a dalších tranzitivních ekonomik zabývali Jan Hanousek a Filip Palda (2006), kteří své výpočty založili na poptávce po penězích a spotřebě elektrického proudu. Uvedenou metodologii Friedricha Schneidera však podrobili kritice s ohledem na značnou variabilitu uvedených parametrů. Danou oblastí se obšírně zabýval ekonom ČMKOS Martin Fassmann, který na základě výše uvedeného zdroje a dále dat Ministerstva financí a MPSV odhadl, že v roce 2000 mělo 38 % zaměstnanců, 63 % OSVČ, 56 % nezaměstnaných a 13 % důchodců nějaké příjmy z nelegálních zdrojů. Příjem z nelegálního zdroje v procentech legálního příjmu odhadnul na 15 % u zaměstnanců, 4 % u OSVČ, 58 % u nezaměstnaných a 19 % u důchodců (Fassmann 2007: 268).

1.4 Pracovní mobilita

Spolu s adaptibilitou a flexibilitou pracovních sil je pilířem evropské politiky zaměstnanosti rovněž profesní a prostorová mobilita, která se odehrává na úrovních regionálních, národních i mezinárodních. V souvislosti s mohutnými privatizačními procesy, restrukturalizací a terciarizací ekonomiky se zejména v devadesátých letech značně zvýšila mobilita pracovních sil ve všech podobách, tedy jako mobilita mezipodniková, odvětvová, profesní i prostorová.

Evidence pracovní mobility není ovšem ani jednoduchá, ani jednoznačná. VŠPS dovolují sledovat některé pohyby pouze v rámci nanejvýš pěti čtvrtletí, v nichž se opakují dotazy u jedné pětiny šetřených domácností (nejstarší pětina je přitom pokaždé nahrazena novou). Na počátku devadesátých let byly toky pracovních sil obrovské, a to především z jednoho zaměstnání do jiného, jež tvořily celou polovinu pohybů. Intenzita mobility postupně oslabovala a podíl pohybů z jednoho zaměstnání do jiného se snížil na pouhou čtvrtinu v roce 1998. Pozdější léta přinášejí stále silnější přechody do nezaměstnanosti, a navíc pak stále častější setrvávání v tomto stavu (Večerník 2001a).

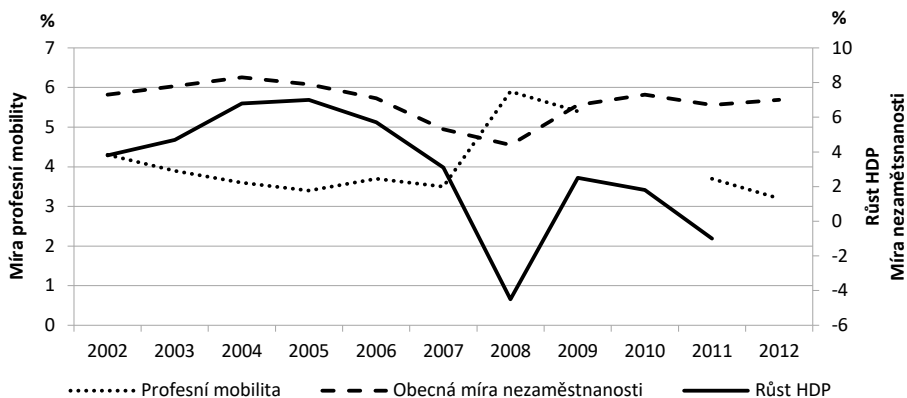
Panelového charakteru VŠPS využily Tereza Vavřinová a Anna Krčková (2015) k analýze dat za období 2002–2012 (Graf 1.6). V letech 2005–2007 zaznamenala profesní mobilita sestupný trend, na konci tohoto období změnilo profesi pouze 3,5 % dotázaných. Ke zlomu došlo v roce 2008, kdy se podíl mobilních zvýšil na 5,5 %, avšak k roku 2010 opět poklesl na výchozí hodnotu. Mobilita má tedy výrazně anticyklický charakter, neboť s ekonomickým růstem klesá a s poklesem ekonomiky se zvyšuje – znamená to, že na rozdíl od jiných zemí se lidé odhodlávají ke

---

patří například daňová zátěž a intenzita regulace, mezi indikátory nelegálních aktivit, například poptávka po měně, oficiální data o národním důchodu a pracovní době. Z velkého množství ukazatelů jsou vytvářeny komplexní ekonometrické modely řešící endogenitu a další metodologické problémy (Schneider, Williams 2013).

změně až pod tlakem. S odkazem na studie zpracovávající obdobná data za Francii a Velkou Británii autorky konstatují, že profesní mobilita v ČR je velmi nízká.

Graf 1.6 Profesní mobilita ve vztahu k HDP a míře nezaměstnanosti v ČR (%)

Zdroj: Vavřínová a Krčková 2015.

Jestliže sledujeme mobilitu v dlouhodobé retrospektivě, změny jsou mnohem výraznější: celá polovina ekonomicky aktivních zaznamenala u nás po roce 1989 nějakou změnu zaměstnání, firmy nebo pozice (Tabulka 1.2). Ještě ve druhé polovině devadesátých let vzestupná mobilita vysoce převyšovala mobilitu sestupnou, přičemž dobrovolné změny byly častější než změny vynucené zavíráním podniků nebo jejich reorganizacemi. Zatímco 40 % mobilních pracovníků přišlo o své místo z důvodů na poptávkové straně trhu práce, 60 % lidí bylo zlákáno lepšími možnostmi nebo opustili místo z důvodu nespokojenosti. Uvedený poměr byl ovšem méně příznivý pro osoby s nízkým vzděláním a nejpříznivější pro pracovníky s vysokoškolským vzděláním.

Pracovní mobilita bývá často spojena se změnou bydliště, takže jde o migraci za prací – u nás tomu tak většinou není. Spolu s potlačením socialistické přezaměstnanosti se očekávalo, že „tah“ nových pracovních příležitostí a „tlak“ nutných změn pracovního místa povedou k růstu migrace. K tomu se připojily obavy ze zvyšování nájemného – podle výzkumu *Ekonomická očekávání a postoje* z května 1990 se dokonce jedna třetina osob v aktivním věku domnívala, že bude nucena se stěhovat kvůli zvýšení nájemného či změně práce. Ve skutečnosti však během prvních čtyř let po roce 1989 poklesla migrace o 20 %. Její celkový rozsah, který činil v roce 1990 26 osob na 1000 obyvatel, se v druhé polovině devadesátých let stabilizoval okolo 20 osob na 1000 obyvatel.

Rovněž podle modulů „Pracovní orientace“ ISSP je stěhování v rámci republiky nejméně akceptovanou variantou případného řešení nezaměstnanosti, hned za migrací do zahraničí. Naopak nejčastěji sdílenou možností je v tomto ohledu ochota naučit se novým dovednostem. Následuje přijetí dočasného zaměstnání,

delší dojíždění a přijetí méně honorované práce (Tabulka 1.3). Mezi muži a ženami nejsou ve většině ohledů velké rozdíly, s výjimkou delšího dojíždění a stěhování se. Pokud jde o nejčastěji akceptovanou možnost řešení problémů, totiž ochotu naučit se novým dovednostem, je častěji vyjadřována mladými a vzdělanějšími lidmi.

Tabulka 1.2 Změny v zaměstnání a mobilita z retrospektivy let 1997, 2005 a 2015 (%)

	Celkem			Muži			Ženy		
	1997	2005	2015	1997	2005	2015	1997	2005	2015
a) Nastoupil do zaměstnání	10,0	12,9	15,7	11,2	14,6	16,7	8,9	11,3	14,8
b) Odešel do důchodu	21,7	16,6	18,7	21,1	16,0	18,1	22,2	17,2	19,3
c) Změnil zaměstnání jednou	23,3	22,4	21,5	23,4	26,4	20,9	23,3	18,5	22,0
d) Změnil zaměstnání vícekrát	13,2	13,9	18,7	16,5	15,6	22,2	10,4	12,3	15,4
e) Změnil profesi jednou	19,6	16,7	18,3	20,0	17,9	19,3	19,2	15,6	17,4
f) Změnil profesi vícekrát	7,0	9,1	11,4	9,9	10,1	12,6	4,6	8,1	10,2
g) Soukromé podnikání	8,6	8,0	8,2	10,8	12,3	10,3	6,8	3,9	6,3
h) Vyšší funkce	16,8	12,0	16,9	18,9	13,0	19,0	15,0	11,1	14,9
i) Nižší funkce	6,5	5,7	7,2	8,4	7,8	7,6	4,9	3,7	6,9
j) Ztratil práci jednou	12,8	16,0	15,5	12,8	15,3	14,6	12,8	16,7	16,4
k) Ztratil práci vícekrát	3,8	6,8	9,9	4,2	8,8	11,0	3,5	4,9	8,9
<i>Počet změn (bez „nastoupil“ a „odešel“)</i>									
0	52,5	52,5	47,8	47,1	47,0	45,2	57,0	57,6	50,2
1–2	29,2	29,0	27,5	32,0	31,6	28,9	26,8	26,4	26,2
3 a více	18,3	18,5	24,7	20,9	21,4	25,9	16,2	16,0	23,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Průměrný počet změn	1,10	1,09	1,28	1,23	1,26	1,37	0,99	0,92	1,18

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 1997, 2005, 2015, vlastní výpočty.

Poznámky: a) Nastoupil(a) poprvé do zaměstnání, b) Odešel(a) do důchodu, c) Změnil(a) zaměstnavatele jednou, d) Změnil(a) zaměstnavatele několikrát, e) Změnil(a) profesi jednou, f) Změnil(a) profesi několikrát, g) Stal(a) jsem se soukromým podnikatelem, h) Přešel(a) z nižší do vyšší funkce, i) Přešel(a) z vyšší do nižší funkce, j) Ztratil(a) práci jednou, k) Ztratil(a) práci vícekrát.

Nedostatek přizpůsobivosti české pracovní síly vede k neblahému stavu, kdy v určitých regionech zůstávají i při relativně vysoké nezaměstnanosti neobsazená pracovní místa, zčásti zaujímaná levnějšími pracovními silami ze zahraničí. Zahraniční pracovníci přicházejí zejména z Ukrajiny, Polska, Moldavska, Rumunska a Vietnamu. Zatímco v roce 1992 bylo u nás asi 47 tisíc zahraničních pracovníků s platným pracovním povolením, v roce 1995 již 149 tisíc a v roce 2000 (v podmínkách již vysoké nezaměstnanosti) 100 tisíc. Po vrcholu v roce 2008 došlo k výraznému snížení, avšak spolu s ekonomickým oživením k opětovnému nárůstu.

Tabulka 1.3 Ochota adaptovat se na nové podmínky (%)

	1. Nové dovednosti	2. Nižší plat	3. Dočasné zaměstnání	4. Delší dojíždění	5. Stěhování v ČR	6. Stěhování mimo ČR
Rozhodně souhlasím	28,4	7,4	12,2	8,0	3,8	3,5
Souhlasím	53,0	30,2	51,2	37,3	11,3	10,0
Ani souhlas, ani nesouhlas	10,6	23,2	19,6	20,7	16,2	13,0
Nesouhlasím	5,4	29,4	12,0	21,7	32,6	24,6
Rozhodně nesouhlasím	1,8	9,2	3,6	10,7	34,9	47,3
Nedokážu vybrat	0,8	0,6	1,4	1,6	1,2	1,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 2015, vlastní výpočty.

Poznámky: Otázka a varianty odpovědí: Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky? Abyste se vyhnul/a nezaměstnanosti, byl/a byste ochoten/na 1. přijmout práci, která by vyžadovala nové dovednosti, 2. přijmout místo s nižším platem, 3. přijmout dočasné zaměstnání, 4. cestovat do zaměstnání delší dobu, 5. přestěhovat se v rámci ČR, 6. přestěhovat se do jiné země.

1.5 Dynamika a diferenciacce mezd

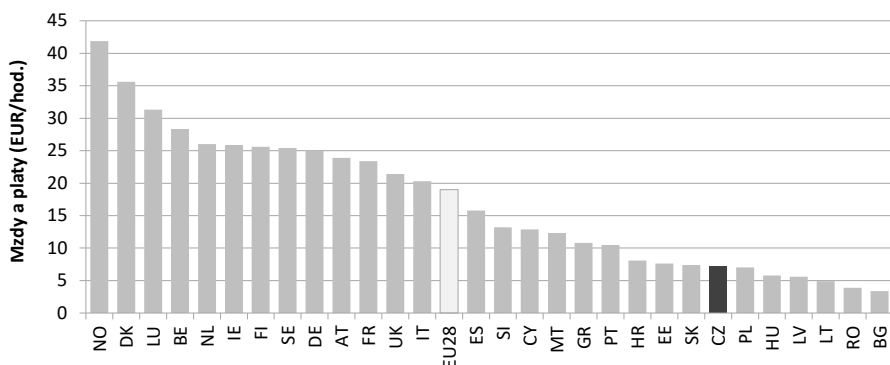
Po roce 1989 došlo k zásadním změnám v oblasti výdělků, kdy namísto komunistické mzdové nivelizace se otevřela možnost odměňovat práci podle schopností a výkonu. Růst mzdové hladiny a rozdílů ve výdělcích byl zpočátku zmírňován některými opatřeními, např. do roku 1992 byl růst mezd kontrolován tzv. sankční regulací, která byla definitivně odstraněna až v roce 1995 (Flek 1996). Nominální průměrná mzda v devadesátých letech rychle rostla, její růst však byl předstížen růstem spotřebitelských cen.

K největšímu propadu reálných mezd došlo v roce 1991 po zavedení cenové liberalizace, a to o 26 %. V letech 1992–1996 však reálné mzdy velmi rychle rostly,

takže úroveň roku 1990 byla v roce 1996 překročena. Od roku 2000 do roku 2014 se průměrná mzda zvýšila na téměř dvojnásobek, přičemž největších přírůstků bylo dosaženo hned na začátku období, v letech 2001 a 2002. Růst mezd pokračoval i nadále, ekonomická krize však vedla v roce 2009 k propadu. V dalších letech růst mezd sice nadále pokračoval, avšak nízkým tempem, a v letech 2012 a 2013 byl růst již záporný. Teprve v dalších letech dochází znovu k růstu, v roce 2016 až čtyřprocentnímu.

V evropském srovnání ovšem zůstávají mzdy v ČR na velmi nízké úrovni. V grafu 1.7 jsou znázorněna data Eurostatu o hodinových mzdách v průmyslu, stavebnictví a službách (v EUR přepočtených na paritu kupní síly), podle nichž se ČR (spolu se sousedními zeměmi) nachází na úrovni necelých 40 % průměru EU-28 a na 30 % úrovni Rakouska. Obdobné poměry se týkají i celkových nákladů práce. Relativně vzato však tzv. sociální náklady práce v procentech celkových nákladů patří ovšem v rámci EU k vysokým – u nás je to (27 %), přičemž výrazně vyšší je tento podíl už jen v Belgii a Francii (32 %).

Graf 1.7 Mzdy zaměstnanců v zemích EU v roce 2015 (EUR/hodina)

Zdroj: Eurostat, Labour cost levels, Table lc_lci_lev

Pokud jde o vývoj mzdových rozdílů, jejich největší růst nastal v raných devadesátých letech, pomalejším tempem však pokračoval i nadále. V tomto ohledu však existuje značný rozdíl mezi údaji mzdových průzkumů a údaji o mzdách osob v šetřeních u domácností. Zatímco první datový zdroj ukazuje stálý růst rozdílů, druhý situuje vrchol nerovnosti do poloviny devadesátých let a po něm hovoří o mírném poklesu (Tabulka 1.4). S velkou pravděpodobností se přitom lze domnívat, že v případě OSVČ je podhodnocení sdělovaných výdělků oproti skutečnosti větší než u zaměstnanců.

Z hlediska faktorů mzdové diferenciace se namísto demografických rozdílů odměňování podle pohlaví a seniority již na počátku devadesátých let začalo prosazovat vzdělání, v propojení s odvětvím, profesí a manažerskou pozicí. To je nejlépe patrné v procentech variance výdělků vysvětlené různými faktory.

Zatímco v roce 1988 rozdíl mezi muži a ženami vysvětlovaly 28 % variance výdělků a rozdíl mezi čtyřmi stupni vzdělání 12 %, během devadesátých let se situace obrátila natolik, že na samotné pohlaví připadlo 11 % vysvětlené variance a na vzdělanostní stupně 19 % (podle Mikrocensu 2002). Tento trend pokračoval i nadále, až k poměru 9 % : 20 % (podle šetření Životní podmínky 2014). Namísto pohlaví se nejdůležitějším faktorem mzdové diferenciacie stalo vzdělání.

Tabulka 1.4 Diferenciace výdělků u zaměstnanců podle šetření u firem a v domácnostech

Indikátor	Šetření u firem					Šetření v domácnostech				
	1989	1997	2002	2009	2014	1988	1996	2002	2009	2014
Decilový poměr D9/D1	2,45	2,82	2,99	3,28	3,48	2,39	2,78	2,87	2,77	3,40
Poměr 10:1	3,66	4,96	5,53	5,69	6,12	3,21	4,82	4,42	4,94	5,49
Gini	-	-	-	-	-	0,18	0,26	0,26	0,27	0,28
<i>Údaje podle šetření v domácnostech v procentech údajů šetření u firem</i>										
Decilový poměr D9/D1	98	99	96	84	98	-	-	-	-	-
Poměr 10:1	88	97	80	87	90	-	-	-	-	-

Zdroje: Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2014.

Poznámky: Decilový poměr je poměr dolní hrany 10. decilu k horní hraně 1. decilu rozložení výdělků seřazených od nejnižšího k nejvyššímu. Poměr od 10:1 je poměr průměrných hodnot 10. a 1. decilu. Pokud není k dispozici kontinuální proměnná výdělků (jak je tomu v šetřeních u domácností), nýbrž pouze kategorizovaná proměnná (což je případ šetření u firem), je propočten druhého indikátoru pouze přibližně.

Pro diferenciaci výdělků byl tedy klíčový rostoucí význam vzdělání. Zatímco hlavní změny se prosadily do poloviny devadesátých let, i poté dochází k pozvolnému růstu návratnosti vzdělání (Tabulka 1.5). Přes rostoucí nabídku vysokoškolsky vzdělaných pracovníků jsou jejich relativní výdělků stabilizované, ovšem při značné vnitřní diferenciaci podle odvětví a oborů. Schopnost absorpce vysoce kvalifikovaných pracovníků na trhu práce souvisela s expandujícím sektorem služeb a jeho novými oblastmi. Význam profesní pozice rostl v důsledku vyšší hodnoty manažerské a intelektuální práce. V evropském srovnání zůstává návratnost vzdělání v ČR na vysoké úrovni, stejně jako v dalších tranzitivních zemích (Mysíková, Večerník 2015).

S ohledem na výše uvedené je třeba konstatovat i výraznou změnu týkající se vlivu pohlaví. Zatímco v komunistické éře představovaly výdělků mužů a žen dva oddělené světy, již v prvním období transformace došlo k jejich částečnému prolnutí, které v důsledku rostoucí vzdělanosti žen dále postupuje. Podle dat není vývoj úplně kontinuální – v tabulce 1.5 sledujeme pokles regresního koeficientu k roku 2002 a poté opět k roku 2013. Skok může být způsoben proměnou datového

zdroje. Navzdory tomu patří ČR k zemím EU s největším rozdílem mezi průměrnými výdělky mužů a žen, a to spolu s dalšími dalšími střeoevropskými zeměmi – Slovenskem, Rakouskem a Německem. Tento rozdíl představuje 22 %, přičemž od roku 2002, přes jisté výkyvy, nevykazuje žádnou tendenci ke zmenšení.⁵

Tabulka 1.5 Regrese *ln* hrubého výdělku podle zkušenosti, vzdělání a pohlaví

	Regrese 1 (počet let vzdělání)					Regrese 2 (stupeň vzdělání)				
	1988	1996	2002	2009	2013	1988	1996	2002	2009	2013
Konstanta	7,69	8,34	8,82	8,89	9,12	8,07	9,08	9,53	9,78	9,85
Roky vzdělání	0,04	0,09	0,09	0,10	0,09	-	-	-	-	-
Zkušenost	0,03	0,03	0,01	0,03	0,03	0,03	0,03	0,02	0,03	0,03
Zkušenost ² /100	-0,06	-0,07	-0,03	-0,05	-0,05	-0,06	-0,07	-0,03	-0,05	-0,05
Vzdělání:										
odborné	-	-	-	-	-	0,05	0,14	0,13	0,12	0,10
střeoššolské	-	-	-	-	-	0,15	0,41	0,42	0,39	0,38
vysokoššolské	-	-	-	-	-	0,38	0,74	0,73	0,72	0,73
Žena	-0,36	-0,35	-0,32	-0,30	-0,33	-0,36	-0,37	-0,34	-0,33	-0,34
R ²	0,47	0,37	0,31	0,37	0,34	0,47	0,37	0,33	0,38	0,35

Zdroje: Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2014.

Poznámky: Všechny koeficienty jsou významné na 1% hladině. Referenční kategorie základní vzdělání.

1.6 Závěr

V souhrnu lze konstatovat, že český trh práce obstál ve „zkoušce kapitalismu“ vcelku dobře, byť za vysokou cenu tzv. transformačních nákladů. Počáteční obavy lidí z toho, že jejich vlastní kvalifikace nebude pro nové podmínky dostatečná a že české firmy obtížně obstojí v mezinárodní konkurenci, se nakonec ukázaly jako neopodstatněné. V prvních letech transformace byl trh práce do značné míry chráněn „bankovním socialismem“, který fakticky umožnil pokračování přezaměstnanosti z komunistické éry. Po privatizaci bank a rozpadu průmyslových kolosů česká ekonomika využila své exportní zaměření.

⁵ Zde čerpáme z dat Eurostatu, ukazatele *Unadjusted Gender Pay Gap* počítaného jako rozdíl mezi průměrnou hodinovou mzdou mužů a žen v závislém zaměstnání v procentech mzdy mužů. Vychází se z dat shromažďovaných v šetřeních pracovních sil a propočtených podle metodologie *Structure of Earnings Survey*. Viz <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t-sdsc340&plugin=1> v šetření. Podrobněji k tematice rozdílů ve výdělcích mužů a žen ve srovnávací střeoevropské perspektivě viz Mysíková 2012.

Pokud jde o nezaměstnanost, která je nejcitlivějším barometrem fungování trhu práce, její míra v ČR nikdy nepřekročila hranici 10 %, jak je to běžné v jihoevropských a většině postkomunistických zemí. V letech 1999–2006 se však pohybovala na poměrně vysoké úrovni 7–8 %, na kterou se po krátkém poklesu opět vrátila v důsledku světové ekonomické recese v letech 2010–2013, a to i přes oživení ekonomiky na počátku nového tisíciletí. Nastolila se situace zvláště obtížná pro mladé lidi, včetně absolventů škol, kterým se velmi ztížilo získání zaměstnání a zapojení na trh práce. Od roku 2014 však má nezaměstnanost v ČR klesající trend a její hladina 5 % je nejnižší v rámci EU.

V mezinárodním porovnání patří český trh práce k relativně dobře chráněným, díky pasivní a zčásti rovněž aktivní politice zaměstnanosti postupně zaváděné po roce 1998. Tehdy se rovněž rozvinuly investiční pobídky zahrnující podporu tvorby nových pracovních míst a také expandovala minimální mzda. Z pohledu OECD je však aktivní politika zaměstnanosti u nás nedostatečná. Z hlediska příslušných výdajů se ČR nachází na jednom z posledních míst v rámci členských zemí a průměrná podpora na jednoho účastníka je příliš nízká. Namísto zacílení na nejvíce ohrožené kategorie – nekvalifikované a starší osoby – má politika zaměstnanosti příliš široký záběr (OECD 2014).

Z pohledu podnikatelů je hlavním problémem zaměstnávání vysoké zatížení odvodů na sociální a zdravotní pojištění, která patří v rámci EU k relativně vysokým, byť celkové náklady na pracovní sílu jsou komparativně nízké – v nich se ČR nachází na 22. místě v rámci EU-28, hluboko pod úrovní všech západních zemí a také Slovinska. Rovněž poměrně přísná regulace týkající se propouštění omezuje ochotu vytvářet nová pracovní místa a obnovovat je. Chování zaměstnavatelů, stejně jako zaměstnanců, se ovšem pohybuje v širokém spektru od toho, co je již na hraně zákona a možné tolerance, až po žádoucí vytváření motivujícího prostředí a podporu osobního rozvoje. Mnohé firmy sahají k různým pololegálním i nelegálním praktikám, jako jsou platby „na ruku“, zaměstnávání osob se živnostenským listem či fakticky nechráněných cizinců.

Pokud jde o pracovní mobilitu, čeští pracovníci v ochotě k ní určitě nevynikají, což je dáno často zmiňovanou mentalitou usedlosti. I když lidé hodnotí usilovnou práci jako hlavní faktor životního úspěchu, jistoty zaměstnání pro ně mají zásadní význam. Jde ale také o výsledek slabého tlaku, který by nutil k přesunům, jaké jsou běžné v jiných zemích – což nelze hodnotit negativně. Čísla o krátkodobé mobilitě jsou ovšem zkreslena směrem dolů v důsledku krátkosti sledovaného období v šetřeních pracovních sil a také necitlivostí dat vůči „drobnějším“ změnám v rámci kariéry. Oproti tomu hlubší retrospektiva zabírající širším spektrem změn vypovídá o značné mobilitě z hlediska profesí, firem i pozic. Jinak je tomu ovšem z hlediska mezinárodní migrace, neboť čeští pracovníci mají averzi ke stěhování a ani v jazykových znalostech nevynikají.

Dlouhodobá situace na trhu práce je ovšem podmíněna stavem a dynamikou ekonomiky ve směru inovačního procesu. Podle dat *European Innovation Score-*

board 2015 je česká ekonomika pouze průměrně inovativní.⁶ Z hlediska konkurenceschopnosti zařazuje *Global Competitiveness Report 2015-2016* ČR mezi 41 vyspělých ekonomik (spolu s pobaltskými republikami, avšak na rozdíl od Maďarska, Polska a balkánských zemí), mezi kterými se ale nachází až na 31. místě.⁷ Hlavním tahounem modernizace jsou ovšem zahraniční firmy, takže česká ekonomika je charakterizována jako „závislá ekonomika“ ve smyslu z velké části omezené podnikatelské autonomie a s tím souvisejících odplývajících výnosů z podnikání.

I v důsledku velkých zahraničních investic, směřujících doposud téměř výhradně do průmyslu, nebyl velký tlak na strukturální proměny pracovních sil. Avšak i v tomto ohledu dochází k některým posunům. Podle studie Jihomoravského inovačního centra shrnující poznatky ze 452 firem se z mnoha těch, které dříve byly pouze montážními či výrobními závody, postupně stávají strategické výrobní závody. Kolem nich se pak objevují inženýrské a vývojové aktivity a vznikají i centra excelence globálních technologických firem přitahující experty z EU i dalších zemí. Pro některé firmy se tak ČR stává strategickou základnou v Evropě (INKA 2016). Současně roste počet lidí zaměstnaných ve vědě a výzkumu, kdy s podporou EU vzniklo několik desítek výzkumných center a prostředky investované do této oblasti mají nadále skokově růst. V jakém horizontu a do jaké míry se to projeví na českém trhu práce a ve výraznějších změnách poptávaného složení pracovních sil, je ovšem otevřenou otázkou.

---

6 http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en

7 <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/>

PRÁCE NA ČÁSTEČNÝ ÚVAZEK V EVROPSKÝCH ZEMÍCH

KAMILA FIALOVÁ

Práce na částečný úvazek je v evropských zemích poměrně obvyklým jevem. Ačkoliv celkově v EU od devadesátých let podíl zaměstnanců na částečný úvazek na celkovém počtu pracujících postupně narůstal a v roce 2013 se podle údajů Eurostatu pohyboval kolem 20 %, stále existují podstatné rozdíly mezi vývojem ve východní a západní Evropě.⁸ V roce 2013 byly částečné úvazky v západní Evropě poměrně časté: z dat vyplývá, že jejich podíl na celkové zaměstnanosti v roce 2013 dosáhl 23 % a trend byl stoupající. Naopak ve východní Evropě činil tento podíl 7 % a nevykazoval žádný jasný trend.

Navzdory tomu, jak značné jsou rozdíly v oblíbenosti částečných úvazků (dále ČÚ) ve východní a západní Evropě, zůstává tento problém zatím stranou zájmu ekonomického výzkumu. Podle agentury Eurofound (2011) je menší zájem o práci na ČÚ v nových členských státech EU způsoben preferencí práce na plný úvazek, která je ovlivněna nízkou průměrnou hodinovou mzdou, snadno dostupnými zařízeními péče o děti a nízkou porodností. Nízká zaměstnanost na ČÚ je rovněž dávána do souvislosti s vysokým výskytem práce na černo. Zatímco v západní Evropě se příslušnému výzkumu dostává značné pozornosti (viz např. Smith et al. 1998; Garibaldi, Mauro 2002; Buddelmeyer et al. 2004 a 2008; Mourre 2006; Booth, van Ours 2013), ve východní Evropě výzkum této problematiky chybí. Cílem této kapitoly je tuto mezeru alespoň zčásti zaplnit.

Tato kapitola si klade trojí cíl. Za prvé chceme popsat typologii osob pracujících na ČÚ ve východní Evropě a identifikovat hlavní rozdíly mezi tímto typem zaměstnání ve východní a západní Evropě. Za druhé chceme odhalit hlavní faktory těchto rozdílů na makroúrovni pomocí obdobného metodologického přístupu, jaký byl aplikován při výzkumu v západní Evropě. Pracujeme s rozsáhlým soubor-

⁸ Západní Evropa zde zahrnuje Belgii, Dánsko, Německo, Irsko, Řecko, Španělsko, Francii, Itálii, Lucembursko, Nizozemsko, Rakousko, Portugalsko, Finsko, Švédsko a Velkou Británii. K nim jsme pro dosažení většího objemu dat přidali i nečlenské země EU – Norsko, Švýcarsko a Island. Východní Evropa zahrnuje Bulharsko, ČR, Estonsko, Kypr, Lotyšsko, Litvu, Maďarsko, Maltu, Polsko, Rumunsko, Slovinsko, Slovensko a Chorvatsko.

rem faktorů popisujících fungování trhu práce, vývoj hospodářského cyklu, institucí pracovního trhu a strukturálních faktorů. Za třetí využíváme komplexního přístupu založeného jak na průřezových datech, tak na časových řadách k odhadu relativního vlivu individuálních faktorů na zaměstnanost na ČÚ v západní a východní Evropě a k určení hlavních determinant rozdílu mezi oběma regiony.

Výsledky naznačují, že vývoj zaměstnanosti na ČÚ ve východní Evropě je strukturální povahy. Zároveň se ukazuje, že nejhlubší rozdíly mezi vývojem v západní a východní Evropě jsou způsobeny rovněž strukturálními faktory, a to jak co do hloubky, tak i co do rozsahu jejich dopadu. Zaměstnanost na ČÚ je ve srovnávaných regionech ovlivněna různými faktory. Ve východní Evropě sehrává negativní roli vývoj hospodářského cyklu. Velké rozdíly v zaměstnanosti na ČÚ se projevily především u žen z východní Evropy v produktivním věku, které pracují na ČÚ výrazně méně než jejich protějšky v západní Evropě.

V první části této kapitoly popisujeme hlavní faktory zaměstnanosti na ČÚ a motivy vedoucí osoby/firmy k přijetí/nabízení takového zaměstnání. Ve druhé části ukazujeme vývoj zaměstnanosti na ČÚ v Evropě a srovnáváme vývoj v její západní a východní části. Třetí část popisuje metodologii výzkumu a čtvrtá uvádí hlavní závěry, ke kterým naše analýzy dospěly. Poslední část shrnuje hlavní výsledky a diskutuje omezení našeho výzkumu.

2.1 Faktory ovlivňující zaměstnávání na částečný úvazek

Z aktuálně dostupné literatury vyplývá, že od konce osmdesátých let souvisí vývoj zaměstnanosti na ČÚ s faktory na straně nabídky i poptávky (Tilly 1991; Euwals, Hogerbrugge 2006; Allaart, Bellmann 2007; nebo Abhayaratna et al. 2008).

Z pohledu poptávky po pracovní síle se zaměstnanost na ČÚ obvykle vysvětluje pomocí konceptu duálního nebo segmentovaného pracovního trhu. Z tohoto pohledu je práce na ČÚ vnímána jako okrajová, druhořadá forma pracovního úvazku představující pro firmy zdroj levné pracovní síly. Jako největší přednost ČÚ pro zaměstnavatele je nejčastěji jmenována flexibilita, která dovoluje firmám snadno přizpůsobit pracovní sílu vývoji hospodářského cyklu. Zaměstnanci na ČÚ přinášejí zaměstnavateli zvýšenou výkonnost, jsou využíváni na práci v „nesociální“ pracovní době nebo na částečné směny a šetří náklady díky nižší hodinové mzdě a odměnám (Smith et al. 1998; Wolf 2002; Künn-Nelen et al. 2013). Využívání práce na ČÚ se dále liší v závislosti na ekonomickém odvětví: populárnější bývá v odvětvích s vysokým podílem lidské práce, např. v sektoru služeb nebo obchodu, kde mohou částečné úvazky více zvýšit produktivitu (OECD 2010).

Pokud jde o důvody, jež naopak vedou pracovníky k přijetí zaměstnání na ČÚ, panují v různých věkových skupinách značné rozdíly mezi muži a ženami. Práce na ČÚ u žen je nejčastěji motivována mateřstvím a péčí o dítě. Naopak mezi muž-

skými zaměstnanci na ČÚ převažují čerství absolventi nebo studenti a na druhé straně věkového spektra zaměstnanci v důchodovém věku nebo těsně před jeho dosažením. Zatímco u mužů je tedy zaměstnání na ČÚ spojeno s nástupem na pracovní trh nebo naopak s jeho opouštěním, u žen je zaměstnání na ČÚ rovnoměrněji rozloženo napříč věkovým spektrem a představuje mnohem stabilnější formu stavu na trhu práce (Blank 1994; Delsen 1998). Vzhledem k tomu, že mzda ze zaměstnání na ČÚ nebývá většinou dostatečně vysoká pro zajištění rozumného životního standardu (s výjimkou zaměstnání na nejlépe ohodnocených pracovních pozicích), je nutné, aby tuto mzdu na úrovni domácností doplňoval ještě další příjem, ať již od dalšího rodinného příslušníka, nebo v podobě sociální dávky (Fagan, O'Reilly 1998).

Rozhodnutí přijmout nebo nabídnout zaměstnání na ČÚ je výsledkem součinnosti mnoha faktorů, z nichž nejvýznamnější představíme v následujícím výčtu (Delsen 1998; Smith et al. 1998; Buddelmeyer et al. 2008).

Hospodářský cyklus

Zaměstnanost na ČÚ je citlivá na vývoj hospodářského cyklu v krátkém až středně dlouhém období. Z empirických výzkumů vyplývá, že zaměstnanost na ČÚ (v porovnání se zaměstnaností na plný úvazek) má tendenci stoupat v období propadu ekonomiky a naopak, a dále že tento vztah funguje prostřednictvím různých kanálů (OECD 1999; Delsen 1998; Buddelmeyer et al. 2008). Poptávka po pracovní síle reaguje na změny hospodářského cyklu dvěma způsoby, z nichž oba působí proticyklicky. Za prvé, v obdobích hospodářského poklesu bývají odvětví zaměstnávající nejvíce osob na ČÚ, jako jsou služby a obchod, zasažena později (např. ve srovnání s průmyslem – viz Lester 1999). Za druhé, v období propadu ekonomiky mívají zaměstnavatelé tendenci zkracovat pracovní dobu a vyhnout se tak propouštění. Naopak, stoupá-li ekonomika, bývají zaměstnanci na ČÚ přerazováni na pozice s plným úvazkem (Delsen 1998).

Na nabídku pracovní síly působí změny hospodářského cyklu také několika způsoby. Za prvé, propad pracovního trhu a hospodářské obtíže přispívají k nárůstu počtu těch, kteří se rozhodnou přispět v domácnosti dalším příjmem a kteří jsou více ochotní přijmout práci na ČÚ. Tento „efekt dalšího pracujícího“ působí proticyklicky (Layard et al. 1980). Za druhé, v období hospodářského propadu stoupá pravděpodobnost, že nezaměstnaná osoba bude souhlasit s přijetím zaměstnání na ČÚ a zaměstnaná osoba s vynuceným zkrácením pracovní doby (Tilly 1991). Tomuto efektu se obvykle říká „efekt nedobrovolného částečného úvazku“. Za třetí, klesající nabídka volné pracovní síly v období expanze může vést k tomu, že firmy přijmou i zaměstnance preferujícího ČÚ, čímž se během období konjunktury zvýší podíl takových dobrovolných úvazků (Tilly 1991). V neposlední řadě může mít propad pracovního trhu za následek snížení nabídky práce vlivem tzv. „efektu odrazeného pracovníka“, který působí procyklicky (Delsen 1998; Darby et al. 2001).

Z uvedeného vyplývá, že celkový směr působení jednotlivých efektů závisí na jejich relativní váze. Obecně vzato se procyklické efekty považují za slabé (Buddelmeyer et al. 2008). Současná literatura uvádí, že nedobrovolná práce na ČÚ je na změny hospodářského cyklu citlivější než dobrovolná práce na ČÚ vzhledem k převaze efektů souvisejících s poptávkou po pracovní síle (Partridge 2003; Buddelmeyer et al. 2008; Brender, Gallo 2008).

Instituce pracovního trhu

Institucionální ukotvení pracovního trhu mívá obvykle dlouhodobý vliv na zaměstnanost na ČÚ. Působí několika cestami, přímo i nepřímo. Flexibilní nebo naopak přísná legislativa na ochranu zaměstnanců (employment protection legislation – EPL) může mít na firmy a jejich rozhodnutí zaměstnávat na ČÚ dvojitý vliv. Za prvé, přísná EPL v oblasti plných úvazků může firmy motivovat k zaměstnávání na ČÚ, které přináší větší flexibilitu. Na druhou stranu, přísná EPL může mít na práci na ČÚ i negativní dopad v podobě jejího přímého omezení. Hielke Buddelmeyer et al. (2008) ukázali, že v Evropě se na ČÚ pracuje především na základě běžných pracovních smluv na dobu neurčitou a týká se jí proto EPL s běžnou pracovní smlouvou. I v takovém případě může mít legislativa na ochranu zaměstnanců se smlouvou na dobu určitou jistý vliv, i když mírný a nepřímý.⁹

I daňový systém může mít na nabídku práce na ČÚ určitý (nezamýšlený) dopad. Společné zdanění, horní hranice sociálních odvodů nebo progresivní zdanění mohou mít vliv na rozhodnutí člena domácnosti, který je zdrojem sekundárního příjmu, přijmout či odmítnout práci na plný úvazek (Delsen 1998). Z údajů OECD (2010) vyplývá, že v mnoha státech daňový a sociální systém negativně ovlivňuje rozhodnutí osob zaměstnaných na ČÚ přijmout zaměstnání na plný úvazek nebo souhlasit s prodloužením pracovní doby.

V minulosti se odbory snažily omezovat rozšíření práce na ČÚ v souladu s teorií „insider-outsider“ ze strachu, aby nedošlo ke zhoršení pozice zaměstnanců na plný pracovní úvazek. Tento přístup se ale postupně mění a v současnosti se odbory zaměřují i na zaměstnance pracující na ČÚ (Delsen 1998; Smith et al. 1998). Ve Spojených státech odhalila Susan Houseman (2001) existující negativní vztah mezi zakládáním odborů ve firmách a využitím práce na ČÚ; je však možné, že tato kauzalita je obrácená: v sektorech s vysokým podílem práce na ČÚ je obecně obtížnější založit odbory (viz také Hernández 1995).

Rovněž sociální politika státu má v některých případech vliv na rozhodnutí zaměstnance přijmout práci na ČÚ oproti práci na plný úvazek. Pokud jsou přídatky na rodinu a děti navázány na majetkové poměry a připadají-li pouze rodinám pod určitou příjmovou hranicí, pak mohou tyto rodiny spadnout do tzv. „pasti neza-

⁹ Flexibilní legislativa v oblasti smluv na dobu určitou umožňuje firmám zvýšit vlastní zaměstnanecovou flexibilitu a tím firmy demotivovat od nabízení zaměstnání na ČÚ (viz Fernandez-Kranz, Rodriguez-Planas 2011).

městnanosti“ dané výší nastavení zmíněné hranice. Zároveň mohou přídatky na děti vynahradiť mzdu, o kterou rodič přichází vzhledem k volbě částečného na úkor plného úvazku. Naproti tomu chybějící dotovaný systém zařízení péče o děti může být silným argumentem proti přijetí zaměstnání. Celkový dopad je pak závislý na nastavení a štedrosti příslušného sociálního systému.

Podobně může ke vzniku pasti nezaměstnanosti přispívat i systém dávek v nezaměstnanosti, pokud vykazuje vysoké čisté náhradové poměry a umožňuje dlouhou dobu pobírání dávek. Od zaměstnání na ČÚ může takový systém uchazeče výrazně finančně odrazovat, protože výdělky na ČÚ nebývají příliš vysoké (Buddelmeyer et al. 2008). Podle zprávy OECD (2010) vysoké čisté náhradové poměry signifikantně zvyšují pravděpodobnost opouštění zaměstnání a snižují pravděpodobnost přechodu do plného pracovního úvazku ve srovnání se setrváním v částečném pracovním úvazku.

Strukturální faktory

Poslední skupinou faktorů jsou strukturální faktory demografického, sociálního a ekonomického charakteru, které mají na vývoj zaměstnanosti na ČÚ dlouhodobý vliv. Odlišná průmyslová struktura národních ekonomik vyvolává výrazné rozdíly ve využití práce na ČÚ v různých zemích (Walvei 1998). Posilování sektoru služeb se často uvádí jako jeden ze zásadních faktorů vedoucích k nárůstu zaměstnanosti na ČÚ od devadesátých let (Tilly 1991; Euwals, Hogerbrugge 2006).

Některé faktory jsou specifické jen pro muže nebo ženy. Jedním z takových faktorů je stoupající participace žen na trhu práce, která výrazně ovlivňuje i růst zaměstnanosti na ČÚ.¹⁰ S tím souvisí i další faktory: klesající počet dětí v rodinách, dostupnost zařízení péče o děti nebo změna názorů, kulturních a sociálních norem v oblasti rozdělení rolí v domácnosti (Delsen 1998). Dalšími důležitými faktory zaměstnanosti na ČÚ u žen jsou i rodinný stav, porodnost a přítomnost závislých dětí v domácnosti (Delsen 1998). Kauzalita mezi zmíněnými faktory a zaměstnaností na ČÚ ale není zcela jednoznačná.

Míra vzdělávání v mladší populaci může být dalším z faktorů ovlivňujících zaměstnanost na ČÚ. Právě studenti totiž často tímto způsobem spolufinancují svá studia. Čerství absolventi jsou zároveň otevřenější možnosti přijetí zaměstnání na ČÚ, protože tak mohou získat potřebnou praxi a vyhnout se dlouhému období bez zaměstnání. Z pohledu firmy mohou studenti představovat zdroj relativně levné a flexibilní pracovní síly. Zatímco mladí lidé často využívají zaměstnání na ČÚ jako brány do profesního světa, pro starší zaměstnance představuje dveře opačným směrem. V Evropě je tento fenomén poměrně důležitý vzhledem k postupnému stárnutí populace, a i to tedy může mít vliv na podíl zaměstnanosti na ČÚ.

Neposledním faktorem ovlivňujícím rozhodnutí přijmout zaměstnání na ČÚ může být rovněž velikost šedé ekonomiky. Rozvinutá šedá ekonomika poskytuje

---

¹⁰ Podle Buddelmeyera et al. (2008) byl nárůst zaměstnanosti na ČÚ v osmdesátých a devadesátých letech více než z poloviny způsoben právě zvýšením participace žen.

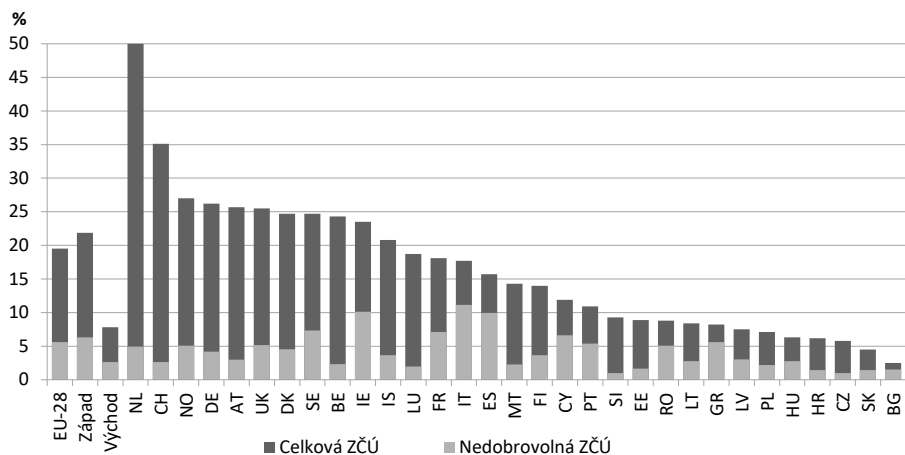

prostor těm, kteří hledají nestandardní pracovní nastavení, a může tak snižovat podíl práce na ČÚ. Truman Packard et al. (2012) ukázali, že pro mnohé zaměstnance s nízkou produktivitou je formální úvazek s nízkým výdělkem nevhodnou volbou kvůli interakci vysokého zdanění práce na jedné straně a nároku na sociální podporu na straně druhé. Tito zaměstnanci pak raději volí působení v neformálním sektoru.

2.2 Vývoj a hlavní charakteristiky práce na částečný úvazek

V západní Evropě je práce na ČÚ velmi rozšířená. Její podíl na celkové zaměstnanosti, tj. míra zaměstnanosti na částečný úvazek (dále MZČÚ) dosáhla v roce 2013 průměru 23 % (viz Graf 2.1).¹¹ Skupina východoevropských států se od této skupiny značně liší, neboť ve stejném roce zde MZČÚ dosáhla 7 % a povětšinou se pohybuje v rozmezí 5–10 %. Práce na ČÚ je ve většině případů výsledkem dobrovolné volby zaměstnance: v roce 2013 byl podíl nedobrovolných úvazků na celkové zaměstnanosti na ČÚ ve východní Evropě 38 %, zatímco v západní Evropě 27 %. Od konce devadesátých let v Evropě MZČÚ stoupla, avšak v roce 2008 tento růst zpomalil. Mezi oběma sledovanými skupinami států existují výrazné rozdíly. Zatímco v západní Evropě byl nárůst zaměstnanosti na ČÚ rovnoměrný a MZČÚ rostla bez náhlých skoků a výkyvů, její dynamika ve většině východoevropských zemí kolísala.

Graf 2.1 Celková a nedobrovolná zaměstnanost na částečný úvazek jako podíl na celkové zaměstnanosti v evropských zemích v roce 2013 (%)

Zdroj: Eurostat.

¹¹ Souhrnná data se, až na výslovně uvedené případy, týkají věkové skupiny 15–64 let.

Vzhledem k měnící se roli zaměstnání na ČÚ v průběhu životního cyklu zaměstnanců existují velké rozdíly mezi podílem zaměstnanosti na ČÚ v různých věkových skupinách a mezi muži a ženami. V Evropě celkem je MZČÚ nejvyšší ve věkové skupině 15–24 let (až 33 % pracujících v roce 2013), mezi zaměstnanci ve věkové kategorii 25–64 let v tomto roce dosáhla 20 %. MZČÚ východoevropských mužů vykazovala v podstatě stejné vzorce jako v západní Evropě, její úroveň ale dosahovala asi poloviny západoevropských hodnot.

Data z východní Evropy naznačují, že zatímco ČÚ jsou ve všech demografických skupinách relativně méně časté ve srovnání se západní Evropou, obzvláště velké rozdíly panují mezi ženami v produktivním věku (25–49 let). Ty pracují na ČÚ podstatně řidčeji než jejich západoevropské protějšky (průměrná MZČÚ mezi nimi v roce 2013 byla 7,5 %, na Západě 36,9 %) a častěji nedobrovolně. Data však zároveň ukazují, že celková zaměstnanost mezi ženami v produktivním věku je na Východě srovnatelná se Západem (v roce 2013 dokonce o 0,2 procentního bodu vyšší). Z toho lze usoudit, že východoevropské ženy více pracují na plný úvazek na úkor práce na ČÚ, a to jak na základě vlastní volby, tak nedobrovolně. Tuto tezi potvrzují i údaje týkající se motivace k práci na ČÚ (Eurostat 2014). Nejčastěji uváděným motivem pro práci na ČÚ u žen v západní Evropě byla péče o děti (jako důvod ji uvedlo 32,6 % všech žen zaměstnaných na ČÚ v roce 2013). Mezi Východoevropankami byla nejčastějším důvodem neschopnost nalézt práci na plný úvazek (36,1 %).

Tabulka 2.1 ukazuje korelace mezi podílem osob zaměstnaných na ČÚ a podílem osob zaměstnaných na plný úvazek, neaktivními a zaměstnanými osobami v jednotlivých demografických skupinách v kontextu celkové populace, a to jak v západní, tak ve východní Evropě. Údaje o zaměstnanosti v jednotlivých zemích jsou upraveny na základě počtu odpracovaných hodin. I tyto výsledky ukazují rozdíly mezi západní a východní Evropou.

V západoevropských zemích se vyšší zaměstnanost na ČÚ pojí s nižší neaktivitou – tato korelace je negativní a signifikantní ve všech demografických skupinách. Zároveň mezi nejmladšími a nejstaršími zaměstnanci a muži v produktivním věku zaměstnanost na ČÚ neroste na úkor plných úvazků. Naopak korelace mezi zaměstnaností na ČÚ a upravenou celkovou zaměstnaností a zaměstnaností na plný úvazek je signifikantní a negativní u žen v produktivním věku.

Ve východní Evropě je vyšší zaměstnanost na ČÚ spojena s nižší neaktivitou jen u nejmladších a nejstarších zaměstnanců. Z toho lze usoudit, že pro tyto demografické skupiny je zaměstnanost na ČÚ přijatelnou alternativou k neaktivitě a zároveň zvyšuje využití pracovní síly, protože umožňuje přechod mezi typem úvazku. Největší rozdíl mezi východní a západní Evropou je opět ve skupině žen v produktivním věku. Pozorujeme zde sice nevýznamný vztah mezi zaměstnaností na ČÚ a celkovou zaměstnaností. Upravíme-li však zaměstnanost podle reálného využití pracovní síly z hlediska srovnatelné práce na plný úvazek, je vzájemný vztah negativní a statisticky významný. Zároveň se nezdá, že by práce na ČÚ měla vliv na snižování počtu neaktivních žen. Ve srovnání se Západem je ve východní Evropě

Tabulka 2.1 Vztahy mezi zaměstnaností na částečný úvazek a zaměstnaností na plný úvazek, neaktivitou a celkovou zaměstnaností v letech 1995–2013

	Neaktivita		Zaměstnanost na plný úvazek		Celková zaměstnanost		Upravená míra zaměstnanosti (0,6) ^a		Upravená míra zaměstnanosti (0,5) ^a		Upravená míra zaměstnanosti (0,4) ^a		Počet pozorování	
	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ		
Věk 15–64 celkem	-0,72*	-0,27*	-0,22*	0,08	0,75*	0,39*	0,50*	0,27*	0,41*	0,24*	0,30*	0,21*	341	205
Věk 15–24 celkem	-0,78*	-0,49*	-0,04	0,20*	0,76*	0,54*	0,56*	0,42*	0,49*	0,39*	0,40*	0,35*	341	202
Věk 50–64 celkem	-0,69*	-0,37*	0,23*	0,21*	0,72*	0,43*	0,58*	0,35*	0,54*	0,33*	0,49*	0,31*	341	205
Ženy 25–49	-0,40*	0,21*	-0,71*	-0,34*	0,54*	-0,10	-0,02	-0,20*	-0,18*	-0,23*	-0,33*	-0,25*	341	205
Muži 25–49	-0,13*	-0,07	-0,22*	-0,16*	0,22*	0,05	0,05	-0,03	0,00	-0,06	-0,04	-0,08	340	200

Zdroj: Šetření pracovních sil EU (EU LFS), vlastní výpočty.

Poznámky: Korelační koeficienty mezi danou proměnnou a podílem zaměstnanosti na částečný úvazek na celkovém počtu obyvatel.

* statisticky významné na 5% hladině. ^a Pozorovaná míra zaměstnanosti je upravena podle počtu odpracovaných hodin, faktorem 0,6, 0,5 a 0,4 aplikovaným na počet zaměstnanců na ČÚ.

negativní vztah mezi celkovou zaměstnaností a zaměstnaností na ČÚ mnohem silnější. Navíc, zatímco v západní Evropě je vyšší zaměstnanost na ČÚ spojena s nižší úrovní neaktivity žen, žádný takový vztah nelze potvrdit pro východní Evropu.

Tyto jednoduché korelační koeficienty však nemohou vysvětlit směr kauzality ani objasnit faktory, které ovlivňují rozhodnutí ohledně pracovní aktivity nebo délky pracovní doby. Je ale zřejmé, že se tyto proměnné vyvinuly v prostředí, kde nastavení politik a institucí umožnilo rozvoj práce na ČÚ a nárůst celkové zaměstnanosti na úkor neaktivity u některých skupin zaměstnanců, zvláště u nejmladších a nejstarších zaměstnanců v západní i východní Evropě. Výsledky dále naznačují, že rostoucí nabídka pracovních pozic na ČÚ může ve svém důsledku vést ke snížení zaměstnanosti na plný úvazek, jak je patrné především v případě Východoevropanek. Následkem toho může vést nárůst zaměstnanosti na ČÚ na úkor plných úvazků k celkovému snížení využití pracovní síly.

2.3 Metodologie a data

Jak jsme zmínili výše, zaměstnanost na ČÚ se v krátkodobém a střednědobém horizontu řídí především vývojem hospodářského cyklu, přičemž v dlouhodobém horizontu hrají hlavní roli strukturální a institucionální faktory. Z tohoto důvodu je analýza rozdělena do dvou částí. Nejprve prozkoumáme jednoduchý model, na kterém provedeme odhad vlivu ekonomického vývoje na zaměstnanost na ČÚ, a poté přejdeme k odhadu komplexnější specifikace modelu s dalšími proměnnými. Tato metodologie z velké části staví na přístupu Buddelmeyera et al. (2008) rozšířeném na východoevropské země. Za účelem prozkoumání rozdílů jak uvnitř regionů, tak i mezi nimi je problematika zkoumána na panelových datech. Vzorek zachycuje 28 evropských států v letech 1998–2013.¹² Samostatné analýzy východoevropských a skupiny západoevropských zemí mají za cíl identifikovat rozdíly ve vlivu vývoje hospodářského cyklu a institucionálních a strukturálních faktorů na vývoj zaměstnanosti na ČÚ. Efekt jednotlivých faktorů byl zkoumán pomocí standardního Chowova testu.

Role hospodářského cyklu a jeho vliv v krátkodobém a střednědobém horizontu

K analýze vlivu hospodářského cyklu na MZČÚ využíváme následující specifikace modelu s fixními efekty:

$$\Delta MZ\check{C}\check{U}_{it} = \alpha_i + \beta BC_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2.1)$$

¹² Vzhledem k tomu, že některé z proměnných použitých v následujících odhadech nebyly k dispozici pro všechny země a období, zakládají se některé modelové specifikace na datech za omezený počet zemí a let. Specifikace jsou popsány pod tabulkami.

kde $\Delta MZ\check{C}\check{U}$ je meziroční změna v míře zaměstnanosti na ČÚ,¹³ α_i jsou dummy proměnné vztahující se k jednotlivým zemím a BC označuje pozici země v rámci hospodářského cyklu. Tento model rozděluje vývoj $MZ\check{C}\check{U}$ na cyklickou komponentu a lineární trend specifický pro danou zemi, který koresponduje s intercepem dané země. Tato specifikace zahrnuje i zpožděné nezávislé proměnné.

Ke stanovení aktuální pozice země v rámci hospodářského cyklu využíváme odhad mezery výstupu a údaj o skutečném růstu HDP. Mezera výstupu představuje v procentech vyjádřený rozdíl mezi skutečným a potenciálním HDP. K výpočtu potenciálního HDP se využívá model založený na metodě produkční funkce a ukazuje produkční schopnost dané ekonomiky. Mezera výstupu je považována za lepší ukazatel pozice země v hospodářském cyklu, neboť růst HDP mimo jiné reflektuje i rozdíl mezi vývojem potenciálního produktu v jednotlivých státech. Nicméně vzhledem k tomu, že výpočet odhadu mezery výstupu je založen na modelu, zohledňujeme při ověřování platnosti výsledků i úroveň reálného růstu HDP.¹⁴

Role institucí pracovního trhu a strukturálních faktorů a jejich vliv v dlouhodobém horizontu

K analýze role institucí a strukturálních faktorů byl základní model (2.1) rozšířen na komplexnější specifikaci, která $MZ\check{C}\check{U}$ dává do souvislosti nejen s vývojem hospodářského cyklu, ale i dalších proměnných. Tato specifikace má blízko k té, kterou používali Michelle Riboud et al. (2001), Sandrine Cazes a Alena Nešporová (2003) nebo Stephen Nickell et al. (2005) pro stanovení vlivu institucí pracovního trhu, šoků a dalších faktorů na vývoj pracovního trhu. Regresní rovnice pak získává tuto podobu:

$$MZ\check{C}\check{U}_{it} = \alpha + \beta BC_{it} + \sum_{k=1}^K a_k X_{kit} + \sum_{j=1}^J b_j X_{jit} + \varepsilon_{it} \quad (2.2)$$

kde α je intercept, BC určuje pozici ekonomiky v rámci hospodářského cyklu, X_k jsou instituce pracovního trhu a X_j jsou strukturální faktory. K vyřešení problémů se skupinovou heteroskedasticitou a autokorelací je odhad rovnice proveden pomocí metody feasible generalized least squares (viz také Nickell et al. 2005).

Některé proměnné, především ty popisující pozici v hospodářském cyklu a míru participace žen, mohou být negativně ovlivněny endogenitou (viz dále Buddelmeyer et al. 2008). Robustnost našich odhadů je proto ověřena instrumentováním těchto proměnných růstem fixních kapitálových investic v případě mezery výstupu a daty zpožděnými o dvě období v případě participace žen.¹⁵

13 K vyřešení problému nestacionarity byla jako závislá proměnná použita meziroční změna míry zaměstnanosti na ČÚ.

14 Výsledky výpočtů zčásti trpí tím, že jsou založeny na údajích sbíraných na roční bázi. Čtvrtletní četnost by byla vzhledem k vývoji hospodářského cyklu vhodnější. Bohužel jsou ale údaje o produkční mezeře (a o dalších proměnných, kterých využíváme v následné analýze) sbírány jen jednou za rok.

15 Zpoždění o jedno období není dostačující vzhledem k autokorelaci prvního stupně identifikované v reziduiích.

Rozdíl mezi západní a východní Evropou: rozklad a kontribuční analýza

V poslední části analýzy chceme zjistit, jaké jsou váhy jednotlivých faktorů ovlivňujících vývoj zaměstnanosti na ČÚ v západní a východní Evropě a které faktory zejména způsobují rozdíl mezi úrovní zaměstnanosti na ČÚ v obou regionech. První metodou je kontribuční analýza. Zde je vliv hospodářského cyklu, institucí a strukturálních faktorů na vývoj zaměstnanosti na ČÚ v čase vypočten na základě celkového modelu (2.2). Využíváme specifikaci modelu na základě dvou odlišných datových zdrojů (Eurostat a OECD) za dvě časová období (2005–2012 a 2001–2012). Příspěvek každé z determinant ke změně v pozorované MZČÚ v obou skupinách zemí je vypočten jako produkt příslušného regresního koeficientu a změny průměrné hodnoty dané proměnné uvnitř příslušné skupiny sledovaných zemí v rámci daného období.

Druhým cílem je identifikovat, do jaké míry je odlišná úroveň MZČÚ v západní a východní Evropě způsobena rozdíly v úrovni pozorovatelných charakteristik obou regionů a do jaké míry je tato propast způsobena různou mírou vlivu jednotlivých charakteristik. Pomocí Oaxaca-Blinderova rozkladu (viz Oaxaca 1973; Blinder 1973) za použití odhadů regresních koeficientů rozkládáme pozorovaný rozdíl v MZČÚ do dvou efektů: efektu vybavení (endowment effect), který udává, do jaké míry by průměrná MZČÚ v západní Evropě převyšovala hypotetickou MZČÚ ve východní Evropě v případě, že by vliv jednotlivých faktorů byl v obou skupinách zemí stejný; a efektu odměňování (remuneration effect), který odráží nesoulad mezi hypotetickou a skutečnou hodnotou MZČÚ ve východní Evropě. Analýza je provedena na základě dat z roku 2008.

Data

Většina údajů pochází z databáze Eurostatu. Protože v ní však některé proměnné (zejména z oblasti institucionálních faktorů) nebyly k dispozici, byly doplněny z databáze OECD, která ale nezahrnuje všechny východoevropské země. V několika specifikacích byly proto proměnné z databáze OECD zcela vynechány nebo nahrazeny ukazateli dodanými z dalších zdrojů. MZČÚ ukazuje podíl zaměstnanců v dané demografické skupině pracujících na ČÚ. Tento ukazatel pochází ze šetření pracovních sil prováděného Eurostatem (EU LFS) a je zaznamenáván na základě vlastní výpovědi dotazovaného, stejně jako údaj o nedobrovolnosti ČÚ. Údaj o reálném růstu HDP a o produkční mezeře využíváme pro určení pozice ekonomiky v hospodářském cyklu. První údaj pochází z databáze Eurostatu. V případě druhého se jedná o odhad Evropské komise (databáze DG-ECFIN-AMECO) založený na metodě produkční funkce.

Následující proměnné spadají pod institucionální faktory. Míru ochrany zaměstnanců posuzujeme na základě údajů OECD o pracovní legislativě (EPL). OECD k posouzení této oblasti vyvinula systém indikátorů popisujících různé aspekty zaměstnání na základě pracovních smluv na dobu určitou i neurčitou nebo kolektivního propouštění (OECD 2004). Pro oba typy smluv (na dobu urči-

tou i neurčitou) používáme verzi 1 ukazatele EPL. Vzhledem k nedostatku údajů o zemích, které nejsou součástí OECD, využíváme i ukazatele o svobodě práce žebříčku Heritage Foundation (respektive jeho převrácené hodnoty, aby byla dodržena logika přísnosti legislativy na ochranu zaměstnání).

Daňový systém daného státu je zachycen ukazatelem OECD o celkovém zdanění práce, který ukazuje vztah mezi výší hrubé odměny za práci (100 % průměrné mzdy), průměrnou daní z příjmu a odvody do sociálního systému státu. Kvůli chybějícím údajům o nečlenských zemích OECD byla tato proměnná v některých případech nahrazena údajem Eurostatu o výši implicitní daňové sazby na práci. Vliv odborových organizací je měřen ukazatelem hustoty odborového pokrytí, tzn. podílem členů odborů na celkovém počtu zaměstnanců. Tato proměnná pochází z údajů OECD a z výše zmíněných důvodů byla v některých případech vynechána.

Rodinná politika státu a její důsledky jsou sledovány pomocí dat Eurostatu o výši vládních výdajů na rodinu a dítě a jejich podílu na celkové výši vládních výdajů. K určení vlivu příspěvku v nezaměstnanosti jsme použili podíl průměrné výše příspěvku v nezaměstnanosti u bezdětné osoby, která v minulosti pobírala průměrný plat, na výši průměrné mzdy. Zdrojem těchto informací byla opět OECD a ze zmiňovaných důvodů proto tato proměnná není v některých případech zahrnuta.

Výše popsaným omezením je rovněž zatížena proměnná průměrné hrubé mzdy (v amerických dolarech, měřeno paritou kupní síly, vyjádřeno logaritmem), která ukazuje mzdovou hladinu dané ekonomiky. Další z proměnných pocházejí z databáze Eurostatu: podíl zaměstnanců se smlouvou na dobu určitou na celkovém počtu zaměstnanců, podíl zaměstnanců v odvětví služeb na celkové zaměstnanosti, úhrnná plodnost, míra vzdělávání ve věkové skupině 15–24 let vyjádřená jako podíl studentů a celkového počtu osob v tomto věkovém rozpětí, míra participace žen na trhu práce, index stárnutí vyjádřený jako podíl osob nad 65 let a osob mladších 15 let v populaci dané země. Poslední proměnnou je modelový odhad velikosti šedé ekonomiky převzatý z výzkumu Friedricha Schneidera (2013), který sestavil databázi velikosti evropských šedých ekonomik v letech 2003–2013 na základě modelu *Multiple Indicators Multiple Causes*.

2.4 Hospodářský cyklus: krátkodobý a střednědobý vliv

Souhrnné výsledky modelu (2.1) jsou uvedeny v tabulkách 2.2 a 2.3. Jsou z nich patrné hluboké rozdíly, pokud jde o vliv hospodářského cyklu na zaměstnanost na ČÚ ve východní a západní Evropě.

Ve východní Evropě má mezera výstupu značný negativní vliv na změnu MZČÚ: pokud ekonomika operuje pod svým potenciálem, MZČÚ má tendenci růst, což znamená, že zaměstnanost na ČÚ roste rychleji než zaměstnanost na

Tabulka 2.2 Vliv hospodářského cyklu na míru zaměstnanosti na částečný úvazek a nedobrovolnou míru zaměstnanosti na částečný úvazek v celkové aktivní populaci (15–64 let)

Závisle proměnná:	Celková míra zaměstnanosti na částečný úvazek (MZČÚ)								Nedobrovolná MZČÚ	
	(i)		(ii)		(iii)		(iv)		(v)	
	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ
Mezera výstupu	-0,091***	-0,050*					-0,066***	-0,035	-0,071***	-0,093***
Mezera výstupu (-1)	0,026	0,014							0,023	0,009
Mezera výstupu (-2)	0,046*	0,013							0,020*	-0,003
Růst HDP			-0,030	-0,036						
Růst HDP (-1)			-0,077***	0,013						
Růst HDP (-2)			0,027**	-0,007						
Pozitivní mezera výstupu					0,028	0,074				
Negativní mezera výstupu					-0,190***	-0,054				
Instrumentální proměnné	NE	NE	NE	NE	NE	NE	ANO	ANO	NE	NE
Počet pozorování/	150/	240/	191/	302/	187/	270/	185/	235/	150/	240/
skupin / období (max)	13/12 (a)	15/16 (b)	13/17 (c)	18/17 (d)	13/16 (e)	15/18 (f)	13/16 (g)	15/16 (h)	13/12 (a)	15/16 (b)
Chow test p-hodnota	0,043		0,026		0,001		0,468		0,044	

Zdroj: Šetření pracovních sil EU (EU LFS), vlastní výpočty.

Poznámky: *** statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině. Závisle proměnná: mezitřídí změna celkové míry zaměstnanosti na ČÚ/nedobrovolná míra zaměstnanosti na ČÚ. Koefficienty odhadnuty modelem s fixními efekty. Ve vyznačených případech byla použita 2SLS procedura s fixními efekty k vyřešení možné endogenity, kdy jako instrument byla použita míra růstu fixních kapitálových investic. Panel je nevyvážený. Východní země: Bulharsko, ČR, Estonsko, Kypr, Lotyšsko, Litva, Maďarsko, Malta, Polsko, Rumunsko, Slovensko, Chorvatsko. Západní země: Belgie, Dánsko, Německo, Irsko, Řecko, Španělsko, Francie, Itálie, Lucembursko, Nizozemsko, Rakousko, Portugalsko, Finsko, Švédsko, Velká Británie. Pro rovnice (b), (f) a (h), pro rovnici (d) bylo přidáno i Norsko, Island a Švýcarsko. Období zahrnuté ve výpočtu – (a) 2002–2013, (b) 1998–2013, (c) a (d) 1997–2013, (e), (g) a (h) 1998–2013.

Tabulka 2.3 Vliv hospodářského cyklu na míru zaměstnanosti na částečný úvazek: demografické podskupiny

	Mezera výstupu		Mezera výstupu (-1)		Mezera výstupu (-2)		Chow test p-hodnota
	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	
Věk 15–24 celkem	-0,057	-0,384 ***	-0,090	0,138	0,187 *	0,080	0,0092
Věk 50–64 celkem	-0,094 ***	0,032	0,006	-0,035	0,049	0,025	0,0018
Ženy 25–49	-0,092 **	0,009	0,021	-0,028	0,037	-0,006	0,1366
Muži 25–49	-0,109 ***	-0,084 ***	0,074 ***	0,027	0,014	-0,008	0,0014

Zdroj: Šetření pracovních sil EU (EU LFS), vlastní výpočty.

Poznámky: *** statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině. Závisle proměnná: mezitřídní změna míry zaměstnanosti na částečný úvazek. Koefficienty odhadnuty modelem s fixními efekty. Počet pozorování – Východ: 150, Západ: 240. Sledovaná období – Východ: 2002–2013, Západ: 1998–2013. Island, Norsko a Švýcarsko nejsou v analýze zahrnuty vzhledem k chybějícím údajům.

plný úvazek.¹⁶ Takový výsledek je v souladu s dříve popsáním převažujícím efektem poptávky po práci na MZČÚ a odráží snahu firem zvyšovat flexibilitu a přispůsobovat složení zaměstnanosti napříč sektory. Výrazně negativní vliv hospodářského cyklu na nedobrovolnou MZČÚ dále odpovídá efektu nedobrovolného zaměstnání na ČÚ (Tabulka 2.3). V převážné míře můžeme tento vliv přičíst vlivu souběžné mezery výstupu, tj. že hlavní část tohoto vlivu se projevuje již ve stejném roce, protože úroveň opožděných dopadů mezery výstupu se v analýze většinou ukázala jako nevýznamná.¹⁷ Hospodářský cyklus má na MZČÚ spíše omezený vliv: pozitivní mezeza výstupu ve výši 1 % snižuje MZČÚ o přibližně 0,09 procentního bodu. Navíc je negativní vliv silnější v období ekonomického propadu než v době ekonomického růstu. To opět značí, že zaměstnání na ČÚ je zaměstnavateli využíváno především jako nástroj vyrovnání se s nejistými ekonomickými podmínkami v období recese.

Na druhou stranu je v západní Evropě vliv hospodářského cyklu na celkovou MZČÚ slabší a nesignifikantní bez ohledu na to, je-li odhadován pomocí mezery výstupu, růstu HDP, nebo je-li instrumentován. Tento výsledek ovšem neodpovídá závěrům Buddelmayera et al. (2008), kteří s pomocí podobné metody odhalili výrazně negativní vliv hospodářského cyklu na MZČÚ v EU-15 v letech 1984–2001. V naší analýze byla platnost výsledků ověřena na údajích o produkční mezeze převzatých z databáze OECD, které nahradily údaje publikované Evropskou komisí. Výsledky ale byly v podstatě stejné. Rozpor mezi našimi závěry a závěry zmíněné studie lze vysvětlit změnou, kterou prošel vztah mezi hospodářským cyklem a MZČÚ od dob Buddelmeyerova bádání. Na rozdíl od nepodstatného vlivu hospodářského cyklu na celkovou úroveň MZČÚ vykazuje v západní Evropě mezeza výstupu silně negativní vliv na nedobrovolnou MZČÚ, tedy ještě silnější než ve východní Evropě.

Signifikanci zmíněných rozdílů ohledně vlivu hospodářského cyklu na MZČÚ v západní a východní Evropě jsme ověřili pomocí standardního Chowova testu. Výsledky vyvracejí hypotézu o stabilitě koeficientů v obou skupinách států, a to jak v případě celkové, tak i nedobrovolné MZČÚ. Z toho vyplývá, že hospodářský cyklus ovlivňuje vývoj zaměstnanosti na ČÚ v obou částech Evropy různou měrou.

---

16 Kausalita mezi zaměstnaností na ČÚ a mezerou výstupu není zcela jednoznačná, neboť prostřednictvím disponibilního příjmu domácnosti a spotřeby zaměstnanost přímo ovlivňuje ekonomický růst. K otestování robustnosti výsledků vůči této možné endogenitě byl použit Grangerův test prediktivní kauzality. Výsledky testu využívajícího proměnné zpožděné až o tři období vyloučily nulovou hypotézu neexistence Grangerovy kauzality ve všech specifikacích. Výjimku tvořily na Západě skupiny zaměstnanců ve věku 15–24 a 50–64 let a v obou regionech ženy v produktivním věku (viz také dále). Tento výsledek je patrný i z faktu, že tyto skupiny prokázaly nesignifikantní koeficienty. Mezeza výstupu byla dále instrumentována pomocí tempa růstu fixních kapitálových investic. I zde se ukázalo, že směr kauzality v aplikovaných regresních modelech je správný. Výsledky se nijak podstatně nezměnily.

17 Robustnost výsledku byla potvrzena jak pomocí odhadu využívajícího instrumentálních proměnných k podchycení případné endogenity mezery výstupu, tak i pomocí odhadu, kde byla mezeza výstupu nahrazena reálným růstem HDP. V obou případech se dopad hospodářského cyklu ukázal jako slabší.

V dalším kroku jsme prověřili vliv hospodářského cyklu na MZČÚ zvláště ve čtyřech demografických podskupinách (Tabulka 2.3). U mladých zaměstnanců je vliv mezery výstupu na MZČÚ ve východní Evropě nejasný – odhadované koeficienty jsou nesignifikantní, což potvrzují i testy robustnosti. Odlišná situace panuje v západoevropských zemích, kde mezeza výstupu má na MZČÚ silně negativní vliv. V případě starších zaměstnanců ukazují výsledky přítomnost silně negativního vlivu mezery výstupu na MZČÚ ve východní Evropě, zatímco žádná specifikace modelu nepotvrzuje vliv hospodářského cyklu v západní Evropě. V analýze se neprokázal ani vliv hospodářského cyklu na MZČÚ mezi ženami v produktivním věku, a to v obou částech Evropy.¹⁸ Zdá se tedy, že zaměstnanost žen v produktivním věku na ČÚ nepodléhá tlakům hospodářského vývoje. V neposlední řadě výsledky naznačují, že průběh hospodářského cyklu má silně negativní vliv na MZČÚ u mužů v produktivním věku. Tento vliv je stejný u obou skupin států nezávisle na použité modelové specifikaci.

2.5 Instituce pracovního trhu a strukturální faktory: dlouhodobý vliv

Pro vysvětlení dlouhodobého vývoje míry zaměstnanosti na ČÚ jsme rozšířili analýzu o faktory institucionální a strukturální povahy. Nejdůležitější závěry jsou prezentovány v tabulce 2.4. Za prvé výsledky potvrzují vliv hospodářského cyklu tak, jak jej popsala předchozí analýza, tzn. signifikantní negativní vliv ve východní Evropě a nesignifikantní vliv v západní Evropě. Dále z nich vyplývá, že je MZČÚ v západní a východní Evropě ovlivňována různými faktory. To potvrdil i Chowův test.

Ve východoevropských zemích má výše zdanění práce negativní vliv na MZČÚ (ačkoliv tento vliv není robustní napříč různými specifikacemi modelu). Negativní vliv má pravděpodobně spojitost s vysokou mezní mírou zdanění, která příjemce druhého příjmu v rodině odrazuje od práce na ČÚ. Vyšší angažovanost v odborech má, zdá se, pozitivní vliv na MZČÚ. Tento závěr je v rozporu s tradičním modelem insider-outsider a zřejmě odráží rostoucí zájem odborů o ochranu zaměstnanců na ČÚ. Obecně platí, že pozice odborů je slabší ve východní Evropě ve srovnání se západní Evropou, kde je podíl zapojených v odborech na celkovém počtu zaměstnanců dvojnásobný (průměr 17 % na Východě, 37 % na Západě v roce 2008). To se promítá do silnější pozice západních odborových organizací při ochraně zaměstnanců na plný úvazek, zatímco ve východní Evropě mohou být slabší odbory více nakloněny alternativním pracovním úvazkům.

¹⁸ Výsledky odhalily negativní dopad hospodářského cyklu na MZČÚ ve východní Evropě, který je ale významný jen na pětiprocentní úrovni významnosti a který nebyl potvrzen v testech robustnosti. Ani jedna z proměnných hospodářského cyklu nenaznačuje dopad na MZČÚ žen v produktivním věku v západní Evropě. Při zkoumání Grangerovy kauzality se koeficienty zpožděné mezery výstupu shodně ukázaly jako nesignifikantní v obou částech Evropy. Ani Chowův test neprokázal významné rozdíly mezi dopadem hospodářského cyklu v obou regionech.

Tabulka 2.4 Vliv strukturálních a institucionálních faktorů na vývoj míry zaměstnanosti na částečný úvazek

	(i)		(ii)		(iii)		
	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	
Mezera výstupu	-0,211***	-0,065	-0,114***	-0,091**	-0,087***	-0,022	
EPL běžné zaměstnání	-1,713***	-2,376**					
EPL dočasné zaměstnání	1,435***	-3,723***					
Pracovní svoboda			292,730***	-245,060***			
Celkové zdanění práce	-0,225***	0,071					
Implicitní daň na práci			-0,118***	0,257***			
Hustota odborového pokrytí	0,128***	-0,114***					
Vládní výdaje na rodiny a děti	0,179	0,622**	-0,483***	0,411**			
Podíl příspěvku v nezaměstnanosti na průměrné mzdě	0,021	0,101*					
Dočasná zaměstnání					0,106***	-0,012	
Zaměstnanost ve službách					-0,023	0,316***	
Úhrnná plodnost					1,499	0,349	
Míra vzdělávání					0,093*	0,048	
Participace žen					0,136***	0,200***	
Index stárnutí					0,009	0,002	
Log průměrná hrubá mzda PPP					0,752	4,681**	
Šedá ekonomika					0,200***	-0,247**	
Konstanta	15,247***	25,311***	8,038***	12,163***	-23,000***	-62,860***	
Počet pozorování/ skupin/období (max)	32/ 5/9	(a) 140/ 13/12	78/ 10/8	(c) 111/ 14/8	(d) 60/ 6/10	(e) 145/ 15/10	(f)
Instrumentální proměnné	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	
Chow test p-hodnota							
		0,000		0,000		0,000	

Zdroj: Eurostat, databáze OECD o trhu práce, Heritage Foundation, vlastní výpočty.

Poznámky: *** statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině. Závisle proměnná: míra zaměstnanosti na částečný úvazek, Koefficienty odhadnuty metodou feasible generalised least squares. Ve vyznačených případech byla použita 2SLS procedura s fixními efekty k vyřešení možné endogenity. Jako instrument byla použita míra růstu fixních kapitálových investic v případě instrumentace mezery výstupu, míra participace byla instrumentována svými hodnotami zpožděnými o dvě období. Panel je nevyvážený. Období a země zahrnuté ve výpočtu: (a) 2001–09 ČR, Estonsko, Maďarsko, Polsko, Slovinsko; (b) a (l) 2001–12, Dánsko, Německo, Irsko, Řecko, Španělsko, Francie, Itálie, Nizozemsko, Rakousko, Portugalsko, Fin-

(iv)		(v)		(vi)		(vii)	
Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ	Východ	Západ
-0,071***	-0,018	-0,086***	-0,043	-0,159***	0,106	-0,046**	0,063
				-1,125***	-0,711		
				0,389	-1,992***		
						322,890***	-79,259
				0,052	0,124*		
						-0,051	0,142**
				0,600**	-0,905***	-0,514***	-0,261
				0,006	0,096**		
0,128***	-0,057	0,261***	0,159***	0,063*	-0,241**	0,118***	-0,282***
0,033	0,392***	0,022	0,221***	-0,049	0,439***	0,356***	0,543***
1,902**	0,670	-0,284	4,939*	1,418	1,459	3,344***	-1,162
0,018	0,050	0,068	0,107**	0,146***	-0,023	0,088***	-0,050
0,037	0,208***	0,185***	0,218***	0,279***	0,267***	-0,057*	0,266***
0,003	0,027	0,024	0,047**	-0,091**	-0,026	-0,023**	0,020
0,220***	-0,397***	0,340**	0,001				
-8,235**	-19,284***	-22,821***	-29,895***	-13,341*	-21,350***	-19,802***	-28,690***
130/ 13/10	(g) 145/ 15/10 (h)	129/ 13/10 (i)	145/ 15/10 (j)	45/ 5/12 (k)	147/ 13/12 (l)	78/ 10/8 (m)	108/ 14/8 (n)
Ne	Ne	Ano	Ano	Ne	Ne	Ne	Ne
0,000		0,000		0,000		0,000	

sko, Švédsko, Velká Británie; (c) a (m) 2005–12 Bulharsko, ČR, Estonsko, Kypr, Lotyšsko, Litva, Maďarsko, Malta, Polsko, Slovinsko; (d) and (n) 2005–12 Dánsko, Německo, Irsko, Řecko, Španělsko, Francie, Itálie, Lucembursko, Nizozemsko, Rakousko, Portugalsko, Finsko, Švédsko, Velká Británie; (e) 2003–12 ČR, Estonsko, Maďarsko, Polsko, Slovinsko, Slovensko; (g) a (i) 2003–12 Bulharsko, ČR, Estonsko, Kypr, Lotyšsko, Litva, Maďarsko, Malta, Polsko, Rumunsko, Slovinsko, Slovensko, Chorvatsko; (f), (h) a (j) 2003–12 Belgie, Dánsko, Německo, Irsko, Řecko, Španělsko, Francie, Itálie, Lucembursko, Nizozemsko, Rakousko, Portugalsko, Finsko, Švédsko, Velká Británie; (k) 2001–12 ČR, Estonsko, Maďarsko, Polsko, Slovinsko.

Vliv pracovní legislativy (EPL) na MZČÚ je nejednoznačný. Odhadované koeficienty naznačují, že přísná legislativa na ochranu zaměstnanců s běžnými pracovními smlouvami snižuje MZČÚ. To odráží, že přísná EPL omezuje využití ČÚ ze strany firem, což je v souladu s faktem, že většina pracovních smluv na ČÚ je na dobu neurčitou (Buddelmeyer et al. 2008). Dále, přísná EPL u smluv na dobu určitou má na MZČÚ pozitivní dopad, který ale není v různých specifikacích robustní. Převrácená hodnota ukazatele svobody práce má na MZČÚ signifikantní pozitivní vliv, což je v rozporu s výsledkem vlivu EPL na běžné pracovní smlouvy. Zdá se, že ve východoevropských státech tyto dva ukazatele pokrývají odlišné aspekty ochrany zaměstnanců – to potvrzuje i korelace mezi těmito dvěma proměnnými, která je zde negativní (ač nesignifikantní). Vliv vládních výdajů na rodinnou politiku není v našich odhadech robustní, ač naznačuje spíše negativní vztah. Obecně by mohl štedřejší systém rodinné politiky ženy demotivovat k brzkému návratu na trh práce v režimu částečného úvazku, nicméně srovnání se západními zeměmi ukazuje, že na Východě jsou státní výdaje v této oblasti výrazně nižší.¹⁹ Vztah mezi výší příspěvků v nezaměstnanosti a výší průměrné mzdy nemá na vývoj MZČÚ signifikantní vliv.

I mezi strukturálními proměnnými je několik, jejichž dopad na vývoj MZČÚ ve východní Evropě je podle našich výsledků jednoznačně pozitivní. Jsou jimi podíl pracovních smluv na dobu určitou, míra vzdělávání mladých lidí a velikost šedé ekonomiky. Pozitivní vztah mezi MZČÚ a pracovními smlouvami na dobu určitou naznačuje, že tyto dva nástroje k posílení flexibility společně pomáhají zaměstnavatelům v boji proti nepružnému pracovnímu trhu. Pozitivní vztah mezi MZČÚ a mírou vzdělávání zase potvrzuje, že ČÚ představují příležitost, jak zkombinovat práci a studium, získat pracovní zkušenost a financovat vlastní studium. A nakonec pozitivní dopad velikosti šedé ekonomiky na MZČÚ nejspíše odráží fakt, že zapojení v ní je často kombinováno s oficiálním zaměstnáním. Ve východní Evropě totiž platí, že práce „načerno“ nevyklučuje oficiální zaměstnání a spíše odráží podhodnocování mzdy nebo odpracovaných hodin (viz Evropská komise 2004). Některé ze strukturálních proměnných naopak nemají na vývoj MZČÚ ve východní Evropě prakticky žádný vliv. Mezi ty patří zaměstnanost v sektoru služeb, míra participace žen a úhrnná plodnost, které mají všechny na MZČÚ nesignifikantní příznivý dopad. Podobnou proměnnou je i index stárnutí, který má ovšem negativní a nerobustní vliv na MZČÚ. Výše průměrné mzdy pak vývoj MZČÚ podle našich výsledků neovlivňuje vůbec.

Z analýzy vyplynulo, že v západní Evropě působí odlišné strukturální i institucionální faktory. EPL má na MZČÚ signifikantní nepříznivý vliv, a to u pracovních smluv jak na dobu neurčitou, tak i určitou, a to i v případě, že jej měříme pomocí převrácené hodnoty ukazatele pracovní svobody. Ukazuje se, že přísná legislativní ochrana zaměstnanců odrazuje zaměstnavatele od poskyto-

¹⁹ V roce 2012 činil podíl státních výdajů na rodinnou politiku na HDP v průměru 3,6 % v zemích východní Evropy a 4,8 % v zemích západní Evropy.

vání částečných úvazků bez ohledu na to, zda by se jednalo o smlouvu na dobu určitou, nebo neurčitou. Zdanění práce má na MZČÚ slabě pozitivní dopad, ten ale není robustní v různých specifikacích. Na rozdíl od východní Evropy a v souladu s modelem insider-outsider podíl zaměstnanců v odborech v západní Evropě snižuje zaměstnanost na ČÚ. Výše příspěvků v nezaměstnanosti, průměrné mzdy ani vládních výdajů na rodinu a dítě nemá na vývoj MZČÚ na Západě jasný vliv.

Mezi strukturálními faktory se v západoevropských zemích objevují čtyři, které mají na MZČÚ silný a jednoznačný dopad. U tří z nich – zaměstnanosti v sektoru služeb, míry participace žen²⁰ a průměrné mzdy – je dopad jasně pozitivní, zatímco rozsah šedé ekonomiky má na MZČÚ vliv jasně negativní. V případě šedé ekonomiky může být negativní vztah způsoben tím, že špatně placená práce na ČÚ jen stěžejí soupeří s rostoucími příležitostmi v neformálním sektoru. Odlišný charakter práce v šedé ekonomice ve východní a západní části Evropy byl již v minulosti identifikován v empirických výzkumech (Fialová, Schneider 2014) a naše závěry jej potvrzují. Výše průměrné mzdy ovlivňuje MZČÚ pozitivně, pravděpodobně proto, že v prostředí s vyšší průměrnou mzdou je zaměstnanec schopen vyjít i s odměnou za částečný úvazek. Nepodařilo se odhalit jasný vztah mezi MZČÚ a podílem pracovních smluv na dobu určitou, mírou vzdělávání mladých lidí, indexem stárnutí ani úhrnnou plodností v západoevropských státech.

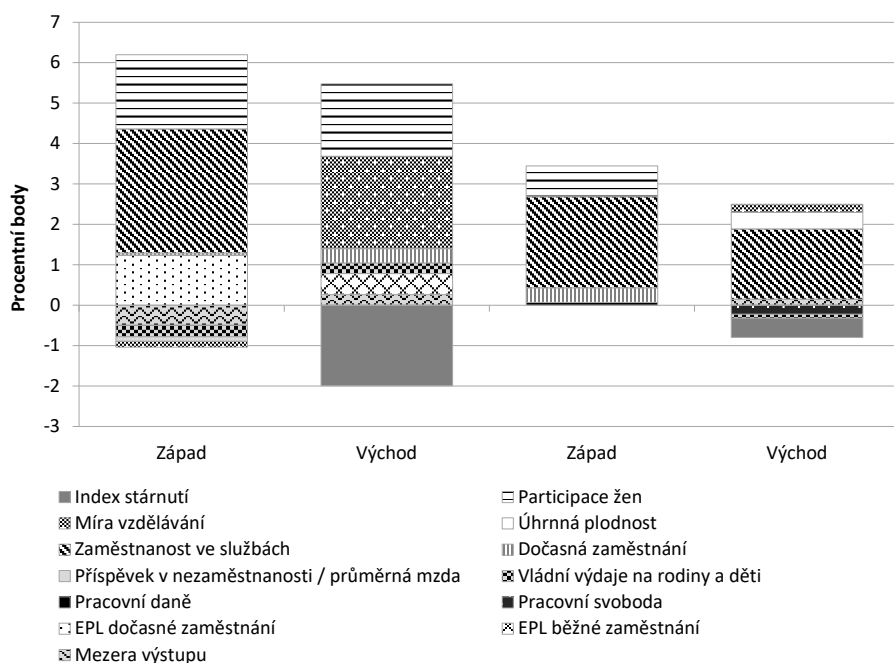
2.6 Rozdíly mezi východní a západní Evropou

V poslední části chceme vysvětlit nejdůležitější faktory ovlivňující vývoj MZČÚ v Evropě od roku 2001. V grafu 2.2 jsou znázorněny výsledky kontribuční analýzy provedené pro modelové specifikace (vi) a (vii) souhrnného modelu popsaného ve výše uvedené tabulce 2.4. Zjistili jsme, že strukturální faktory se podílejí nejvyšší měrou na růstu MZČÚ. Naopak v případě hospodářského cyklu je dopad téměř zanedbatelný, protože cyklické nárůsty a propady ekonomiky v dlouhodobém měřítku svůj vliv na MZČÚ vzájemně ruší. Podobně i dopad institucionálních faktorů je ve srovnání s těmi strukturálními menší. Obě modelové specifikace dospěly k podobným výsledkům, odhalily několik hlavních faktorů ovlivňujících vývoj MZČÚ v západní části Evropy a upozornily na některé odlišnosti její východní části.

---

20 Kauzalita mezi zaměstnáním na ČÚ a participací žen může být sporná. Vyšší nabídka ČÚ může totiž otevřít dveře na pracovní trh ženám s malými dětmi atd. Naše výsledky byly ale potvrzeny i v dalším zkoumání za použití instrumentálních proměnných k vyřešení problémů s obrácenou kauzalitou (Tabulka 2.4, sloupec 5). To, zda jsou výsledky robustní proti možné opačné kauzalitě, bylo dále prověřeno pomocí Grangerova testu kauzality. MZČÚ byla odhadována pomocí míry participace žen zpožděné o jedno, dvě a tři období a byla otestována společná signifikance těchto regresních koeficientů. Výsledky vyvrátily platnost nulové hypotézy neexistence Grangerovy kauzality na Západě. Na Východě se ale hypotézu vyvrátit nepodařilo, což souvisí i se slabou signifikancí odhadnutých koeficientů v této skupině států.

Graf 2.2 Změny v míře zaměstnanosti na částečný úvazek ve východní a západní Evropě a příspěvek jednotlivých faktorů v letech 2001–2012 a 2005–2012 (v procentních bodech)

Zdroj: Eurostat, databáze OECD o trhu práce, Heritage Foundation, vlastní výpočty.

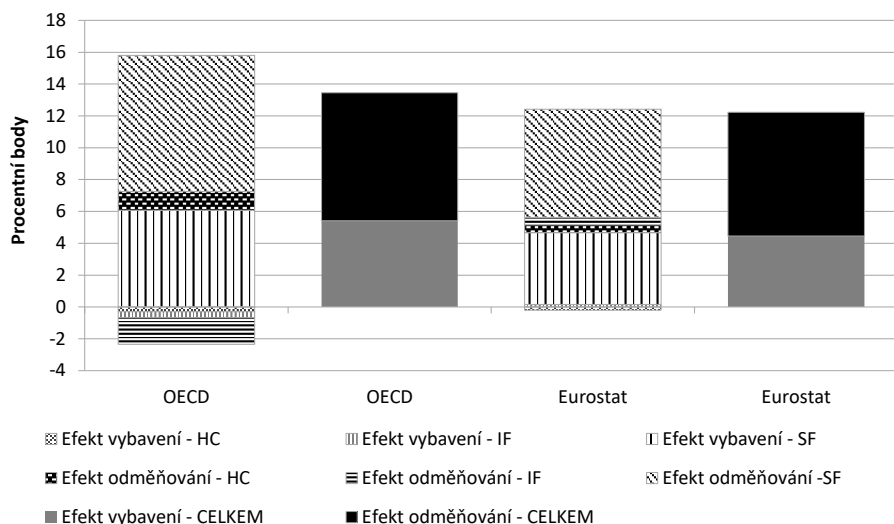
Poznámky: Vypočteno na základě signifikantních regresních koeficientů odhadnutých v modelech (vi) – údajů OECD a (vii) - Eurostatu popsanych v tabulce 2.4.

Modelová specifikace stavící na datech OECD z období 2001–2012 ukazuje jako hlavní faktory růstu MZČŮ ve východní části Evropy nárůst míry participace žen a míry vzdělávání mladých lidí. Z údajů Eurostatu za období 2005–2012 naproti tomu vyplývá klíčová role nárůstu zaměstnanosti v sektoru služeb. Obě modelové specifikace ale potvrdily, že nárůst indexu stárnutí naopak výrazně zpomaluje růst MZČŮ. Ostatní faktory nemají výraznější vliv. V této souvislosti je ale třeba zdůraznit, že dopad participace žen, zaměstnanosti v sektoru služeb a indexu stárnutí nebyl v regresní analýze robustní a k výsledkům je tedy třeba přistupovat opatrně.

Za nárůstem MZČŮ na západě Evropy stojí především dva strukturální faktory: nárůst zaměstnanosti v sektoru služeb a míra participace žen. Modelová specifikace založená na datech OECD z let 2001–2012 dále odhalila silně pozitivní dopad liberalizace legislativy na ochranu zaměstnanců pracujících na smlouvu na dobu určitou.

Graf 2.3 Rozložení pozorovaného rozdílu v míře zaměstnanosti na částečný úvazek mezi východní a západní Evropou v roce 2008 (v procentních bodech)

Zdroj: Eurostat, databáze OECD o trhu práce, Heritage Foundation, vlastní výpočty.

Poznámky: HC – hospodářský cyklus, IF – institucionální faktory, SF – strukturální faktory. Výpočet proveden Oaxaca–Blinderovou metodou na základě regresních koeficientů odhadnutých v modelech (vi) – údajů OECD a (vii) – Eurostatu popsanych v tabulce 2.4.

Na závěr Graf 2.3 přibližuje výsledky Oaxaca-Blinderova rozkladu. Tato analýza je opět provedena pro modelové specifikace (vi) za použití údajů OECD a (vii) na základě údajů Eurostatu ze souhrnného modelu (2.2) popsaného v tabulce 2.4. Výsledky obou modelových specifikací jsou konzistentní. Ukazují, že podstatná část pozorovaného rozdílu v zaměstnanosti na ČÚ mezi oběma sledovanými regiony je způsobena efektem odměňování, tzn. odlišným relativním vlivem sledovaných charakteristik. Naproti tomu efekt vybavení, tzn. odlišná úroveň sledovaných charakteristik, se na zmiňovaném rozdílu podílí v menší míře. Tento výsledek potvrzuje předchozí závěry naznačující podstatné rozdíly v dopadu analyzovaných faktorů na MZČÚ mezi oběma částmi Evropy. V obou případech – efektu odměňování i vybavení – hrají hlavní roli strukturální faktory, zatímco vliv hospodářského cyklu nebo institucionálních faktorů je spíše okrajový.

2.7 Závěr

Tato kapitola se zabývá zaměstnáním na částečný úvazek v zemích západní a východní Evropy. Tato forma zaměstnání je populární v západní Evropě, zatímco její využití ve východní Evropě zaostává. Ve východní Evropě představují navíc ČÚ

pro mnoho zaměstnanců spíše nedobrovolnou alternativu k plnému úvazku než vlastní volbu. Z hlediska demografického složení byly pozorovány hluboké rozdíly mezi východní a západní Evropou, a to především u žen v produktivním věku. Východoevropanky v produktivním věku využívají ČÚ výrazně méně než jejich protějšky v západní Evropě a zaměstnání na ČÚ v jejich případě častěji nebývá vlastní volbou. Východoevropanky obecně preferují zaměstnání na plný úvazek: zatímco v západní Evropě ženy jako hlavní důvod zaměstnání na ČÚ uváděly péči o dítě, ve východní Evropě to byla neschopnost najít zaměstnání na plný úvazek.

Výsledky odhalily podstatné rozdíly mezi dopadem hospodářského cyklu na zaměstnanost na ČÚ v obou regionech. Na Východě má vývoj hospodářského cyklu silně negativní dopad na vývoj MZČÚ, což se odráží v její větší volatilitě. Na Západě je naproti tomu vliv hospodářského cyklu nevýznamný a zaměstnanost na ČÚ zde má tendenci stoupat bez ohledu na ekonomický vývoj. Tyto závěry podpořily i výsledky zkoumání vlivu strukturálních a institucionálních faktorů.

Zaměstnanost na ČÚ je v obou částech Evropy ovlivňována různými faktory. V rozporu s tradiční teorií insider-outsider na Východě počet zaměstnanců v odborech pozitivně ovlivňuje MZČÚ. To může odrážet rostoucí ochotu odborů chránit i zaměstnance na ČÚ. Mezi strukturálními faktory se ve východní Evropě projevily tři takové s výrazně pozitivním vlivem na zaměstnanost na ČÚ. Prvním faktorem je podíl pracovních smluv na dobu určitou. Zdá se, že pro zaměstnavatele jsou tyto nástroje zvyšující flexibilitu komplementárními pomocníky v boji proti rigiditě pracovního trhu. Druhým faktorem je míra vzdělávání mladých lidí. Pro studenty zřejmě představuje zaměstnání na ČÚ možnost kombinovat studium se zaměstnáním, získat zároveň praxi, ale i peníze na studium. A třetím faktorem je velikost šedé ekonomiky, neboť zaměstnanci mají pravděpodobně tendenci kombinovat práci načerno s formálním zaměstnáním na kratší úvazek.

Vývoj zaměstnanosti na ČÚ má jak v západní, tak i východní Evropě strukturální povahu, a zároveň největší část rozdílu mezi těmito dvěma regiony je způsobena strukturálními faktory. Výsledky kontribuční analýzy ukázaly, že právě strukturálním faktorům vděčí MZČÚ za hlavní část svého růstu od roku 2001. Ve východní Evropě se na růstu MZČÚ hlavní měrou podílely růst participace žen, míry vzdělávání mladých a zaměstnanosti v sektoru služeb. Bohužel však naše výsledky trpí nízkou robustností.

Na závěr si položíme otázku, co vede k nízkému využití ČÚ ve východní Evropě. Došli jsme k několika možným odpovědím. Zaměstnávání zkušených starších zaměstnanců na ČÚ je z velké části způsobeno snahou zaměstnavatelů přizpůsobit se výkyvům pracovnímu trhu způsobeným hospodářským cyklem, zatímco obdobné zaměstnávání mladých lidí na ekonomické trendy nereaguje. V případě mladších i starších zaměstnanců by se podpora takových úvazků mohla projevit pozitivně v několika aspektech. U starších zaměstnanců je to snížení finanční zátěže státu, u mladých je to brána na pracovní trh. U obou skupin zaměstnanců ČÚ představují vítanou alternativu k nezaměstnanosti a zvyšují využití pracovní síly,

neboť umožňují snadný přechod na plný úvazek a odchod z něj. U mužů v produktivním věku podléhají ČÚ vlivu hospodářského cyklu a jsou často nedobrovolné. V tradičním modelu rodiny, kde muž je hlavním zdrojem financí, představují nižší mzdy ve východní Evropě závažnou překážku růstu zaměstnanosti na ČÚ u mužů.

Náš výzkum ukazuje, že ženy ve východní Evropě příliš nevyužívají ČÚ ke skloubení pracovního a rodinného života. To může být způsobeno relativně delší státní podporou v mateřství a rodičovství. Jinak jsou totiž státní výdaje na rodinnou politiku ve východní Evropě v průměru výrazně nižší než v Evropě západní. S ohledem na nízké mzdy dává většina žen při návratu do práce přednost plnému úvazku. Vzhledem k těmto okolnostem se souvislost mezi MZČÚ, pracovní participací žen a úhrnnou plodností neprojevila jako jednoznačná. Zaměstnanost žen je ve východní a západní Evropě srovnatelná, v případě upravené zaměstnanosti je dokonce vyšší na Východě. Vezmeme-li v úvahu existenci substitučního vztahu mezi částečnými a plnými úvazky ve východní Evropě, musíme si klást otázku, zda by vůbec růst zaměstnanosti žen na ČÚ mohl mít pozitivní dopad na celkové využití pracovní síly a ekonomický vývoj. Zatímco dostupné údaje ukazují, že ve východní Evropě je hlavním důvodem práce na ČÚ neschopnost najít zaměstnání na plný úvazek, v případě neaktivních žen nebo pracujících na plný úvazek žádné informace o preferované délce pracovní doby nemáme. Otázkou rovněž zůstává nedobrovolnost zaměstnání na ČÚ, jejímž důvodem může být jak neschopnost najít zaměstnání na plný úvazek, tak i vynucené odmítání této práce zejména z důvodu péče o členy rodiny.

VLIV NÍZKÉ PRACOVNÍ INTENZITY NA CHUDOBU VE STŘEDNÍ EVROPĚ A ČESKÉ REPUBLICĚ

MARTINA MYSÍKOVÁ A JIŘÍ VEČERNÍK

Zatímco chudoba byla po dlouhou dobu jevem úzce souvisejícím s životním cyklem rodinného života, v posledních dekádech je stále více závislá na pracovním zapojení členů domácností a jeho kvalitě. Jinými slovy, namísto převažující demografické závislosti se prosazuje ekonomická závislost související s uplatněním na trhu práce podle charakteristik pracovníků a pracovních míst. Proměněm v této oblasti odpovídá pozornost, kterou současný ekonomický a sociální výzkum věnuje uvedeným souvislostem, konkrétně pak chudobě osob žijících v domácnostech s pracujícími členy – tzv. in-work poverty.

V postkomunistických zemích uvedená proměna v determinaci chudoby navíc souvisí s ekonomickou a společenskou transformací – byla zrušena povinná zaměstnanost a prohloubila se mzdová a příjmová diferenciacce. Protože mzdy byly v minulém režimu na nízké úrovni, rodinné dávky byly ve vztahu k nim relativně vysoké, takže korelace mezi výdělkem pracujících osob a čistými příjmy jejich domácností byla slabá a výsledné rozdíly v příjmech malé. Po roce 1990 se relativní hladina rodinných dávek vůči mzdám snížila a korelace mezi výdělkem a příjmy domácností posílila. Pracovní intenzita domácností se tudíž silněji promítá do jejich disponibilních příjmů (Večerník 2009: kap. 5).

Na rozdíl od západních zemí, kde je studium vztahu pracovní intenzity a chudoby už poměrně pokročilé (viz např. Cantillon et al. 2004; Ward, Ozdemir 2009; Frazer, Marlier 2010; Spannagel 2013), v tranzitivních zemích je zatím na počátku. V tomto textu proto poskytujeme informace o trendech v ukazatelích chudoby a pracovní intenzity v období 2005–2013 za sedm středoevropských zemí, k čemuž využíváme dat mezinárodního šetření EU-SILC, která dovolují sledovat souvislosti mezi ekonomickým postavením osob a situací domácností.²¹

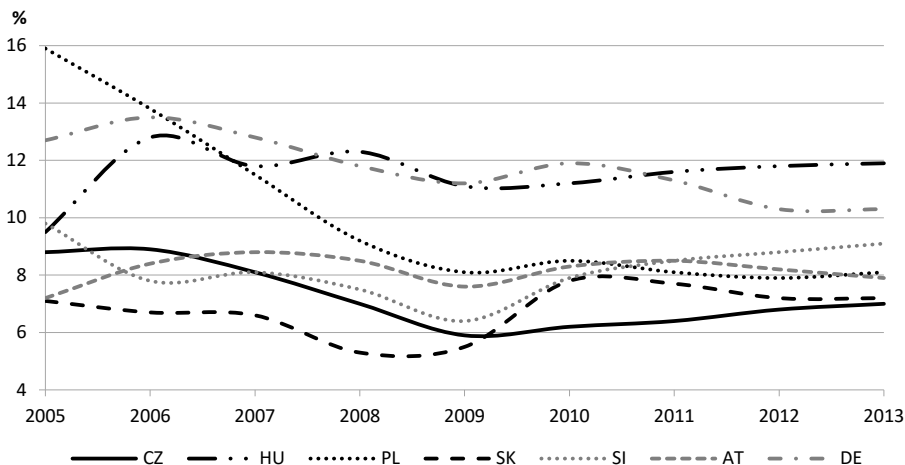
21 Popis šetření EU-SILC a dalších datových zdrojů uvádíme v příloze Zdroje dat.

Kapitola je strukturována následujícím způsobem. V první části ukazujeme trendy ohrožení příjmovou chudobou a finančních obtíží domácností za minulou necelou dekádu. Ve druhé části pak představujeme proměnné a výzkumné soubory použité v následné analytické části a popisujeme metodiku logistické regresní analýzy. Analýza ve třetí části ukazuje, že pracovní intenzita domácností je důležitým faktorem ohrožení příjmovou chudobou i finančních obtíží domácností, který i přes jisté oslabení zůstává velmi významný.

3.1 Vývoj ukazatelů ve středoevropském kontextu

Dříve než přistoupíme k analýze specifického vlivu pracovní intenzity na chudobu v ČR, zasadíme vysvětlované ukazatele do středoevropského a vývojového kontextu. K tomu využíváme údaje o trendech založených na sérii doposud provedených šetření EU-SILC za vybraných sedm středoevropských zemí. Ve všech sledovaných indikátorech je jednotkou pozorování osoba, což znamená, že charakteristiky zjištěné u domácností jsou připisány všem osobám, které v nich žijí. Vážením se výsledky přepočítávají na celé populace sledovaných zemí, resp. jejich specifické subpopulace.

Graf 3.1 Osoby v domácnostech s velmi nízkou pracovní intenzitou ve střední Evropě (% v populaci 18–59 let)

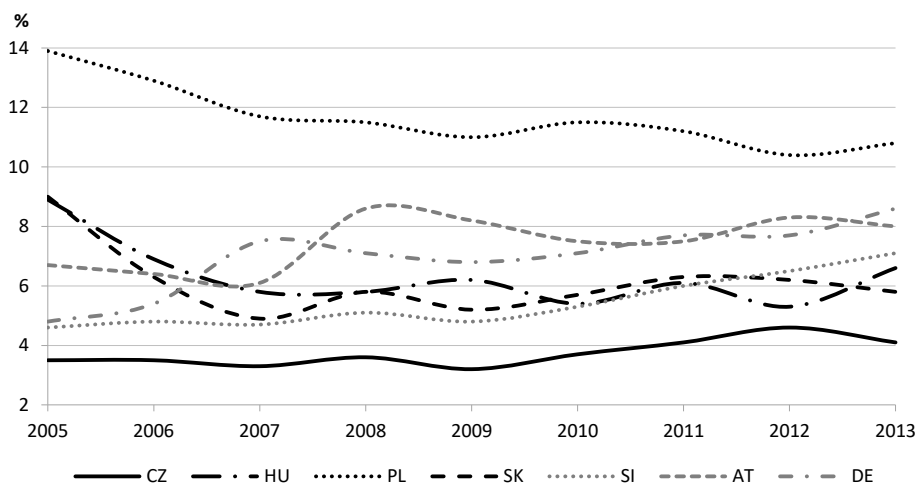

Zdroj: EU-SILC (Eurostat Table ilc_lvhl14).

V grafu 3.1 je uvedeno procento osob v aktivním věku žijících v domácnostech s velmi nízkou pracovní intenzitou. Sledované země se dělí do dvou skupin. Vysoký podíl těchto osob nacházíme v Maďarsku a – poněkud překvapivě – v Německu. V ostatních zemích se tento podíl soustřeďuje do rozmezí 7–9 %, do něhož

se po rychlém snížení v „předkrizovém“ období dostal příslušný ukazatel také za Polsko. V ČR a SR je podíl osob žijících v domácnostech s velmi nízkou pracovní intenzitou vůbec nejnižší ze sledovaných zemí. Jde dokonce o téměř nejnižší úroveň v rámci celé EU.

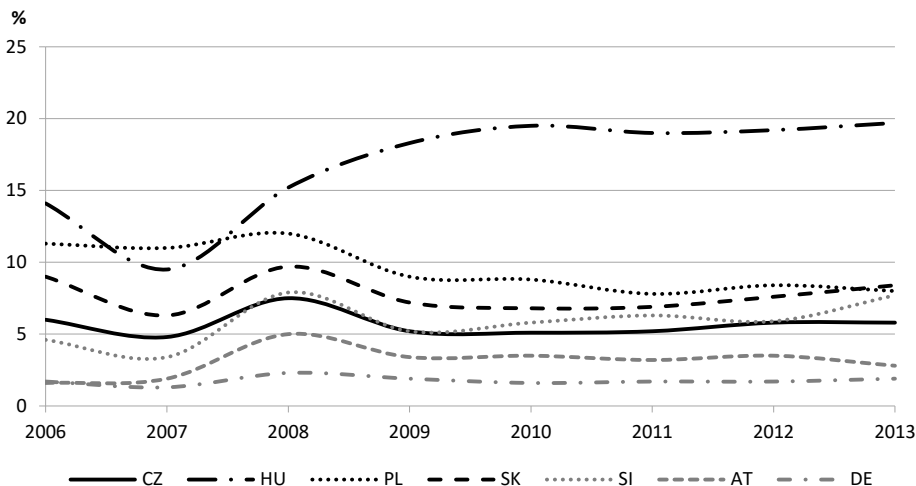
Graf 3.2 Příjmová chudoba pracujících osob ve střední Evropě (%)

Zdroj: EU-SILC (Eurostat Table ilc_li04, employed persons).

V grafu 3.2 je sledováno procento pracujících osob ohrožených příjmovou chudobou. V tomto případě vystupuje jako jediný „outlier“ Polsko, a to i přes značný pokles ukazatele ve sledovaném období. Jedná se zřejmě hlavně o rolnické domácnosti, kde příjmový ukazatel selhává kvůli značnému podílu naturálních zdrojů. Ostatní země jsou rozmístěny v rozpětí 4–9 %, tedy poněkud širším než v předchozím případě. Zde se objevuje rozdíl mezi dvěma zeměmi vyspělé tržní ekonomiky, kde je úroveň sledovaného ukazatele vyšší, a tranzitivními zeměmi (s výjimkou zmíněného Polska), kde je jeho úroveň nižší. Nejnižší procento zaměstnaných osob ohrožených příjmovou chudobou je v ČR (podobně jako v případě ohrožení příjmovou chudobou celé populace), Slovensko se však za ni postupně dostalo ze všech zemí nejbližší.

Trendy v grafech 3.1 a 3.2 ukazují sblížení ukazatelů za sledované země z rozpětí až 10 procentních bodů v roce 2005 do rozpětí nanejvýš 7 procentních bodů v roce 2013. V obou případech zaznamenalo příznivý vývoj Polsko. V průběhu hospodářské recese se v ČR nepatrně zvýšil podíl domácností s velmi nízkou pracovní intenzitou a výrazněji pak jejich ohrožení příjmovou chudobou.

Graf 3.3 Finanční obtíže pracujících osob ve střední Evropě (%)

Zdroj: EU-SILC, vlastní výpočty.

V grafu 3.3 sledujeme procento zaměstnaných osob s finančními obtížemi. V souladu s metodikou Eurostatu je z otázky, jak vycházejí domácnosti s příjmy, použita varianta „s velkými obtížemi“. Stav a vývoj finančních obtíží se zásadně liší od stavu a vývoje příjmové chudoby znázorněné v předchozím grafu. Náš zájem se ovšem týká pracujících osob, na které jsou vztaženy charakteristiky domácností.

Zjištěná úroveň ukazatele se od indikátoru příjmové chudoby výrazně odlišuje. Především nejmenší finanční obtíže trvale vykazují populace pracujících Německa a Rakouska. Pokud jde o tranzitivní země, došlo v průběhu zachyceného období ke značnému sblížení ukazatelů mezi státy s výraznou výjimkou Maďarska. Tam se podíl pracujících osob žijících v domácnostech s velkými finančními obtížemi už v „předkrizovém“ období velmi zvýšil a posléze ustálil na jedné pětině sledované populace. Pořadí zemí se v průběhu sledovaného období téměř nezměnilo, z tranzitivních zemí je na tom nejlépe ČR, následuje Slovinsko, Polsko a Slovensko.

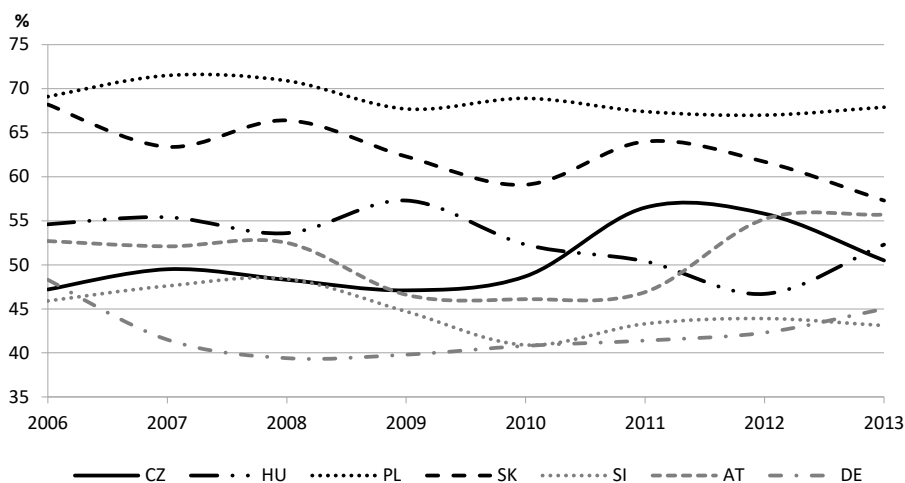
Odlišnost pohledů založená na dvou sledovaných ukazatelích chudoby vede k tomu, že jejich překrytí je velmi malé. Korelace mezi nimi se pohybuje v rozmezí hodnot Pearsonova koeficientu 0,09 (v Rakousku) a 0,35 (v Maďarsku). Zatímco v Rakousku pouze 8 % pracujících osob v domácnostech spadajících pod „příjmově chudé“ vykazuje současně velké finanční obtíže, v Maďarsku je to 56 %. V Německu je zmíněné překrytí obou ukazatelů podobně slabé jako v Rakousku, v tranzitivních zemích kromě Maďarska se však pohybuje kolem 20 %. Znamená to, že pod kritérium příjmové chudoby povětšinou spadají osoby, jejichž domácnosti nehlásí velké finanční obtíže, nicméně často deklarují finanční obtíže menšího rázu.

Velký nesoulad ukazatelů se ukazuje i v opačném pohledu, kdy totiž většina domácností vykazující velké finanční obtíže nespadá pod kritérium ohrožení pří-

jmovou chudobou. Toto procento je o něco nižší v obou západních zemích (77 % v Rakousku a 66 % v Německu) a také v Polsku (67 %), nicméně v ostatních zemích se pohybuje na vysokých hodnotách v rozmezí 80–85 %. Uvedený nesoulad vysílá velmi kritický signál ohledně výpovědní schopnosti standardního ukazatele ohrožení příjmovou chudobou a upozorňuje na nutnost jeho doplnění alternativními indikátory.

Výpočty sledující míru příjmové chudoby a finančních obtíží pracujících osob neodpovídají na otázku, jak se domácnosti s pracujícími členy podílejí na příjmové a finanční chudobě celé populace. Jinými slovy, jak významný díl z celého objemu chudoby či finančních obtíží v dané zemi připadá na domácnosti s pracujícími členy, na rozdíl od domácností důchodců, popř. jiných neaktivních osob. Procenta zobrazená v grafech 3.4 a 3.5 ukazují jejich úroveň a vývoj. V těchto grafech jsme vynechali první šetření EU-SILC provedené v roce 2005. Důvodem je extrémní rozkmit zejména v případě ukazatele příjmové chudoby v prvním šetření, kdy byly výzkumné soubory nejmenší.

Graf 3.4 Podíl osob v domácnostech s pracujícími členy na populaci vykazující příjmovou chudobu ve střední Evropě (%)

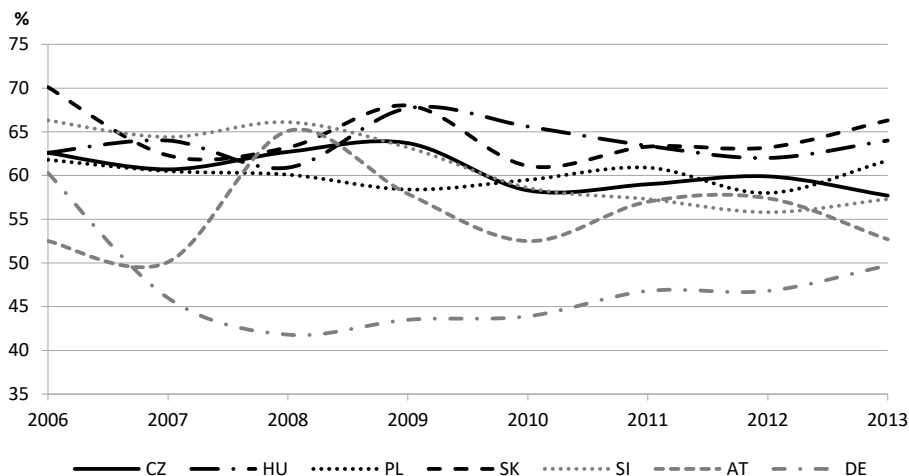
Zdroj: EU-SILC, vlastní výpočty.

Rozdíly mezi zeměmi se zásadně liší podle ukazatelů. V ukazateli příjmové chudoby se podíl osob žijících v domácnostech s pracujícími členy pohybuje v širokém pásmu mezi 40 % (Německo) a 70 % (Polsko) s mírnou tendencí k jejich sblížení. Pokud jde o ČR a SR, na rozdíl od celkové míry příjmové chudoby, která se za dobu zachycenou v šetřeních EU-SILC nezměnila takřka vůbec, složení souboru ohrožených příjmovou chudobou se změnilo poměrně výrazně, a to v obou zemích protichůdně: zatímco podíl osob žijících v domácnostech s pracujícími čle-

ny ohrožených příjmovou chudobou se v ČR zvýšil (s výkyvem nahoru v letech 2011 a 2012), v SR se snížil (s výkyvem dolů v letech 2010 a 2013), takže obě země si jsou nyní v tomto ukazateli velmi blízké.

Graf 3.5 Podíl osob v domácnostech s pracujícími členy na populaci vykazující finanční obtíže ve střední Evropě (%)

Zdroj: EU-SILC, vlastní výpočty.

V ukazateli finančních obtíží se objevuje až překvapivá podobnost tranzitivních zemí, v nichž se osoby žijící v domácnostech s pracujícími členy podílejí na celkové populaci dotčené velkými finančními obtížemi 60–70 %. Oproti tomu v Rakousku a v Německu (kde je ovšem procento populace s finančními obtížemi daleko nejnižší) připadá jedna polovina na osoby s pracujícími členy v domácnosti a druhá polovina na osoby v domácnostech důchodců a dalších neaktivních osob. V ČR a SR se podíl osob v domácnostech s pracujícími členy na tomto ukazateli snížil, rozdíl však zůstává značný: na Slovensku (spolu s Maďarskem) je podíl osob v domácnostech s pracujícími členy na ukazateli finančních obtíží ze sledovaných zemí nejvyšší.

3.2 Výzkumné soubory a použité proměnné

Pro analýzu vlivu pracovní intenzity na příjmovou chudobu a finanční obtíže v ČR používáme soubory osob a domácností šetření EU-SILC provedených v letech 2006, 2010 a 2013. Z analýzy jsme vyloučili data prvního šetření EU-SILC z roku 2005 z toho důvodu, že soubor osob v pracovním věku byl v ČR v prvním roce šetření takřka poloviční oproti letům následujícím, takže některé kategorie vysvětlovaných proměnných neměly dostatečné zastoupení. Pro roky

2006 a 2010 používáme evropský mezinárodní soubor, zatímco pro rok 2013 národní soubory.

Výchozí jsou pro nás soubory jednotlivců, které omezujeme na pracující osoby ve věku 18–64 let, k nimž přidáváme osoby nad 64 let, které jsou zaměstnané nebo podnikají – pro zjednodušení výkladu je všechny nazýváme „osobami v pracovním věku“. K nim pak připojujeme ze souborů osob charakteristiky dalších členů domácnosti z hlediska jejich ekonomické aktivity, a ze souborů domácností pak příjmy pro výpočet příjmové chudoby a dále deklarovanou proměnnou finančních obtíží.

Vysvětlované proměnné vstupující do dvou modelů naší analýzy byly definovány takto:

Indikátor příjmové chudoby – vysvětlovaná proměnná nabývá hodnoty 1, pokud se domácnost sledované osoby nachází pod stanovenou hranicí ohrožení příjmovou chudobou, v opačném případě je roven nule. V datech EU-SILC je tento indikátor odvozený z příjmů domácností za kalendářní rok předcházející době šetření, jedná se tedy o „roční“ ukazatel.

Indikátor finančních obtíží – vysvětlovaná proměnná nabývá hodnoty 1, pokud osoba vypovídající o situaci domácnosti uvedla, že domácnost vychází s měsíčním příjmem „s velkými obtížemi“ anebo „s obtížemi“, zatímco nulové hodnoty nabývá v ostatních případech. V tomto případě se odchylujeme od metodiky Eurostatu použité v grafech 3.3 a 3.5. Tento indikátor hodnotí současnou situaci a jedná se tedy o „aktuální“ ukazatel.

Ohledně vztahu příjmové chudoby či finančních obtíží a pracovní intenzity je nutné připomenout, že oba sledované ukazatele jsou založeny na situaci celé domácnosti. Je-li domácnost indikována jako ohrožená příjmovou chudobou nebo deklarující finanční obtíže, je tato charakteristika připsána všem jejím členům. Materiální situace pracujících osob je ovlivněna nejen jejich vlastním výdělkem, ale ještě dalšími okolnostmi. Pracující osoba se může ocitnout v pásmu příjmové chudoby či zažívat finanční obtíže zejména ze tří důvodů: 1) její výdělek je nízký, 2) její pracovní intenzita je slabá anebo 3) pracovní příjem dané osoby je dostačující, ale v domácnosti jsou další členové, kteří jsou ekonomicky neaktivní. Násadě jsou samozřejmě kombinace některých či všech tří možností.

Mezi oběma modely jsou, vzhledem k odlišnému referenčnímu období, drobné rozdíly. Nejprve se zaměříme na popis proměnných v modelu vysvětlujícím (roční) příjmovou chudobu. Vliv pracovního příjmu je zachycen zahrnutím pracovních charakteristik, které ovlivňují výši výdělku, mezi vysvětlované proměnné modelu (podobně jako u běžných mzdových regresních modelů). Protože v šetření EU-SILC se zjišťované pracovní charakteristiky týkají aktuálního stavu, je v analýze příjmové „roční“ chudoby nutně dalším omezením zkoumaného souboru také pracovní aktivita osob v současnosti, neboť jen tyto osoby odpovídají na potřebné otázky. Jsme si ovšem vědomi skutečnosti, že pracovní charakteristiky v některých případech nemusejí odpovídat příjmům za předchozí kalendářní rok. Přijímáme

tak předpoklad, který v některých případech nemusí platit, že současné pracovní charakteristiky mají vliv na příjmovou „roční“ chudobu. Takto ostatně postupují všechny studie o mzdách a příjmech založené na datech EU-SILC.

Všechny vysvětlující proměnné v analýze – kromě věku a jeho kvadrátu – jsou převedeny do podoby dummy (Tabulka 3.1). Detailněji je třeba vysvětlit dvě dummy proměnné týkající se pracovní smlouvy, kde referenční skupina není zřejmá. Proměnná „trvalá smlouva“ zachycuje zaměstnance se smlouvou na dobu neurčitou, „dočasná smlouva“ pak zaměstnance se smlouvou na dobu určitou, ale také jiné formy smluv či dohod. Referenční skupinou k těmto dvěma proměnným týkajícím se zaměstnanců jsou osoby samostatně výdělečně činné (OSVČ).

Pokud jde o indikaci pracovní intenzity, na kterou se především soustřeďuje náš zájem, používáme v analýze dva ukazatele:

Pracovní intenzita sledované osoby je odvozena z počtu odpracovaných měsíců za předchozí kalendářní rok, přičemž podmínkou pro zařazení osoby do zkoumaného souboru je její pracovní aktivita po dobu alespoň jednoho měsíce. Pracovní intenzita je pak překódována na dvě dummy proměnné: „vysoká pracovní intenzita“ (kdy osoba pracovala více než polovinu roku) a „plná pracovní intenzita“ (kdy osoba pracovala celý rok). Referenční skupinou jsou osoby, které pracovaly pouze půl roku či méně.

Pracovní intenzita ostatních členů domácnosti v pracovním věku je měřena počtem měsíců, kdy tito členové domácnosti pracovali, vyděleným celkovým možným počtem měsíců, kdy mohli pracovat (stejně jako v přístupu Eurostatu uvedeném výše). Pro naši analýzu je proměnná překódována do pěti dummy proměnných: nulová, nízká (více než nula, ale méně než 0,5), poloviční (0,5), vysoká (více než 0,5, ale méně než 1) a plná pracovní intenzita. Referenční skupinou jsou osoby, v jejichž domácnosti není žádný další člen v pracovním věku.

U „aktuálního“ ukazatele finančních obtíží zachycují vysvětlující proměnné pouze dvě ze tří výše možných příčin zmíněných výše. V prvním případě se vysvětlující proměnné zahrnující pracovní charakteristiky shodují. V tomto případě také současné pracovní charakteristiky plně odpovídají referenčnímu období vysvětlované proměnné. Analyzovaný výzkumný soubor je omezen na aktuálně pracující osoby. Druhá skupina proměnných zachycující vlastní pracovní intenzitu osob tak pozbývá smysl. Třetí skupina proměnných se liší od předchozího přístupu v tom, že zachycuje pracovní intenzitu ostatních členů domácnosti v pracovním věku pouze v současném stavu, tedy odpovídá podílu pracujících členů. Překódování na dummy proměnné je shodné jako v předchozím případě a referenční skupinou zůstávají osoby, v jejichž domácnosti není žádný další člen v aktivním věku.

Tabulka 3.1 Vysvětlované proměnné v logistické regresní analýze

Proměnná	Dummys proměnná nabývá hodnoty 1, když:	Referenční skupina
<i>Pracovní intenzita osoby:</i>		
- vysoká	pracovní intenzita = (0,5;1)	poloviční a nižší,
- plná	pracovní intenzita = 1	tj. pracovní intenzita = (0; 0,5>
<i>Pracovní intenzita ostatních členů domácnosti v aktivním věku:</i>		
- nulová	pracovní intenzita = 0	v domácnosti není další člen v pracovním věku
- nízká	pracovní intenzita = (0; 0,5)	
- poloviční	pracovní intenzita = 0,5	
- vysoká	pracovní intenzita = (0,5;1)	
- plná	pracovní intenzita = 1	
<i>Pracovní charakteristiky a kontrolní proměnné:</i>		
Muž	muž	žena
Středoškolské vzdělání	ISCED 3-4	základní či nižší vzdělání (ISCED 0-2)
Vysokoškolské vzdělání	ISCED 5-6	
Věk	(diskrétní proměnná)	-
Věk ²	(diskrétní proměnná)	-
Dítě 0-2 let	v domácnosti žije alespoň 1 dítě ve věku 0-2 let	bez dětí ve věku 0-2 let
Dítě 3-5 let	v domácnosti žije alespoň 1 dítě ve věku 3-5 let	bez dětí ve věku 3-5 let
Dítě 6-17 let	v domácnosti žije alespoň 1 dítě ve věku 6-17 let	bez dětí ve věku 6-17 let
Neaktivní osoba 65+ let	v domácnosti žije alespoň 1 nepracující osoba ve věku 65 a více let	bez nepracujících osob ve věku 65 a více let
Hustě obydlená oblast	obce s nejméně 1500 obyvatel na km ² a 50000 obyvatel	řídce obydlená oblast
Středně obydlená oblast	obce s nejméně 300 obyvatel na km ² a 5000 obyvatel	
Manažerská/vedoucí pozice	zaměstnanec v manažerské/vedoucí pozici nebo OSVČ se zaměstnanci	zaměstnanec bez pod- řízených nebo OSVČ bez zaměstnanců
Smlouva – trvalá	zaměstnanec s pracovní smlouvou na dobu neurčitou	OSVČ
Smlouva – dočasná	zaměstnanec s pracovní smlouvou na dobu určitou, dohody	
Velikost firmy 11-49	počet lidí v místní jednotce firmy nebo organizace, kde osoba pracuje = (10; 50)	velikost firmy = <1; 10>
Velikost firmy 50+	počet lidí v místní jednotce firmy nebo organizace, kde osoba pracuje ≥ 50	

3.3 Vliv pracovní intenzity na ukazatele chudoby v České republice

Pro analýzu specifického vlivu pracovní intenzity na ukazatele chudoby v ČR aplikujeme metodu logistické regrese. Volba této metody je dána charakterem vysvětlovaných dichotomických proměnných. Z jejich výstupů namísto koeficientů uvádíme poměry šancí (odds ratios). Šance, že se příjmová chudoba (resp. finanční obtíže) vyskytnou u osob s vysvětlovanou proměnnou $x=1$, je definována jako $p(1) / (1-p(1))$. Podobně šance, že se příjmová chudoba (resp. finanční obtíže) vyskytnou u osob s vysvětlovanou proměnnou $x=0$, je definována jako $p(0) / (1-p(0))$. Pro příklad: je-li poměr šancí pro proměnnou „muž“ roven 2, znamená to, že příjmová chudoba (resp. finanční obtíže) nastávají u mužů s dvakrát větší šancí než u žen. Naopak, bude-li poměr šancí roven 0,5, potom muži vykazují poloviční (neboli o 50 % nižší) šanci příjmové chudoby, resp. finančních obtíží, než ženy.

Model 1 v tabulce 3.2 sleduje faktory příjmové chudoby, v první řadě vliv pracovní intenzity sledované osoby, který je významný. V roce 2006 měly osoby pracující nadpoloviční část roku o 81 % a osoby pracující po celý rok dokonce o 91 % nižší šanci příjmové chudoby než osoby pracující méně než půl roku. V následujících letech se výhoda osob pracujících nadpoloviční část roku oproti osobám pracujícím méně než půl roku poněkud snížila a zejména v roce 2010 se zvětšil i rozdíl v poměru šancí příjmové chudoby mezi osobami s vysokou a plnou pracovní intenzitou. Nicméně příjmová chudoba zůstala i nadále velmi výraznou doménou osob pracujících méně než půl roku.

Také pracovní intenzita ostatních členů domácnosti v pracovním věku má značný vliv na výskyt příjmové chudoby. Zjišťujeme, že během sledovaného období vzrostl vliv nulové pracovní intenzity ostatních členů domácnosti (respektive tento faktor nabyl statistické významnosti až v roce 2013). Není překvapivé, že pracující osoby jsou na tom z hlediska výskytu příjmové chudoby lépe, když v domácnosti nejsou žádní další členové v pracovním věku, než když tam další členové jsou, ale nepracují.

Pokud pracují i další členové domácnosti, byť v průměru méně než polovinu roku, šance zařazení mezi příjmově chudé osoby se snižuje ve srovnání s domácnostmi bez členů v pracovním věku. Pokud jde o statistickou významnost u nulové a nízké pracovní intenzity ostatních členů domácnosti, platí, že významný vliv se projevuje jen u jedné z těchto kategorií. To naznačuje, že ve srovnání s domácnostmi bez dalších členů v pracovním věku existuje křehká hranice mezi tím, kdy velmi nízká pracovní intenzita ostatních členů zvyšuje výskyt příjmové chudoby a kdy už napomáhá toto riziko snížit. Ke značnému snížení poměru šancí dochází, když ostatní členové domácnosti pracují v průměru polovinu roku a více. Tento efekt byl nejvýraznější v roce 2006, přičemž v dalších letech oslabil.

**Tabulka 3.2 Rizika příjmové chudoby a finančních obtíží v ČR
(logistická regrese, poměry šancí)**

	Příjmová chudoba			Finanční obtíže		
	EU-SILC 2006	EU-SILC 2010	EU-SILC 2013	EU-SILC 2006	EU-SILC 2010	EU-SILC 2013
Pracovní intenzita osoby:						
- vysoká	0,19***	0,45***	0,31***	-	-	-
- plná	0,09***	0,09***	0,18***	-	-	-
Pracovní intenzita ostatních členů domácnosti v aktivním věku:						
- nulová	1,16	1,23	2,22***	1,32**	1,35***	1,28**
- nízká	0,51***	0,40***	1,15	1,06	1,12	0,87
- poloviční	0,09***	0,22***	0,30***	0,83*	0,80**	0,84*
- vysoká	0,06***	0,06***	0,16***	1,11	0,75**	0,74**
- plná	0,03***	0,05***	0,11***	0,47***	0,48***	0,58***
Pracovní charakteristiky a kontrolní proměnné:						
Muž	0,58***	0,79*	0,73**	0,83***	0,80***	0,85***
Středoškolské vzdělání	0,61**	0,49***	0,88	0,62***	0,62***	0,58***
Vysokoškolské vzdělání	0,20***	0,38***	0,68	0,39***	0,36***	0,29***
Věk	1,19***	1,22***	1,10**	1,01	1,00	1,01
Věk ²	1,00***	1,00***	1,00**	1,00	1,00	1,00
Dítě 0–2 let	0,87	0,50***	0,20***	1,05	0,96	1,31**
Dítě 3–5 let	0,93	1,07	0,60**	1,40***	1,34***	0,98
Dítě 6–17 let	3,28***	2,89***	2,34***	1,59***	1,52***	1,44***
Neaktivní osoba 65+ let	0,06***	0,15***	0,16***	0,91	1,02	0,95
Hustě obydlená oblast	1,04	0,60***	0,70**	1,27***	0,96	1,05
Středně obydlená oblast	1,40**	0,75*	0,78*	1,11	0,98	1,11
Manažerská/vedoucí pozice	0,52**	0,68*	0,50***	0,79**	0,67***	0,70***
Smlouva – trvalá	0,92	0,39***	0,29***	1,31***	1,40***	1,46***
Smlouva – dočasná	1,45	0,50***	0,60**	1,90***	2,03***	2,56***
Velikost firmy 11–49	0,99	0,81	0,77	1,10	1,01	1,07
Velikost firmy 50+	0,85	0,58***	0,63**	1,02	0,89	0,97
Konstanta	0,07**	0,04***	0,13*	0,15***	0,42**	0,33**
N (nevážené)	7311	8749	7847	7386	8822	7989
Nagelkerke R ²	0,38	0,32	0,32	0,14	0,14	0,14

Zdroj: EU-SILC, vlastní výpočty.

Poznámka: * statisticky významné na 10% hladině, ** na 5% hladině, *** na 1% hladině. Statistická významnost vysvětlujících proměnných byla odvozena z Wald testů. Všechny modely zahrnují kategorie zaměstnání (ISCO) jako vysvětlující proměnné.

Pokud jde o další osobní a pracovní charakteristiky, muži vykazují nižší šanci výskytu příjmové chudoby než ženy, což je v souladu s rozdílem výdělků mezi pohlavími. Protože vzdělání má pozitivní vliv na příjmy, šance výskytu příjmové chudoby se směrem k vyššímu vzdělání snižuje (relativně k základnímu vzdělání). Totéž se týká i dalších pracovních charakteristik, u kterých lze očekávat pozitivní dopad na výdělek. Za pozornost stojí porovnání poměru šancí příjmové chudoby u zaměstnanců (s rozlišením druhu pracovní smlouvy) a osob samostatně výdělečně činných (OSVČ – referenční skupina). Zaměstnanci s trvalou pracovní smlouvou vykazují oproti OSVČ nižší šanci výskytu příjmové chudoby než osoby s dočasným pracovním vztahem oproti OSVČ. Dočasné pracovní poměry totiž zahrnují zkušební lhůty a různé formy dohod, kde mzdy bývají zpravidla nižší. Obě kategorie zaměstnanců však stejně vykazují nižší šanci výskytu příjmové chudoby než OSVČ. Pokud tedy měříme chudobu pomocí deklarovaných příjmů, jsou na tom podnikatelé hůře než zaměstnanci.

Z ostatních kontrolních proměnných poskytuje zajímavé výsledky přítomnost dalších členů domácnosti, konkrétně dětí a ekonomicky neaktivních osob od 65 let. V letech 2010 a 2013 se přítomnost dětí ve věku 0–2 projevila statisticky významným snížením šance výskytu příjmové chudoby oproti osobám bez dětí v tomto věku. Shoda s dobou pobírání rodičovského příspěvku nasvědčuje tomu, že příspěvek kompenzuje výpadek pracovního příjmu jednoho z rodičů natolik, že osoby žijící v domácnostech s dětmi v tomto věku jsou méně vystaveny výskytu příjmové chudoby než osoby z domácností bez dětí nebo se staršími dětmi. Přítomnost dětí ve věku 6–17 let zvyšuje šanci výskytu příjmové chudoby ve srovnání s jejich nepřítomností, zatímco přítomnost neaktivních osob starších 65 let ji, ve srovnání s jejich nepřítomností, naopak snižuje. Rovněž příjem z důchodů tedy napomáhá snížení rizika příjmové chudoby.

Model 2 v tabulce 3.2 sleduje faktory finančních obtíží, tedy že domácnost se svými příjmy vychází „s velkými obtížemi“ nebo „s obtížemi“. Oproti Modelu 1 zjišťujeme zejména mnohem slabší vliv pracovní intenzity ostatních členů domácnosti v pracovním věku. Šance výskytu finančních obtíží začíná být nižší než u osob, v jejichž domácnosti další členové v pracovním věku nejsou, až při poloviční pracovní intenzitě ostatních členů. Pokud všichni ostatní členové domácnosti v pracovním věku pracují, je šance výskytu finančních obtíží zhruba poloviční oproti situaci, kdy v domácnosti další takoví členové nejsou. V porovnání s propočtem poměru šancí příjmové chudoby domácnosti samy tedy hodnotí svoji finanční situaci kritičtěji a ani plná pracovní intenzita ostatních členů nepomůže riziko finančních obtíží eliminovat. Důvodem je to, že domácnosti v hodnocení své finanční situace berou v úvahu celkovou bilanci hospodaření, na rozdíl od ukazatele založeného pouze na příjmech.

I v případě finančních obtíží vykazují muži menší šanci jejich výskytu než ženy (přibližně o 20 %), přičemž uvedený poměr šancí je statisticky významný a stabilní v čase. Rovněž vzdělání má statisticky významný vliv, který se během sledovaných

let ještě mírně zvýšil. V roce 2013 měly osoby s vysokoškolským vzděláním zhruba třetinovou šanci výskytu finančních obtíží ve srovnání s osobami se základním vzděláním. Z pracovních charakteristik je nutné vyzdvihnout vliv závislého zaměstnání oproti OSVČ. Oproti Modelu 1 pozorujeme výrazně vyšší šanci výskytu finančních obtíží u obou skupin zaměstnanců (s trvalou i dočasnou smlouvou), než mají OSVČ. Jde tedy o opačný výsledek, kterému je třeba věnovat pozornost.

Výpověď o finančních obtížích bere v úvahu širší aspekty hospodaření domácností, přičemž zřejmě zčásti eliminuje podhodnocení deklarovaných příjmů. Nemusí se jednat pouze o úmyslné či neúmyslné uvedení nižších příjmů či opomenutí jejich některých složek, ale i o to, že zachytit část příjmů určenou pro domácnost je v případě mnohých OSVČ velmi obtížné (Večerník 2011). I když ponecháme stranou – zajisté významnou – šedou ekonomiku, podnikatelské účetnictví umožňuje zahrnout do nákladů různé položky, které mohou částečně sloužit i k osobním účelům, anebo zohlednit náklady fixním podílem, zatímco reálné náklady jsou nižší. Zjednodušeně řečeno, cílem OSVČ je snížit daňový základ na minimum, což se může odrazit v daňových příznacích stejně tak jako v odpovědích na dotazy týkající se hospodaření domácností ve statistických šetřeních.

Rovněž přítomnost dětí a ekonomicky neaktivních osob starších 65 let v domácnosti má jiný vliv na riziko finančních obtíží než na riziko příjmové chudoby. Statisticky významná souvislost mezi přítomností dětí ve věku 0–2 a výskytem finančních obtíží se objevuje v roce 2013 jako pozitivní, neboť osoby s dětmi v tomto věku mají o 31 % vyšší pravděpodobnost finančních obtíží než osoby bez těchto dětí v domácnosti. Šance výskytu finančních obtíží je vyšší, jsou-li v domácnosti děti starší než tři roky, než pokud tam děti v dané věkové kategorii nejsou (podobně jako v Modelu 1), přičemž však tento efekt je mnohem slabší. Přítomnost neaktivních osob starších než 65 let nemá v Modelu 2 (na rozdíl od Modelu 1) statisticky významný vliv na snížení šance výskytu finančních obtíží, což nasvědčuje faktu, že důchody starších členů nejsou pro domácnosti natolik dostačující, aby jim výrazněji pomohly vycházet s jejich příjmy.

3.4 Závěr

Chudoba domácností s pracujícími členy je tématem nabývajícím v posledním desetiletí na významu. Již *OECD Employment Outlook 2009* (OECD 2009) mu věnoval ve své zprávě celou kapitolu na základě zjištění, že jakkoli zaměstnání chudobu výrazně redukuje, neřeší celý problém. V souvislosti s cíli *Strategie Evropa 2020* EU bylo téma podrobně pojednáno ve studiích *Employment and Social Developments in Europe* (ESDE 2011; ESDE 2012). Zpracování dat EU-SILC za období 2006–2011 v druhé z nich ukázalo, že chudoba pracujících osob se výrazně zvýšila v jedné třetině zemí EU, z tranzitivních zemí zejména v Rumunsku a Bulharsku. ČR i SR však patří k zemím, kde uvedený ukazatel zůstal na stejné úrovni.

Z iniciativy Evropské komise byly chudobě pracujících rovněž věnovány národní studie *Sítě nezávislých expertů pro sociální začleňování* za rok 2010, kterou za ČR zpracoval Tomáš Sirovátka (2010) a navázal v ní na některé předchozí poznatky speciálního výzkumu zaměřeného na chudou populaci (Sirovátka, Mareš 2006). Studie je zaměřena též na kvalitu zaměstnání, která je spojena s jeho stabilitou. „Indikátory kvality zaměstnání potvrzují, že ať jsou aktuálně zaměstnání, či jsou naopak nezaměstnání, pohybují se příjmově znevýhodnění lidé vesměs na sekundárním trhu práce. To pak znamená, že jejich zaměstnání většinou z nich (asi dvěma třetinám) nepřináší možnosti postupu ani možnosti vzdělávání, asi polovinu příliš fyzicky vyčerpává, skoro polovinou neumožňuje slušný výdělek, nedává jistotu a asi ve čtyřiceti procentech případů vyžaduje dlouhé dojíždění” (Sirovátka, Mareš 2006: 637).

Šetření EU-SILC, které pro nás bylo jediným zdrojem dat, neumožnilo jít do takových podrobností kvality zaměstnání, jak to mohli udělat na základě cíleného výzkumu Sirovátka a Mareš. Zato však umožnilo posoudit specifický vliv pracovní intenzity na indikátory chudoby v rámci celé populace v jednotlivých zemích a letech. V naší analýze jsme zvolili optiku osob (na rozdíl od optiky domácností) a sledovali vliv pracovní intenzity rozdělené do pěti kategorií od nulové po plnou. Šlo tedy o mnohem podrobnější pohled, než jaký nacházíme v postupu Eurostatu, v jehož dokumentech jsou specificky sledovány pouze „pracovně velmi chudé“ domácnosti vykazující pracovní intenzitu pod hranicí 20 % (Eurostat 2013). Sledované trendy ve středoevropských zemích ukazují poměrně dobrou kondici ČR v ukazatelích pracovní intenzity a s ní související nižší úroveň chudoby.

V logistické regresní analýze specifického vlivu pracovní intenzity na chudobu jsme k vysvětlujícím proměnným připojili též charakteristiky ostatních osob v domácnostech, kde žijí. Pokud jde o příjmovou chudobu, je vliv pracovní intenzity sledované osoby na její snížení velmi významný. Ohrožení chudobou nicméně zůstává výraznou doménou osob pracujících méně než půl roku. Pokud jde o finanční obtíže, zjišťujeme zejména mnohem slabší vliv pracovní intenzity ostatních členů domácnosti. Znamená to, že je-li brána v úvahu celková bilance hospodaření, ani plná pracovní intenzita ostatních členů domácnosti nesnižuje riziko finančních obtíží tak výrazně, jako když uvažujeme jen relativní příjmy.

Zásadním poznatkem, který se ovšem týká analýzy chudoby obecně, je odlišnost v zachycení rizikové populace „objektivním“ příjmovým a „subjektivním“ finančním ukazatelem. Indikátor „at-risk-of-poverty rate“, který je nejpoužívanější v mezinárodních srovnáních a aplikován v sociálně-politické sféře, má slabou výpovědní schopnost pro finanční problémy, tak jak je vnímají samotné domácnosti. Jinými slovy, existuje nemalý podíl osob, jejichž domácnosti nejsou „oficiálně“ ohrožené chudobou, a přesto se potýkají s vážnými finančními problémy. Souběžné použití alternativních indikátorů je ve výzkumu chudoby i v příslušné sociální politice nutností.

VZDĚLANOSTNÍ NESOULAD NA ČESKÉM TRHU PRÁCE

MARTINA MYSÍKOVÁ

Vzdělanostnímu nesouladu na pracovním trhu se v poslední době dostává velké pozornosti, a to především vzhledem ke stoupajícímu počtu absolventů vysokých škol a s tím spojenému nebezpečí, že jimi bude trh práce zahlcen. Mnoho studií se zabývá tímto fenoménem na americkém pracovním trhu. Například McGoldrick a Robst (1996) analyzovali pravděpodobnost převzdělanosti, Rubb (2003) se věnoval délce trvání tohoto fenoménu. V evropském kontextu se většina studií zaměřila na západoevropské země. Bauer (2002) zkoumal vliv převzdělanosti na mzdy v Německu, Karakaya, Plasman a Rycx (2007) analyzovali klíčové faktory převzdělanosti v Belgii, Kiker, Santos a De Oliveira (1997) se zabývali klíčovými faktory převzdělanosti a vlivem tohoto fenoménu na mzdy v Portugalsku. Východní Evropa ale doposud ležela spíše na okraji zájmu.

V ČR prošlo vzdělání od devadesátých let výraznou proměnou. Za prvé, podobně jako v jiných postkomunistických zemích, i zde se zvýšil počet absolventů ekonomických oborů na úkor oborů technických v důsledku přeorientování hospodářství z plánovaného na tržní (Jeong, Kejak, Vinogradov 2008). Za druhé, tak jako ve většině evropských zemí, i v ČR došlo za posledních deset let k rapidnímu nárůstu terciárního vzdělání a hrozí tedy reálné nebezpečí zahlcení pracovního trhu absolventy vysokých škol. Tomuto tématu se však u nás doposud nevěnovala patřičná pozornost.

Kvůli převisu nabídky práce osob s vyšším vzděláním pravděpodobně dochází k jejich zaměstnávání i na pozicích, pro které mají příliš vysokou kvalifikaci. Vinou toho jsou pak i zaměstnanci s nižším vzděláním nuceni pracovat na pozicích, které na ně kladou nižší nároky. A vlivem stále většího počtu zaměstnanců s vyšším vzděláním by tento problém mohl stále narůstat. Richard B. Freeman (1976) tvrdí, že odsouvání nadbytečných zaměstnanců s přílišnou kvalifikací na méně kvalifikované pozice snižuje návratnost investic do vzdělání, následkem čehož dojde ke snížení těchto investic a v konečném důsledku ke znovunastolení rovnováhy na pracovním trhu. Arnaud Chevalier (2003) naproti tomu argumentu-

je, že k takovému scénáři v USA nedošlo, protože návratnost investic do vzdělání zůstala zachována. Peter Gottschalk a Michael Hansen (2003) zase nenašli žádné důkazy pro to, že by od poloviny osmdesátých do poloviny devadesátých let, kdy počet absolventů vysokých škol v USA narostl, byli tito absolventi nuceni přijímat pracovní pozice určené pro lidi s nižším stupněm vzdělání.

Podobně i studie zabývající se Velkou Británií potvrzují, že ačkoliv se za několik posledních desetiletí počet absolventů vysokých škol stále zvyšoval, návratnost vzdělání zůstávala na stejné úrovni (Chevalier 2003; Bevan, Cowling 2007). Oproti původnímu očekávání se ukázalo, že výnos ze vzdělání zůstal zachován i navzdory rostoucímu počtu absolventů a že tedy poptávka po pracovních s vysokoškolským vzděláním si s nárůstem nabídky dokázala poradit. Někteří badatelé se snaží hledat i jiná vysvětlení tohoto jevu, například v heterogenitě dovedností u zaměstnanců se stejným vzděláním.

Ve srovnání s vyspělými ekonomikami máme jen málo informací o situaci v tranzitivních zemích. Cílem této kapitoly je proto popsat situaci alespoň v ČR. V reakci na nově zaváděné principy odměňování zde po pádu komunismu v roce 1989 návratnost vzdělání rapidně vzrostla. Jak ukazuje tabulka 1.5 v první kapitole, v prvních letech ekonomické transformace se tento ukazatel zdvojnásobil, ale od roku 1996 se ustálil, a to jak v případě mužů, tak i žen (podrobněji viz Večerník 2013). Naznačuje to, že od konce devadesátých let se i pro situaci v ČR dají použít „západní“ argumenty o stabilní návratnosti vzdělání navzdory stoupajícímu počtu osob s vysokoškolským vzděláním. Z databáze Eurostatu vyplývá, že podíl osob s dosaženým terciárním vzděláním na populaci v pracovním věku vzrostl z 10 % v roce 2003 na 17 % v roce 2012. Tento nárůst se týká především mladší populace: zatímco v roce 2003 se vysokoškolským vzděláním mohlo pochlubit 13 % osob ve věku 30–34 let, v roce 2012 to bylo již 26 %.

Doposud je k dispozici velmi málo empirických důkazů dokládajících existenci vzdělanostního nesouladu na českém pracovním trhu. V této kapitole aplikujeme několik přístupů k měření vzdělání potřebného v daném zaměstnání. Výsledky měření vzdělanostního nesouladu bývají vysoce citlivé na použitou metodologii, kterou popisujeme v první části. Ve druhé části popisujeme datové soubory EU-SILC a PIAAC a jejich úskalí. Ve třetí části pak analyzujeme klíčové faktory „převzdělanosti“ a „podvzdělanosti“ a ve čtvrté části se zaměřujeme na vliv vzdělanostního nesouladu na mzdy. V závěru pak vyhodnocujeme výsledky získané z různých souborů dat.

4.1 Různé způsoby měření potřebného vzdělání

Analýzy vzdělanostního nesouladu se obvykle potýkají s jedním problémem: výsledky se liší v závislosti na tom, jakým způsobem je měřena úroveň vzdělání potřebná k výkonu určitého zaměstnání. Zaměstnanec s odpovídajícím vzděláním

je takový, jehož dosažené vzdělání přesně odpovídá požadavkům jeho pracovní pozice. Ve všech ostatních případech hovoříme o převzdělanosti/podvzdělanosti, tedy o situaci, kdy zaměstnanec svou úrovní vzdělání přesahuje požadavky zastávané pracovní pozice nebo jich naopak nedosahuje. V literatuře se objevují tři způsoby měření úrovně vzdělání potřebné k vykonávání určitého zaměstnání. OECD (2007: 135) je označuje jako způsob normativní, statistický a subjektivní (založený na vlastní výpovědi zaměstnance).

Normativní způsob vedle sebe staví vzdělání a kvalifikaci zaměstnání, kde jsou vzdělanostní požadavky definovány analytiky pracovního trhu. Tento způsob používá např. Chevalier (2003), Karakaya et al. (2007). V praxi se v Evropě obvykle používá metodologie OECD (OECD 2007), která podle zavedeného schématu spojuje mezinárodní standardní klasifikaci vzdělání ISCED a klasifikaci zaměstnání ISCO (viz např. Hernández, Serrano 2012). Studie zabývající se americkým pracovním trhem za tímto účelem obvykle využívají *Dictionary of Occupational Titles*, jako např. KimMarie McGoldrick a John Robst (1996).

Statistický způsob měření určuje potřebný počet let studia na základě skutečně pozorovaných údajů o zaměstnáních a zaměstnancích. V literatuře jsou uplatňovány dva možné přístupy. V prvním případě je počet roků studia potřebný k výkonu zaměstnání stanoven jako pásmo v rozmezí hodnot jedné směrodatné odchylky od národního průměru počtu let vzdělání v určitém typu zaměstnání (Verdugo, Verdugo 1989; Bauer 2002; Rubb 2003). V druhém případě je počet potřebných let studia stanoven jako modus počtu let vzdělání pracovníků v určitém typu zaměstnání (způsob navržený Kikerem et al. 1997, který použili například Bauer 2002 či Karakaya et al. 2007).

Subjektivní způsob se zakládá na vlastních výpovědích zaměstnanců ohledně požadavků na vzdělání pro výkon jejich zaměstnání (Nieto 2014; Alba-Ramírez 1993; McGoldrick, Robst 1996).

McGoldrick a Robst (1996) ve své analýze amerického trhu z roku 1985 využili všech tří způsobů měření. Na základě normativního způsobu klasifikovali u více než poloviny žen i mužů převzdělanost. Na druhou stranu, podle statistického způsobu se takový problém objevil u pouhých 16 % mužů a 9 % žen a konečně subjektivní způsob měření odhalil 30 % převzdělaných mužů i žen. Chevalier (2003) konstatuje, že způsob měření sice ovlivní výslednou míru převzdělanosti mezi zaměstnanci, ale nikoli vliv převzdělanosti na výši mzdy.

Dalším problémem je to, že všechny jmenované způsoby měření vnímají skupinu zaměstnanců se stejnou úrovní zaměstnání jako homogenní skupinu. Některé studie řeší problém heterogenity zaměstnanců pomocí panelových modelů (např. Bauer 2002). Chevalier (2003) řeší heterogenitu britských vysokoškoláků rozdělením respondentů do dvou skupin: „nadáných“ a „méně úspěšných“, a to na základě dotazu na jejich spokojenost s tím, jak jejich zaměstnání odpovídá dosažené kvalifikaci. Předpokladem pak je, že vyhovuje-li zaměstnanci jeho pozice z hlediska kvalifikace, jedná se o převzdělanost pouze „zdánlivou“, zatím-

co u těch, kteří jsou nespokojeni, jde o převzdělanost „skutečnou“. Bohužel žádný z datových zdrojů pro ČR nám neumožňuje řádně prozkoumat homogenitu zkoumaných skupin.

Všechny tři způsoby měření požadovaného vzdělání se setkávají s kritikou. Normativní způsob je kritizován pro svou nahodilost především tam, kde je jedno schéma aplikováno na více zemí, neboť úrovně vzdělání požadované pro různá zaměstnání se mohou v jednotlivých státech lišit (např. OECD 2007: 135). I statistický způsob čelí kritice kvůli určité nahodilosti a chybějícím důvodům pro stanovení jedné směrodatné odchylky jako hranice určující požadovaný počet let vzdělání (McGoldrick, Robst 1996). Jeho výhodou na jednu stranu je citlivost na technologické změny a charakteristiky pracovního trhu (Karakaya et al. 2007). Na druhou stranu i referenční skupina zaměstnanců, u kterých panuje rovnováha mezi vzděláním a úrovní zaměstnání, může být jako celek převzdělaná, pokud vzdělání většiny zaměstnanců na určité pozici převyšuje požadovanou úroveň. Výhodou subjektivního způsobu je, že vypovídá o konkrétních pracovních pozicích. Nevýhodou pak je sama subjektivita a přirozená tendence zaměstnance přeceňovat vlastní kvalifikaci.

4.2 Česká data a způsoby měření

V této kapitole používáme tři datové zdroje. Prvním je *Výběrové šetření pracovních sil* (VŠPS) z prvního čtvrtletí roku 2013, které se vzorkem 57 000 respondentů představuje největší šetření domácností/jednotlivců v ČR. VŠPS ovšem neshromažďuje informace o výši mezd a nelze ho tedy použít pro závěrečnou analýzu. Druhým zdrojem je česká verze šetření EU-SILC 2011, u nás realizovaného pod názvem *Životní podmínky* s celkovým vzorkem téměř 21 000 respondentů. Proměnná nejvyššího dosaženého vzdělání je v české verzi šetření členěna detailněji než v mezinárodní verzi. Třetím zdrojem je národní šetření *Programme for the International Assessment of Adult Competencies* (PIAAC) prováděné v ČR v letech 2011–2012 na vzorku 6 000 respondentů.

Ze všech tří souborů byli vybráni zaměstnanci ve věku 16 až 65 let pracující nejméně 30 hodin týdně. U normativního způsobu je pro měření vzdělanostního nesouladu použita metodologie OECD. Podle ní je vzdělání zaměstnanců s nízkou kvalifikací (úroveň vzdělání ISCED 0-2) odpovídající, pokud pracují v málo kvalifikovaných zaměstnáních ISCO 9, zatímco v jiných typech zaměstnání jsou tito zaměstnanci podvzdělání. Středně kvalifikovaní zaměstnanci s úrovní zaměstnání ISCED 3-4 vyhovují z hlediska dosaženého vzdělání pozicím ISCO 4-8 (převzdělaní pro pozice ISCO 9 a podvzdělání pro zaměstnání s označením ISCO 1-3). A konečně, vysoce kvalifikovaní zaměstnanci na vzdělanostní úrovni ISCED 5-6 vyhovují zaměstnáním označeným ISCO 1-3, v jiných případech jsou převzdělaní (detailní rozpis viz OECD 2007: 156).

Dosažené vzdělání bylo ve všech datových souborech shodně rozděleno do devíti kategorií (označeny ISCED 1, 2, 3a-b, 3c, 4, 5a – bakalářské vzdělání, 5a – magisterské vzdělání, 5b, 6). Za účelem měření podle statistického způsobu se počet let studia odvozoval podle obvyklé doby potřebné v ČR k dosažení dané úrovně vzdělání. Vzhledem k velikosti vzorku bylo šetření VŠPS využito ke stanovení pásma jedné směrodatné odchylky od průměrné doby studia v určitém typu zaměstnání a tyto hodnoty byly použity i v datech šetření EU-SILC a PIAAC.²²

Subjektivní způsob založený na vlastní výpovědi zaměstnance může být aplikován pouze na šetření PIAAC, kde byla využita otázka: „Kdyby se místo obsazovalo dnes, jakého stupně vzdělání by měl dosáhnout uchazeč, aby tuto práci získal?“ Možné odpovědi odpovídaly struktuře kódů ISCED klasifikujících dosažené vzdělání respondentů. Podle odpovědi respondentů pak byla stanovena úroveň vzdělání požadovaná pro dané zaměstnání respondenta.

Z tabulky 4.1 vyplývá, že normativním způsobem získáme nejnižší podíl převzdělanosti (6,0–8,3 %) a nejvyšší podíl podvzdělanosti (21,9–26,1 %). Podvzdělanost je tedy mnohem obvyklejší než převzdělanost. Použitím ostatních způsobů se ale výsledky podstatně mění. Na základě statistického způsobu převyšují údaje o převzdělanosti předchozí výsledek až o deset procent (14,2–18,5 %), podvzdělanost je naproti tomu zdaleka nejnižší, především u šetření VŠPS a EU-SILC (12,4–12,7 %). Podle subjektivního způsobu se převzdělanost v zaměstnání dotýká až jedné čtvrtiny respondentů, zatímco podíl těch, jejichž zaměstnání odpovídá úrovni dosaženého vzdělání, byl zde zdaleka nejnižší.

Zatímco všechny způsoby se shodnou na tom, že podvzdělanost je častější u žen než u mužů, srovnání převzdělanosti žen a mužů dle jednotlivých způsobů se liší. Podle normativního způsobu je podíl převzdělaných žen vyšší, podle statistického způsobu je naopak vyšší podíl převzdělaných mužů. Spodní část tabulky ukazuje, s výjimkou dat z šetření PIAAC, že podíl převzdělaných osob s věkem klesá. Všechny datové soubory i způsoby k měření se ale shodují v tom, že podíl podvzdělaných s věkem stoupá.

22 Pokud bychom k určení tohoto pásma použili hodnoty z dat šetření EU-SILC, podíl převzdělaných by byl o 1,8 procentního bodu (dále pb) vyšší a podíl podvzdělaných o 1,8 pb nižší. V případě dat PIAAC a odvození tohoto pásma z těchto dat by byl podíl převzdělaných o 0,5 pb nižší a podíl podvzdělaných o 2,8 pb nižší, než použijeme-li ke stanovení tohoto pásma data VŠPS. Byl testován i statistický způsob měření pomocí modální hodnoty. Tímto způsobem byl naměřen o 5–8 pb vyšší podíl převzdělanosti a o 2–6 pb vyšší podíl podvzdělanosti. Skupina zaměstnanců s odpovídajícím vzděláním je tímto způsobem stanovena přísněji než v případě měření pomocí pásma jedné směrodatné odchylky od průměru. Toto pásmo totiž obvykle nezahrnuje jen jednu vzdělanostní kategorii, ale i sousední kategorie. Na rozdíl od toho způsob založený na modální hodnotě určí přesně jednu odpovídající kategorii vzdělání. Statistický způsob je založen pouze na jednomístném kódu ISCO. Čím jsou kategorie ISCO širší, tím vyšší je podíl převzdělaných i podvzdělaných osob. Ovšem výsledky se při použití různého stupně členění (třímístné versus jednomístné klasifikace) ISCO lišily jen mírně: podíl převzdělaných osob se pohyboval mezi 14,2 a 14,5 % a podíl podvzdělaných osob mezi 10,0 a 12,4 %.

Tabulka 4.1 Vzdělanostní nesoulad (%)

	Normativní			Statistický			Subjektivní
	VŠPS	SILC	PIAAC	VŠPS	SILC	PIAAC	PIAAC
<i>Celkem:</i>							
Převzdělanost	6,6	6,0	8,3	14,5	14,2	18,5	25,4
Odpovídající vzdělání	71,6	67,9	69,5	73,0	73,2	64,9	59,8
Podvzdělanost	21,9	26,1	22,1	12,4	12,7	16,7	14,9
<i>Muži:</i>							
Převzdělanost	5,0	4,9	5,9	17,5	17,2	23,8	25,4
Odpovídající vzdělání	74,8	73,7	75,0	72,1	71,3	62,8	61,5
Podvzdělanost	20,1	21,4	19,1	10,3	11,4	13,4	13,1
<i>Ženy:</i>							
Převzdělanost	8,6	7,2	11,3	10,7	10,4	21,3	25,3
Odpovídající vzdělání	67,4	60,9	63,0	74,1	75,4	55,7	57,7
Podvzdělanost	24,1	31,8	25,7	15,2	14,2	23,0	17,0
<i>Mladší (16–24):</i>							
Převzdělanost	7,5	6,8	8,0 ^a	21,0	15,3	20,5 ^a	25,0 ^a
Odpovídající vzdělání	72,7	70,1	77,0 ^a	68,0	73,2	65,2 ^a	64,8 ^a
Podvzdělanost	19,8	23,0	15,0 ^a	11,0	11,4	14,3 ^a	10,2 ^a
<i>Starší (55–65):</i>							
Převzdělanost	5,9	6,6	4,9 ^a	10,2	12,3	21,9 ^a	22,2 ^a
Odpovídající vzdělání	69,0	64,0	66,8 ^a	71,9	69,2	50,1 ^a	53,4 ^a
Podvzdělanost	25,1	29,3	28,3 ^a	17,9	18,5	28,0 ^a	24,4 ^a

Zdroj: VŠPS za 1. čtvrtletí 2013, Životní podmínky EU-SILC 2011, PIAAC, vlastní výpočty.

Poznámky: Velikost neváženého vzorku: VŠPS – 18 647; EU-SILC – 7 044; PIAAC – 2 344. ^aVzorek mladších a starších zaměstnanců v šetření PIAAC obsahuje pouze 340 respondentů.

Vzniklé rozdíly mezi výsledky podle normativního a statistického způsobu mají několik jasných příčin. Za prvé, zaměstnanci s titulem Ph.D. (označení ISCED 6) se podle statistického způsobu měření vždy jeví jako převzdělaní, zatímco podle normativního způsobu mají odpovídající vzdělání, pracují-li na pozicích označených jako ISCO 1-3. Na druhé straně spektra se vyskytují zaměstnanci se základním vzděláním (ISCED 1-2), kteří podle statistického způsobu měření vždy vycházejí jako podvzdělaní, ačkoliv normativní způsob jejich vzdělání vidí jako odpovídající

pro zaměstnání s označením ISCO 9. Tyto důvody tedy odrazují od statistického způsobu měření, neboť není pochyb, že jak zaměstnanci s titulem Ph.D., tak i ti se základním vzděláním mohou najít zaměstnání, které odpovídá jejich kvalifikaci. Vzhledem k tomu, že ale ve zkoumaném vzorku šetření VŠPS najdeme pouhých 0,6 % zaměstnanců s titulem Ph.D., respektive 4,2 % se základním vzděláním, výsledky podle statistického způsobu nejsou nijak zásadně ovlivněny.

Tabulka 4.2 popisuje rozdíly mezi výsledky normativního a statistického způsobu měření. Normativní způsob stanoví vyšší požadované vzdělání než statistický způsob celkem u 23,2 % zaměstnanců. Zatímco 11,2 % zaměstnanců je podle statistického způsobu převzdělaných, podle normativního způsobu mají odpovídající vzdělání. Tyto výsledky se týkají především zaměstnání kategorií ISCO 3, 7 a 8 a zaměstnanců se vzděláním označeným jako ISCED 3 a-b (63,9 %) nebo ISCED 5a – magisterský titul (27,6 %). Mezi další zjištění patří, že 12 % zaměstnanců bylo podle normativního shledáno podvzdělanými, zatímco statistický způsob u nich naměřil vzdělání odpovídající zastávané pozici. Týkalo se to zaměstnanců na pozicích ISCO 3 se vzděláním kategorie ISCED 3a-b.

Na rozdíl od předchozích zjištění ve srovnání s normativním vyžaduje statistický způsob vyšší vzdělání po 5,8 % zaměstnanců. Podle statistického způsobu u 3,2 % zaměstnanců odpovídá vzdělání požadavkům pozice, zatímco normativní způsob měření shledává tytéž zaměstnance jako převzdělané. To se týká zaměstnanců pouze na pozicích ISCO 9 se vzděláním označeným kódem ISCED 3c. A konečně, podle statistického způsobu měření je 2,6 % zaměstnanců podvzdělaných, ačkoliv podle normativního způsobu jejich vzdělání pozici odpovídá. Toto se týká výhradně zaměstnanců na pozicích ISCO 4 nebo 9 se vzděláním ISCED 2 (42,9 %) nebo ISCED 3c (57,1 %).

Tabulka 4.2 Rozdíly ve vzdělanostním nesouladu podle normativního a statistického způsobu ve VŠPS

		Statistický						
ISCO	%		převzdělaní	odpovídající	podvzdělaní	ISCO	%	
ISCO 1	0,8 %	Normativní				ISCO 9	100,0 %	
ISCO 2	3,9 %		převzdělaní	3,3 %	3,2 %	-		
ISCO 3	27,9 %		odpovídající	11,2 %	57,8 %	2,6 %	ISCO 4	57,1 %
ISCO 5	2,2 %		podvzdělaní	-	12,0 %	9,9 %	ISCO 9	42,9 %
ISCO 6	2,0 %							
ISCO 7	31,3 %							
ISCO 8	31,9 %							
						ISCO 1	0,9 %	
						ISCO 3	99,1 %	

Zdroj: VŠPS za 1. čtvrtletí 2013, vlastní výpočty.

Normativní způsob založený na schématu OECD pravděpodobně nebude vyhovovat potřebám ČR, neboť jeho výsledky poukazují na relativně řídký výskyt převzdělanosti, ale naopak na vysokou podvzdělanost. Jedná se tedy o opačný problém než ten, který bychom očekávali na současném pracovním trhu vystaveném právě stoupajícímu počtu absolventů terciárního vzdělání. V případě ČR pracuje jedna třetina zaměstnanců se vzděláním úrovně ISCED 3a-b na pozicích označených ISCO 3, na kterých jsou ale podle normativního způsobu podvzdělaní.

Zkušenosti z dalších zemí (viz například McGoldrick a Robst 1996 pro USA) ukázaly, že výsledek analýzy vzdělanostního nesouladu v ČR bude do značné míry ovlivněn zvoleným způsobem měření. V této části ale zároveň ukazujeme, že výsledek je ovlivněn i zdrojem dat, se kterým pracujeme: v některých případech dosahuje rozdíl v naměřené převzdělanosti i podvzdělanosti až 4 procentních bodů v závislosti na datovém zdroji. V další části se zaměříme na faktory převzdělanosti a podvzdělanosti a rozebereme rozdíly v jednotlivých způsobech měření a datových zdrojích.

4.3 Faktory vzdělanostního nesouladu

Tabulky 4.3 a 4.4 ukazují, do jaké míry jednotlivé charakteristiky ovlivňují pravděpodobnost výskytu převzdělanosti či podvzdělanosti zaměstnanců. Výpočty jsou vedeny všemi třemi výše uvedenými způsoby na datových souborech EU-SILC a PIAAC. Vzhledem k aplikaci multinominální logistické regrese je třeba odhadované koeficienty interpretovat vůči referenční skupině, kterou jsou v tomto případě respondenti s odpovídajícím vzděláním. Regresní modely byly v případě datového souboru EU-SILC odhadovány také zvlášť pro ženy a muže, ale u menšího datového souboru PIAAC samostatné analýzy podle pohlaví provedeny nebyly.

Podle normativního způsobu (Tabulka 4.3) mají muži nižší pravděpodobnost být jak převzdělaní, tak i podvzdělaní (ve srovnání s odpovídajícím vzděláním) než ženy. Ve srovnání s ženami mají tedy muži častěji odpovídající vzdělání pro své zaměstnání. Subjektivní způsob (Tabulka 4.4) ukazuje stejné výsledky dle pohlaví u podvzdělanosti. Výsledky podle statistického způsobu jsou ale opačné v případě převzdělanosti: pravděpodobnost, že má zaměstnanec na svou pozici příliš vysoké vzdělání ve srovnání s tím, že jeho vzdělání odpovídá, je u mužů vyšší než u žen. Je několik důvodů, proč bychom mohli očekávat, že ženy budou převzdělaností trpět častěji než muži: vertikální segregace, rozdíly v časových možnostech mužů a žen, pracovní mobilita, kdy ženy jako sekundární zdroj rodinného příjmu jsou častěji nuceny stěhovat se za partnerovým zaměstnáním a jejichž výběr zaměstnání se častěji podřizuje rodinným povinnostem. Výsledky míry překvalifikace naměřené podle statistického způsobu ale tato očekávání nepotvrdily. V literatuře najdeme příklady obou možností: vyšší (například Karakaya et al. 2007

Tabulka 4.3 Faktory převzdělanosti a podvzdělanosti – normativní způsob (multinominální logistická regrese)

	EU-SILC						PIAAC	
	Celkem		Muži		Ženy		Celkem	
	Převzdělanost	Podvzdělanost	Převzdělanost	Podvzdělanost	Převzdělanost	Podvzdělanost	Převzdělanost	Podvzdělanost
Roky vzdělání	-0,037	-0,327***	0,009	-0,367***	-0,084**	-0,343***	0,133***	-0,326***
Muži	-0,415***	-0,620***	-	-	-	-	-0,699***	-0,713***
Pracovní zkušenost	-0,045**	-0,006	-0,076***	-0,033**	-0,012	0,014	0,001	0,011
Pracovní zkušenost ²	0,001***	0,000	0,002***	0,001**	0,000	-0,000	-0,000	-0,000
Praha	0,012	0,653***	0,052	0,641***	-0,078	0,577***	-0,430	-0,084
Vedoucí pozice	-0,688***	1,274***	-0,286	1,800***	-1,569***	0,778***	-0,787***	1,322***
Smlouva na dobu neurčitou	-0,650***	0,216*	-0,268	-0,036	-0,882***	0,422**	-0,524**	0,399**
Velikost firmy 50+	0,083	0,082	0,161	0,193*	-0,040	-0,115	0,733***	0,065
Konstanta	-0,876**	2,334***	-2,052***	2,654***	-0,304	2,075***	-2,225***	1,297**
Pseudo R ²	0,10		0,10		0,11		0,12	
LR X ² (34/32)	1004,2		506,85		562,87		387,53	

Zdroj: Životní podmínky EU-SILC 2011, PIAAC, vlastní výpočty.

Poznámka: *** statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině. Všechny regrese obsahují devět dummy proměnných pro odvětví činnosti.

Tabulka 4.4 Faktory převzdělanosti a podvzdělanosti – statistický a subjektivní způsob (multinominální logistická regrese)

	Statistický						Subjektivní			
	EU-SILC			PIAAC			PIAAC			
	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Celkem	Převzdělanost	Podvzdělanost			
Roky vzdělání	0,540***	-1,144***	0,466***	-1,140***	0,749***	-1,253***	0,622***	-0,965***	0,278***	-0,397***
Muži	0,654***	-0,477***	-	-	-	-	1,039***	-0,939***	-0,107	-0,460***
Pracovní zkušenost	0,009	-0,039**	0,026	-0,060***	0,015	-0,020	-0,049*	0,008	0,000	-0,017
Pracovní zkušenost ²	-0,000	0,001***	-0,001	0,001***	-0,001	0,001	0,001	0,000	0,000	0,001*
Praha	-0,628***	0,436***	-0,310*	0,702***	-1,232***	-0,019	-0,468*	0,082	-0,309*	-0,231
Vedoucí pozice	-1,250***	2,203***	-1,252***	2,544***	-1,070***	1,921***	-0,750***	2,432***	-0,873***	1,145***
Smlouva na dobu neurčitou	-0,130	0,270	0,002	-0,128	-0,371	0,722***	0,088	-0,016	-0,290*	-0,046
Velikost firmy 50+	-0,328***	0,183*	-0,174	0,073	-0,724***	0,251	-0,029	-0,426***	0,009	0,129
Konstanta	-8,958***	10,828***	-7,835***	11,096***	-11,282***	11,055***	-10,320***	9,050***	-3,626***	2,532***
Pseudo R ²	0,26	0,22	0,22	0,35	0,32	0,32	0,32	0,32	0,11	0,11
LR X ² (34/32)	2555,55	1226,42	1226,42	1468,95	1468,95	1468,95	1138,81	1138,81	429,23	429,23

Zdroj: Životní podmínky EU-SILC 2011, PIAAC, vlastní výpočty.

Poznámka: *** statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině. Všechny regrese obsahují devět dummy proměnných pro odvětví činnosti.

a jejich výsledky pro Belgii) i nižší (například Kiker et al. 1997 pro Portugalsko) pravděpodobnosti převzdělání u žen než u mužů.

Pravděpodobnost převzdělání se intuitivně zvyšuje s počtem let strávených studiem. Tento pozitivní vztah byl výsledky naší analýzy převážně potvrzen (k podobným závěrům došel i Kiker et al. 1997 v Portugalsku) s výjimkou normativního způsobu měření na datech EU-SILC, kde je negativní výsledek ovlivněn podvzorkem žen. Současné studie se často zaměřují na možnost nahrazení vzdělání jinými formami lidského kapitálu, např. pracovními zkušenostmi nebo školením v rámci konkrétního zaměstnání. Zaměstnanci mohou kompenzovat nedostatek pracovních zkušeností svým nadbytečným vzděláním a tedy tím, že se spokojí s pozicí, kde by stačilo i nižší vzdělání. Zde získají potřebné zkušenosti, které v budoucnosti zvýší jejich šanci na lepší pracovní umístění (Rosen 1972). V takovém případě je převzdělanost pouze dočasným jevem.

Naopak nedostatečné vzdělání může být nahrazeno pracovními zkušenostmi a podvzdělanost zaměstnance je tím pádem dlouhodobý nebo trvalý stav. Negativní vztah mezi pracovními zkušenostmi a pravděpodobností převzdělanosti se ukázal statisticky významný v případě normativního způsobu měření u datového souboru EU-SILC (jen u mužů) a statistického způsobu u PIAAC. Naproti tomu pozitivní vztah mezi pracovními zkušenostmi a pravděpodobností podvzdělanosti se neprokázal v žádném případě. U mužů z datového souboru EU-SILC se dokonce prokázal pravý opak.

Dalším zkoumaným faktorem je bydliště v hlavním městě. U pražských zaměstnanců je pravděpodobnost převzdělanosti nižší než pravděpodobnost nalezení zaměstnání s odpovídajícím vzděláním. Tento efekt se ale nepotvrdil v případě měření normativním způsobem. Naopak tento faktor zvyšoval pravděpodobnost podvzdělanosti namísto odpovídajícího vzdělání, ovšem jen u datového souboru EU-SILC. Z výsledků tedy vyplynulo, že s větším pracovním trhem přichází i větší počet volných pracovních míst. Šance zaměstnanců na nalezení odpovídajícího zaměstnání se tedy v Praze zvyšuje, navíc jsou pracovníci v Praze často schopni uplatnit se i v zaměstnáních s vyššími požadavky na vzdělání. V případě datového souboru PIAAC se takový efekt nepotvrdil.

Napříč způsoby měření a použitými datovými soubory se potvrdilo, že ve srovnání s pozicemi řadových zaměstnanců jsou na vedoucích pozicích častěji podvzdělání a méně často převzdělání zaměstnanci. Tyto závěry jsou poměrně překvapivé, zejména v případě nedostatečného vzdělání, neboť odporují očekávání, že vedoucí pozice budou zastávat zaměstnanci s minimálně odpovídajícím, ne-li vyšším než potřebným vzděláním. Představme si například, že zaměstnanec, jehož vzdělání převyšuje požadavky jeho pozice, je povýšen na pozici s vyššími požadavky na vzdělání, v takovém případě pak jeho vzdělání na vedoucí pozici odpovídá. Pokud ale například vzdělání zaměstnance na původní pozici odpovídá požadavkům a dojde k jeho povýšení díky jeho dalším schopnostem a znalostem, pak se takový vedoucí pracovník stane podvzdělaným. Data opravdu vypovídají

o tom, že mezi vedoucími pracovníky se podvzdělaní vyskytují častěji než mezi řadovými zaměstnanci. Tato skutečnost dokazuje, že při povyšování zaměstnanců hrají důležitější roli jiné schopnosti a znalosti než samotné formální vzdělání.

Všechny způsoby měření s výjimkou statistického potvrdily, že pracovní smlouva na dobu neurčitou (v porovnání se všemi dalšími formami pracovních smluv) snižuje pravděpodobnost převzdělanosti a zvyšuje pravděpodobnost podvzdělanosti. Z detailnějšího pohledu do dat šetření EU-SILC podle kritéria pohlaví se ukázalo, že toto tvrzení platí pouze v případě žen. U mužů se statisticky významný dopad tohoto faktoru neprokázal. Tato zjištění jsou v rozporu se závěry, ke kterým došel Güngör Karakaya et al. (2007). Data z Belgie podle nich prokázala existenci pozitivního vztahu mezi zaměstnáním na dobu neurčitou a pravděpodobností převzdělanosti.

Peter Van der Meer a Rudi Wielers (1996) zjistili pozitivní vztah mezi velikostí firmy a převzdělaností. Tento vztah lze vysvětlit tím, že vzhledem k vyšším nákladům na sledování produktivity zaměstnanců preferují větší firmy vzdělanější zaměstnance, kterým by mohli svěřit větší autonomii. Karakaya et al. (2007) však tento vztah pro belgický pracovní trh nepotvrdili. Ani naše analýzy nedošly k jednoznačným závěrům. Ve většině případů nemá velikost firmy žádný statisticky významný vliv na vzdělanostní nesoulad zaměstnanců. U normativního způsobu měření a dat PIAAC ale platí, že zaměstnanci větších firem (50 a více zaměstnanců), v porovnání se zaměstnanci menších firem, mají s vyšší pravděpodobností nadbytečné vzdělání, nikoli odpovídající (viz Tabulka 4.3). K opačnému závěru došel výpočet provedený podle statistického způsobu měření na datech EU-SILC (viz Tabulka 4.4).

4.4 Vzdělanostní nesoulad a mzdy

V literatuře se pro odhad vztahu mezi výší mezd a převzdělaností či podvzdělaností používají dva modely. První popsala dvojice Richard R. Verdugo a Naomi Turner Verdugo (1989) a druhý Greg John Duncan a Saul D. Hoffman (1981). V této studii byly aplikovány oba za použití zmiňovaných tří způsobů měření vzdělanostního nesouladu a datových souborů EU-SILC a PIAAC. Z předchozí části vyplynulo, že nejen podíl převzdělaných a podvzdělaných zaměstnanců, ale i vliv různých faktorů na tyto jevy se liší v závislosti na aplikovaném způsobu měření i zkoumaném datovém souboru. Podle výsledků dosavadních empirických studií lze však předpokládat určitou konzistenci výsledků, co se týče vlivu vzdělanostního nesouladu na výši mezd.

Model Verdugo a Verdugo (1989) můžeme formalizovat takto:

$$\ln Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 E_i + \alpha_2 OVER_i + \alpha_3 UNDER_i + X_i \gamma + \varepsilon_i \quad (4.1)$$

kde $\ln Y_i$ je logaritmus hrubé hodinové mzdy jednotlivce i , E_i označuje skutečně dosažené roky vzdělání, $OVER_i$ and $UNDER_i$ jsou dummy proměnné pro převzdělanost a podvzdělanost, X_i je vektor ostatních vysvětlujících proměnných a ε_i je chyba.

Tento model zahrnuje počet let studia dosaženého vzdělání. Srovnává zaměstnání se stejnou úrovní vzdělání, jejichž počet let vzdělání odpovídá a neodpovídá požadavkům jejich zaměstnání. Pokud by produktivita práce a výše mezd byly opravdu dány skutečným počtem let studia, pak by požadované vzdělání v určitém zaměstnání a fakt, zda jej zaměstnanec přesáhl, nebo naopak nedosáhl, neměly na výši mezd žádný vliv a koeficienty α_2 a α_3 by se rovnaly nule. Jinými slovy by výši mezd ovlivňovala pouze délka dosaženého studia. Pokud by tedy platilo, že $\alpha_2 = \alpha_3 = 0$, rovnice (4.1) by se zredukovala na standardní Mincerovu (1974) rovnici lidského kapitálu:

$$\ln Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 E_i + X_i \gamma + \varepsilon_i \quad (4.2)$$

Pokud by na druhou stranu byla výše mezd dána počtem let studia vyžadovaných pracovními pozicemi, pak by se roky studia navíc na výši mezd neodrazily. V takovém případě by převzdělaný zaměstnanec vydělával méně než kolega se stejným vzděláním pracující na pozici s vyššími vzdělanostními požadavky. Koeficient α_2 by pak byl negativní. Podle stejné logiky by mzda podvzdělaného zaměstnance byla vyšší než mzda stejně vzdělaného zaměstnance pracujícího na pozici s nižšími vzdělanostními požadavky, kterým ale přesně odpovídá. Poslední řádek tabulky 4.5, v němž najdeme výsledky OLS regrese založené na rovnici (4.1), ukazuje, že na základě vypočtené F-statistiky můžeme zamítnout nulovou hypotézu $\alpha_2 = \alpha_3 = 0$ bez ohledu na způsob měření nebo zkoumaný datový soubor.

Převzdělaní zaměstnanci mají o 10 % (statistický způsob a data EU-SILC) až 19 % (normativní způsob na PIAAC) nižší mzdu než stejně vzdělaní kolegové na postech odpovídajících jejich vzdělání. Mzdové znevýhodnění podle normativního způsobu měření vzdělanostního nesouladu dosahuje vyšších hodnot, než je tomu při využití statistického nebo subjektivního způsobu. Srovnáme-li použité datové soubory, zjistíme, že mzdové znevýhodnění je u statistického i normativního způsobu vyšší u dat PIAAC než u dat EU-SILC. Dále vidíme, že „mzdová penalta“ je vyšší u žen než u mužů. Bauer (2002) na základě německého datového souboru šetření *German Socio-Economic Panel* a statistického způsobu měření došel k mírně vyšším znevýhodněním: mzdová penalta u převzdělaných mužů činila 10,6 % a u převzdělaných žen 15,1 % (výsledky naší analýzy: 8,2 %, respektive 14 %). Výsledky v Portugalsku (Kiker et al. 1997) na datech z roku 1991 poukázaly na vyšší mzdové znevýhodnění u mužů (9,5 %) než u žen (3,6 %).

Podvzdělaní zaměstnanci mají o 7 % (subjektivní způsob a data PIAAC) až 14 % (normativní způsob a data PIAAC) vyšší mzdy než zaměstnanci se stej-

Tabulka 4.5 Mzdové modely: Verdugo – Verdugo

	Normativní			Statistický			Subjektivní	
	EU-SILC		PIAAC	EU-SILC		PIAAC	PIAAC	
	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Celkem
Roky vzdělání	0,071*	0,056*	0,088*	0,060*	0,075*	0,061*	0,095*	0,064*
Převzdělanost	-0,164*	-0,150*	-0,162*	-0,191*	-0,102*	-0,082*	-0,140*	-0,161*
Podvzdělanost	0,117*	0,093*	0,146*	0,137*	0,080*	0,078*	0,103*	0,073*
R ²	0,43	0,35	0,48	0,44	0,42	0,35	0,45	0,43
H ₀ ; α ₂ = α ₃	160,12*	48,10*	129,70*	467,96*	57,97*	25,18*	41,89*	70,70*

Zdroj: Životní podmínky EU-SILC 2011, PIAAC, vlastní výpočty.

Poznámky: Všechny regrese obsahují dummy proměnné pro pohlaví, pracovní zkušenost a její kvadrát, bydliště v Praze, vedoucí pozici, pracovní smlouvu na dobu neurčitou, práci ve velké firmě a devět dummy proměnných pro odvětví činnosti. V rovnících pro ženy a muže jsou dále zahrnuty dummy proměnné pro rodičovství a pro manželství (vzhledem k jejich opačnému vlivu na vyšší mezd u žen a mužů). Výsledky jsou vážené individuálními vahami. Nevážené velikosti vzorků: Životní podmínky – 6471 (3511 mužů, 2960 žen); PIAAC – 2034 (a 2022 v subjektivním způsobu měření).

* statisticky významné na 1% hladině.

ným vzděláním zastávající zaměstnání odpovídající jejich vzdělání. Toto mzdové zvýhodnění je nejvyšší podle normativního způsobu a nejnižší podle subjektivního způsobu, vyšší podle dat PIAAC než podle dat EU-SILC. „Mzdová prémie“ je vyšší u žen ve srovnání s muži. Bauer (2002) a Kiker et al. (1997) měřili mzdové prémie podvzdělaných osob statistickým způsobem. Podle Bauera byla v Německu mzdová prémie u mužů srovnatelná (8 %), u žen ale mnohem nižší (3 %). V Portugalsku byla podle Kikera et al. mzdová prémie na úrovni 16 % u mužů i u žen.

Model vypracovaný Duncanem a Hoffmanem (1981) rozlišuje mezi požadovaným počtem let vzdělání (E_i^R), počtem let nad (E_i^O) a pod (E_i^U) touto hranicí. Skutečný počet let vzdělání je tak definován následujícím způsobem:

$$E_i = E_i^R + E_i^O - E_i^U. \quad (4.3)$$

U převzdělaných zaměstnanců platí $E_i^O > 0$ a $E_i^U = 0$, zatímco u zaměstnanců se vzděláním nižším, než vyžaduje zastávaná pozice, platí $E_i^O = 0$ a $E_i^U > 0$. Tato dekompozice je uplatněna pouze na statistický a subjektivní způsob měření, a to proto, že normativní způsob spojuje do jedné několik vzdělanostních úrovní a neudává tak požadovaný počet let studia. Jednotlivé složky skutečného počtu let studia pak vstupují do Duncanovy a Hoffmanovy specifikace modelu následujícím způsobem:

$$\ln Y_i = \beta_0 + \beta_1 E_i^R + \beta_2 E_i^O + \beta_3 E_i^U + X_i \gamma + \varepsilon_i. \quad (4.4)$$

Koeficienty β_2 a β_3 (výnos z každého roku nad, respektive pod hranicí požadované délky studia) se liší od těch v modelu Verdugových a je třeba je interpretovat ve vztahu k zaměstnancům na stejné pozici, u nichž délka studia přesně odpovídá požadavkům pozice.

Duncanova a Hoffmanova specifikace má tu výhodu, že dokáže ověřit platnost dvou teorií (Hartog a Oosterbeek, 1988). Pokud platí teorie lidského kapitálu, nejsou mzdy ovlivněny konkrétními požadavky dané pozice a počet let požadovaného vzdělání a roky studia strávené nad a pod touto hranicí by měly být odměněny stejným způsobem. V tom případě platí $\beta_1 = \beta_2 = -\beta_3$ a rovnice (4.4) se tak redukuje na standardní Mincerovu mzdovou rovnici (4.2). Předposlední řádek tabulky 4.6, ve které najdeme výsledky rovnic (4.2) a (4.4) s použitím OLS regresí, ukazuje, že na základě vypočítané F-statistiky můžeme zamítnout nulovou hypotézu $\beta_1 = \beta_2 = -\beta_3$ bez ohledu na způsob měření a použitá data.

Podle „job competition“ teorie (Thurow, 1975) jsou mzdy odvislé od pracovní pozice, nikoli od charakteristik zaměstnance. Na výši mzdy tak má vliv pouze počet let požadovaného vzdělání. V takovém případě platí, že $\beta_2 = \beta_3 = 0$ a pouze koeficient β_1 v rovnici (4.4) by byl nezáporný. Poslední řádek tabulky 4.6 ukazuje, že na základě vypočítané F-statistiky můžeme zamítnout i nulovou hypotézu $\beta_2 = \beta_3 = 0$ bez ohledu na způsob měření a použitá data.

Tabulka 4.6 Mzdové modely: Mincer a Duncan – Hoffman

	Statistický				Subjektivní
	Celkem	EU-SILC		PIAAC	PIAAC
		Muži	Ženy	Celkem	Celkem
Skutečné vzdělání (roky)	0,064*	0,051*	0,080*	0,052*	0,052*
R ²	0,40	0,34	0,43	0,40	0,40
Požadované vzdělání (roky)	0,092*	0,072*	0,118*	0,095*	0,062*
Převzdělání (roky)	0,040*	0,035*	0,047*	0,013*	0,025*
Podvzdělání (roky)	-0,051*	-0,035*	-0,063*	-0,056*	-0,030*
R ²	0,42	0,35	0,47	0,44	0,43
H ₀ : $\beta_1 = \beta_2 = -\beta_3$	101,20*	33,11*	92,43*	71,36*	73,46*
H ₀ : $\beta_2 = \beta_3 = 0$	202,11*	63,44*	153,69*	47,90*	26,62*

Zdroj: Životní podmínky EU-SILC 2011, PIAAC, vlastní výpočty.

Poznámka: Všechny regrese obsahují dummy proměnné pro pohlaví, pracovní zkušenost a její kvadrát, bydliště v Praze, vedoucí pozici, pracovní smlouvu na dobu neurčitou, práci ve velké firmě a devět dummy proměnných pro odvětví činnosti. V rovnicích pro ženy a muže jsou dále zahrnuty dummy proměnné pro rodičovství a pro manželství (vzhledem k jejich opačnému vlivu na výši mezd u žen a mužů).

Nevážené velikosti vzorků: EU-SILC – 6471 (3511 mužů, 2960 žen); PIAAC – 2034, resp. 2022 (v subjektivním způsobu měření).

* statisticky významné na 1% hladině.

Mincerova mzdová rovnice ukazuje, že s každým dalším rokem vzdělání narůstá mzda o 6,4 % při použití dat EU-SILC a o 5,2 % u dat PIAAC. Výnos skutečného počtu let vzdělání je vyšší u žen než u mužů. Duncanův a Hoffmanův model potvrdil výsledky předchozích výzkumů (např. Alba-Ramírez 1993; Nieto 2014 pro Španělsko), ze kterých vyplývá, že výnosy z požadovaného počtu let vzdělání jsou vyšší než výnosy ze skutečného počtu let vzdělání. Dále bylo zjištěno, že výnosy z let vzdělání nad požadovanou hranicí jsou sice pozitivní, ale menší než výnosy z požadovaného vzdělání ($\beta_1 > \beta_2 > 0$), a naopak výnosy z let pod touto hranicí jsou sice negativní, ale opět nižší než výnosy z požadovaného vzdělání ($\beta_1 > -\beta_3 > 0$).

U statistického způsobu vidíme v datech EU-SILC a PIAAC rozdíl pouze u výše mzdové prémie za počet let vzdělání nad požadovanou hranicí. Výsledky podle subjektivního způsobu ukazují ve srovnání s výsledky statistického způsobu na datech PIAAC o 3,3 procentního bodu nižší výnosy z požadovaného vzdělání, o 1,2 procentního bodu vyšší mzdovou prémii za vzdělání nad požadovanou hranicí a o 2,6 procentního bodu nižší mzdovou penaltu za vzdělání pod požadovanou hranicí. Nejsilnější rozdíl mezi ženami a muži spatříme v případě mzdové penalty u vzdělání pod požadovanou hranicí, která je u žen téměř dvakrát vyšší než u mužů.

4.5 Závěr

V odborné literatuře se ke studiu vzdělanostního nesouladu u zaměstnanců, tzn. nesouladu mezi úrovní dosaženého vzdělání zaměstnance a vzděláním požadovaným na jeho pracovní pozici, přistupuje třemi způsoby měření: normativním způsobem, založeným na vnější definici vzdělanostních požadavků definovaných analytiky pracovního trhu, statistickým způsobem, založeným na sledované úrovni vzdělání zaměstnanců, a subjektivním způsobem, kdy je požadované vzdělání hodnoceno samotným zaměstnancem.

V této kapitole byly všechny tři způsoby aplikovány na česká data. Podobně jako u zahraničních studií, kde byl aplikován více než jeden způsob, i zde se prokázalo, že použitý způsob měření má značný vliv na výsledky. Podíl převzdělanosti se u jednotlivých způsobů lišil až o 17 procentních bodů a podíl podvzdělanosti se lišil až o 13 procentních bodů. Z toho jasně vyplývá, jak složitá je volba metodologie ke stanovení míry vzdělanostního nesouladu u zaměstnanců. Všechny metody totiž mají své nedostatky a odpůrce.

Navíc se ukázalo, že také použití různých datových zdrojů vede k různým výsledkům. K výpočtu míry vzdělanostního nesouladu byly použity tři datové zdroje: VŠPS, česká verze šetření EU-SILC (Životní podmínky) a česká data šetření PIAAC. Posledně jmenovaný datový soubor je jediný, na který lze aplikovat subjektivní způsob měření. Výskyt převzdělanosti i podvzdělanosti měřený stejným způsobem se liší až o 4 procentní body v závislosti na datovém zdroji. Převzdělanost měřená na souboru PIAAC dosahuje větších hodnot než výsledky u datových souborů VŠPS i EU-SILC. U podvzdělanosti je podíl nejnižší u VŠPS ve srovnání s EU-SILC a PIAAC.

Na datových souborech EU-SILC a PIAAC se dále zkoumaly faktory ovlivňující výskyt vzdělanostního nesouladu a jeho vliv na mzdy. Vliv jednotlivých charakteristik na pravděpodobnost převzdělanosti či podvzdělanosti se poměrně výrazně lišil jak v závislosti na datovém zdroji, tak na způsobu měření. V některých případech byly výsledky dokonce protichůdné. K odlišným závěrům se došlo dokonce i u zkoumání vztahu mezi pohlavím a vzdělanostním nesouladem: podle normativního způsobu je u mužů menší pravděpodobnost převzdělanosti (ve srovnání s odpovídajícím vzděláním) pro jejich pracovní pozici než u žen, ovšem podle statistického způsobu jsou muži převzděláni častěji než ženy. Tento rozpor se navíc prokázal mnohem silněji v datech PIAAC než u dat EU-SILC.

Vliv vzdělanostního nesouladu na výši mezd v ČR odpovídá výsledkům z jiných zemí. Za prvé, převzdělání zaměstnanci mají nižší mzdy a podvzdělání zaměstnanci naopak vyšší mzdy než lidé se stejným vzděláním, ale v pozicích, kde jejich vzdělání odpovídá. Jasněji řečeno, srovnáme-li tři pracovníky se stejným vzděláním, kde první zastává pozici odpovídající jeho vzdělání, pak druhý, jehož pozice má nižší vzdělanostní požadavky a je pro ni převzdělaný, dostává nižší mzdu. Třetí, který naopak zastává lepší pozici převyšující požadavky jeho vzdě-

lání, má mzdu vyšší než onen první pracovník. Odhady se zde ale liší co do výše v závislosti na použitém způsobu měření a datovém souboru. Ve srovnání s datovým souborem EU-SILC ukazují výsledky získané z datového souboru PIAAC až o 4 procenta vyšší mzdovou penaltu u převzdělaných zaměstnanců. Stejně tak mzdová prémie podvzdělaných je v datech PIAAC o 2 % vyšší než v datech EU-SILC. Mzdová prémie i penalta jsou nejvyšší u výsledků měřených normativním způsobem.

Za druhé, srovnáváme-li zaměstnance na stejné pozici, vydělávají převzdělaní kolegové více a podvzdělaní kolegové naopak méně než ti, jejichž vzdělání pozici odpovídá. Výnosy z let požadovaného vzdělání jsou vyšší než výnosy ze skutečně dosaženého vzdělání. Navíc výnosy z let „nadbytečného“ vzdělání jsou kladné, ale nižší než výnosy z let požadovaného vzdělání. A naopak, výnosy z „chybějících“ let vzdělání jsou záporné, ale nižší než výnosy z let požadovaného vzdělání. To znamená, že srovnáme-li pracovníky na stejné pozici, největší vliv na výši jejich mzdy má to, jak vysoké vzdělání tato pozice vyžaduje. Má-li pracovník ještě vyšší vzdělání, každý jeho dodatečný rok vyššího vzdělání jeho mzdu navýší, ale tyto roky mu nepomůžou tolik jako dosažení požadovaného vzdělání. A naopak, má-li pracovník nižší vzdělání, než je vyžadováno, každý chybějící rok mu mzdu podobným způsobem snižuje. Sledované vlivy jsou kvalitativně stejné bez ohledu na způsob měření či datový zdroj, ovšem data PIAAC vykazují nižší mzdovou prēmii za „nadbytečné“ roky vzdělání než data EU-SILC.

Podle výsledků všech modelů bez ohledu na způsob měření a datový zdroj je zřejmé, že na českém trhu práce neplatí ani jedna ze dvou hlavních teorií. Za prvé, podle teorie lidského kapitálu ovlivňuje výši mzdy počet let skutečně dosaženého vzdělání, to znamená, že požadovaný počet let vzdělání i počet let pod i nad touto hranicí by musely být odměňovány stejně. Za druhé, podle „job competition“ teorie je naopak výše mzdy určena pouze danou pozicí, roky dosaženého vzdělání pod i nad touto hranicí by tedy na mzdu neměly vliv. Zjistili jsme ovšem, že mzdy nejsou závislé pouze na vzdělání zaměstnance ani pouze na pracovní pozici. Realita leží někde uprostřed.

Při dalších analýzách vzdělanostního nesouladu v ČR by bylo třeba vzít ohled i na odlišné dovednosti zaměstnanců se stejnou úrovní (a oborem) vzdělání, jak naznačuje i empirický výzkum prováděný v jiných zemích. Tímto krokem bychom totiž předešli typickému problému terciárního vzdělávání v ČR, kterým je nestejná kvalita univerzit a dalších vysokých škol. Dále by bylo třeba provést nejen časové rozšíření analýzy umožňující zaměřit se na změny vývoje vzdělanostního nesouladu i na jeho trvání. Ačkoliv se v empirii často prokazuje silný negativní vztah mezi počtem let pracovních zkušeností a pravděpodobností převzdělanosti, v ČR se tento vliv potvrdil pouze v případě několika modelů. Jedním z možných vysvětlení může být to, že vzdělání převyšující požadovanou úroveň není přechodným jevem, ale že pro mladé pracovníky představuje trvalý stav.

DALŠÍ VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH V ČESKÉ REPUBLICĚ

DANA HAMPLOVÁ A NATALIE SIMONOVÁ

Pro žádnou z českých vlád, které nastoupily po pádu komunismu v roce 1989, nebyl vzdělávací systém prioritou. Toto konstatování platí i přes deklarativní vyjádření podpory rozvoji lidského kapitálu a uznání, že vzdelanostní úroveň obyvatelstva (myšleno jak co do kvantitativy – stupně dosaženého vzdělání, tak i jeho kvality) determinuje nejen výsledky ekonomiky, ale i jejich udržitelnost. Vládní vzdělávací politiky byly nekonceptní, podléhaly neustálým, vzájemně nekonzistentním změnám, a to jak v oblasti počátečního vzdělávání, tak tzv. dalšího vzdělávání zaměřeného na dospělou populaci. Řada empirických prací přitom ukazuje, že čím déle jedinec setrvá ve vzdělávacím systému a čím vyššího stupně vzdělání dosáhne, tím vyšší je jeho ochota a schopnost přizpůsobovat se měnícím se nárokům pracovního trhu (nejnověji např. OECD 2013a). Navíc je zřejmé, že nositelé málokteré profese si v současném světě vystačí s penzem znalostí a dovedností, se kterým na něj vstupovali.

Zatímco počátečnímu vzdělávání v rámci povinné školní docházky a soustavné přípravy na budoucí povolání před prvním vstupem na pracovní trh se u nás věnovala řada badatelů, možná překvapivě máme k dispozici pouze omezený počet analýz na téma vzdělávání dospělých (výjimkou je například Rabušicová, Rabušic 2008). Důvodem, proč toto téma nepřitahuje velkou pozornost badatelů, může být nedostatek vhodných datových zdrojů či – do určité míry – nízká zainteresovanost veřejnosti v otázkách celoživotního vzdělávání (či obecně celoživotního učení). V současné době je na tento segment vzdělávání kladen relativně malý sociálněpolitický důraz, a to navzdory skutečnosti, že vzdělávání dospělých bylo v minulosti hojně využíváno a že dospělí, kteří si při zaměstnání zvyšovali kvalifikaci, tvořili v socialistické éře významný podíl studentů jak středních, tak vysokých škol.

V této kapitole se zaměřujeme na vzdělávání dospělých v ČR, přičemž nás zajímají odpovědi zejména na dva okruhy otázek. Za prvé, kdo se v naší zemi účastní dalšího vzdělávání? A za druhé – co je výsledkem dalšího vzdělávání, tj. jaké jsou jeho dopady? Nejprve definujeme institucionální kontext, ve kterém se vzdělává-

ní dospělých v ČR odehrává. Dále se zabýváme tím, kdo jsou a čím se vyznačují účastníci dalšího vzdělávání. Poté se zaměřujeme na otázku, jak vzdělávání dospělých ovlivňuje šance na pracovní mobilitu.

5.1 Institucionální kontext

To, zda se lidé účastní dalšího vzdělávání, úzce souvisí se třemi strukturálními charakteristikami. Za prvé, další vzdělávání musí mít nějaký přínos, a to především z hlediska návratnosti na pracovním trhu. Za druhé, vzdělanostní struktura společnosti není plně saturovaná a určitá část populace nedosáhla dostatečného vzdělání v průběhu počátečního vzdělávání. Účast dospělých na dalším vzdělávání tak úzce souvisí se vzdělanostní strukturou populace. Za třetí, musejí být k dispozici instituce dalšího vzdělávání, kterých mohou dospělí využít ke změně či zvýšení své kvalifikace. V následujících odstavcích se těmito třemi charakteristikami budeme zabývat podrobněji.

Návratnost vzdělání

Z hlediska první charakteristiky, tj. návratnosti vzdělání, je třeba konstatovat, že v posledních dvaceti letech se tržní hodnota vzdělání dramaticky změnila a návratnost vzdělání se zdvojnásobila. Podle odhadů dnes jeden rok vzdělání představuje (v průměru) 8,4 % nárůstu hrubé mzdy u mužů a 10,2 % u žen, ve srovnání se 4% nárůstem mzdy u mužů a 5% u žen na konci socialismu (Večerník 2013). Vzdělání zároveň začalo hrát významnou roli ve vzestupné sociální mobilitě a vzdělanější lidé začali být méně ohroženi příjmovým propadem a ztrátou zaměstnání (Katrňák, Mareš 2007; Mareš 1999; Sirovátka 1996, 1997; Večerník 1998, 2009).

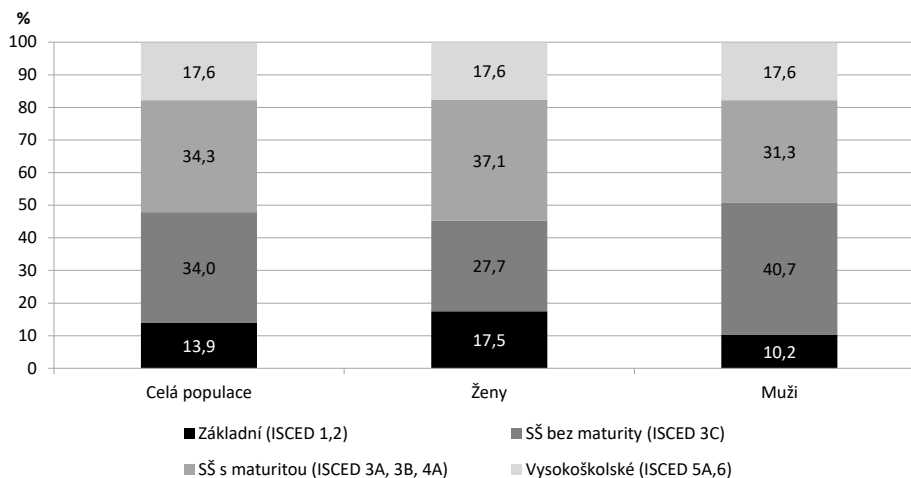
Vzdělanostní struktura dospělé populace

Vzdělanostní struktura v ČR, která je v drtivé většině výsledkem počátečního vzdělávání, má již několik desítek let značnou výhodu: dlouhodobě vykazuje vysoký podíl osob se středoškolským vzděláním. Podle VŠPS 2014 má v české populaci starší 15 let pouze základní vzdělání 14 % obyvatel, střední vzdělání bez maturity celkem 34 %, střední vzdělání s maturitou taktéž 34 % obyvatel a vysokoškolské vzdělání 18 % obyvatel (Graf 5.1). Celkově to tedy znamená, že vyššího než základního vzdělání dosáhlo 86 % obyvatel v populaci 15 let a více a v mladé věkové skupině 25–34 let (ve které se již předpokládá ukončené vzdělávání) pak 94 % (ČSÚ 2014). Co se týče této věkové skupiny, vyšších hodnot než ČR dosahuje již jen Jižní Korea, kde v roce 2012 skončilo s vyšším než základním vzděláním 98 % mladých lidí (OECD 2014). Vyšší sekundární vzdělání jakožto své nejvyšší dosažené vzdělání vykazalo v roce 2013 72 % české populace.²³ ČR se v rámci zemí

23 V souladu s metodikou OECD hovoříme o dospělé populaci 25–64 let, jejíž vzdělávání je již v drtivé většině případů ukončeno.

OECD též může pochlubit vůbec nejnižším podílem obyvatel se základním vzděláním či osob bez vzdělání (v roce 2013 to bylo pouze 7 % lidí, v zemích OECD pak v průměru 23 % obyvatel, v zemích EU-21, které jsou členy OECD, to bylo 22 % obyvatel). Podíl lidí s terciárním vzděláním ve věkové kategorii 25–64 let je však v ČR nižší, za rok 2013 činil 20 % populace, přičemž průměr zemí OECD byl 33 % a zemí EU-21 pak 30 % (OECD 2015).

Graf 5.1 Vzdělanostní struktura populace ČR v roce 2014 (15 let a více)

Zdroj: VŠPS 4. čtvrtletí 2014.

Poznámka: Vzhledem k tomu, že se jedná o populaci ve věku od 15 let, jsou v ní zahrnuti i mladí lidé, jejichž vzdělávací trajektorie bude ještě pokračovat.

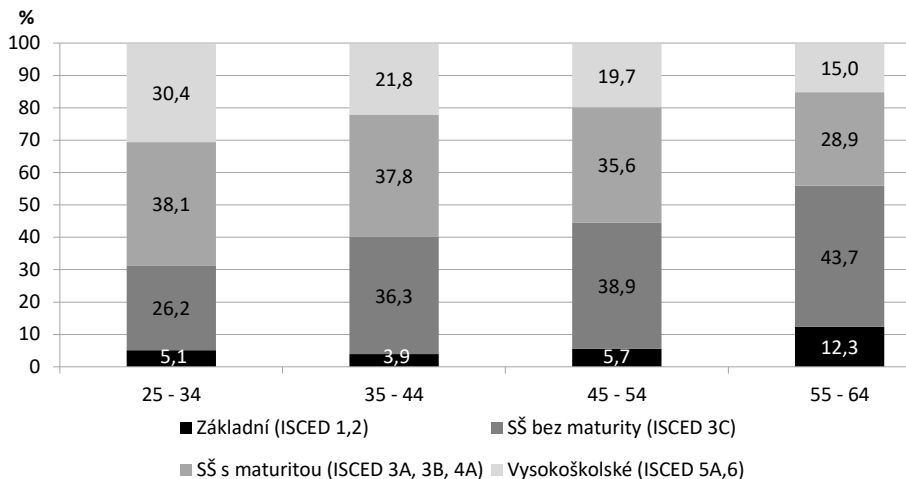
Co se týče rozdílů v dosaženém vzdělání podle věku (Graf 5.2), směrem k mladším generacím se úroveň dosaženého formálního vzdělání²⁴ zvyšuje, zvláště patrný je tento trend u věkové kategorie 25–34 let, zejména díky expanzi úplného středního a vysokoškolského vzdělání v posledních desetiletích. Za prvé, zvyšuje se podíl osob s maturitou a klesá podíl absolventů nematuritních oborů. Zatímco ještě ve školním roce 2002/2003 tvořili absolventi maturitního studia dvě třetiny všech absolventů středních škol, v roce 2010/2011 to již byly tři čtvrtiny (72 %) a poslední dostupný údaj hovoří o 74 % (za školní rok 2013/14). Za druhé, míra vstupu do terciárního vzdělávání (tj. podíl mladých lidí, kteří mohou očekávat, že před dosažením věku 25 let vstoupí do univerzitního typu terciárního vzdělávání) v současné době činí 51 % (údaj za rok 2012), což představuje hodnotu dnes již vyšší, než je průměr zemí EU-21 i OECD, kde činí 48 % (OECD 2014).²⁵

²⁴ Pojmem formální vzdělání se označuje vzdělání dosažené v rámci standardních vzdělávacích institucí a škol, obvykle ukončené získáním kvalifikace.

²⁵ V roce 2000 v ČR tento podíl tvořil 25 %, v roce 2005 41 % a v roce 2010 dokonce 60 % mladých lidí.

Co se týče výdajů na vzdělání, v ČR představují 5,0 % HDP (jedná se o údaj za rok 2011, v roce 2005 to bylo 4,5 %), v zemích OECD činí v průměru 6,1 % (jedná se o výdaje veřejné i soukromé). Co se týče podílu ze všech veřejných výdajů, státy OECD na vzdělání vydávají v průměru 12,9 % ze všech svých veřejných vydání. V případě ČR je to jen 10,4 %, pod 10 % investují např. Itálie, Japonsko, Maďarsko či Slovensko (OECD 2014).

Graf 5.2 Úroveň formálního vzdělání podle věku v ČR v roce 2014 (15 let a více)

Zdroj: VŠPS 4. čtvrtletí 2014.

Hovoříme-li však o rostoucí formální vzdělanosti českého obyvatelstva, neměli bychom zároveň pominout evidenci o vývoji skutečných kompetencí populace. Současný vývoj českého vzdělávání poněkud paradoxně probíhá v duchu klesajících kompetencí, tzv. funkční gramotnosti, a to jak v populaci dětí, tak dospělých. Propad úrovně funkční gramotnosti, zejména numerické, coby měřítko kompetencí a předpokladu úspěchu v pracovním životě, pokračuje u 10- a 15letých žáků již od roku 1995. Lze tedy usuzovat, že se v současné době již přenáší na pracovní trh. Po bližším pohledu na výsledky mezinárodních srovnání funkční gramotnosti z let 1998 a 2012²⁶ je patrné, že i když se průměrné výsledky za českou populaci jako celek mezi těmito roky příliš nezměnily, výsledky nejmladší věkové kohorty 16–24 let se markantně propadly a zřetelný je i propad u dospělých od 35 do 50 let věku, a to jak ve čtenářské, tak zejména numerické gramotnosti (Straková, Veselý 2013).

Pokud bychom chtěli český vzdělávací systém charakterizovat jako celek, lze ho označit za vysoce standardizovaný a do značné míry centralizovaný, založe-

²⁶ Jednalo se o výzkumy IALS 1998 a PIAAC 2012 a čtenářskou a numerickou složku funkční gramotnosti.

ný na získávání univerzálních vzdělávacích stupňů a diplomů (tj. stát organizuje centrálně administrované národní zkoušky), a to především v počátečních fázích života. Stejná situace panuje i v ostatních státech evropského kontinentu. Významnou devizou českého vzdělávacího systému je to, že drtivá většina populace přechází do středního vzdělávání (tj. na vyšší sekundární stupeň, a to již dlouhodobě – již na konci osmdesátých let tímto přechodem procházelo 96 % žáků). ČR zároveň spadá mezi státy, které na středoškolské úrovni více či méně kombinují teoretickou a praktickou výuku v tzv. „duálním systému“ (blíže viz Blossfeld, Stockmann 1998; Müller, Shavit 1998; Buchholz et al. 2011).²⁷ Zároveň panuje obecné povědomí o tom, které školy jsou lepší a které horší (zejména na vysokoškolském stupni), a zaměstnavatelé se tak snaží orientovat v uchazečích o práci. V zahraničí rozšířený tzv. „on-the-job training“²⁸ se v ČR příliš nevyužívá, a pokud ano, tak je minimální – uchazeč o práci má mít maximum kompetencí ze školy, alespoň těch podstatných.

Struktura a organizace dalšího vzdělávání v ČR

Další vzdělávání v ČR je vedeno snahou implementovat tzv. Lisabonskou strategii z roku 2000 a dále pak konkrétnější program *Education and Training in Europe: Diverse Systems Shared Goals for 2010* z roku 2002. V českých vládních dokumentech jsou hlavní priority týkající se rozvoje dalšího vzdělávání definovány takto: (1) vytvořit právní rámec pro rozvoj vzdělávání dospělých; (2) vypracovat a zavést soustavu finančních a nefinančních pobídek pro realizaci celoživotního učení; (3) založit mechanismy systémového rozvoje vzdělávání dospělých (MŠMT 2001). Jedná se o velmi obecné cíle, k jejichž naplňování však dochází pouze pozvolna, a sice prostřednictvím dalšího vzdělávání v jeho formální a neformální podobě. Zatímco formální vzdělávání se zpravidla odehrává ve vzdělávacích institucích a je zakončeno získáním určitého stupně vzdělání (podloženého osvědčením), vzdělávání neformální takovýto výstup nemá, ačkoli též probíhá ve formě kurzů, rekvalifikací či nejrůznějších školení.

Vzdělávání a odborná příprava dospělých v ČR probíhá z velké části v rámci klasických vzdělávacích institucí (základních, středních a vysokých škol) ve formě studia při zaměstnání, ale nabízejí je i zaměstnavatelé, kteří svým zaměstnancům zajišťují kurzy neformální cestou. V segmentu vzdělávání dospělých se uplatňují též komerční instituce, jejichž nabídka nepodléhá žádnému řídicímu orgánu, a v neposlední řadě též neziskové organizace, mezi které patří resortní vzdělávací instituce, nadace, církve, odbory, profesní organizace, politické strany, kulturní

27 Tzv. duální systém je systémem výuky učebních oborů, kdy je učeň vzděláván převážně přímo u zaměstnavatele, který mu umožňuje osvojit si praktické dovednosti (tj. učební obor je formálním kontraktem mezi zaměstnavatelem a školou), s tím, že učeň je zároveň jeden až dva dny v týdnu teoreticky vzdáván ve škole samotné. Někteří zaměstnavatelé však disponují i vlastním školicím centrem poskytujícím i teoretické znalosti.

28 Jedná se o způsob zvyšování kvalifikace, při kterém se jedinec zaučuje tím, že nějakou činnost vykonává, obvykle pod dozorem zkušenějšího pracovníka.

institute (muzea, galerie, knihovny, kulturní domy) a také vzdělávací organizace zřízené jako obecně prospěšné společnosti (EACEA 2010).²⁹

Typickým příkladem dalšího vzdělávání v jeho formální podobě je tzv. nástavbové studium. To vyrovnává jedincův handicap v případě, že nezískal na závěr středoškolského studia maturitu. Slouží však nejen k získání maturity (během 2 let denního studia či 3 let dálkového studia), ale může být i nástrojem změny dosavadní středoškolské kvalifikace, a to v průběhu celého dospělého života. Významným krokem v rámci vzdělávací politiky bylo spuštění tzv. Národní soustavy kvalifikací v roce 2006, která propojuje systém počátečního a dalšího vzdělávání prostřednictvím uznávání a ověřování znalostí a kvalifikací získaných v průběhu dalšího vzdělávání, tedy i jinými cestami než přes klasické školní vzdělávání (tj. bez nutnosti klasické školní docházky). Tento systém nicméně narazil na nízkou informovanost občanů a zaměstnavatelů o jeho výhodách, a tím i na jejich do dnešních dnů trvajícím nízkým zájmem o tuto aktivitu (nutno podotknout, že pro zájemce je spojena s finančními náklady). V poslední době však, v souvislosti s nedostatkem některých manuálních profesí (který je důsledkem skomírání učňovského školství v ČR v posledních letech), se i sami zaměstnavatelé začínají o tuto možnost zajímat, protože některé specializované úkony mohou vykonávat pouze zaměstnanci s certifikovanou kvalifikací v oboru.

Od roku 1991 byly v rámci neformálního vzdělávání v ČR legislativně upraveny též tzv. rekvalifikační kurzy, které poskytují úřady práce a na něž je třeba získat státem udělovanou akreditaci od Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT). Tyto kurzy slouží ke změně kvalifikace získané na střední škole nezaměstnaným i zaměstnaným osobám. V ČR je však mezi nezaměstnanými o rekvalifikační kurzy ve srovnání s ostatními zeměmi EU pouze malý zájem (na toto téma viz též Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008). V roce 2002 prošlo rekvalifikacemi z celkového počtu nezaměstnaných 10 % osob (v zemích EU to bylo 2–4× více). Rekvalifikace využívali především dlouhodobě nezaměstnaní, jejichž podíl na celkovém počtu rekvalifikovaných činil v roce 2010 56 %.

Ve srovnání se zahraničím je v ČR podstatně kratší i délka rekvalifikačních kurzů, zhruba poloviční. Podle údajů ministerstva školství (MŠMT 2007) je zařazení rekvalifikovaných osob zpět na trh práce slabé, v roce 2006 činilo zhruba 45 %. To naznačuje, že zaměstnavatelé rekvalifikační vzdělávání příliš neuznávají a jejich absolventy nejsou příliš ochotni přijímat. Od roku 2009 jsou rekvalifikační kurzy propojeny se systémem Národní soustavy kvalifikací, kdy je akreditace na daný vzdělávací program udělována po splnění předem stanovených požadavků na organizaci výuky i způsob ukončení kurzu. Byla též zformována síť škol tvořících tzv. centra celoživotního učení, která v příslušném regionu rozšiřují nabídku dalšího vzdělávání a podporují poptávku po něm (MŠMT 2011).

29 Přehled organizace dalšího vzdělávání v ČR je možné nalézt také zde: https://webgate.ec.europa.eu/fpfis/mwikis/eurydice/index.php/%C4%8Cesk%C3%A1-republika:Vzd%C4%9B%C3%A1v%C3%A1n%C3%AD_a_odborn%C3%A1_p%C5%99%C3%ADprava_dosp%C4%9B%C3%BDch.

Šetření MŠMT z roku 2011 zjišťovalo podrobnosti o akreditovaných a neakreditovaných vzdělávacích programech realizovaných v rámci neformálního vzdělávání. Ukázalo se, že naprostá většina středních a vyšších odborných škol žádné vzdělávací kurzy nad rámec vlastní výuky nerealizuje (Šetření akreditovaných... 2012: 8).³⁰ Veřejné výdaje na další vzdělávání nejsou přesně vyčísleny, nicméně náklady na aktivní politiku zaměstnanosti (rekvalifikační kurzy) činily v roce 2009 necelých 400 milionů korun a v roce 2010 něco přes 500 milionů, což odpovídá 0,010 a 0,015 % HDP. Ze strany zaměstnavatelů je na další vzdělávání dospělých v ČR vydáváno 0,39 % HDP (jde o údaj za rok 2008), zatímco průměr zemí OECD je 0,36 % a zemí EU-21 0,35 %. Na rozdíl od obou skupin zemí také ČR vydává relativně více na vzdělávání žen než mužů – podíl na ročních nákladech práce žen je 0,7, zatímco u mužů činí 0,6. V případě OECD i EU-21 je to v průměru 1,0 pro muže a 0,9 pro ženy (OECD 2012: 419).

Účast české populace na dalším vzdělávání by mohlo posílit nové opatření, díky němuž mohou firmy, které se dostanou do existenčních potíží, od září 2012 požádat stát o finanční pomoc na mzdy (100 % mzdy zaměstnance po dobu půl roku, výjimečně až po dobu jednoho roku). Zaměstnanci, kterých by se propuštění mělo týkat, se však musí vzdělávat a vzdělávací kurzy musí zajistit sami zaměstnavatelé.

5.2 Postoj dospělé populace k dalšímu vzdělávání a její účast v něm

V situaci rostoucího významu vzdělání pro životní úspěch (včetně úspěchu na pracovním trhu) se celoživotní vzdělávání jeví být účinným nástrojem oslabujícím marginalizaci, sociální vyloučení a dlouhodobou nezaměstnanost (např. McMahon 2000). Pokud za kontext účasti českého obyvatelstva na dalším vzdělávání zvolíme evropský prostor, musíme konstatovat, že podíl dospělé populace v ČR na dalším vzdělávání byl až donedávna nízký, pohybující se pod průměrem zemí EU. Co se týče účasti ve formálním vzdělávání, údaje za rok 2008 (OECD 2012)³¹ uvádí, že se ho v ČR účastnilo 10 % populace ve věku 25–34 let, ve věku 25–64 let pak 4 % osob (v zemích OECD to bylo 17 a 8 %, v zemích EU-21 pak 16 a 7 %).

Nutno podotknout, že pokud zohledníme i jiné formy dalšího vzdělávání, ČR

30 Celkem bylo v roce 2011 akreditováno 3865 rekvalifikačních vzdělávacích programů a 35 % z nich (1365) bylo realizováno. Na realizaci se podílelo celkem 517 vzdělávacích institucí. Školy dále uskutečnily 154 v minulosti již akreditovaných vzdělávacích programů. Co se týče financování kurzů, z největší části byly placeny přímo samotnými účastníky (34 %), dále úřady práce (28 %), prostřednictvím strukturálních fondů (22 %), podniky či jinými institucemi (14 %) a jiným způsobem (2 %). Průměrný hodinový rozsah kurzů v roce 2011 činil 196,7 hodiny na jeden kurz. Kurzy s nejdelší hodinovou dotací byly poskytovány v regionech zasažených vyšší mírou nezaměstnanosti (zde činila časová dotace v průměru více než 270 hodin). Co se týče oborové orientace rekvalifikačních kurzů, nejsilněji byly zastoupeny programy orientované na služby (29 %), sociální vědy, obchod a právo (27 %), programy z oblasti techniky, výroby a stavebnictví (16 %) a dále přírodní vědy, matematiku a informatiku (14 %).

31 Údaje za ČR i další státy je možné nalézt na: <http://statlinks.oecdcode.org/962012031PIT191.xls>.

si tak špatně nestojí. Alespoň některé z jeho forem či obou se v průběhu uplynulých 12 měsíců účastnilo v ČR ve věku 25–64 let 38 % populace, v zemích OECD to pak bylo 40 % a v EU-21 37 %. V souvislosti s tím, co zde bylo řečeno o vyrovnané účasti české populace na dalším vzdělávání ve srovnání s průměrem zemí OECD, je však také třeba zmínit, že hodinové dotace neformálních vzdělávacích aktivit vyrovnané nejsou. Zatímco v členských zemích OECD účastníci kurzů projdou v průměru 76 hodinami školení ročně (v EU-21 pak 78) a 4 z 5 absolvovaných hodin souvisí s jejich zaměstnáním (tj. 59 hodin), v ČR je to celkově pouze 55 hodin (a se zaměstnáním přímo souvisí 48 z nich).

Předchozí odstavce odkazovaly k údajům OECD, které zjišťují účast na dalším vzdělávání v posledních 12 měsících. Pokud se zaměříme na zapojení dospělé populace do dalšího vzdělávání v posledních 4 týdnech, tj. jak například zjišťuje VŠPS, vidíme podobný nárůst účasti na dalším vzdělávání. V roce 2007 byl podíl osob ve věku 25 až 64 let, které se dále vzdělávaly, 5,7 %, přičemž průměr zemí EU-27 byl 9,1 %. Oficiální vládní dokumenty ČR vysvětlily podprůměrnou účast občanů ČR na dalším vzdělávání jakožto „důsledek tradičně vysoké míry účasti ve středním vzdělávání“ (EACEA 2010).³² Do roku 2010 došlo k nárůstu na 7,5 %, avšak na průměr EU-27 (9,1 %) to stále ještě nestačilo (Tabulka 5.1).³³

V šetření provedeném v ČR v roce 2011 v rámci modulu přidaného k pravidelnému šetření VŠPS však bylo za celou populaci 15–64letých zjištěno 12 % osob, které se v posledních čtyřech týdnech účastnily neformálního vzdělávání.³⁴ Podobnou úroveň ukazují i data za první čtvrtletí roku 2012. Celkově lze tedy říci, že se ČR v letech 2011 a 2012 přiblížila cíli stanovenému EU pro rok 2010, kdy měla průměrná účast dospělé populace na celoživotním vzdělávání dosáhnout hodnoty 12,5 %. Nejnovější údaje však naznačují, že se patrně jednalo jen o přechodný nárůst. Podle VŠPS 2015 hlásilo účast na neformálním vzdělávání v posledních 4 týdnech méně než 9 procent populace. ČR tedy stále nemůže ani zdaleka konkurovat v podílu dospělých, kteří se dále vzdělávají, takovým zemím, jako jsou Švédsko (32,4 %), Dánsko (29,2 %) či Finsko (23,4 %).

32 Zlepšení, které v mezinárodních statistikách ČR zaznamenala v roce 2011, nebylo bohužel způsobeno radikálním zvýšením participace dospělé populace v dalším vzdělávání, ale změnou způsobu dotazování v šetření VŠPS (a tedy i v mezinárodním šetření Labour Force Survey) ve 4. čtvrtletí roku 2011, které „vylepšilo“ výsledný celoroční průměr v tomto roce (tedy došlo k přerušení časové řady). Zatímco v roce 2010 činil výsledný podíl 7,5 %, v roce 2011 již dosáhl 11,4 % a převýšil tak evropské hodnoty – v rámci států EU-27 to bylo 8,9 % a EU-15 10,1 %. Za tímto prudkým nárůstem tedy nestojí změna postoje české dospělé populace k dalšímu vzdělávání, podporovaná např. projekty MPSV z posledních let (Vzdělávejte se, Vzdělávejte se pro růst, Vzdělávejte se pro stabilitu – celkem téměř za 4 mld. Kč), nýbrž změna metodiky dotazování.

33 Zdroj těchto údajů je možné nalézt na: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=trng_lfs_01&lang=en_

34 Jednalo se data z posledního čtvrtletí roku 2011. Do kategorie účastníků v neformálním vzdělávání jsou v šetření zařazeny osoby, které v posledních čtyřech týdnech absolvovaly nějaký kurz, seminář nebo workshop.

Tabulka 5.1 Podíl dospělé populace ve věku 25–64 let účastníci se dalšího vzdělávání (%)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ČR	5,8	5,6	5,8	6,0	8,0	7,1	7,8	11,6*	11,1	10,0*	9,6	8,5
EU-19	7,1	7,9	8,0	8,1	8,2	8,1	8,0	8,3	8,5	10,6*	10,9	
EU-28	9,1	9,6	9,6	9,4	9,5	9,5	9,3	9,1	9,2	10,7*	10,8	10,7

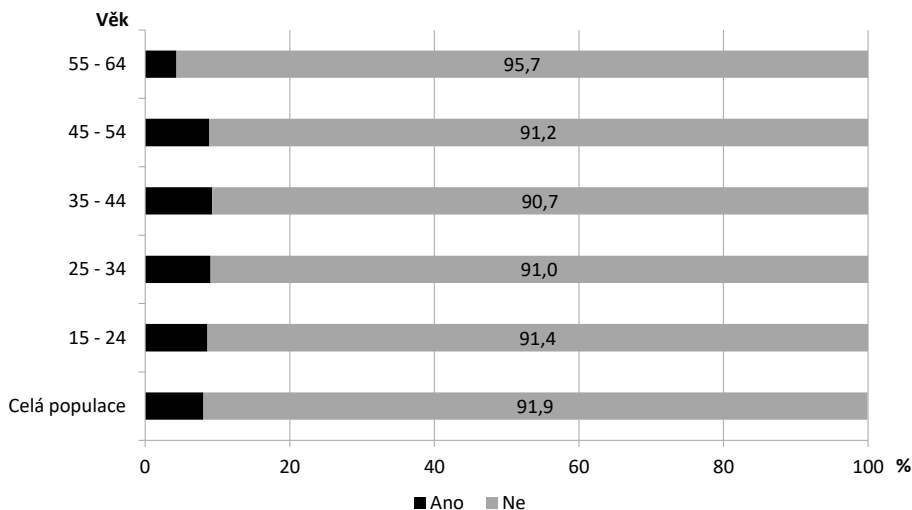
Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey 2004–2014.

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tesem250&language=en>
 Poznámky: Jedná se o podíl osob, které se účastnily vzdělávání či školení během 4 týdnů předcházejících dotazování. V roce 2011 a pak opět v roce 2013 došlo v ČR ke změně metodiky dotazování, která vychýlila časovou řadu.

Jak se ukázalo v řadě mezinárodních komparací, v ČR působí stejné trendy v účasti dospělé populace na dalším vzdělávání jako v zahraničí. Stejně jako jinde se zde s přibývajícím věkem lidé v dalším vzdělávání angažují méně (Graf 5.3). Nejnižší účast vykazují lidé ve věku 55–64 let, kteří jsou krátce před odchodem do starobního důchodu či do něj již přešli – jejich participace je oproti mladším generacím poloviční (4 %). Jako důvody, kterými je jejich nízká účast zdůvodňována, bývají uváděny: zkracování období čerpání výnosů z investic do dalšího vzdělávání, vyšší námaha spojená s osvojením si nových poznatků, nechuť k učení či ztráta důvěry ve vlastní schopnosti a nižší pravděpodobnost opětovného získání zaměstnání i po úspěšném absolvování dalšího vzdělávání (Vychová 2008; Rabušic 2008). Největší míru účasti pak vykazuje skupina 25–44letých (cca 9 %).

V ČR však ve srovnání s ostatními státy navíc platí, že již mladá generace ve věku 25–34 let se významně méně účastní formálního vzdělávání, tj. přestává se vzdělávat mnohem dříve než její vrstevníci v zahraničí ve formálních školských institucích (10 oproti 17 %). Pouze neformálního vzdělávání se pak v ČR účastnilo 34 % mladých lidí ve věku 25–34 let a 21 % lidí ve věku 55–64 let (zde se již jedná o hodnoty srovnatelné se zeměmi OECD i EU-21). Není ovšem bez zajímavosti, že na rozdíl od většiny států OECD se v ČR nejmladší věková kategorie angažuje v neformálním vzdělávání méně než starší ročníky.

V ČR se ve srovnání se zeměmi EU-21 rovněž projevuje zaostávání všech věkových kategorií jak v celkové roční hodinové dotaci, tak v počtu hodin kurzového, které souvisí přímo se zaměstnáním: zatímco v ČR je to v kategorii 25–34 let věku celkem 64 absolvovaných hodin za rok (a 54 z nich souvisí s prací), ve věku 35–44 pak 61 hodin (a 54 z nich souvisí s prací), ve věku 45–54 pak 47 hodin (z nichž 41 souvisí s prací) a v nejstarší věkové kategorii 55–64 pouze 44 hodin (z nichž 38 souvisí s prací), v zemích EU-21 jsou tyto hodinové dotace: 90 (68), 77 (62), 70 (55) a 66 (41). Lidé s nízkou kvalifikací jsou těž skupinou, která se účastní jen velmi krátkých školení, která jim „umožňují získání jednoduchých dovedností v sériových výrobcích, nedávají však dostatečný základ pro zvýšení jejich profesní flexibility“ (MŠMT 2007).

Graf 5.3 Účast v neformálním vzdělávání v posledních 4 týdnech podle věku v ČR v roce 2014

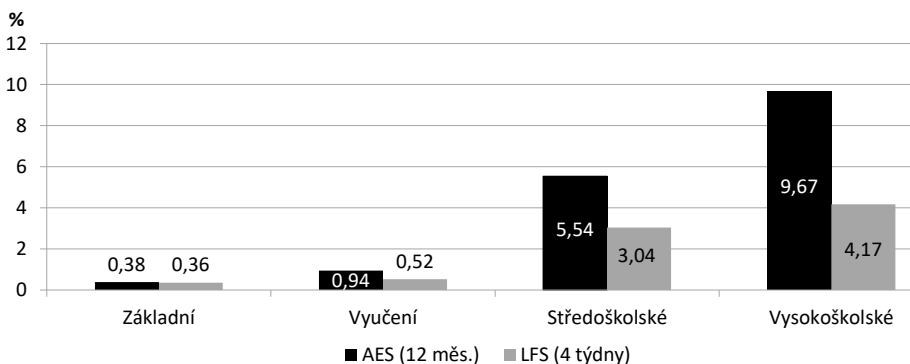
Zdroj: VŠPS 4. čtvrtletí 2014.

Potvrdila se též výrazná závislost účasti v dalším vzdělávání na dosažené úrovni vzdělání. Účast osob málo kvalifikovaných, které by měly být cílovou skupinou dalšího vzdělávání, se omezuje na minimum, zatímco lidé s vysokým vzděláním si zvyšují svou kvalifikaci po ukončení počátečního vzdělávání ochotně a kontinuálně. Dobře to dokumentují jak data z výzkumu Další vzdělávání dospělých z roku 2007, která zaznamenávají účast na formálních i neformálních vzdělávacích aktivitách v posledních 12 měsících, tak data z VŠPS z roku 2011 zjišťující stejnou informaci za období 4 týdnů před uskutečněním šetření (viz Graf 5.4a a 5.4b). Tyto datové zdroje ukazují, že vzdělanější osoby vykazují vyšší účast na dalším vzdělávání bez ohledu na to, jaké měřítko zvolíme. Například mezi vysokoškoláky se nějaké formy neformálního vzdělávání v posledních 12 měsících účastnilo 57 % dotazovaných, mezi lidmi se základním vzděláním to byl jen každý desátý a mezi vyučenými každý čtvrtý. Podobné trendy nalezneme i v případě formálního vzdělání.

Například kvalitativní studie provedená na českých dělnících odhalila, že tito lidé nevnímají, že jednoznačně spolehlivou cestou k úspěchu je to, když na sobě člověk pracuje a vzdělává se (Vodochodský 2011: 15). Tito lidé zcela otevřeně hovořili o svém přesvědčení, že známosti a protekce mají při hledání zaměstnání větší váhu než vzdělání, a že pokud se bude rozhodovat o dvou adeptech na totéž místo, nezvítězí zpravidla ten s lepšími předpoklady (vzdělanější, kvalifikovanější), ale ten, který má v dané firmě nebo instituci patřičné konexe. Toto vnímání bylo o něco silnější v případě respondentů s nižším vzděláním (bez maturity či jen základním vzděláním), bylo však možné ho vysledovat i ve skupině respondentů

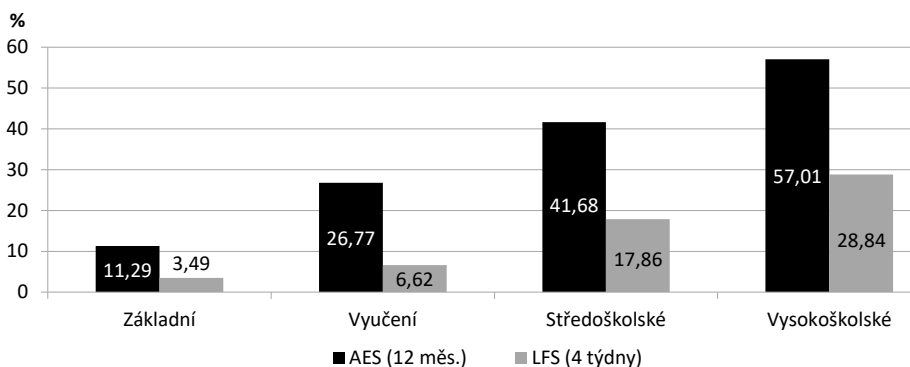
s maturitou. Takové postoje lze do určité míry ospravedlnit díky řadě mediálně propíraných kauz, kdy velká část takzvaně „úspěšných“ osob dosáhla svého majetku a postavení nikoli na základě vzdělání či výjimečné pracovitosti, ale díky svému konání na hranici zákona či za ní. Pocity deziluze z mizivého vlivu vzdělání na životní úspěch jsou pak u těchto vrstev umocněny nízkou trestněprávní dohrou nelegálního jednání.

Graf 5.4a Účast na vzdělávání dospělých v posledních 12 měsících (AES) a 4 týdnech (VŠPS), formální vzdělávání (%)

Zdroj: Adult Education Survey (AES) 2007, VŠPS 2011.

Graf 5.4b Účast na vzdělávání dospělých v posledních 12 měsících (AES) a 4 týdnech (VŠPS), neformální vzdělávání (%)

Zdroj: Adult Education Survey (AES) 2007, VŠPS 2011.

V ČR kromě typického vlivu dosaženého vzdělání na ochotu dále se vzdělávat navíc ještě platí, že nerovnost mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami je větší než v ostatních zemích OECD, což platí především o osobách s nejnižším vzděláním. V ČR se dalšího vzdělávání (formálního či neformálního) celkově účastní 62 % osob s terciárním vzděláním (v OECD je to 61 %), 37 % lidí s vyšším sekun-

dárním vzděláním (v OECD je to 39 %) a 15 % lidí se základním či ještě nižším vzděláním (v OECD je to 21 %), v celé populaci je to pak 38 % osob ve věku 25–64 let (v OECD je to 41 %).³⁵ Je tedy patrné, že ČR v tomto ohledu kopíruje trend zemí OECD, zaostává však v podílu lidí s nejnižším vzděláním, kteří vstupují do dalšího vzdělávání výrazně méně – to může být způsobeno tradičním českým rovnostářstvím, štědrými sociálními dávkami a vyšší mírou příjmové nivelizace v porovnání s ostatními zeměmi.

Stejně paradoxní trend je možné vypožorovat v případě mizivého zapojení osob nezaměstnaných či ekonomicky neaktivních, které na rozdíl od osob zaměstnaných nejeví o další vzdělávání zájem. Jak ukázal výzkum Podpora zaměstnávání starších osob z roku 2005, negativní postoje české populace k dalšímu zvyšování kvalifikace byly zdůvodňovány jeho nepotřebností (49 %), nedostatkem času (45 %), nechutí učit se či vyšším věkem a s ním spojenými obtížemi při osvojování si nových znalostí (10 %). Jako hlavní bariéry v participaci na systému dalšího vzdělávání respondenti uvedli zejména příliš vysokou cenu vzdělávacích kurzů (77 %), časová omezení (54 %), nevyhovující nabídku kurzů a nedostatek informací o možnostech dalšího vzdělávání (Vychová 2008; na toto téma také Rabušic 2008).

Dalším mechanismem, jehož dozvuky můžeme v české společnosti stále ještě pozorovat, je „reálněsocialistický“ vztah ke vzdělání. Během 40 let fungování reálného socialismu, jehož stratifikační systém vykazoval silná specifika, jako např. despekt k vyššímu vzdělání, vyvyšování dělnických profesí či platovou nivelizaci (která je ostatně v české společnosti v porovnání se zahraničím i nadále značná – viz např. Federičová 2011, Mysíková 2011a), v některých sociálních skupinách zakořenila skepse k vyššímu vzdělání jakožto mechanismu sociálního vzestupu. Zejména v nižších sociálních vrstvách je mezigeneračně předáván negativní vztah ke škole a učení obecně.

Jak zjistil prostřednictvím kvalitativních rozhovorů s dělnickými rodiči Katrňák (2004), většina těchto rodičů tvrdila, že je škola nebavila, nezajímala, do jejich života nepatřila, obtěžovala je a učení jim nešlo. Do školy chodili jen proto, že museli, téměř se do ní nepřipravovali a rodiče jim s přípravou ani nijak nepomáhali. Jejich toužebným přáním bylo rychle se vyučit a začít si vydělávat vlastní peníze. Vzdělanostní aspirace neměli žádné, rodiče je v nich nepěstovali, výuční list byl pro rodiče i pro ně samotné dostačující a zpětně je to dnes ani nemrzí. Je jisté, že tyto postoje mají mezigenerační setrvačnost – bohužel tak stále ještě platí, že nižší vrstvy se o vyšší vzdělání příliš nezajímají a vlastně se v něm ani neorientují. Tato situace je v posledních letech podtržena nedostatkem kvalifikovaných dělnických profesí, po nichž v zaměstnanecké struktuře významně stoupá poptávka.

35 Údaje za ČR i další státy je možné nalézt na: <http://statlinks.oecdcode.org/962012031PIT193.xls>.

5.3 Důsledky dalšího vzdělávání pro postavení na pracovním trhu

Dopadům dalšího vzdělávání byla v ČR dosud věnována malá pozornost. Výjimkou jsou snahy o zhodnocení rekvalifikačních kurzů, které naznačují, že jejich úspěšnost z hlediska znovuzařazení osob na pracovní trh je relativně nízká. Jedním z důvodů malé pozornosti věnované efektivitě dalšího vzdělávání může být nedostatek vhodných datových zdrojů, které buď chybí úplně, nebo poskytují jen informace o krátkém časovém úseku.

Výjimkou je výzkum *Sociální a kulturní soudržnost* z roku 2006, jehož součástí byla i informace o dalším vzdělávání a tabulka poskytující informaci o ekonomické aktivitě respondenta pro období od roku 1989 do roku 2006. Respondenti tohoto výzkumu měli uvést své ekonomické postavení (zaměstnanec, OSVČ, osoba mimo pracovní trh), povolání, rok, kdy do daného ekonomického postavení vstoupili a kdy skončilo. Výzkum bohužel poskytuje pouze roční údaje a krátkodobá či dočasná zaměstnání nebyla hlášena, což může vést k podcenění pracovní mobility, poskytují však informaci o základních trendech. O vzdělávání dospělých víme jen to, zda respondent absolvoval nějakou školu či odborný kurz doma či v zahraničí, jimiž si doplnil základní vzdělávací dráhu, a kdy k tomu naposledy došlo, přesný charakter však není znám.

Tazatelé měli zaznamenávat pouze nezaměstnanost, která trvala více než půl roku, v důsledku čehož není v datech dostatečný počet přechodů ze zaměstnání do nezaměstnanosti. V analýzách je proto nemůžeme zohlednit. Pomocí těchto dat však můžeme modelovat přechody mezi zaměstnáními a odhadovat šance, zda další vzdělávání ovlivňuje to, že jedinec najde lepší práci, či alespoň zabrání tomu, aby musel odejít na horší pracovní pozici. Kvalitu práce posuzujeme pomocí upravené škály CAMSIS (Lambert 2003).³⁶ Vzestupná mobilita je definována jako nárůst na této škále o 5 bodů, za sestupnou mobilitu se považuje stejný pokles. Pokud byl dotazovaný v době výzkumu stále v daném zaměstnání, tato pracovní epizoda se cenzurovala.³⁷ Do analýzy zahrnujeme pouze přechody mezi zaměstnáními, jiné přesuny se cenzorují. Epizody, které začaly v roce 2005, jsou vyloučeny – pokud tedy někdo nastoupil v roce 2005, toto zaměstnání se už nebere v úvahu. Celkem máme k dispozici 2442 přechodů ze zaměstnání do zaměstnání, z toho je 15 % vzestupných, 9 % sestupných a zbytek představují horizontální přechody. Asi tři čtvrtiny přechodů proběhly do zaměstnání s podobnou prestiží.

K odhadu mobility v zaměstnanecké prestiži se používá analýza přežití, která modeluje čas jako diskretní (kategorizovanou) veličinu. Protože je možné, aby

³⁶ Na rozdíl od původní škály CAMSIS (dostupné na www.camsis.stir.ac.uk) jsme ředitele a manažery malých společností zařadili mezi odborníky (hodnota CAMSIS 98,57).

³⁷ Cenzorování zohledňuje, že v datech nesledujeme celou životní dráhu, ale pouze její výsek. Při tzv. cenzorování přestáváme jedince sledovat (například v době skončení výzkumu), aniž bychom dělali závěr, že u něj událost nikdy nenastala (může totiž nastat po ukončení pozorování).

jedna osoba zažila několik přechodů, pozorování nejsou nezávislá a odhadujeme proto logistické regrese s náhodnými³⁸ efekty a diskrétním časem (Rabe-Hesketh, Skrondal 2008; Cleves, Gould, Gurierrez 2004). Tyto modely nám pomohou zohlednit hierarchický charakter dat, kdy jsou jednotlivé pracovní epizody (a přechody mezi nimi) zakotvené v rámci životního cyklu jedince.

Tabulka 5.2 ukazuje, že z respondentů, jejichž pracovní dráhu po roce 1989 sledujeme, se zhruba 14 % účastnilo nějakého dalšího vzdělávání. Tabulka rovněž potvrzuje, že účast v dalším vzdělávání je typická pro vzdělanější skupiny. Zatímco mezi jedinci se základním vzděláním absolvovalo nějaký kurz méně než 5 % dotazovaných, mezi vysokoškoly to byla více než čtvrtina. V datech uvedeného výzkumu však nepozorujeme z hlediska dalšího vzdělávání žádný rozdíl mezi muži a ženami.

Tabulka 5.2 Účast na dalším vzdělávání podle vzdělání (%)

	Základní	Vyučený	S maturitou	Vysokoškolské	Všichni	N
Muži	5,0	8,1	20,9	28,8	14,1	1445
Ženy	2,5	6,0	22,1	26,8	13,2	1605

Zdroj: Sociální a kulturní koheze 2006.

Vzestupná mobilita

Tabulka 5.3 zobrazuje odhadované šance na vzestupnou mobilitu z hlediska prestiže zaměstnání v závislosti na dalším vzdělávání (jiné typy mobility a odchody z pracovního trhu se cenzurují). Hlavní vysvětlující proměnnou v naší analýze je účast na dalším vzdělávání. Pracuje se s ní jako s proměnnou, jejíž hodnota se mění v čase. Předpokládá se, že další vzdělávání jedinci pomůže přejít z práce s nižší prestiží do práce s vyšší prestiží, ale účinek dalšího vzdělávání se tímto přechodem vyčerpá. Dummy označující to, že jedinec prošel dalším vzděláváním, je tak nastavena na hodnotu 1 v roce absolvování kurzu, ale při přechodu do dalšího zaměstnání získává zpět hodnotu 0. Modely dále kontrolují i délku zaměstnání (proměnná měnící se v čase, měřená v letech od počátku zaměstnání nebo od roku 1989), věk v letech (časově proměnlivá proměnná), nejvyšší dosažené vzdělání (rozlišující mezi základním, učebním oborem bez maturity, středoškolským oborem s maturitou a vysokoškolským vzděláním), postavení v zaměstnání (zaměstnanecký status versus OSVČ) a období (1989–1995, 1996–1999, 2000–2004).

³⁸ Důvodem toho, že používáme modely s náhodnými, nikoliv fixními efekty, je to, že značná část výzkumného souboru zaměstnání nezměnila. V modelech s fixními efekty by tito jedinci vypadli z analýzy a modely s fixními efekty navíc nemohou používat proměnné, které se nemění v čase. To by bylo zvláště problematické v našich datech, kde máme s výjimkou tabulky zaznamenávající zaměstnanecké statusy k dispozici jen retrospektivní informaci.

Tabulka 5.3 Odhadované koeficienty, analýza přežití s diskretním časem, logistická regrese, VZESTUPNÁ MOBILITA (xtlogit)

	Všichni			Muži			Ženy					
	m1	m2	m3	m4	m1	m2	m3	m4	m1	m2	m3	m4
Konstanta	-6,38***	-6,39***	-6,20***	-6,21***	-6,98***	-6,98***	-6,79***	-6,78***	-5,47***	-5,55***	-5,31***	-5,31***
Délka trvání (v letech)	0,00	-0,01	0,04**	0,04**	0,01	0,00	0,05**	0,05*	-0,01	-0,02	0,02	0,03
První rok v zaměstnání	-1,17***	-1,16***	-1,06***	-1,06***	-1,16***	-1,16***	-1,04***	-1,05***	-1,18***	-1,17***	-1,08**	-1,07**
Pohlaví (muž)	0,26**	0,27**	0,26**	0,26**	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01
Věk	-0,01*	-0,01*	-0,01*	-0,01*	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01
Vzdělání (základní)												
Vyučení	0,15	0,13	0,13	0,13	0,75	0,74	0,71	0,71	-0,02	-0,04	0,00	-0,02
S maturitou	0,33	0,27	0,30	0,30	1,04*	1,02*	1,02*	1,02*	-0,02	-0,12	-0,07	-0,08
Vysokoškolské	0,29	0,27	0,29	0,29	1,01	1,01	0,98	0,98	-0,10	-0,17	-0,10	-0,08
Zaměstnanec	2,71***	2,71***	2,56***	2,56***	2,90***	2,90***	2,76***	2,77***	2,15**	2,16**	1,96***	1,98**
Další vzdělání												
Období (1989–1995)		0,66***	0,72***	0,91***	0,48*	0,48*	0,53**	0,41		0,93***	1,01***	1,47***
O2: 1996–1999			-0,38**	-0,37**			-0,31*	-0,30			-0,51**	-0,49**
O3: 2000–2004			-0,76**	-0,7**			-0,81**	-0,84**			-0,71**	-0,60**
Období*Další vzdělání												
O2*Vzdělání				-0,23				0,04				-0,44
O3*Vzdělání				-0,31				0,31				-0,98

Zdroj: Sociální a kulturní koheze 2006.

Poznámky: N (ošichni) = 1542, N (muži) = 842, N (ženy) = 700.

*** statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

Tabulka 5.3 tedy zobrazuje odhadované koeficienty z logistické regrese se závislou proměnnou „vzestupná mobilita“. Model 1 slouží jako základní srovnávací model.³⁹ Na okraj můžeme zmínit, že šance na vzestupnou mobilitu byly vyšší mezi mladšími lidmi, muži a zaměstnanci (ve srovnání se samostatně výdělečně činnými), zatímco vzdělání či zaměstnání nepatřily mezi faktory ovlivňující vzestupnou mobilitu.

Z hlediska našeho tématu je však důležitý především Model 2. Ten testuje, zda účast na vzdělávání dospělých mění šance na vzestupnou mobilitu. Ukazuje, že tento vliv je významný a pozitivní pro obě pohlaví, i když je silnější u žen. Jinými slovy jedinci, kteří se dále vzdělávali, měli vyšší šance, že přejdou do lepšího zaměstnání, než jaké měli před tím, než si začali zvyšovat kvalifikaci. Z hlediska rozdílů mezi muži a ženami pak naše odhady naznačují, že u žen další vzdělávání zvýšilo šance na vzestupnou mobilitu 2,5krát (o 250 %), zatímco šance mužů se zvýšily jen o 60 %.⁴⁰ Navíc je nutné si uvědomit, že účinek dalšího vzdělávání je u mužů pouze marginálně signifikantní (na 10% hladině významnosti). Model 2 tak potvrzuje, že z hlediska návratnosti na pracovním trhu se další vzdělávání vyplácí, a to především ženám.

Model 2 nezohledňoval případné změny v čase. V úvodní části jsme však ukázali, že důraz na další vzdělávání i účast na něm v posledních letech roste. Nabízí se proto otázka, zda roste i jeho návratnost. Výsledky z Modelu 2 navíc mohou být zkreslené tím, že míra mobility se ve sledovaném období zásadně změnila. Například během prvních let postkomunistické transformace byl trh práce dosti bouřlivý a vyznačoval se vysokou pracovní mobilitou (Večerník 1998). Model 3 proto obsahuje sadu dummy proměnných, které kontrolují období. Bere v úvahu skutečnost, že pokud časové období kontrolujeme, vliv vzdělávání dospělých se mírně zvyšuje pro muže i ženy. Avšak závěr, že vliv je mnohem silnější u žen, platí (odhadované šance 1,5 pro muže a 2,7 pro ženy). Naše analýza tedy potvrzuje, že účast na vzdělávání dospělých zvyšuje pravděpodobnost vzestupné mobility. Otázkou však zůstává, zda se návratnost dalšího vzdělávání změnila. Poslední model proto zahrnuje interakční efekt mezi obdobími a tím, zda se respondent vzdělával. Likelihood ratio test však nepotvrzuje, že by zahrnutí interakčního efektu model zlepšilo. Naše data tak naznačují, že význam dalšího vzdělávání se v průběhu let příliš nemění a že se v letech 2000–2004 nevyplatilo výrazně více než v devadesátých letech.

Sestupná mobilita

Přínos dalšího vzdělávání však nemusí spočívat jen v tom, že lidem umožní získat lepší práci, ale i v tom, že může pomoci tomu, aby si lidé udrželi svoji práci a ne-

39 Kontroluje délku zaměstnání, pohlaví, věk, vzdělání a zaměstnanecký status. Vzhledem k nízkým šancím zažít vzestupnou mobilitu v prvním roce používáme kromě lineárního měřítka délky zaměstnání i dummy proměnnou označující, zda se jedná o první rok v dané práci.

40 K těmto hodnotám lze dospět exponenciací koeficientů: $\exp(0,48) = 1,61$, $\exp(0,93) = 2,53$.

Tabulka 5.4 Odhadované koeficienty, analýza přežití s diskretním časem, logistická regrese, SESTUPNÁ MOBILITA (xtlogit)

	Všichni				Muži				Ženy			
	m1	m2	m3	m4	m1	m2	m3	m4	m1	m2	m3	m4
Konstanta	-2,70	-4,72***	-5,78***	-4,36***	-2,18	-2,24	-2,62**	-2,61**	-4,66**	-3,98	-6,36**	-6,42**
Délka trvání (v letech)	0,31***	0,32***	0,26***	0,25***	0,35***	0,36***	0,30***	0,30***	0,22***	0,22***	0,21***	0,20***
První rok v zaměstnání	-0,14	-0,15	0,05	0,05	-0,16	-0,17	0,08	0,07	-0,09	-0,09	0,02	0,01
Pohlaví (muž)	0,19	-0,24	0,20	0,25								
Věk	-0,44***	-0,44***	-0,15***	-0,14***	-0,47***	-0,47***	-0,13***	-0,13***	-0,34***	-0,34***	-0,14***	-0,14***
Vzdělání (základní)												
Vyučení	-1,98	-0,35	-0,54	-0,34	-2,08	-2,02	-2,28**	-2,27**	-1,13	-0,90	0,27	0,41
S maturitou	1,76	3,51***	1,70	1,83**	0,29	0,23	-0,80	-0,83	6,22**	6,06**	5,06***	5,08***
Vysokoškolské	1,56	3,46**	0,47	0,61	3,17	3,26	-0,21	-0,25	-4,62**	-4,03	-2,12	-2,11
Zaměstnanec	-3,41***	-3,43***	-3,06***	-2,95***	-2,50***	-2,53***	-2,08***	-2,10***	-6,27***	-6,17***	-6,30***	-6,29***
Další vzdělání												
Období (1989–1995)		-0,30	-0,32	-0,65		-0,34	-0,34	-0,72		0,06	0,01	-0,25
O2: 1996–1999												
O3: 2000–2004												
Období*Další vzdělání												
O2*Vzdělání				0,88				1,15				0,43
O3*Vzdělání				-0,10				-32,54				0,45

Zdroj: Sociální a kulturní koheze 2006.

Poznámky: N (všichni) = 1542, N (muži) = 842, N (ženy) = 700.

*** statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

museli přejít na horší pracovní pozici. V dalším kroku proto modelujeme riziko (statistické šance) sestupné mobility, tj. přechodu do horšího zaměstnání. Používáme přitom stejnou strategii jako při modelování vzestupné mobility (Tabulka 5.4). Model 1 opět slouží jako srovnávací model a kontroluje pouze sociodemografické proměnné. Naznačuje, že muži a ženy se neliší ve svých šancích na sestupnou mobilitu a že starší jedinci mají nižší šance, že přejdou do zaměstnání s horší prestiží. Na rozdíl od modelů pro vzestupnou mobilitu se první rok v zaměstnání nijak výrazně neliší od jiných let, ale šance na sestupnou mobilitu lineárně klesají s délkou zaměstnání. Pozoruhodné je, že samostatně výdělečně činné osoby mají podstatně vyšší šance na sestupnou mobilitu – tento výsledek je však částečně dán tím, že samostatné činnosti je na škále CAMSIS přiřazena vyšší prestiž, než mají zaměstnanci ve stejném povolání. Přejod ze samostatné činnosti do zaměstnání je tedy z definice pojat jako sestupná mobilita.

Z hlediska našeho tématu je však podstatné především to, jakou roli v sestupné mobilitě hraje další vzdělávání. Model 2 v tabulce 5.4 proto přidává jeho efekt, výsledky však naznačují, že další vzdělávání sestupnou mobilitu nijak neovlivňuje. Jinými slovy nemůžeme potvrdit, že další vzdělávání ochraňuje zaměstnance před sestupnou mobilitou. Model 3 do rovnice přidává časové období a ukazuje, že šance na sestupnou mobilitu byly nejvyšší na počátku devadesátých let a od té doby poklesly. Model 4 přidává interakční efekty mezi obdobím a dalším vzděláváním, ale nepotvrzuje, že by se účinek dalšího vzdělávání v průběhu času měnil.

5.4 Závěr

Přestože i v ČR probíhají diskuze o významu lidského kapitálu v moderních informačních a znalostních společnostech, výzkumy kompetencí české populace naznačují klesající úroveň funkční gramotnosti. Pokles schopností a funkční gramotnosti má zásadní ekonomické dopady na konkurenceschopnost české ekonomiky zvláště v době, kdy kvalifikovaná pracovní síla představuje nejvyšší devizu hospodářství. Negativní dopady tohoto trendu však nejsou jen ekonomické, ale ovlivňují i řadu dalších oblastí společnosti od zdraví a kvality života až po finanční rozhodování domácností. Jedním z možných řešení tohoto deficitu je celoživotní vzdělávání.

Ačkoliv se zdá, že z hlediska vzdělávání dospělých se česká společnost v posledních letech přiblížila průměru EU a OECD, ve srovnání se severskými státy stále zaostává. Je třeba připomenout i to, že hodinové dotace vzdělávacích kurzů pro dospělé jsou nízké a účastní se jich spíše osoby, které již dosáhly vyššího vzdělání, na rozdíl od těch, u nichž je vzdělanostní deficit největší. V mezinárodním kontextu je varovná relativně silná rezistence české dospělé populace vůči dalšímu vzdělávání. Tu lze ostatně vystopovat již u dětí – z výzkumu PISA 2009 vyplynulo, že pro české žáky není škola místem, kam by chodili rádi. Více než polovina všech

patnáctiletých žáků se ve škole často nudí a třetina do školy nechce chodit vůbec. Rozvoji vzdělanosti rovněž příliš nesvědčí to, že systémy počátečního a dalšího vzdělávání nejsou nijak propojeny.

Ukazuje se, že značná část české dospělé populace s nižším vzděláním nevěří významu celoživotního vzdělávání, což odpovídá zjištění, že efektivita rekvalifikačních kurzů je obecně nízká. Naše analýzy však naznačují, že další vzdělávání může být efektivním nástrojem vzestupné mobility, byť jedince příliš neochraňuje před mobilitou sestupnou. Použitá data rovněž ukazují, že ženám přináší další vzdělávání více než mužům. V této souvislosti je třeba rovněž připomenout, že čeští zaměstnavatelé investují do dalšího vzdělávání žen více než do zvyšování kvalifikace mužů (OECD 2012: 419). Za zjištěním, že ženy se vzdělávají častěji, zaměstnavatelé do nich více investují a další vzdělání jim přináší více než mužům, se mohou skrývat dva mechanismy. Za prvé, ženy častěji pracují v profesích a sektorech, kde je vzdělávání a zvyšování kvalifikace obvyklejší. Za druhé, relativně vysoká návratnost dalšího vzdělávání může být spojena s poměrně dlouhou rodičovskou dovolenou, kdy ženy odcházejí na několik let z pracovního trhu. Je možné, že v důsledku toho dochází k výraznějšímu poklesu jejich lidského kapitálu a že mají velmi malé šance na vzestupnou mobilitu, pokud se nezapojí do dalšího vzdělávání.

PRVNÍ EMPIRICKÝ VÝZKUM PRÁCE V ČESKÉ SOCIOLOGII

ZDENĚK R. NEŠPOR

V návaznosti na tematiku první části této publikace chceme ukázat, jak hluboké kořeny má v české sociologii empirický výzkum oblasti práce, zapuštěné v dobách, kdy se jinak o empirickém výzkumu postojů a hodnot v této sféře, nebo specializovaných šetřeních v podnicích, mohlo sociologům jen snít. Byla to právě problematika práce a využití pracovní síly v průmyslovém podniku, na kterou byla zaměřena pozornost jednoho z největších sociologů meziválečné éry Otakara Machotky. Využil příležitosti zpracování velkého objemu dat, nezůstal však u přísné empirie, nýbrž ukázal obecnější způsob uchopení. Tento historický exkurs je tedy věnován zapomenuté, z hlediska sledovaného tématu však pozoruhodné kapitole raných dějin české sociologie. Zapomenutou kapitolou se tento výzkum stal přesto, že sociologie práce a zaměstnání, příležitostně konceptualizovaná také jako sociologie podniku, patří mezi dlouhodobě bohatě vytěžované oblasti českého sociologického bádání a důkladně byly zpracovány i její dějiny.⁴¹

Nepočítáme-li teoretické a konceptuální texty Václava Verunáče (např. Verunáč 1923; Verunáč et al. 1930) a Jaroslava Hanáčka (Hanáček 1939),⁴² byly za nejstarší příspěvky považovány výzkumy sociální prestiže povolání Antonína Obrdlíka (Obrdlík 1937), komparativně využitě v šedesátých letech (Machonin et al. 1969: 390–391), a několik dalších drobnějších šetření brněnské sociologické školy (Zwicker 1934–35; Hanáček 1946; Hájek 1948; srov. Obrdlíková 1966). Po druhé světové válce se toto téma stalo jedním z předmětů velkého, z vnějších důvodů však bohužel nedokončeného Bláhova výzkumu města Brna (Janák 2014; srov. Bláha 1949a) a rovněž nedokončených výzkumných příprav pražského sociologa Zdeňka Ullricha (Ullrich 1946), jeho kolegy Jaroslava Šnobla (Šnobl 1947) či slovenského

---

41 Přehledné zpracování sociologie průmyslu a příbuzných témat, dovedené do konce šedesátých let, poskytují Čech – Jukl 1971; srov. také Nešpor et al. 2014: 350–352. Výzkumy realizované v období tzv. normalizace v „šedé zóně“ přibližuje Nešpor 2014a.

42 Později tuto oblast do jisté míry reprezentovala také Chalupného konceptualizace sociologie práce v rámci jeho rozsáhlého sociologického systému (Chalupný 1941).

sociologa Petera Guly (Gula 1948), a bylo rozvíjeno také v sociologické výzkumné laboratoři Škodových závodů (Čech, Jukl 1971: 123–134). Poválečné výzkumy přitom již představovaly nástup moderních empirických šetření, jejichž metodologie alespoň v rudimentární podobě odpovídala později bohatě rozvinuté praxi kvantitativních výzkumů. Zanikly ovšem spolu s celou „buržoazní pavědou“ po nástupu komunistického režimu (srov. Petrusek 2000; Nešpor et al. 2014: 120–121) a sociologové se ke zkoumání práce a zaměstnání mohli vrátit – nebo s ním spíš opětovně začali na zcela nových základech – teprve v šedesátých letech (ibid.: 297n.; Voříšek 2012; přímo k sociologii podniku Čech, Jukl 1971: 164–183; Havlová, Sedláček 2004: 252–253; Nešpor 2014a: 112–113).

Přestože na tomto ve zkratce přiblíženém narativu není třeba nic měnit, nedávný archivní výzkum dokumentuje dosud neznámou kapitolu, jež stála v jeho počátcích. První český empiricky podložený výzkum zaměstnanců realizoval jeden ze zakladatelů moderní české sociologie, člen pražské sociologické školy Otakar Machotka⁴³ již počátkem čtyřicátých let. Došlo k tomu po uzavření českých vysokých škol, kdy si aktivní vědci museli najít jiné zaměstnání (Machotka pracoval ve statistickém úřadě a na pražském magistrátu, kde založil první manželskou poradnu) a další zdroje obživy – spolu s vědeckým a zřejmě i společensky angažovaným⁴⁴ zájmem právě tato skutečnost vysvětluje, proč k výzkumu vůbec došlo. Nepříznivé okolnosti, do nichž se český akademický svět dostal, možná spolupůsobily i na ochotu zadavatelů výzkumu k jeho financování, ačkoli tuto hypotézu není jak pramenně doložit.⁴⁵ Výsledkem každopádně byla na svou dobu výjimečná analýza, jejíž výsledky ovšem v dobových podmínkách zůstaly interní záležitostí a ani později se k nim již nikdo nevrátil. Autor proto, že se věnoval jiným tématům a po únoru 1948 emigroval (totéž platilo i o jeho kolegovi a příteli Zdeňku Ullrichovi), jiní sociologové nejspíš kvůli tomu, že se o výzkumu nikdy nedozvěděli. I kdyby k tomu náhodou došlo, připomínat Machotku, který byl mimo jiné členem a krátce i předsedou Rady svobodného Československa, v jakémkoli jiném než čistě negativním světle bylo v období vlády komunistického režimu zhola nemožné.

43 Machotkova biografie dosud nebyla zpracována, fakticky ji však supluje výbor z jeho textů doplněný vzpomínkami manželky Jarmily (Machotka 2001); dále srov. Nešpor et al. 2014: 240–245.

44 Ačkoli členové pražské sociologické školy zdůrazňovali nehodnotící charakter vědecké práce, v žádném případě to neznamenalo jejich sociální, případně i politickou neangažovanost, pouze snahu o oddělení obou perspektiv. Machotka dlouhodobě spolupracoval s Verunáčem (např. Verunáč et al. 1930: 125–144), byl členem laboretistické společnosti (Nešpor et al. 2014: 203) a později i významným ideologem národněsocialistické strany; již v meziválečném období přitom na objednávku pražského sociálního úřadu zpracoval výzkum sociálně potřebných rodin v hlavním městě (Machotka 1936; srov. Nešporová 2014).

45 Někteří autoři uvažují i o tom, že ve Zlíně v období druhé světové války vědomě vznikala jakási „neformální univerzita“ z řad tam působících a nově angažovaných vědců a intelektuálů; i pokud by tomu tak bylo, Machotka na ní fakticky nemohl participovat, protože do Zlína (a Otrokovic) pouze příležitostně dojížděl. V Baťových závodech naopak působil pozdější sociolog Jiří Kolaja, který zde napsal své první práce blízké se sociologií filmu (Nešpor et al. 2013: 176–177).

Sociologické zájmy Baťových závodů

Je obecně známou skutečností, že zlínské Baťovy závody (spolu s plzeňskou Škodovkou a Vítkovickými železárnami) v meziválečném Československu patřily mezi průkopníky racionalizace a vědeckého řízení práce (Čech, Jukl 1971: 71; Pochylý 1990: 29–31, 71–99), které se uplatňovalo i v jejich sociální politice a ve Zlíně a několika dalších obcích také v urbanistických a regionálněrozvojových konceptech (Ševeček 2009), přičemž Jan A. Baťa se dokonce pokusil o aplikaci podobných zásad na celou společnost (Baťa 1938; srov. Jan Antonín Baťa 2007). Technokratická hlediska efektivity přitom byla doplňována určitými sociálními ohledy, které na základě zkušeností z činnosti tzv. laboretistického hnutí později shrnul Zdeněk Ullrich: člověku neměla být věnována pozornost jenom z hlediska jeho pracovního zařazení a využití, jak činil taylorismus, nýbrž také kvůli realizaci určitých hodnot jeho individuálního života (Ullrich 1946). Etikou racionálního řízení práce se již v meziválečném období zabýval především Otakar Machotka (Verunáč et al. 1930: 125–144). Jeho dílo, stejně jako práce dalších laboretistů a vůbec studie psychologických a sociálních aspektů (náboru a řízení) pracovních sil v Baťově concernu zaujaly osobu nejpovolnější – personálního ředitele Vincence Jaroňka⁴⁶ (Jaroněk 1940).

Machotka se spolu s dalšími českými sociology angažovanými v laboretistickém hnutí, Masarykově akademii práce, Sociálním ústavu RČS a v podobných institucích po celá třicátá léta nepochybně setkával s představiteli průmyslu, především velkých společností usilujících o racionalizaci a vědecké řízení práce. O těchto stycích však nevíme nic a zřejmě nepřekročily úroveň občasných profesních kontaktů,⁴⁷ protože se nijak neodrazilo v příslušné korespondenci. Nejpozději na počátku roku 1939, spíše o něco dřív, byl však Machotka vyzván zlínským personálním ředitelem Vincencem Jaroňkem k podání návrhu sociologického výzkumu zaměstnanců Baťových závodů a k tomu, aby výuka sociologie na filosofické fakultě směřovala (také) k výchově podnikových personalistů.⁴⁸ Baťovy závody, konkrétně jejich Studijní ústav, se na Machotku jakožto odborníka v sociálních vědách obrátily rovněž s žádostí o posouzení návrhu na vybudování sociálního muzea.⁴⁹

46 K Jaroňkovi srov. Pokluda 2012; řízením přijímací kanceláře, z níž vybudoval celé rozsáhlé personální oddělení, byl pověřen v roce 1918 a s přestávkou v letech 1928–33, vynucenou jeho tvrdým přístupem k zaměstnancům, zastával tuto funkci až do svého pensionování v roce 1942.

47 Svědčí o tom i skutečnost, že Machotka ve svém prvním dopise zkomolil jméno zlínského personálního ředitele V. Jaroňka na „J. Jaroněk“.

48 Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, List O. Machotky V. Jaroňkovi z 11. 1. 1940; Machotka zde uvádí, že příslušný návrh podal 2. února 1939. Datace návrhu mohla souviset s nuceným přechodem Machotky z bratislavské na pražskou filosofickou fakultu, k němuž došlo na přelomu let 1938–39, kdy nový slovenský ministr školství Jozef Sivák zrušil pověření českých profesorů k přednášení na Univerzitě Komenského (leden 1939; tomu s velkou pravděpodobností předcházelo ještě časnější opatření nového rektora Vojtěcha Tuky).

49 Ibid., List Studijního ústavu fy. Baťa O. Machotkovi z 8. 12. 1939 + příloha Návrh na sociální muse-

Ať už k tomu vedly jakékoli důvody, Machotka se Jaroňkovým podnětem zabýval velice vážně. Hned v lednu 1940 mu poslal přesný popis děrování štítů pro analýzu osobních a sociálních charakteristik stávajících zaměstnanců, i s obšírným zdůvodněním její užitečnosti pro nábor nových pracovníků; zároveň připomněl také vědecký význam takovéto analýzy.⁵⁰ Dále pak společně se Zdeňkem Ullrichem vypracoval návrh firemního vzdělávání personalistů formou celoročních večerních kurzů, které měly jednak suplovat tehdy již nemožné univerzitní vzdělávání, jednak vytvořit „nový typ vzdělávání, které žádná škola nemůže dát“ – praktičtěji orientované školení, neboť univerzita „často nic nenaučí(,) a to nejenom pro praxi, nýbrž především proto, že vše jest shrnuto do několika málo zkoušek. Projde-li někdo jimi, jest vzdělán, ač často nic nedovede.“⁵¹ Plánovaný roční kurz pro absolventy středních škol měl integrovat teoretické i praktické poznatky sociologie, psychologie, ekonomie a příbuzných disciplín, jeho součástí měly být rovněž sociologické výzkumy zaměstnanců Baťových závodů. Jejich následná publikace měla podle autorů návrhu přispět jak vědeckému poznání, které by „jistě bylo jedinečné v Evropě ... a tím (by byla) zjednána zásluha o národní kulturu a rozkvět vědy“, tak současně „propagandě nejjemnějšího druhu pro Baťovy závody“.

K realizaci kvalifikačních kurzů pro vedoucí zaměstnance a pracovníky personálního oddělení Baťových závodů skutečně došlo, byť asi v redukované podobě oproti původnímu návrhu.⁵² Zatímco ten počítal s pěti teoretickými předměty, třinácti „konkrétními“ předměty, dvěma předměty metodologickými, sedmi předměty praktickými a s čtyřmi praktickými cvičeními,⁵³ dochovaný seznam přednášek – ovšem až z poválečného období – obsahoval jenom patnáct přednášek v rámci pouhých pěti dnů.⁵⁴ Přednášky ze sociologie, psychologie, ekonomie a zdravotnictví – v případě sociologie zastoupené právě Machotkou a Ullrichem – byly přitom koncipovány veskrze prakticky, jako soubor informací nezbytných pro příslušné pracovníky bez hlubšího teoretického zázemí, jež sliboval původní návrh.

Cesty do Zlína Machotkovi nicméně umožnily také realizaci vlastního výzkumu pracovníků Baťových závodů,⁵⁵ i když i ten byl jen torzem původních dale-

um. K Studijnímu ústavu Ďurišová 2011: 160–166.

50 Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, List O. Machotky V. Jaroňkovi z 11. 1. 1940.

51 Ibid., Nedatovaný Návrh firmě Baťa Z. Ullricha a O. Machotky.

52 Kurzy, o jejichž existenci víme z Machotkovy pozůstalosti, naopak zcela pomíjí historička baťovského vzdělávání Libuše Ďurišová, která se z řady nástavbových a vzdělávacích kurzů věnovala hlavně (nepochybně frekventovanějším) kurzům jazykovým (Ďurišová 2011: zejm. 150–153; srov. také Klega 1991).

53 Jiný nedatovaný (pravděpodobně pozdější) návrh rozděloval téměř shodný obsah do 7 předmětů teoretických, 15 konkrétních, 3 metodologických, 8 praktických a 5 praktických cvičení; Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, Program kursu.

54 Ibid., Návrh pro kurs pro vedoucí závodů, 1947.

55 Ibid., Nedatovaný koncept listu O. Machotky V. Jaroňkovi (pravděpodobně z druhé poloviny roku 1940). Ačkoli výzkum není datován, proběhl nejspíše v roce 1940, zatímco rok 1941 a počátek roku následujícího byly využity k analýzám a interpretaci výsledků.

kosáhlých plánů. Šlo nakonec o jediný výzkum, nikoli o jejich větší množství (na nichž se měli podílet frekventanti „osobářských kursů“), výzkum neobsáhl všechny zaměstnance firmy (jichž bylo přes 25 tisíc), nýbrž jen závod v Baťově (= Otrokovcích) s necelými třemi tisícovkami zaměstnanců,⁵⁶ jeho zpracování se ujal sám autor s podporou statistické kanceláře osobního oddělení firmy a nedošlo ani k plánované publikaci jeho výsledků. Machotka sice rukopis nadepsaný „Některé podmínky ovlivňující kvalifikaci zaměstnanců Baťových závodů“ počátkem roku 1942 připravil k tisku,⁵⁷ v dubnu téhož roku však dostal dopis, že firmě „v důsledku personálních změn vznikly určité potíže“ a o výsledcích výzkumu bude příležitostně referovat sama „buď v rozhlase(,) nebo v některém (? firemním, lokálním) časopise“.⁵⁸ Podrobnější výsledky nebyly publikovány nikdy a nemáme informace o tom, že by je firma sama využila jiným způsobem (srov. Lehár 1960; Roušar 1967; Pochylý 1990; Klega 1991). Důvodem přitom mohl být nejen nezáměrem Jaroňkových nástupců, ale rovněž obavy ze zneužití výzkumu nacisty, přinejmenším v rovině propagandy.⁵⁹

Machotkův výzkum baťovců – metodologie a hlavní výsledky

Machotkův výzkum zaměstnanců Baťových závodů v Baťově, jak se Otrokovice v letech 1939–46 nazývaly, nepočítal s originálním sběrem dat, nýbrž prováděl „sekundární analýzu“ podnikových zaměstnaneckých karet, které zahrnovaly obsáhlý vstupní dotazník (včetně informací o vztahu k práci, rodinném životě a majetkových poměrech) a byly rovněž průběžně doplňovány o hodnocení nadřizovaných.⁶⁰ Množství proměnných slibovalo ukázat, „jak jednotlivé složky kvalifikace jsou ovlivňovány rodinným stavem, početností dětí, náboženstvím atd. Nelze předem odhadovat výsledek zpracování. Zdá se mi však, že pravděpodobně na př. protestanti projeví lepší výkon, tvůrčí vlastnosti, ev. i jiné vlastnosti. Lidé z početných rodin snad budou jevit více vůdcovských vlastností, lidé z chudších vrstev (dle povolání otce) projeví lepší poměr k závodu, lidé, mající mnohem starší

56 Tzv. Baťovy pobočné závody v Otrokovcích začaly vznikat v roce 1930 kvůli nedostatku prostoru, vody a obtížnější dopravní dostupnosti samotného Zlína; koncern zde soustředil především koželužnou, chemickou a papírenskou výrobu, včetně příslušného výzkumu, později i gumárenskou a leteckou výrobu.

57 Rukopis se nachází v citované Machotkově pozůstalosti ve dvou, nepříliš odlišných verzích; konečná verze má 68 číslovaných stran a je opatřena poznámkami pro tiskárnu.

58 Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, List pověřené osoby [nečitelný podpis] fy. Baťa O. Machotkovi ze dne 17. 4. 1942.

59 Baťův koncern, respektive jeho část na území protektorátu, se během druhé světové války neubráníla přinejmenším částečné okupační správě a samozřejmě ani výrobě vojenského materiálu; už v roce 1940 byl firmě vnučen německý provozní ředitel a zavedení říšských ustanovení obchodního práva v roce 1942 vedlo k ještě podstatnějšímu vlivu okupantů na řízení koncernu.

60 Sběr těchto údajů zavedl již ve dvacátých letech V. Jaroněk, samotné personální oddělení Baťových závodů je však využívalo jen částečně. Kromě Machotkova výzkumu byly k vědeckým účelům částečně využity i později, spolu s daty státní statistiky, a to pro přiblížení (vývoje) demografických, sociálních a pracovních charakteristik obyvatel Zlína ve studii Ondřeje Ševečka (2009: 263–333).

ženu, třebaš budou mít mnohem horší výkon atd.⁶¹ Šlo tedy o empirické testování hypotéz objevujících se v tehdejší sociologické literatuře obvykle bez hlubší datové opory, termín „sekundární analýza“ přitom dáváme do uvozovek z toho důvodu, že neexistovala žádná „primární“ – Bařovi personalisté se získanými informacemi pracovali na základě dlouhodobých zkušeností nebo pokynů nadřizovaných samostatně v každém jednotlivém případě, aniž prováděli souborné statistické analýzy. Pro Machotku bylo naopak typické, že statistické výpočty podnikl na celém „vzorku“, rovnajícím se populaci – 2 883 zaměstnancům závodu, protože nikdy nepracoval s náhodným výběrem (k tomu srov. Nešpor et al. 2014: 177).

Z dostupných informací o všech zaměstnancích bylo vybráno 17 charakteristik (věk, pohlaví, stav, počet sourozenců a dětí, vzdělání, místo a charakter bydlení, délka dojíždky, náboženské vyznání ad.), které byly považovány za nezávislé proměnné, a interní kvalifikační hodnocení, považovaná za závislou proměnnou. Nadřizení do zaměstnaneckých karet zaznamenávali celkové hodnocení práce, její kvalitu, výkon a chování pracovníka, jeho vůdcovské a tvůrčí vlastnosti a vztah k podniku, mezi jednotlivými složkami kvalifikace však panovaly značné rozdíly. Lišil se jak počet kvalifikačních stupňů (variující mezi 3 a 7), tak zjevně i jejich vzájemné intervaly a samozřejmě četnosti; v některých případech bylo proto vzhledem k rozsahu „vzorku“ nutné pracovat jenom s kvalifikačními průměry. Machotka si tyto problémy uvědomoval a v mezích možností se snažil omezit jejich vliv. Jeho práce spočívala ve frekvenčních analýzách, obvykle spojených s tříděním vyšších stupňů, a zřejmě i ve statistickém testování příslušných hypotéz, ačkoli jeho výsledky nebyly v rukopise prezentovány jinak než prostřednictvím slovního hodnocení.⁶² Až na pár výjimek rukopis ostatně neobsahoval ani příslušné kontingenční tabulky, nýbrž jen – ve všech případech – grafické vyjádření závislosti, aniž by se autor pokusil o jeho matematické vyjádření. Důvodem byl zřejmě předpoklad, že čtenáři by příslušným statistickým údajům nerozuměli a neocenili by je, protože v jiných případech s nimi Machotka alespoň částečně pracoval (srov. např. Machotka 1936). Při prezentaci výsledků byl místo toho kladen důraz na porozumění a interpretaci jednotlivých závislostí, a to včetně omezení výpovědní hodnoty způsobené charakterem vstupních dat, četností některých znaků a podobně.

Machotkův výzkum můžeme ocenit za originalitu tématu, nápad využít existujících dat ke statistickému zpracování a za jejich zpřístupnění, které rozhodně nebylo samozřejmostí. Nic z toho se v českém prostředí dosud prakticky nestalo, výzkum svých zaměstnanců realizoval (a publikoval) jenom Státní úřad statistický (Foerster 1928), a podobná situace panovala také v dalších evropských zemích. Samotná statistická analýza – respektive to, co z ní mělo být publikováno – však i přes svou pracnost nijak nepřekračovala dobové možnosti, spíše naopak.

61 Ibid., List O. Machotky V. Jaroňkovi z 11. 1. 1940.

62 Statistické výpočty a příprava na ně (některé výpočty byly prováděny strojově) se částečně zachovaly v autorových rukopisných poznámkách k výzkumu, uložených ibid., kt. 10.

Významnější byly proto Machotkovy interpretace výsledků, vycházející jednak z dobré znalosti aktuální zahraniční sociologické literatury (například v souvislosti s pohlavím byla citována Margaret Meadová a Günter Lehmann, ve vztahu k mezigeneračnímu přenosu E. W. Burgess, J. E. Collins a Murphy Newcomb) a současně z pozorování, doplněného ovšem i o úsudek autora. Vyčítali-li přitom sociologové pražské školy svým brněnským a dalším kolegům nepodložený subjektivismus (Nešpor et al. 2014: 84, 175–176), neznamenalo to, že by se od něj sami zcela oprostili (ibid.: 179, 198–211), jen snahu o co největší empirické podložení interpretací a hodnocení sociálních jevů. Ačkoli Machotka později v hodnocení obou hlavních českých meziválečných sociologických škol (právem) vzpomínal, že „světová sociologie šla plně směrem, který jsme my zastávali (ovšem aniž nás následovala)(,) a že Bláhovým směrem nešla nejen v cizině(,) nýbrž vlastně ani doma“;⁶³ jeho vlastní snaha o zempiričtění sociologie práce byla v řadě ohledů limitovaná a pozdějšímu „abstraktnímu empiricismu“ nanejvýš předcházela, nebyla s ním totožná. Ze zpětného pohledu nejzajímavější součástí Machotkova výzkumu Baťova byly tedy právě zmíněné interpretace, které dokreslovaly a mnohdy i „vyvažovaly“ výsledky relativně jednoduchých statistických analýz.

Jediným čistě biologickým faktorem determinujícím „kvalifikaci“ (dnes bychom hovořili spíše o pracovních schopnostech nebo o výkonnosti) byl podle Machotky věk (o pohlaví na svou dobu velice moderně uvažoval jako o souboru biologických a sociálních daností – jako o genderu v novější terminologii), ani ten však na kvalifikaci nepůsobil jednoznačně: „Zaměstnanci dosahují nejlepší kvalifikace většinou v plné mužné síle a ztrácejí ji při náročné práci v moderní továrně poměrně velmi brzo. Jakost práce se se vši pravděpodobností zhoršuje po 43 letech, výkon po 47 letech, tvůrčí a vůdcovské vlastnosti po 43 letech,... (avšak) ve vlastnostech mravního rázu je tomu zcela jinak. Kvalifikace chování i poměru k závodu se zlepšuje postupně až k nejstarším ročníkům ... (, takže) i starších zaměstnanců lze s prospěchem užít a mladší je nemohou nahradit.“ Naopak (každodenní) dojíždka za prací měla téměř ve všech případech negativní dopad, spoluzapříčiněný ovšem i specifickým sociálním prostředím Zlína a jeho okolí, zatímco vzdělání a v menší míře také konfesionalita (českoobrátská evangelická před římskokatolickou a československou (husitskou)) výkonnost zvyšovaly. Ze sociálních faktorů mělo největší vliv na pracovní schopnosti právě vzdělání, dále počet dětí, povolání otce a věkový rozdíl manželů. Významněji se uplatnil ještě rodinný stav, včetně délky trvání manželství, a (referenční) rodinné zázemí, včetně výrazného vlivu počtu sourozenců. V případě věku, manželství, počtu dětí a sourozenců byly pozorovány obousměrné vlivy na různé formy „kvalifikace“, v ostatních případech šlo o jednoznačné, byť často velice rozdílné korelace. Autor však připomněl, že všechny faktory byly v různé míře složené a často i vzájemně závislé.

63 Archiv Akademie věd ČR Praha, f. Josef Král, kt. 2, List O. Machotky J. Královi z 30. 6. 1969.

Machotka mohl svou studii právem uzavřít tvrzením, že „vliv společenských podmínek (tedy nikoli jen biologických daností, pozn. ZRN) na kvalifikaci je značný. ... Zadostiučiněním pro nás je, že značná působnost společenských podmínek úspěchu povolání nejen byla jasně ukázána, nýbrž především, že se našla cesta, jak je zachytit a přesně ciferně vyjádřit.“ Současné jeho empirický materiál na jednu stranu potvrdil některé dobově sdílené představy o kvalifikačních předpokladech práce a zaměstnání, mnohé však rovněž modifikoval anebo zcela nově postuloval (z dobové literatury srov. Encyklopedie 1932–34⁶⁴). Jednalo se především o vliv věkového rozdílu manželů, závislost pracovních schopností na dětech a především jejich počtu, menší míru inovativnosti přinesla zjištění o vlivu pohlaví (resp. genderu), věku, vzdělání a jeho typu a rodinného prostředí. Věkový rozdíl manželů nezávisle na jejich věku a dalších charakteristikách sám o sobě výrazně snižoval výkonnost, zejména v případě, kdy žena byla starší než muž. Naopak existence rodiny s dětmi výkonnost zvyšovala, nejvíce v případě pracovníků se „středně velkými“ rodinami (2 děti), zatímco v případě vícedětných rodin nebyl vliv tak patrný (ze zřejmých důvodů) a v případě bezdětných a jednodětných rodin slabší výsledky odpovídaly celkovému nižšímu věku příslušných pracovníků. Působení věku již bylo uvedeno, v případě vzdělání podle Machotky existovala přímá souvislost mezi jeho výší a kvalitou práce, záleželo ovšem také na typu vzdělání (včetně specifických podnikových vzdělávacích programů) a charakteru práce.

Modifikovány a nově formulovány byly rovněž hypotézy o vlivu počtu sourozenců (větší počet sourozenců jednoznačně zvyšoval „kvalifikaci“), stavu a zaměstnání rodičů (vyšší výkonnost pracovníků z úplných, dobře situovaných rodin; vliv povolání otce byl komplikovanější, „působí zde především celkový etos povolání otcova, t.j. postoj k lidem a ke světu“), zatímco obecné názory na dojíždku za prací, vliv religiozity a délky služby výzkum potvrdil. Dojíždka za prací výkonnost snižovala (netýkalo se to však týdenní nebo méně časté dojíždky), zatímco délka služby a specifická konfesionalita ji zvyšovaly. I v těchto případech se však v dobovém měřítku jednalo o unikátní zjištění, protože mimo Spojené státy prakticky neexistovala žádná jiná sociologická tradice/škola, jež by disponovala (kvantitativním) empirickým dokladem těchto hypotéz (k dobové evropské sociologii Cuin, Gresle 2004: 136–155, k sociologii práce Nosow, Form 1962; Friedmann et al. 1967; srov. i Dahrendorf 1956), tím méně v českých poměrech (srov. Čech, Jukl 1971: 24–53, 67–113).

Je ovšem prakticky nemožné dohledat přímé inspirační zdroje, o něž se Machotka ve svém díle opíral; jeho citační praxe spočívala v tom, že přímo uváděl jen nejaktuálnější zahraniční díla, zatímco znalost starších u čtenářů předpokládal přinejmenším v rozsahu zprostředkovaném dostupnou českou literaturou (v daném případě Verunáč 1923; Verunáč et al. 1930; Encyklopedie 1932–34) a od-

64 *Encyklopedii výkonnosti* považujeme za postačující referenční rámec kvůli jejímu vysokému hodnocení řadou nezávislých autorit; srov. Čech, Jukl 1971: 63.

kazoval na ně jen obecnými formulacemi typu „podle amerického výzkumu“.⁶⁵ S přihlédnutím k obsahu těchto děl lze přesto soudit, že Machotkův výzkum Baťova souzně s měnícími se konceptuálními a metodologickými přístupy americké sociologie práce, ačkoli byly souborně publikovány teprve později (Moore 1946; Caplow 1954; Gross 1958; Nosow, Form 1962). Oproti dřívějšímu jednostrannému uplatňování taylorismu bral podobně jako Elton Mayo (1945) ohled na lidské (sociální) faktory práce a zaměstnání, spolu s dalšími českými laboretisty zdůrazňoval nezbytnost (a ekonomické výhody) individuální seberealizace prostřednictvím práce, která začala být šířeji konceptualizována teprve v poválečném období v návaznosti na dílo Abrahama H. Maslowa (Maslow 1954) – zprvu navíc spíše v sociální psychologii a aplikované sociologii než v obecné sociologii (srov. Hummell 1969: 1190; Vláčil 1996: 1122; Lalman 2012). Z deseti nových směrů v oblasti sociologie práce, které podle Jana Vláchila nastoupily v období od druhé světové války do osmdesátých let (Vláčil 1996: 1122–1123), Machotka zohledňoval či anticipoval přinejmenším první dva: orientaci na human relations a požadavek individuální seberealizace. Ačkoli k tomu došlo víceméně nezávisle na světovém – na konci třicátých a ve čtyřicátých letech fakticky vzato severoamerickém – vývoji disciplíny (pro přehled srov. Vláčil 1996) a nevedlo to ani k jejímu dalšímu ovlivnění, lze říci, že Machotkova práce patřila i v mezinárodním kontextu k dobové oborové špičce a měla potenciál podílet se na oborových inovacích.

Výzkum Baťova v kontextu Machotkova díla a vývoje české sociologie

Přestože si Machotka dobře uvědomoval výjimečnost a nezpochybnitelný přínos výsledků svého válečného výzkumu, stejně dobře věděl o jeho omezeních a nedostacích vyplývajících přinejmenším z nedostatečného rozsahu a systematického zkreslení „vzorku“ a z povahy sekundární analýzy již existujících dat sbíraných za jiným účelem. V závěrečné zprávě na ně upozorňoval až obsedantně a příznačný byl v tomto směru již její název – „Některé podmínky...“ Požadoval proto zpracování dalších studií umožňujících srovnání, které teprve by „slibovalo další zajímavé výsledky, ne-li objevy“; sám se k němu však již nedostal. Vzhledem k omezením studie (a možná i smluvním podmínkám s Baťovým koncernem, o kterých nevíme nic) nepodnikl ani pokus o pozdější publikaci jejích výsledků. Důvody byly přinejmenším dva, (1.) pohlcení jinými badatelskými i vědeckými a společenskými zájmy a (2.) autorův metodologický posun od kvantitativní empirie; hypoteticky můžeme uvažovat i o tom, že (3.) Machotka téma sám přenechal svému kolegovi a příteli Zdeňku Ullrichovi.

(Ad 1.) Machotka v bezprostředně poválečném období sdílel se všemi ostatními českými sociology, jichž nebylo právě mnoho, přemíru pracovního vytížení

65 Shodně postupoval například ve své o málo pozdější studii o nevědomí, kde aplikoval mj. poznatky Eltona Maya a G. H. Meada (Nešpor 2015a).

na znovuotevřených univerzitách i nově budovaných vysokých školách, potřebu „dohnat“ protektorátní útlum i v dalších oblastech akademického provozu a širokou společenskou poptávku po jejich expertních stanoviscích (Nešpor et al. 2014: 221–222, 629), nadto se však ještě i přímo zapojil do politiky, stal se místopředsedou České národní rady, respektive Zemského národního výboru a později rovněž hlavním ideologem národněsocialistické strany (ibid.: 241). V jeho případě to sice neznamenalo úplnou rezignaci na vědecké zájmy, musel je však zjevně omezit a prioritou se mu přitom stala jiná, dobově nesmírně závažná otázka: proč v období nadvlády nacismu docházelo ke kolaboraci, a to i ze strany lidí, kteří se s nacistickou ideologií nikdy neztotožnili a kteří tím současně ani nesledovali osobní prospěch? Možná jej k tomu vedl i komplikovaný případ jeho kolegy a (bývalého) přítele Jana Mertla (srov. Nešpor 2012a), na kterého ve svých vzpomínkách opakovaně upozorňovala i Machotkova manželka (Machotka 2001: např. 149). Machotka proto začal studovat a přednášet sociální psychologii a načrtl první verzi výkladu o nevědomých činitelích sociálního jednání, z níž však do své emigrace stačil publikovat jenom část – zhruba třetinu rukopisu (Machotka 1947⁶⁶). Věnoval se mu nicméně i v emigraci a posléze vydanou práci *Nevědomé v sociálních vztazích* (Machotka 1964) považoval za své životní dílo, o čemž svědčí nejen svědectví jeho syna, ale i skutečnost, že kromě mnohaleté práce na této knize publikoval už jen sporadicky a/nebo příležitostně.⁶⁷

(Ad 2.) Posun Machotkových zájmů od empiricistické kvantitativní sociologie k rozumějící sociální psychologii, na který bylo již upozorněno dříve (Nešpor et al. 2014: 208, 244–245), souvisel jednak s nemožností realizovat rozsáhlé, statisticky zpracovatelné výzkumy bez dostatečné ekonomické podpory, což si uvědomoval již v meziválečném období, ale nejspíš také se zjištěním, že úzce empiricistické pojetí sociologie nemůže dostačovat. „Machotkův poválečný postup se zdá být promyšlenou alternativou ke kvantifikující sociologii, kterou vzýval v době meziválečné“ (ibid.: 208). Svědčí o tom i skutečnost, že jeho nejrozsáhlejším – ve vlastní optice ovšem jen „částečně sociologickým“ – vydaným dílem byl reflexivní „sociální obraz“ Spojených států (Machotka 1946). Samo o sobě by to šlo vysvětlit jak tím, že autor měl víceméně hotový rukopis „v zásuvce“, tak aktuálním zájmem o jednu z vítězných mocností, Machotkův osobní zájem však ilustruje skutečnost, že se ke knize okamžitě rozhodl napsat aktualizaci dovětek na základě poválečných zkušeností – po studii o nevědomí druhý nejrozsáhlejší text, který v tříletí limitované demokracie v Československu napsal.⁶⁸ Také jeho další díla, publiko-

66 Celý rukopis je nyní dostupný v Národním archivu Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, Úloha nevědomého činitele ve společenském chování; vyšla jeho vědecká edice (Nešpor 2015a). Stojí přitom za zmínku (zřejmě redakční) náhrada rukopisného termínu „nevědomý“ termínem „podvědomý“, v českém jazykovém úzu obvyklejším, avšak intencí autora zjevně vzdálenějším.

67 Srov. také autorův „výkaz o činnosti“ ibid., kt. 11, Report on Experiments on Unconscious Computing of the Human Mind.

68 Rukopis „Amerika po válce“ z počátku roku 1948, zamýšlený jako poslední kapitola pro nové vydání knihy *Amerika*, se již dočkal vědecké edice – viz Nešpor 2015b.

vaná již v americkém exilu, neukazovala žádný návrat ke kvantifikujícímu empiricismu, vedle akademických publikací se mezi nimi objevily také vzpomínkové texty (Machotka 1965) a dokonce (částečně autobiografické) povídky (Machotka 1968). Machotka sice v žádném textu neslevil ze svého dřívějšího empiricistického pojetí sociologie, respektive už se k němu vůbec nevyjádřil, sám se však vydal jinou cestou, jakoby mu toto pojetí a jeho výsledky nedostačovaly.

(Ad 3.) Přinejmenším bezprostředně poválečný Machotkův zájem o jiná témata, než byla sociologie práce a zaměstnání, mohl souviset také s tím, že se výzkum dané oblasti rozhodl přenechat Zdeňku Ullrichovi, který byl v empirických šetřeních nepochybně zkušenější a současně projevil zájem právě o problematiku práce (Ullrich 1946, 1947; srov. Nešpor et al. 2014: 209, 247–249). Ironií osudu však z jeho životního díla zbylo jen torzo, do své emigrace stačil publikovat pouze historickosociologický nástin vývoje sociální reflexe práce a její užitečnosti, zatímco plánovaný empiricky orientovaný druhý díl nikdy nevyšel a patrně nebyl ani sepsán. Z dopisů Machotkovi však víme, že Ullrich se této tematice a konkrétním empirickým výzkumům věnoval i ve svém egyptském exilu,⁶⁹ publikovat je však pro své časné (a neočekávané) úmrtí již nestačil. Skutečnost, že ze své odborné činnosti zmiňoval právě výzkumy z oblasti práce a zaměstnání a z oblasti sociologie rodiny (vedle toho psal o osobních a rodinných záležitostech a o organizačním zázemí akademického života), což v obou případech byla témata dřívějšího Machotkova akademického zájmu, snad může posilovat uvedenou hypotézu.

Ať už byly důvody odklonu zájmu Otakara Machotky o empirické výzkumy v oblasti sociologie práce a zaměstnání, respektive o kvantitativní empirické výzkumy vůbec, jakékoli, můžeme právě válečný výzkum v Baťových závodech v Otrokovicích považovat za důležitý předěl. Byl to poslední „statistický“ pojatý výzkum, který Machotka realizoval, a současně po dlouhé době první případ jeho sociologické analýzy, která nad rámec analýzy empirických dat dávala značný prostor jejich interpretacím. Nemáme důkazy pro hypotézu, že právě nad tímto výzkumem Machotka výrazně změnil své stanovisko k „abstraktnímu empiricismu“, který začal opouštět – stejně tak k tomu mohly vést zkušenosti z jeho působení v manželské poradně nebo cokoli jiného –, takovýto výklad by však nebyl vůbec nepřesvědčivý. Pro vývoj české sociologie bylo nicméně důležitější, že se dlouhodobou inspirací z vnějších důvodů nestal ani „starý“ Machotka, ani jeho (válečná a) poválečná metodologická reorientace: skutečnost, že čeští sociologové v šedesátých letech „pokračovali v tom nejlepším, co se pražská sociologická škola pokoušela kultivovat, bylo spíš kouzlem nechtěného“ (Nešpor et al. 2014: 214).⁷⁰

69 Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 6, List Z. Ullricha O. Machotkovi ze dne 16.3. 1954.

70 Machotka sám ostatně vnímal (obnovenou) českou sociologii šedesátých let, o níž měl ovšem jen kusé informace, značně kriticky. V dopise Josefu Královi si stěžoval, že „v mnohých příspěvcích je ošklivá čeština, pokažená zbytečným užíváním cizích slov a vágních pojmů a jakási nabubřelá žvanivost ... Celkem obě čísla Soc[iologického] [časopisu] působí opačným dojmem než Literární Listy, které jsem občas dostával a které jsem obdivoval pro krásnou češtinu, pro velké myšlenkové úsilí a pro vysokou úroveň diskuse. Dělalý na mne dojem, že jsou na vyšší úrovni než zdejší odborná periodika;“ Archiv Akademie věd

Vrátíme-li se k přehledu českého bádání, který byl nastíněn v úvodu tohoto exkursu, je inovativnost Machotkova výzkumu zjevná. Jednalo se o jeden z prvních pokusů o přímé využití empirického materiálu v oblasti sociologie práce a zaměstnání a současně o první výzkum opřený výlučně o kvantitativní metodologii. Starší Zwickerova analýza brněnských nezaměstnaných (Zwicker 1934–35), které náleží úplné prvenství mezi empiricky zakotvenými analýzami, se totiž opírala jen o malý vzorek (asi 200 „dotazníků“ – ve skutečnosti šlo spíše o biografické dokumenty, rozhovory a pozorování) a především kombinovala kvalitativní přístup s občasnými obecnými kvantifikacemi. Metodicky byla zřejmě inspirována Znanieckého výzkumem polských nezaměstnaných, který zase vycházel z přístupu slavné studie o polských venkovanech v Polsku a Spojených státech (Nešpor et al. 2014: 164). Hlubší kvantitativně-metodologické ambice měl Obrdlíkův výzkum sociální prestiže povolání (Obrdlík 1937) – dodejme, že právě Antonín Obrdlík byl spolu s Machotkou, Ullrichem a Jaroslavem Šimou vůbec prvním prosazovatelem kvantitativních výzkumů v českém prostředí –, jeho autor však nedokázal zajistit reprezentativitu provedené ankety, což mu Machotka oprávněně vytkl v dobové recenzi (Machotka 1938–39; srov. Obrdlík, Bláha 1938).⁷¹

Výrazněji odlišná nebyla ani bezprostředně poválečná situace, třebaže již i v českém prostředí existovaly také přímé pobídky k využití metody náhodného výběru vzorku, která by výrazně usnadnila kvantitativní výzkumy (Egermayer 1941; Adamec 1947). Bláhovi žáci Jaroslav Hanáček (1946) a Mojmír Hájek (1948; srov. Hájek 1969) – Bruno Zwicker se stal obětí holocaustu – a konec konců i sám I. Arnošt Bláha dávali stále přednost kvalitativním metodám nebo jejich „statisticky nebohaté“ kombinaci s metodami kvantitativními, což byl i případ nejrozsáhlejšího empirického výzkumu této skupiny, nedokončeného šetření města Brna (srov. Bláha 1949a). Také tento výzkum vycházel z kombinace metod, a i když v něm kvantitativní analýzy statistických dat a dotazníků měly významnou úlohu, jeho hlavní organizátor nebyl s to zajistit plnou reprezentativitu dotazníkových šetření a ani si na ní nijak nezakládal (Janák 2014; srov. Bláha 1968: 63; Janák 2009: 86–105). Na kvantitativní metodologii měly být založeny výzkumy připravované autory bližšími pražské sociologické škole – Ullrichův výzkum sociologie podniku (Ullrich 1946), Šnoblův výzkum sociálních pobídek v kontextu poválečné obnovy a mobilizace pracovních sil (Šnobl 1947) a Guluův výzkum hlavních komponent sociálního provozu a důsledků činnosti průmyslového podniku (Gula 1948),⁷² žádný z nich však nepřekročil stadium teoretické přípravy. To byl i případ ambiciózně konstituované „sociologické laboratoře“ generálního ředitelství Škodovky, jež chtěla v návaznosti na Ullricha, Gulu a současnou americkou

ČR Praha, f. Josef Král, kt. 2, List O. Machotky J. Královi z 30. 6. 1969.

71 Podobné problémy s reprezentativitou anket měl rovněž Jaroslav Šíma, k tomu srov. Nešpor 2011: 975–976. Machotka přitom reprezentativitu zajišťoval, jak už bylo uvedeno výše, studiem celé populace.

72 V této souvislosti dodejme, že Gula se již dříve ztotožnil s Machotkovou metodologickou kritikou Obrdlíkova výzkumu sociální prestiže povolání a dále ji rozšířil (Gula 1940–41: zejm. 148–159).

sociologii práce „zajišťovat ... objektivní posuzování otázek dlouhodobého dopadu a přinášet potřebné pracovní podněty“, později i aplikovat konkrétní psycho-technické poznatky do personální praxe (Čech, Jukl: 123). Před komunistickým převratem se však nedostala dál než k rétorickým proklamacím a nepublikovaným analýzám personalistických dat, v omezenější podobě velmi připomínajícím Machotkův výzkum Baťova (ibid.: 139–154), a následně byla zrušena.

Na empirické výzkumy opřené o kvantitativní metodologii v oblasti sociologie práce, z nichž první provedl Otakar Machotka a jejichž význam byl v poválečném Československu uvědomován, ačkoli nestačil vést k realizaci příslušných šetření (srov. Adamec 1947; Bláha 1949b), mohlo být navázáno teprve v šedesátých letech. Vrátili se k nim jednak Vladimír Čech a Eduard Jukl, „pozůstalí“ po škodovacké laboratoři (zejm. Čech, Jukl 1970⁷³), jednak se jich nově chopili pracovníci řady dalších výzkumných pracovišť, z nichž nejvýznamnější bylo Slejškovo oddělení Sociologického ústavu ČSAV, královéhradecký Institut pro sociální analýzu (pozdější výzkumné oddělení Domu techniky ČSVTS Pardubice) a do jisté míry i Machoninův Ústav marxismu leninismu pro vysoké školy, který zahrnul problematiku sociologie práce do šetření sociální stratifikace a mobility (Čech, Jukl 1971: 195–244; Havlová, Sedláček 2004: 252–253; Nešpor 2014a: 112–113; mezi konkrétními příklady lze uvést Slejška 1969, 1970; Kohout, Kolář 1967; Blucha 1968; Flek 1969; Čech, Jukl 1970; Slejška et al. 1970; Kohout, Kolář, Malaniuk 1971). Jak jim bylo později vyčteno, tyto výzkumy představovaly aplikaci „buržoazních sociologických metod“, což mělo spočívat v přílišném spoléhání na empirickou bázi a její objektivistický výzkum, aniž by byla dostatečně zohledňována ideologická hlediska (Formánek 1970; Hodek 1970; Rychtařík 1970a, 1970b). Jednoduše řečeno, uvedené výzkumy vycházely z kvantitativních metod (někdy šlo o výběrová šetření, ať už náhodná nebo kvótní, jindy o výzkum celých populací) a statistického zpracování výsledků, za některými z nich stály i teoretické modely sociálního provozu podniků a charakteristik či vztahů jejich zaměstnanců; „vracely“ se tedy k tomu, co v české sociologii o dvě dekády dřív aplikoval Machotka. Byl to však „návrat“ nevyřčený a s největší pravděpodobností nevědomý, protože sociologické výzkumy šedesátých let vycházely především z recepce zahraničních (západních) přístupů a poznatků, někdy s polským zprostředkováním (Čech, Jukl 1971: 164–244; srov. Doktór 1964; Jungmann, Petrussek 1965).

Závěr

Nedávno objevený Machotkův výzkum zaměstnanců Baťových závodů v Baťově (Otrokovicích) z počátku čtyřicátých let představuje významnou, i když uzavřenou a nenásledovanou kapitolu v dějinách české sociologie práce a zaměstnání.

73 Studii předcházelo několik drobnějších šetření, buď nepublikovaných, nebo jen v nízkonákladových interních publikacích; přehled viz Čech, Jukl 1971: 170–179.

Ukazuje jednu z možností sociologické odborné práce v období druhé světové války, kdy byly uzavřeny české vysoké školy, aniž by tato práce ztratila na dobové poměry vysoký odborný standard a mezinárodní úroveň. Provedení statistické analýzy informací o zaměstnancích podniku bylo v této době výjimečné i v evropském měřítku a skutečnost, že diskutovala, doplňovala a opravovala tehdejší aktuální poznatky (především americké) sociologie práce a zaměstnání a souzněla s metodologickými a konceptuálními posuny, jimiž obor procházel, svědčí o Machotkově erudici a schopnosti participovat na mezinárodním sociologickém provozu. Autor si přitom zároveň uvědomoval nedostatky a omezení svého přístupu, což mohlo být jedním z důvodů, proč toto téma již dále nerozvíjel. V českém akademickém prostředí se to z různých důvodů nepodařilo ani nikomu jinému a obnovení sociologie práce (včetně dobově velice rozvinuté sociologie podniku, práce a zaměstnání) v šedesátých letech již vycházelo z jiných zdrojů, aniž si kdokoli uvědomil, že některé z nich konvenovaly dřívějšímu úsilí Otakara Machotky.

Kromě konkrétních zjištění, která dosud neznámý Machotkův výzkum přinesl, můžeme jeho význam shledávat především v (hypotetickém) působení na autorovu vlastní odbornou práci, respektive její metodologii. Výzkum Baťova – zřejmě spolu s dalšími odbornými i osobními zkušenostmi – vedl k tomu, že tento sociolog v poválečném období opustil dříve proklamativně zastávaný kvantitativní empiricismus, který společně se Zdeňkem Ullrichem postuloval jako jedinou náležitou cestu moderní sociologie, a orientoval se spíše na sociálněpsychologické, kvalitativní a do jisté míry i reflexivní přístupy a témata. Machotka, který měl spolu s Ullrichem z české meziválečné a krátce poválečné sociologie nepochybně nejbližší směr, jímž se oborový mainstream po druhé světové válce vydal, si tím (přes svou emigraci do Spojených států a působení na tamních univerzitách) evidentně uzavřel cestu k tomu, aby v dobové mezinárodní oborové elitě setrval. Učinil to však s rozmyslem i se zřejmým vědomím negativních důsledků pro svou akademickou kariéru, veden k tomu – podle slov svého syna – „optimismem a vírou v pravdu“ (Machotka 2001: 180).

Pro sociologii není špatným vysvědčením, může-li se (alespoň občas) opřít právě o tyto subjektivně zakoušené a do reálného života promítané hodnoty, i když to třeba není výhodné v rámci dobového akademického provozu. Není to špatné ani pro společnost, protože jenom takováto hlouběji pojatá sociologie, překračující rovinu prvoplánově zpracovávaných a interpretovaných empirických výzkumů (stejně jako rovinu ideologického žvanění, „zdůvodněného“ údajnou vědou; k obojímu srov. Berger 2003) a nerezignující na velké otázky sociální struktury a provozu, může přinést skutečné poznání – samozřejmě nejen v oblastech, které byly sledovány v této části publikace.⁷⁴

74 V této souvislosti připomeňme, že i v české sociologii dlouho existovala normativní, leckdy nábožensky podmíněná tradice kladení a zodpovídání morálních otázek sociálního provozu, ekonomiky i politiky, v Machotkově době reprezentovaná především římskokatolickým sociálním teoretikem Bedřichem Vaškem (srov. Nešpor 2004a).

ČÁST 2

OBJEKTIVNÍ A SUBJEKTIVNÍ BLAHOBYT

BLAHOBYT V ČESKÉ REPUBLICE V AGREGÁTNÍCH UKAZATELÍCH

KAMILA FIALOVÁ A PAVEL ŠTIKA

Blahobyt, životní spokojenost a štěstí lidí stále více přitahují pozornost badatelů napříč různými společenskými a behaviorálními vědami. Blahobyt je přitom obtížné definovat a měřit, neboť zahrnuje mnoho aspektů lidského života. Po mnoho desetiletí byl sledován především na základě ekonomických ukazatelů, přičemž hlavní indikátor pro měření kvality lidského života představoval hrubý domácí produkt (HDP). V posledních několika desetiletích však probíhají diskuze, které použití HDP jako hlavní metriky pro hodnocení blahobytu zpochybňují. Relevance takových debat se dále zvýšila v kontextu nepříznivého ekonomického vývoje, který následoval po finanční krizi.

Kvalitu lidského života je třeba nahlížet z mnoha různých perspektiv, přičemž ekonomický pohled je pouze jednou z nich. Podstatné závěry přinesla Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, která zpracovala výzkumnou zprávu v roce 2008 (Stiglitz, Sen, Fitoussi 2008), s dalšími navazujícími kroky přišla iniciativa EU nazvaná GDP and Beyond (EC 2009) a rovněž Better Life Initiative OECD uvedená v roce 2011. Vedle toho vznikly také četné iniciativy v rámci jednotlivých zemí (pro přehled viz OECD 2013b). V ČR zkoumali užití indikátorů blahobytu nahrazujících přístup opřený o HDP Tomáš Háek a Svatava Janoušková (2013). Autoři shrnují, že přestože nebyl tento přístup v ČR více propagován či konzistentněji používán, existuje zde několik iniciativ, které se snaží blahobyt nahlížet v širší perspektivě.

Cílem této kapitoly je zmapovat lidský blahobyt v ČR v souhrnném pohledu propojujícím jeho subjektivní a objektivní aspekty a zahrnujícím jeho ekonomické, environmentální, personální a sociální domény. Naše analýzy staví především na přístupu vymezeném v OECD Better Life Initiative, který dále srovnáváme s několika dalšími objektivními i subjektivními indikátory blahobytu pocházejícími z různých zdrojů. Dále se blíže zaměřujeme na problematiku budoucí udržitelnosti stávajícího blahobytu. Porovnáváme existující měřítka blahobytu a ukazujeme, že výsledky jsou kriticky závislé na konkrétním nastave-

ní výchozího rámce zahrnujícího výběr vhodných indikátorů a metodologické předpoklady.

Snažíme se tedy určit specifické vzorce vývoje blahobytu v ČR a okolních zemích a úlohu jednotlivých determinant v různých oblastech. Nejprve se zabýváme metodikou měření blahobytu, shrnujeme problémy používání HDP jako jeho měřítka a diskutujeme alternativní přístupy. Poté srovnáváme blahobyty v ČR s okolními státy na základě Human Development Index a subjektivního indikátoru životní spokojenosti. Dále popisujeme přístup OECD k měření blahobytu vyjádřený v Your Better Life Index a srovnáváme ho s předchozími indikátory. Poslední část se zabývá budoucí udržitelností současného blahobytu v ČR a v dalších zemích.

6.1 Metodologické problémy měření blahobytu

Diskuze ohledně oprávněnosti měření blahobytu pomocí tradičního systému založeného na HDP jsou tak staré, jako je systém sám. Tento přístup byl obecně zpochybněn z několika důvodů. Předně, HDP odráží pouze ekonomickou dimenzi a nepokrývá širokou škálu individuálních a sociálních determinant blahobytu. Jde především o faktory, které nemohou být obchodovány na trhu, jako je štěstí, zdravotní stav, rodinné vztahy nebo osobní bezpečnost. Přístup založený na HDP má navíc mnoho nedostatků i v samotné ekonomické oblasti (jak shrnuje OECD 2011c).

První omezení vychází už ze samotné definice této metriky: vzhledem k tomu, že HDP se vztahuje k hodnotě zboží a služeb vyprodukovaných v průběhu daného období v dané zemi, zcela vynechává příjmy rezidentů z produkce v zahraničí a naopak zahrnuje domácí příjem nerezidentů. Navíc neodráží spotřebu kapitálových statků a tím nadhodnocuje úroveň spotřeby. Dále, jeden souhrnný indikátor neumí zachytit rozložení zboží a služeb mezi obyvateli, a tudíž nedokáže popsat míru (ne)rovnosti v zemi. HDP také nereflektuje udržitelnost hospodářského rozvoje a nezahrnuje hodnotu netržních služeb. A konečně, některé zboží a služby mohou zároveň zvyšovat HDP a snižovat úroveň individuálního blahobytu.

Souvislost mezi příjmy a blahobytem byla předmětem řady debat, které následovaly po vlivné práci Richarda A. Easterlina (1974). Autor v ní ukázal, že ačkoliv chudí lidé jsou obvykle méně šťastní než bohatí lidé ve stejné zemi, vývoj průměrného příjmu a vývoj štěstí mají jen velmi slabou vzájemnou souvislost (pro detail následných diskuzí viz Štika 2009 nebo Di Tella, MacCulloch 2006). Většina současných výzkumů se shoduje v tom, že čím bohatší je stát, tím méně významný je příjem jakožto faktor ovlivňující blahobyty. Navíc mnoho důležitých determinant blahobytu se nevztahuje k příjmu buď vůbec, anebo pouze slabě (např. zdraví, společenské kontakty).

Přes svá omezení a nedostatky však HDP zůstává hlavním používaným ukazatelem k posouzení nebo porovnání blahobytu zemí a jejich občanů. Hlavním

důvodem popularity tohoto měřítka je jeho jednoduchost, k posouzení blahobytu lidí je totiž sledován pouze jediný agregátní ukazatel. Relativní jednoduchost představuje jeho největší výhodu, ale zároveň také hlavní nevýhodu v podobě přílišného zjednodušení a omezení informace. Přitom blahobyt je mnohorozměrným fenoménem, který je ovlivněn mnoha determinantami.

Podle Rominy Boarini et al. (2013) lze řešit mnohorozměrnost blahobytu třemi různými způsoby. Za prvé, lze použít více ukazatelů pokrývajících různé oblasti. Za druhé, lze vypočítat jeden ukazatel, který shrnuje ukazatele z různých oblastí. Za třetí (což je nejméně používaný způsob), lze vypočítat úhrnný peněžní ekvivalent blahobytu. Každý z přístupů má své výhody a svá omezení. Použití více ukazatelů sice umožňuje zkoumat různé aspekty blahobytu a jejich vývoje v čase, jde však o postup značně složitý. Složené ukazatele jsou sice jednoduché, avšak jejich použití je podmíněno platností mnoha předpokladů, které umožňují jejich agregaci. Kvantifikace blahobytu pomocí agregace nutně zahrnuje systém vah, který určuje relativní význam každé oblasti blahobytu pro jedince či společnost.

V současné literatuře není jasná shoda v otázce těchto vah. Koen Decancq et al. (2013) vypočítávají a porovnávají různé systémy vah na základě současného datového souboru pro Vlámsko a docházejí k závěru, že výsledný blahobyt různých podskupin obyvatelstva je zásadně ovlivněn použitým systémem vah. Naopak OECD (2011a) shledává pouze malé rozdíly v celkových výsledcích pro různé systémy vah. Boarini et al. (2013) ukazují, že v praxi se výběr lidí nejvíce přibližuje rovnoměrným vahám. Tento závěr je v souladu s výsledky Michaela Hagertyho a Kennetha Landa (2007), kteří shrnují, že rovnoměrné váhy mohou být často nejlepší aproximací vah konsensuálních. Další komplikací představuje fakt, že systém vah se může lišit v různých společnostech a kulturách. Nicméně, Boarini et al. (2013) ukazují, že agregátní index by měl být robustní vůči změnám použitého systému vah, protože kulturní rozdíly mohou být překonány díky korelaci použitých indikátorů blahobytu.

V posledních letech se lidský blahobyt v ekonomickém výzkumu často nahlíží ze subjektivního pohledu a měří se například pomocí takové otázky, jaká byla použita ve World Values Survey: „Když zvážíte všechny okolnosti, jak jste v současnosti spokojeni se svým životem jako celkem?“. Otázky týkající se subjektivního blahobytu se obvykle měří na stupnici o 4 až 11 bodech.

Nový proud ekonomického výzkumu založený na subjektivních datech byl do značné míry umožněn rostoucí dostupností rozsáhlých a srovnatelných souborů dat. Přesto proti tomuto přístupu existuje řada výhrad (shrnuto například v MacKerron 2011), které zejména zdůrazňují případné rozdíly v pochopení a interpretaci výzkumné otázky nebo rozdíly v individuálních subjektivních hodnoticích škálách. Ty se mohou odrážet jak v náhodné, tak v nenáhodné variaci, přičemž druhá ze zmíněných může představovat vážnou překážku pro empirickou analýzu. Další potenciální námitka se týká kulturních rozdílů v hodnotách a normách, které komplikují jakékoliv mezinárodní srovnání na základě subjektivních úda-

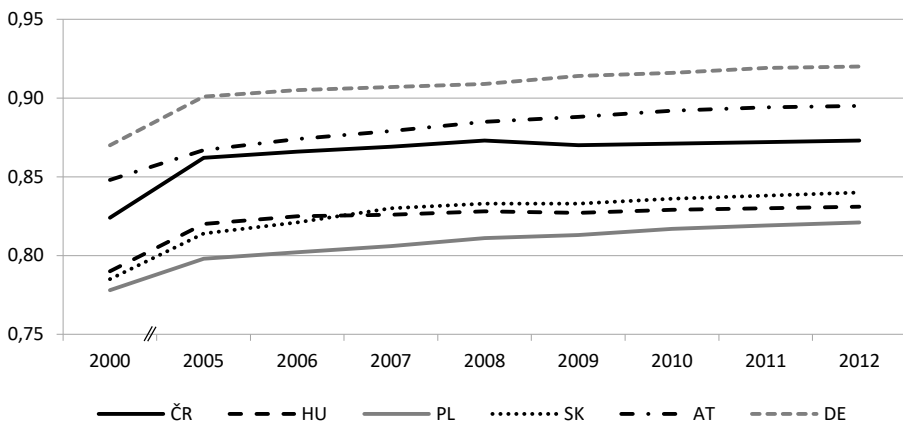
ju. Nicméně subjektivní měřítka jsou běžně používána i v jiných vědních oborech a existují přesvědčivé důkazy o tom, že mohou smysluplně vysvětlovat lidské chování: při testování za použití mnoha různých nepřímých indikátorů blahobytu se většinou potvrdily očekávané vztahy (Fleche et al. 2012).

6.2 Human Development Index a indikátory subjektivního blahobytu

Doposud bylo vytvořeno velké množství alternativních měřítek blahobytu ve snaze o překonání výše uvedených omezení hodnocení na základě HDP. Některé z nich představují umělé indikátory vztahující se k celkové úrovni blahobytu, jiné se týkají pouze subjektivní roviny.

Mezi prvními syntetickými ukazateli blahobytu byl Human Development Index (Index lidského rozvoje – HDI), uvedený v roce 1990 v rámci Rozvojového programu OSN (United Nations Development Programme – UNDP). Index kombinuje informace ze tří oblastí: „dlouhý a zdravý život“ (měřeno nadějí dožití při narození), „vzdělání“ (měřeno průměrnou a očekávanou délkou školní výuky) a „slušný životní standard“ (měřeno hrubým národním důchodem na osobu v amerických dolarech podle parity kupní síly). Tento složený indikátor dosahuje hodnot od 0 do 1, kde 0 je nejhorší. HDI je publikován každoročně a zahrnuje většinu zemí světa. Vývoj HDI v pozorovaných zemích je znázorněn v grafu 6.1.

Graf 6.1 Human Development Index ve středoevropských zemích v letech 2000–2012

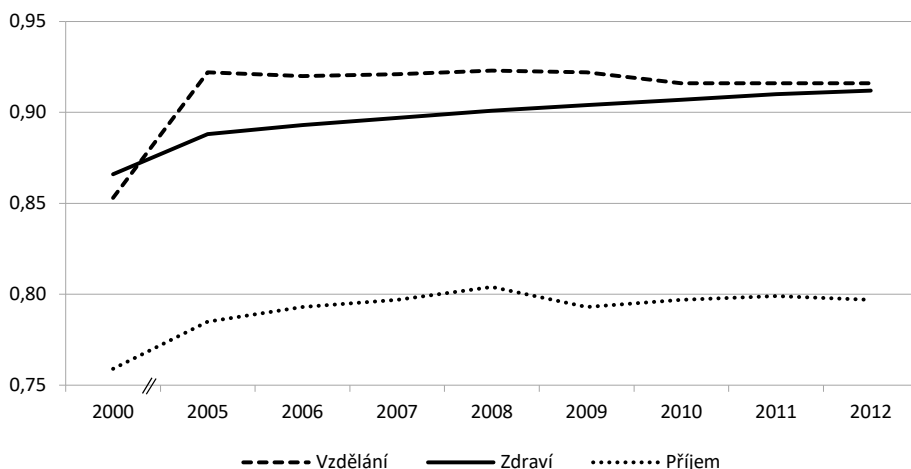
Zdroj: UNDP.

V rámci šesti sledovaných zemí ČR dosahuje střední hodnoty HDI a je na tom obdobně jako například Rakousko. HDI dosahuje nejvyšší hodnoty v Německu, zatímco Polsko leží na opačné straně škály, těsně následované Maďarskem a Slovenskem. HDI byl na vzestupu v letech 2000–2012. Mezi lety 2000 a 2005 HDI v ČR vzrostl o 5 % a vykázal tak největší růst ze sledovaných zemí. Tempo růstu se zpomalilo po roce 2005: mezi lety 2006 a 2008 zažilo nejrychlejší vzestup HDI Slovensko.

Navzdory významnému poklesu HDP v roce 2009 měla hospodářská recese po finanční krizi za následek pokles HDI pouze v ČR a Maďarsku. Na Slovensku HDI v roce 2009 stagnoval, přičemž v Polsku, Německu a Rakousku byl pozorován jeho pokračující růst. Spolu se slabým výkonem české ekonomiky se nízký růst výsledků v oblasti zdraví a vzdělání po roce 2009 projevil v pouze nepatrném zvýšení HDI v letech 2010–2012. Průměrný roční růst dosáhl pouze 0,1 %, což představuje nejhorší výsledek ve skupině pozorovaných zemí – Rakousko, Polsko a Slovensko zaznamenaly průměrný roční nárůst HDI o 0,3 %.

Podrobný obrázek vývoje jednotlivých složek HDI v ČR je znázorněn v grafu 6.2. Oblast příjmu dosahuje poměrně nejnižší hodnoty a v důsledku nepříznivého ekonomického vývoje nevykazuje po roce 2008 stabilní růst. Podobně oblast vzdělání zaznamenala po roce 2005 nerovnoměrný vývoj bez jasného trendu. Jedinou zlepšující se oblastí je zdraví, jehož úroveň po celé období stabilně stoupá.

Graf 6.2 Human Development Index – jednotlivé složky v ČR v letech 2000–2012

Zdroj: UNDP.

V roce 2010 představil UNDP nové měřítko blahobytu nazvané Inequality-adjusted HDI (HDI narovnaný o nerovnost – IHDI). V tomto indikátoru je původní HDI přizpůsoben nerovnosti výsledků v každé ze tří oblastí. Při nulové nerovnosti jsou HDI a IHDI stejné, zatímco zvyšující se nerovnost snižuje hodnotu IHDI. Rozdíl v těchto dvou indexech představuje ztrátu v potenciálním lidském rozvoji v důsledku nerovnosti.

Tabulka 6.1 Human Development Index (HDI) a Inequality-adjusted Human Development Index (IHDI) v roce 2012

	HDI	IHDI	Ztráta v důsledku nerovnosti ve vzdělání (%)	Ztráta v důsledku nerovnosti v příjmech (%)	Ztráta v důsledku nerovnosti v naději dožití (%)	Celková procentuální ztráta (%)
ČR	0,87	0,83	1,3	10,7	3,9	5,4
Maďarsko	0,83	0,77	4,1	12,2	5,7	7,4
Polsko	0,82	0,74	6,3	17,1	5,8	9,9
Slovensko	0,84	0,79	1,5	11,3	5,7	6,3
Rakousko	0,90	0,84	2,5	12,7	4,2	6,6
Německo	0,92	0,86	1,8	14,5	4,0	6,9
OECD	0,89	0,78	9,6	21,3	6,0	12,5

Zdroj: UNDP.

Tabulka 6.1 ukazuje hodnoty IHDI v porovnání s HDI a hlavní příčiny nerovností mezi těmito dvěma indexy. Data ukazují, že nerovnosti v zemích OECD mohou mít velký vliv na blahobyť: ve všech zemích OECD se průměrná hodnota HDI díky nerovnosti snížila o 12,5 %. Mezi sledovanými zeměmi je nejmenší rozdíl mezi HDI a IHDI v ČR, jejíž hodnoty IHDI se přibližují hodnotám Německa a zejména Rakouska. Poměrně nízký stupeň nerovnosti je v ČR patrný ve všech třech oblastech IHDI. Jakkoli jsou relativně nízké ve srovnání s ostatními zeměmi, nerovnosti v příjmech jsou v ČR výrazně vyšší než nerovnosti v oblasti zdraví a vzdělání, podobně jako v ostatních sledovaných zemích.

Se stoupajícím zájmem o vědecký výzkum v oblasti blahobytu vzrostlo i množství zdrojů dat nabízejících informace o subjektivním blahobytu lidí. Za ČR je možné čerpat z několika zdrojů, které jsou podrobněji uvedeny níže v kapitole 7. V této kapitole porovnááme agregátní údaje s údaji o subjektivní životní spokojenosti z Gallup World Poll používanými OECD (2009b, 2011a, 2013b).

Tabulka 6.2 Životní spokojenost (Cantrilova škála, průměrná hodnota) v letech 2006, 2010 a 2012

	2006	2010	2012
ČR	6,4	6,2	6,3
Maďarsko	5,2	4,7	4,7
Polsko	5,9	5,8	5,9
Slovensko	5,2	6,1	5,9
Rakousko	7,1	7,3	7,4
Německo	6,6	6,7	6,7

Zdroj: Gallup World Poll v: OECD (2013b).

Poznámky: Cantrilova škála se měří na stupnici 0–10.

Tabulka 6.2 znázorňuje situaci v úrovních subjektivního blahobytu v šesti sledovaných zemích v letech 2006, 2010 a 2012 (delší časové období bohužel není k dispozici). Průměrná životní spokojenost (Life satisfaction – LS) je nejvyšší v Rakousku a Německu s mírně se zvyšující tendencí. ČR vykazuje střední úroveň životní spokojenosti blízkou úrovni na Slovensku. Data nenaznačují růst a přibližování se úrovni západoevropských zemí reprezentovaných zde Rakouskem a Německem. V roce 2010 byl v ČR a v Polsku zaznamenán mírný pokles životní spokojenosti a následné zlepšení v roce 2012. Naopak v Maďarsku byl v roce 2010 zaznamenán velký propad v životní spokojenosti bez jakéhokoliv náznaku zlepšení v následujících dvou letech. Opačný obraz ukazuje Slovensko, kde životní spokojenost od roku 2006 do roku 2010 rostla, avšak rok 2012 přinesl určitou korekci tohoto růstu.

Podle OECD (2013b) se finanční krize v zemích OECD odrazila ve zhoršení subjektivní životní spokojenosti, přičemž nepříznivé makroekonomické podmínky se do subjektivní životní spokojenosti přenesly především skrze vyšší nezaměstnanost. Životní spokojenost se v zemích OECD v roce 2009 snížila, v roce 2010 se s obnovením ekonomické aktivity pozvedla, aby opět poklesla v roce 2011. Detailní data pro ČR nejsou dostupná, nicméně situace v roce 2010 a 2012 naznačuje podobný vývoj.

6.3 Blahobyt v perspektivě OECD

OECD v rámci svého programu Better Life Initiative (Iniciativa pro lepší život) zkonstruovala vlastní systém pro posuzování blahobytu snažící se o překonání omezení přístupů založených na HDP. Metodika je popsána v publikacích OECD 2011a, 2011b a 2013b. Pro porozumění blahobytu staví na třech základních pilířích: na materiálních životních podmínkách, kvalitě života a udržitelnosti. Tento přístup čerpá z doporučení Commission on the Measurement of Economic

Performance and Social Progress (Stiglitz, Sen a Fitoussi, 2008) a opírá se o velké množství literatury na toto téma.

OECD rozšiřuje počet sledovaných indikátorů ve snaze o lepší zachycení individuálních aspektů blahobytu, a to jak z objektivního, tak ze subjektivního hlediska. Zaměřuje se spíše na výsledky než na determinanty blahobytu (např. úroveň zdravotní péče versus výdaje na zdravotní péči). Tento přístup bere v úvahu nejen blahobyty současné, ale i budoucí, neboť ten je ovlivněn naším dnešním jednáním. Konečně, OECD také zohledňuje rozdělení blahobytu mezi jednotlivci, což je oblast, ve které mohou existovat velké rozdíly.

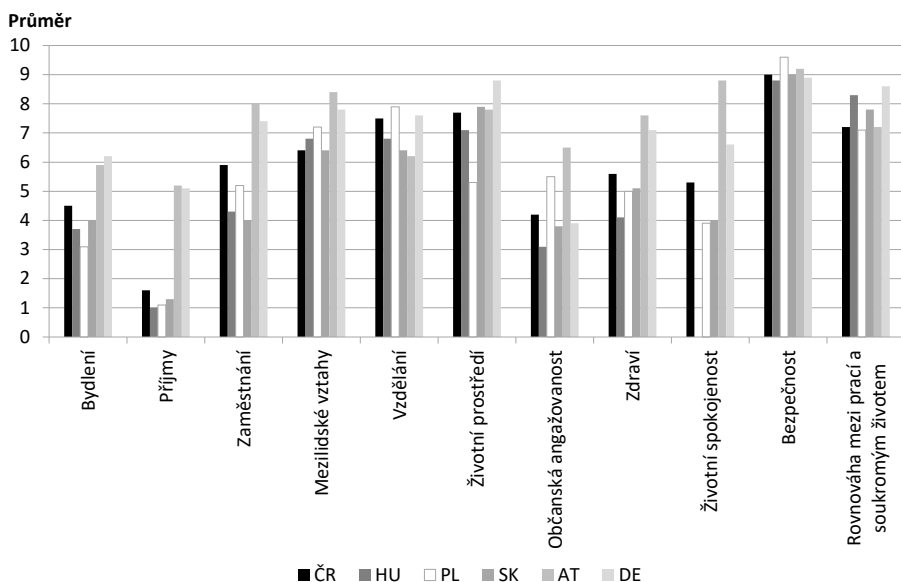
Better Life Initiative má dvě hlavní části: první představuje studie How's Life? Measuring Well-Being (OECD 2011b a 2013b), což je souhrnný přehled podávající zprávu o kvalitě současného blahobytu v jedenácti hlavních oblastech. Blahobyty je měřeno na základě výsledků dosažených v oblastech odrážejících materiální životní podmínky, kam patří bydlení, příjem, zaměstnání, a dále v oblastech odrážejících kvalitu života, čímž se rozumí mezilidské vztahy, vzdělání, životní prostředí, občanská angažovanost, zdraví, bezpečnost, rovnováha mezi prací a soukromým životem a životní spokojenost. Každá z oblastí je měřena několika indikátory. Druhou část Better Life Initiative pak představuje Your Better Life Index (Index lepšího života – YBLI), což je interaktivní indikátor složený z uvedených jedenácti oblastí.

Výsledky souhrnného přehledu OECD

Souhrnný přehled OECD pokrývá celkem dvacet pět hlavních indikátorů shromážděných z výše uvedených jedenácti oblastí. Pro každou oblast je k dispozici celkový výsledek (standardizované a zprůměrované hodnoty zahrnutých indikátorů) umožňující zkoumání dané země dle oblastí a také porovnání s dalšími zeměmi.

Obecně jsou nejdůležitějšími faktory celkové úrovně blahobytu (jak shrnuje YBLI, viz také dále) zdravotní stav a subjektivní blahobyty, následovány občanskou angažovaností, zaměstnáním a příjmy a vzděláním spolu s dovednostmi. V celkovém obraze se naopak zdají být méně významnými položkami rovnováha mezi prací a soukromým životem, společenské vztahy a osobní bezpečnost. Tyto výsledky odpovídají výsledkům dalších empirických výzkumů na toto téma (viz např. Fleche et al. 2012).

Graf 6.3 ukazuje přehled šesti pozorovaných zemí a hodnocení v jedenácti oblastech blahobytu v letech 2010–2011. ČR se v rámci zemí OECD nachází mezi zeměmi se střední úrovní celkového blahobytu, k této skupině patří i Polsko a Slovensko a překvapivě také Německo. Rakousko se nachází mezi zeměmi s vysokým celkovým hodnocením, zatímco Maďarsko se nachází na opačné straně stupnice mezi zeměmi s nízkou úrovní blahobytu.

Graf 6.3 Hodnocení blahobytu v jedenácti oblastech ve středoevropských zemích v letech 2010–2011

Zdroj: OECD.

Poznámka: Graf ukazuje celkové výsledky vypočtené jako jednoduchý průměr hlavních indikátorů zahrnutých v každé oblasti. Tyto hodnoty jsou normalizovány a vyjádřeny na škále 0–10.

V celkovém pohledu nejsou mezi šesti pozorovanými zeměmi patrné velké rozdíly ve výsledcích v oblastech vzdělání a bezpečnosti a dále v rovnováze mezi prací a soukromým životem. Naopak velké rozdíly jsou v oblastech příjmů a životní spokojenosti. Dvě západoevropské země vykazují vyšší stupeň homogenity výsledků v jedenácti oblastech: variační koeficient dosáhl u Rakouska 16 % a u Německa 21 %. Výsledky v Maďarsku mají naopak vyšší stupeň variability (variační koeficient 56 %), částečně jako v Polsku a Slovensku (41 % a 40 %). V ČR byly rozdíly mezi jednotlivými výsledky mírné (variační koeficient 33 %). V publikaci OECD (2013b) se ukazuje, že větší homogenita ve výsledcích jednotlivých oblastí bývá obecně spojena s vyšší úrovní blahobytu, jak také ukazujeme níže.

ČR se ve většině oblastí blahobytu nalézá poblíž průměru. Nejvyšší hodnoty byly pozorovány ve vzdělání, životním prostředí, bezpečnosti a rovnováze mezi prací a soukromým životem. Naopak nejnižších výsledků bylo dosaženo v oblasti bydlení, příjmu a občanské angažovanosti, kde si ČR vedla podobně jako Slovensko. Tři výjimky, kde ČR výrazně překonala Slovensko, představují zaměstnání, vzdělání a životní spokojenost. Polsko si vede lépe v mezilidských vztazích a občanské angažovanosti, zatímco ČR dosahuje lepších výsledků v životním prostředí a životní spokojenosti. Dále ČR více či méně výrazně překonává Maďarsko ve všech zkouma-

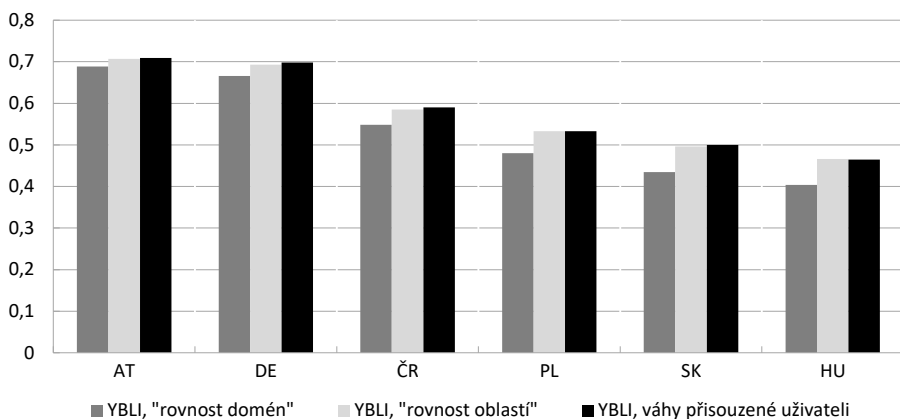
ných oblastech kromě rovnováhy mezi prací a soukromým životem a mezilidských vztahů. Naopak ve srovnání s Německem dosahuje ČR horších výsledků ve všech oblastech s výjimkou občanské angažovanosti a bezpečnosti. Podobně ve srovnání s Rakouskem si ČR vede hůře ve všech oblastech kromě vzdělání.

Výsledky metodiky OECD se částečně liší od výše uvedených dat HDI. Podle OECD dosahuje ČR nejvyšších výsledků v oblasti vzdělání, jež je měřeno podílem dospělých osob ve věku od 25 do 64 let, které dosáhly ekvivalentu středoškolského stupně vzdělání (92 % ve srovnání s průměrem OECD 74 %). Naopak index vzdělání podle HDI ukazuje na relativně nevyvážené výsledky českého vzdělávacího systému, pokud se měří podle průměrných a očekávaných let školní docházky. Výběr indikátoru má zjevně zásadní význam. Na druhou stranu oba přístupy – HDI i OECD – se shodují na relativně slabých výsledcích ČR v oblasti příjmů.

Index lepšího života

Druhým výstupem Iniciativy OECD je Your Better Life Index (YBLI). Slučuje výsledky z výše definovaných jedenácti oblastí blahobytu do jednoho komplexního umělého indikátoru. Jak již bylo zmíněno, agregace je zásadním způsobem závislá na systému vah přisouzených každé jednotlivé oblasti. Graf 6.4 porovnává YBLI s různými použitými systémy vah. Je patrné, že index vykazuje velmi podobné hodnoty pro dva systémy vah: váhy přisouzené skutečnými uživateli na webové aplikaci OECD a rovné váhy přisuzující stejnou relativní důležitost každé z jedenácti oblastí.

Graf 6.4 Your Better Life Index ve středoevropských zemích za použití různých systémů vah v roce 2011

Zdroj: Boarini et al. (2011) v OECD (2013b).

Poznámky: Pro výpočet indexu byly použity tři rozdílné systémy vah: „rovnost domén“ vychází z rovné váhy přisouzené materiálním životním podmínkám a kvalitě života (tj. 1/6 pro tři oblasti zahrnuté v doméně materiálních životních podmínek a 1/16 pro osm oblastí kvality života), „rovnost oblastí“ vychází z rovné váhy pro každou oblast (tedy 1/11), „váhy přisouzené uživateli“ vycházejí z průměrné váhy doposud přisouzené skutečnými uživateli „Your Better Life Index“.

Podle YBLI s rovnými váhami pro jednotlivé oblasti dosáhla ČR v porovnání celkového blahobytu 22. místa mezi třiceti čtyřmi zeměmi OECD a nechala tak za sebou ostatní tři zbývající visegrádské státy, s Polskem na 25. místě, Slovenskem na 28. místě a Maďarskem na 29. místě. Díky všeobecně lepším výsledkům v jednotlivých oblastech si vedly Rakousko a Německo lépe než ČR a dosáhly 14., resp. 16. místa. YBLI bohužel kvůli nedostatkům historických dat neumožňuje sledovat vývoj v čase. K tomuto účelu musí být použity další indikátory blahobytu.

Srovnání indikátorů

Protože všechny výše uvedené indikátory blahobytu staví na různých metodických předpokladech a zaměřují se na různé oblasti blahobytu, není možné je porovnávat přímo. Přesto je ale možné provést nepřímé srovnání umístění zemí v rámci OECD podle různých indikátorů. Uplatnění různých měřítek blahobytu poněkud mění postavení zemí, jak ukazuje tabulka 6.3.

Tabulka 6.3 Pořadí zemí v rámci 34 zemí OECD podle různých indikátorů blahobytu v roce 2012

	HDI	IHDI	LS	YBLI
ČR	25.	14.	22.	23.
Maďarsko	29.	25.	34.	29.
Polsko	30.	28.	28.	25.
Slovensko	28.	22.	27.	28.
Rakousko	17.	12.	9.	14.
Německo	5.	5.	19.	16.

Zdroj: UNDP, OECD.

Obecně jsou tyto změny malé, ale v případě ČR data ukazují, že dosažené výsledky zlepšuje více oblastí nebo subjektivních faktorů zahrnutých v měřítku blahobytu: zatímco podle HDI dosahuje ČR 25. místa, její pozice podle YBLI a také životní spokojenosti (LS) je o něco lepší (23. a 22. místo). To může být spojeno s nižší relativní důležitostí příjmů u dvou později zmíněných indikátorů a vyšším důrazem na mnohorozměrnost a komplexitu blahobytu.

Podobné změny v dosažených výsledcích je možné pozorovat v případě Polska (30. místo podle HDI oproti 25. místu podle YBLI) a Rakouska (17. místo podle HDI oproti 14. místu podle YBLI, a dokonce 9. místu podle LS). Pozice Maďarska a Slovenska je podle HDI a YBLI stejná. Významná a zcela opačná změna byla zaznamenána v případě Německa, které se umístilo velmi dobře podle HDI (5. místo), ale poměrně hůře podle YBLI (16. místo). Příčinou může být odlišná relativní důležitost příjmu, který je v Německu velmi vysoký. Díky

relativně nízké nerovnosti se pozice ČR podstatně zlepšuje, když je hodnocena podle IHDI, na rozdíl od ostatních visegrádských zemí. Celkově data ukazují střední úroveň blahobytu v ČR, která je nižší než v Rakousku a Německu, ale vyšší než v ostatních zemích Visegrádu. Tento obrázek je poměrně robustní na přích různými indikátory.

Udržitelnost

Až doposud se tato kapitola zabývala především současným stavem blahobytu. Přitom současná úroveň je pouze jedním z aspektů celkového blahobytu. V širším pohledu je blahobytnahlížen v dlouhodobém horizontu, to jest ve smyslu udržitelnosti současného blahobytu do budoucnosti. V tomto pojetí model udržitelného rozvoje posledních let úzce souvisí s přístupem rozšiřujícím pojetí blahobytu za ukazatel HDP. Na udržitelnost rozvoje klade důraz mnoho národních i mezinárodních organizací.

OECD ve své Better Life Initiative přistupuje k udržitelnosti jako k jedné z klíčových dimenzí blahobytu, která by měla být sledována a měřena odděleně od současného stavu. OECD definuje udržitelnost skrze kapitálový přístup na základě nezáporné změny klíčových aktiv, která mohou ovlivnit blahobytn v čase a zajistit zachování minimálně stávající úrovně blahobytu do budoucna. Klíčová aktiva se skládají z fyzického, přírodního, lidského a sociálního kapitálu. Zatímco první a částečně i druhý výše zmíněný kapitál je již tradičně pokryt statistickými indikátory, dva poslední zmíněné kapitály představují doposud výzvu pro jakékoliv měření, a dokonce i interpretaci. Z tohoto důvodu jsou práce na konkrétním přehledu indikátorů, který by sledoval stav jednotlivých aktiv a jejich rozložení za účelem zhodnocení udržitelnosti současného rozvoje, stále ve vývoji (pro detail viz OECD 2013b).

Tabulka 6.4 Happy Planet Index a Sustainable Society Index v roce 2012

	„Šťastné roky života“	Ekologická stopa (gha/obyv.)	HPI	HPI pořadí OECD	Lidský blahobytn	Environmentální blahobytn	Ekonomický blahobytn	SSI	SSI pořadí OECD
ČR	54,6	5,3	39,4	27.	8,7	2,8	8,0	5,6	10.
Maďarsko	44,1	3,6	37,4	29.	8,7	3,5	4,7	5,3	17.
Polsko	51,3	3,9	42,6	20.	8,5	3,4	6,1	5,5	12.
Slovensko	52,4	4,7	40,1	26.	8,7	3,8	6,9	6,0	7.
Rakousko	64,3	5,3	47,1	11.	9,2	4,5	7,0	6,6	3.
Německo	60,0	4,6	47,2	10.	9,0	3,4	5,8	5,6	11.

Zdroj: Abdallah et al. (2012), Sustainable Society Foundation.

Existuje však již několik složených indexů kombinujících více oblastí udržitelnosti současného rozvoje. Ty obvykle kladou důraz na environmentální aspekt. V naší studii se zabýváme dvěma z nich detailně: Happy Planet Index (Index šťastné planety – HPI) a Sustainable Society Index (Index udržitelné společnosti – SSI). Jejich skóre spolu s dalšími indikátory jsou uvedeny v tabulce 6.4.

HPI byl uveden organizací New Economic Foundation v roce 2006 jako nástroj měření udržitelnosti blahobytu, který zahrnuje dopad na životní prostředí. Index kombinuje informace o zažívaném blahobytu, naději dožití a ekologické stopě. Jde o měřítko efektivity uvádějící počet „šťastných roků života“ (naděje dožití upravená o zažívaný blahobyť) dosažených na jednotku využití zdrojů. Na základě environmentálního aspektu dosahují lepšího výsledku země s nízkým dopadem na životní prostředí vyjádřeným v ekologické stopě.

Ekologická stopa je měřítkem lidské poptávky po přírodním kapitálu. Měří plochu půdy a vodní plochu potřebnou k udržení spotřebních vzorců země, to jest půdy potřebné k zajištění produkce spotřebovávaných zdrojů a k zajištění zdrojů pro asimilaci vyprodukovaných odpadů. Zahrnuje půdu potřebnou k vyprodukování obnovitelných zdrojů (jídlo, dřevo atd.), plochu pokrytou infrastrukturou a plochu nezbytnou pro absorbování emisí. Zahrnuje i přenesenou hodnotu půdy a emisí z dovozu (Abdallah et al. 2012). Vzorec je následující:

$$HPI = \frac{\text{zažívaný blahobyť} \times \text{naděje dožití}}{\text{ekologická stopa}}$$

ČR dosáhla dobrého výsledku v naději dožití, průměrného výsledku v zažívaném blahobytu, avšak v důsledku poměrně vysoké ekologické stopy se propadla až na 92. místo ve světovém žebříčku (ze 151 zemí) a 27. místo mezi zeměmi OECD (34 zemí). Polsko v pohledu HPI překonalo ČR díky významně nižšímu dopadu na životní prostředí, Německo a Rakousko především díky vyšší naději dožití a zažívanému blahobytu. Podle HPI se tedy blahobyť v ČR zdaleka neblíží udržitelným hodnotám.

Druhý zmíněný index, SSI, vyvinutý organizací Sustainable Society Foundation v roce 2006, poskytuje trochu odlišný obraz. Index je vystaven na 21 indikátorech v osmi kategoriích sloučených do tří oblastí – lidského, environmentálního a ekonomického blahobytu. Informace z těchto tří oblastí jsou ve výsledku sloučeny do jednoho souhrnného indexu. K agregaci výsledku za každý indikátor je použit geometrický průměr, přičemž každý indikátor/kategorie/oblast dostávají stejnou váhu. Výsledné hodnoty SSI a individuální hodnoty pro každý indikátor/kategorii/oblast jsou vyjádřeny na stupnici od 0 do 10 (čím vyšší, tím lepší).

ČR si dle SSI vede mnohem lépe než podle HPI, neboť zaujímá 20. místo ve světovém žebříčku (ze 151 zemí) a 10. místo v žebříčku zemí OECD, přičemž za sebou nechává Německo, Polsko a Maďarsko a těsně i Slovensko. Nejlepšího skóre dosáhlo ze sledovaných zemí Rakousko. ČR má nejhorší výsledky v environmentálním

blahobytu oproti nejlepším výsledkům v ekonomickém blahobytu, což je ve srovnání se silnějšími ekonomikami Německa a Rakouska překvapující. Ekonomický blahobyty v tomto přístupu zahrnuje pět indikátorů: organické zemědělství, čisté úspory, HDP, zaměstnanost a státní dluh. ČR dosáhla dobrého výsledku (více než 8) u všech těchto indikátorů kromě zaměstnanosti, hlavním důvodem celkového výsledku je ovšem velmi nízký státní dluh.

Přestože se celkové hodnocení udržitelnosti podle SSI zdá být v ČR relativně příznivé, rozdíl oproti výsledkům podle přístupu HPI leží především v odlišném důrazu na environmentální blahobyty a oblast příjmu. Obě měřítka ukazují, že kvalita a udržitelnost environmentálního blahobytu má v ČR jasné omezení, avšak rozdílná metodika a také zahrnutí dalších indikátorů mění celkový obraz vyjádřený souhrnným indexem.

6.4 Závěr

Blahobyty představuje komplexní a multidimenzionální fenomén. Při jakémkoliv pokusu o jeho hodnocení je nutné jej nahlížet v jeho složitosti, brát v úvahu mnoho souvisejících oblastí a jejich vztahy. Blahobyty je především individuální jev. Přestože může být agregován pro různé úrovně společnosti, není taková agregace bez problémů. Rozsáhlé vědecké výzkumy a činnost různých mezinárodních organizací usilují o navržení a vytvoření systému, který by se posunul od tradičního přístupu hodnocení blahobytu na základě HDP ke komplexnějšímu pohledu. V naší analýze nahlížíme na blahobyty v ČR z celkové perspektivy. Za použití různých přístupů se snažíme zhodnotit jak současnou situaci, tak její udržitelnost do budoucna.

Mezi použitými přístupy nabízí nekomplexnější pohled na blahobyty OECD. Hlavní slabinou je nedostatek historických dat, který dovoluje pouze krátkodobý pohled. Podle dat OECD patří ČR společně s Německem, Slovenskem a Polskem mezi země se střední úrovní celkového blahobytu. Obecně zde můžeme pozorovat velmi podobný obraz jako v případě sousedního Slovenska. Ve většině oblastí blahobytu ČR skóruje blízko průměru zemí OECD, přičemž nejvyššího umístění bylo dosaženo u vzdělání, životního prostředí, bezpečnosti a rovnováhy mezi prací a soukromým životem. Naopak nejnižších výsledků bylo dosaženo v oblasti bydlení, příjmu a občanské angažovanosti.

Human Development Index (HDI) nabízí trochu rozdílný obrázek. ČR podle tohoto indikátoru opět dosahuje středních hodnot blahobytu, podobně jako Rakousko. Zatímco index vykazoval v letech 2000–2005 pevný rostoucí trend, později se nárůst zpomalil. Po poklesu zaznamenaném v roce 2009 se špatné výsledky české ekonomiky společně se slabým růstem výsledků v oblasti vzdělání a zdraví promítly do pouze nepatrného zvýšení HDI v letech 2010–2012. V ostatních zemích růst pokračoval, a proto nepříznivý vývoj v ČR nemůže být přičítán čistě

světovému ekonomickému útlumu. Oblast vzdělání podle HDI překvapivě ukazuje spíše nerovnoměrný vývoj s několika obdobími zhoršení výsledků ve vzdělání. To je v rozporu s dříve zmíněnými výsledky OECD, které ukazují opačným směrem (i když jen v roce 2012). Je zřejmé, že výběr indikátoru může podstatně změnit celkové hodnocení. Když se od HDI posuneme k indexu odrážejícímu také míru nerovnosti, úroveň blahobytu v ČR v porovnání s ostatními zeměmi výrazně vylepší relativně nízký stupeň nerovnosti a více ji přiblíží západním sousedům, Německu a Rakousku.

Měřítka subjektivní životní spokojenosti řadí ČR opět mezi země se střední úrovní blahobytu. Tato data také ukazují určitý dopad poklesu ekonomiky v roce 2009: životní spokojenost se v letech 2006–2009 snížila a poté se znovu zvýšila v roce 2012. Přestože postrádáme detailní data, podobný vývoj byl zaznamenán i v ostatních zemích OECD.

Přímé srovnání výsledků výše popsaných indikátorů není možné kvůli rozdílným metodikám a pokrytí. Místo toho jsme použili nepřímé srovnání umístění v rámci skupiny zemí OECD podle těchto indikátorů. V případě ČR se ukazuje, že celkové hodnocení se zlepšuje s narůstajícím počtem oblastí nebo subjektivních faktorů zahrnutých do měření, zejména díky omezení významu oblasti příjmů a vyššímu důrazu na komplexnost blahobytu. Všechny indikátory, které neberou v úvahu otázku udržitelnosti, ukazují v ČR střední úroveň blahobytu, nižší než v Rakousku a Německu, ale zároveň vyšší než ve zbývajících visegrádských zemích. Tento obraz se významně nemění při použití různých indikátorů.

Naše analýza ukazuje, že pro jakékoliv hodnocení blahobytu je zásadní výběr indikátorů. V případě udržitelnosti můžeme pozorovat velké rozdíly při hodnocení z pohledu Happy Planet Index (HPI) a Sustainable Society Index (SSI). Ačkoliv se obě perspektivy shodují v tom, že situace ohledně environmentální udržitelnosti je v ČR nepříznivá, důraz na různé oblasti vede ke zcela odlišnému celkovému výsledku: zatímco podle HPI zaujímá ČR neuspokojivé 92. místo ve světovém žebříčku, podle SSI se umístila mnohem lépe, na 20. místě. Tohoto výsledku podle SSI dosáhla ČR díky velmi příznivému ohodnocení ekonomického blahobytu, kde dokonce překonala Německo a Rakousko. Hlavní příčinou tak dobrého výsledku je velmi nízká úroveň státního sluhu, který je zahrnutý v SSI, na rozdíl od ostatních indikátorů blahobytu.

Hodnocení blahobytu poskytuje tvůrcům politik širší perspektivu při navrhování a posuzování jednotlivých politik. Ve srovnání s čistě ekonomickým přístupem založeném na HDP se zdá být vhodnost takto komplexního přístupu nesporná. Mnohorozměrnost blahobytu však ztěžuje vytvoření přesného a unikátního měřítka a jakýkoliv složený index je zásadně závislý na konkrétním nastavení výchozího rámce, který pokrývá výběr vhodných indikátorů nebo metodologické předpoklady (včetně implicitní funkce blahobytu nebo systému vah). Proto je pro jakékoliv hodnocení blahobytu na základě existujících indexů nezbytná opatrnost při jejich interpretaci.

SUBJEKTIVNÍ UKAZATELE BLAHOBYTU A JEJICH SLEDOVÁNÍ

JIŘÍ VEČERNÍK

Jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, vůči dominujícímu ukazateli hrubého domácího produktu (dále HDP) se již několik desetiletí rozvíjí výzkum věnovaný jeho kritice a konstrukci alternativních – či doplňujících – indikátorů, které by lépe vyjadřovaly souhrnnou výkonnost ekonomického a společenského systému. K hospodářskému produktu jsou připojovány další objektivní ukazatele z oblasti vzdělání, zdraví a životního prostředí, poté i měřítka pocítovaného štěstí či spokojenosti. Výzkum se odvíjí v proudech ekonomických, sociologických, psychologických a naposledy i neurobiologických. Snahy překlenout disciplinární rozdíly a vyvážit různé aspekty ve složených ukazatelích se posunují až do konstituování jakési „vědy o blahobytu“ (Layard 2005; Eid, Larsen 2008).

Toto úsilí není jen akademickou záležitostí, nýbrž jde o tvorbu hodnotících kritérií dobré správy společnosti a k nim směřujících politik. Klíčovou otázkou je, zda má být cílem fungování ekonomiky jen materiální blahobyt, nebo zda jde o celkovou spokojenost lidí odvíjející se od různých charakteristik jejich života a širšího společenského kontextu. Jinými slovy, má být ekonomika zacílena na hospodářský růst, anebo na společenský rozvoj? Jakkoli intuitivní volba vždy padne na širší pojetí, moderní společnost je založena na jednoduše měřeném ekonomickém růstu v tak rozsáhlé míře, že si důsledky této volby ani neuvědomujeme. Růst není jen statistickou veličinou, nýbrž tvoří všudypřítomný rámec ekonomických a politických aktivit.

Také politikové ovšem dávají najevo, že jim jde o rozvoj v širším pojetí. Pio-nýrem nového přístupu byla Francie, jejíž prezident Nicolas Sarkozy nechal v roce 2008 ustavit „komisi pro měření ekonomické výkonnosti a sociálního pokroku“, která vypracovala obsáhlou zprávu s doporučeními (CMEPSP 2009). Následovala Velká Británie, kde – na výzvu premiéra země – začal statistický úřad zkoumat souhrnný blahobyť zahrnující i subjektivní indikátory (ONS 2010). Při německém parlamentu již delší dobu pracuje komise „Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität“ sestavená z poslanců a expertů, která zkoumá kvalitativní ukazatele rozvoje. Jak

uvedeme dále, sílící zájem o obohacení indikátorů blahobytu projevují rovněž nadnárodní organizace.

U nás otevřel otázky vztahu „mezi ekonomik a štěstím“ Lubomír Mlčoch (2007). S odkazem na dosavadní literaturu z pomezí ekonomie a psychologie poukázal na problémy jednostranné orientace na hospodářský růst, zvyšování produktivity práce a nakonec i politik podporujících pracovní flexibilitu, mobilitu a překotné zvyšování vzdělanosti bez možností uplatnění dosažené kvalifikace v odpovídajícím zaměstnání. Jak uvedl, neplatí jednoduchá kauzalita od ekonomie ke štěstí, nýbrž spíše platí obrácená optika „ekonomie společnosti“ upřednostňující „relační statky“ a sociální odpovědnost firem. Ekonomický blahobyt pak přichází jako vedlejší produkt budování šťastného života – podobně jako v teorii ordoliberalismu přináší péče o právní stát, hospodářský a sociální řád také vyšší výkonnost.¹

Cílem této kapitoly je – v návaznosti na předchozí – poskytnout přehled hlavních konceptů, přístupů a datových zdrojů a vytvořit tak východiska pro analýzu empirických dat. Kapitola je strukturována následujícím způsobem. Nejprve upozorňujeme na rozvíjející se mnohorozměrné přístupy k individuálnímu a společenskému rozvoji. Poté se věnujeme způsobům zkoumání subjektivního blahobytu a jejich problémům. Dále shrneme dosavadní pokusy vztáhnout k sobě ekonomický růst a lidské štěstí. Nakonec překládáme přehled výzkumů použitelných pro ilustraci vývoje a faktorů subjektivního blahobytu v ČR a jeho srovnání s jinými zeměmi.

7.1 Vícerozměrné pojetí blahobytu

Oproti měření blahobytu příjmy, spotřebou nebo souhrnným produktem přinejmenším od osmdesátých let sílí snaha sledovat jej na základě více indikátorů, a to v rámci takových konceptů, jako jsou „životní podmínky“ (Erikson, Aberg 1987), „kvalita života“ (Campbell, Converse, Rodgers 1976) či „schopnosti“ (Sen 1992). Tyto koncepty jsou používány v souhrnných dokumentech, které od národní úrovně postoupily k mezinárodním zprávám zaštitěným organizacemi Spojených národů (UNDP), Evropskou komisí, nezávislými výzkumnými (např. GESIS) nebo komerčními institucemi (např. Gallup), univerzitními ústavy (např. The Well-Being Institute, Cambridge University či Australian Centre on Quality of Life, Deakin University) a také nevládními think-tanky (např. The New Economics Foundation – NEF). Odkazy na iniciativy, instituce, výzkumy a projekty uvádíme v přílohové části této publikace.

---

¹ Pouze spekulativně se můžeme zamýšlet nad tím, jak výkonná a bohatá mohla naše země být, kdyby ideovým základem transformace byl namísto racionalistické ekonomie hlavního proudu a zhasnutého světla nad privatizací právě ordoliberalismus s jeho prioritou práva a ochrany podnikání proti kartelům a monopolům. Očekávané přiblížení životní úrovně nejvyspělejším zemím Evropy by se nepochybně stalo realitou.

V dosavadních přístupech šlo nejprve o to, obohatit indikaci ekonomického růstu a překonat slabiny ukazatele HDP jeho doplněním ve směru orientace na dlouhodobou udržitelnost. William Nordhaus a James Tobin již v roce 1973 vyvinuli Measure of Economic Welfare s důrazem na kapitálovou udržitelnost, v roce 1989 Herman Daly, John Cobb a Clifford Cobb formulovali Index of Sustainable Economic Welfare, v němž je HDP doplněn indikací sociálních a ekologických dopadů ekonomického růstu. Jiným příkladem je Adjusted Net Saving, který bere rovněž v úvahu snižování celkového bohatství vyčerpáváním zdrojů a zatěžováním životního prostředí a z druhé strany pozitivní korektiv rostoucí vzdělanosti.

Jistým mezníkem v ohledu mezinárodního srovnávání blahobytu byl Human Development Index (HDI) konstruovaný UNDP, který k obvyklým ekonomickým ukazatelům připojil úroveň vzdělání a délku života, později pak ještě genderovou dimenzi v konstrukci Gender Empowerment Index (GEI). Jakkoli uplatnění širšího pohledu znamenalo nepochybný pokrok, také HDI byl záhy vystaven kritice z různých stran. Hlavní argumenty shrnul Ruut Veenhoven (1996), který poukázal na problémy týkající se omezeného počtu zvolených indikátorů, jejich problematického výběru, nejasného vážení, směšování prostředků s cíli, a také chybějícího odlišení kvality života společnosti a „ve společnosti“.

Protože syntéza několika ukazatelů do jednoho souhrnného vede vždy k redukci informace, souběžně se rozvíjely vícerozměrné přístupy zahrnující několik indikátorů anebo i jejich sad. Kolébkou těchto přístupů byla Skandinávie a jejich pionýrem Erik Allardt (1976), který do širokého spektra indikátorů kvality života zahrnul příjmy, bydlení, politickou podporu, sociální vztahy a další charakteristiky, které lokalizoval v matici vyznačené dimenzemi „having“, „loving“ and „being“. Vedle ukazatelově hojně sady životních podmínek navrhl sledovat také životní výsledky v podobě „možnosti dělat zajímavé věci“ a nakonec i celkové životní spokojenosti. Od něho se pak odvinuly další přístupy a aplikace.

Významnou kategorií uvažování výzkumníků se staly základní potřeby, což je ovšem kategorie v samém jádru problematická. Pokud se totiž do jejich okruhu zahrne vše, co odvrací sociální vyloučení a umožňuje aktivní začlenění do společnosti, pak musí obsáhnout také vzdělání a pracovní kvalifikaci, zdraví, přístup k veřejným statkům a možnost občanské participace. Pokud bychom ještě přidali kategorii „capabilities“ v pojetí Amartye Sena a dalších (zahrnujících svobodu, příležitosti a šance uplatnění), pak se význam uvedených dimenzí dále posílí.

Jak jsme zmínili v úvodu, významným podnětem výzkumu v oblasti vícerozměrných přístupů ke sledování blahobytu byla „Sarkozyho zpráva“ připravená komisí odborníků pod vedením Josepha E. Stiglitze, Amartye Sena a Jean-Paula Fitoussiho. Ta doporučila zajímat se spíše o spotřebu než o produkci, spolu s příjmy a spotřebou sledovat také majetek, zdůraznit optiku domácností, věnovat více pozornosti rozdělování příjmů a bohatství, a také obohatit příjmové indikátory o netržní aktivity. „Hédonické zkušenosti“ a další subjektivní aspekty kvality života by měly být závazně zjišťovány ve velkých statistických šetřeních (CMEPSP 2009: 16).

Po dvou letech od vydání této zprávy uvedl generální sekretář OECD Angel Gurría, že je dnes ještě zřejmější, že ekonomický růst je třeba obnovit „v jině než předtím obvyklé“ podobě, totiž v propojení se sociálním pokrokem v širším smyslu slova.² V těchto intencích odstartoval globální projekt *Measuring the Progress of Societies*, v jehož rámci se mj. shromažďují data k *Your Better Life Index* (OECD 2011b). Aktivní jsou ovšem i další mezinárodní instituce. Evropská komise hodlá „jít za HDP“ v měření pokroku (EC 2009), instituce OSN zamýšlejí rozvíjet bhútánskou iniciativu „hrubého národního štěstí“.

Přes sílící kritiku a množící se alternativy se však faktická role HDP jako univerzálního ukazatele ekonomické výkonnosti příliš nemění. Pochopitelným důvodem je potřeba jednotného a relativně jednoduchého měřítka pro různé sektory hospodářství i pro interakci ekonomiky a politiky. Pokud jde o souhrnné ukazatele subjektivního blahobytu, na rozdíl od HDP je zatím velmi daleko k obecné konvenci. V konceptuální rovině záleží na akcentovaných aspektech podle výchozí disciplíny a mnohdy ryze autorského pojetí. Výsledky zjišťování jsou velmi závislé na kvalitě výzkumu, často jen jednoho typu, bez kontrolních nástrojů a zpětných vazeb.

7.2 Koncepty štěstí a spokojenosti

Koncepty subjektivního blahobytu jsou výzvou ekonomické ortodoxii (neoklasické teorii), která programově odmítá hledat společného jmenovatele blahobytu, neboť podle ní je každý subjekt sám měřítkem naplnění preferencí k maximalizaci vlastního užítku. Lidé se rozhodují a svým jednáním dávají najevo své preference.³ Alternativní přístupy – tzv. ekonomická heterodoxie – však považují za lepší sledovat „zažitý užitek“ (experienced utility), kterému jsou blíže sdělení lidí o jejich osobním štěstí či spokojenosti (Di Tella, MacCulloch, Oswald 2003).

Indikátory subjektivního blahobytu jsou v jistém smyslu opakem programově objektivní, rigorózní a přímočaré – nicméně nutně dílčí – konstrukce HDP. Zatímco měření HDP a na něm založeného ekonomického růstu vzbuzuje spíše jen „technické“ – jakkoli značné – problémy, subjektivní indikátory jsou naopak zahlceny otázkami substantivního charakteru. Je tomu tak kvůli velkému počtu možných dimenzí a obsahů, které se mísí v rozmanitých a pohyblivých poměrech na úrovni individuů, rodin, sociálních skupin, zemí, či dokonce širších – kulturních, etnických, civilizačních – společností.

Empirický výzkum subjektivního blahobytu je sycen daty sociologických šetření, v nichž jsou kladeny jednoduché přímé otázky na osobní štěstí či spokojenost, s různými škálami odpovědí. Nejčastěji jsou dotázaným nabízeny čtyři slovní varianty odpovědí (například v pravidelných výzkumech Eurobarometru) ane-

2 www.oecd.org/document/9/0,3746,en_21571361_44315115_48863817_1_1_1_1,00.html

3 K teoretickému pojetí preferencí v ekonomii viz blíže Vojáček 2011.

bo deseti- či jedenáctibodová škála jako ve výzkumech European Quality of Life Survey (EQLS) a European Social Survey (ESS). V dotaznících výzkumů European Values Study (EVS) jsou kladeny obě otázky: otázka po štěstí ve čtyřech variantách a otázka po spokojenosti se životem s nabídkou žebříčku od jedné do deseti.

Otázky po štěstí a spokojenosti spolu samozřejmě souvisí a korelace mezi odpověďmi je tudíž silná. Lze mít za to, že zatímco spokojenost lépe odráží objektivní životní podmínky, do odpovědí po osobním štěstí více intervenují emoce. Mezinárodní porovnání ukázalo, že odpovědi na otázku po štěstí poskytují příznivější obraz situace než dotazy na spokojenost, přičemž čím nižší je materiální úroveň země, tím je rozdíl mezi zjištěnými hladinami obou indikátorů větší (Eurofound 2009: 27). Angus Deaton považuje hodnocení podmínek života za mnohem citlivější vůči situačnímu a dotazovacímu kontextu než hédonická stanoviska. Například je-li dotaz na spokojenost se životem položen po otázkách na politickou situaci, hodnocení je horší.⁴

Použití takovýchto jednoduchých otázek je vystaveno kritice upozorňující na nízkou spolehlivost odpovědí právě vzhledem ke kontextu, v němž jsou kladeny (Graham 2009; Bok 2010). Nicméně ať takovou souhrnnou otázku položíme v jakémkoli kontextu, jde stále o ukazatel velmi mlhavý. Její smysl si totiž každý dotazovaný může vyložit jinak a do odpovědi vložit odlišnou směs hodnocení a pocitů, v různé míře závislých na osobnostních rysech či na okamžité náladě v době dotazování. Termín dotazu rovněž hraje značnou roli, zejména v mezinárodním srovnání. Například zatímco v angličtině je slovo „happy“ běžným konverzačním termínem, v českém překladu zní poněkud nadneseně.

V této souvislosti se často připomínají slova Karla Čapka, který postavil do kontrastu Angličany a Čechy – zatímco první odpovídají na otázku „jak se máte“ vždy pozitivně, pro našince je výzvou k dlouhému výčtu stížností. V odborné terminologii jde o tzv. „positivity bias“ či „desirability bias“ související s kulturou země – v západních zemích „být šťastný“ patří k sociálním normám. Piet Ouweneel a Ruut Veenhoven (1991) na základě testu konzistence různých otázek v mezinárodním a historickém srovnání však vliv uvedeného zkreslení odmítli s tím, že pocítované štěstí úzce souvisí se životními podmínkami a že rozdíly jsou tudíž vysvětlitelné především ekonomickou prosperitou, sociální jistotou, politickou svobodou a rovností – takové tvrzení však více odpovídá termínu „spokojenost“.

Oproti tomu Daniel Kahneman a Alan B. Krueger (2006: 22) uznávají problém kulturních a jazykových odlišností v chápání otázky po štěstí a navrhují obrátit optiku dotazování. Jimi konstruovaný U-index (od „unpleasant“ či „undesirable“) je založen na sdělení podílu situací, v nichž převažovaly negativní emoce. Autoři se domnívají, že „politikové spíše přijmou myšlenku minimalizace strádání než maximalizace mlhavého konceptu štěstí“. Důvodem takového řešení je podle nich – na rozdíl od výše uvedených autorů – přesvědčení, že subjektivní hodno-

4 www.oecd.org/dataoecd/36/61/48919745.pdf

cení je podmíněno mnohem více osobnostními rysy než životními okolnostmi. K tomu ostatně docházejí i další badatelé akcentující psychologické aspekty štěstí (Lucas 2007; Diener, Biswas-Diener 2008).

O něco složitějším, přitom ale spolehlivějším postupem je rozložit „souhrnnou spokojenost“ do hodnocení různých oblastí života, resp. poskládat finální ukazatel z několika dílčích. Nejčastěji se používá složená škála *Satisfaction With Life Scale* (SWLS), kterou se svými spolupracovníky vyvinul psycholog Ed Diener (Diener et al. 1985). Dotázaní podle ní hodnotí na sedmibodové stupnici pět výroků o shodě způsobu života s ideálem, o podmínkách života, spokojenosti apod. Složitější *Personal Wellbeing Index* (PWI) vytvořili vědci soustředění v Australian Centre on Quality of Life. Na desetibodové stupnici se hodnotí osm oblastí od životních podmínek a zdraví až po pocit začlenění do komunity a duchovní život (Cummins et al. 2009).

Žádoucího cíle lze ovšem dosáhnout i nepřímo, totiž ptát se nikoli na pocítovanou spokojenost, nýbrž na její různé projevy ovlivňující „dobré fungování“ člověka. Anebo se lze naopak ptát na projevy stresu, ztráty životního elánu, na různé zdravotní či duševní problémy, které brání člověku v kvalitním životě a hodnotných aktivitách. Takový pokus byl učiněn ve třetí vlně ESS (v níž však ČR výjimečně absentovala). Teoretickým pozadím byla kombinace „hědonického“ – čistě privátního – přístupu v otázkách po spokojenosti s „eudaimonickým“ – tj. do společnosti otevřenějším – pojetím, které zahrnuje rovněž kompetence, svobodu v rozhodování a příležitosti sloužící k uplatnění schopností člověka v aristotelovském pojetí (Huppert et al. 2009).

Nelze očekávat, že by bylo možné dosáhnout obecné konvence v oblasti subjektivních ukazatelů tak jako u HDP – variant zůstane mnoho a diskuze nebude nikdy uzavřena. Odpovědi na otázky po štěstí či spokojenosti zůstanou provždy trochu tajemnou skříňkou, kterou nebude zřejmě nikdy možné zcela zevrubně prozkoumat. Lze do ní pouze nahlédnout, a to tak, že budeme hledat souvislosti s ekonomickými a sociálními charakteristikami země, regionu, jednotlivce či rodiny. V tomto ohledu doposud zůstává nejlivnějším ekonomický výzkum na makroúrovni, který k sobě vztahuje hospodářský produkt a spokojenost na úrovni států. Ten se však stále více propojuje se socioekonomickým výzkumem na mikroúrovni, sledujícím vztah subjektivního blahobytu s příjmy a dalšími materiálními podmínkami života osob a domácností.

7.3 HDP, příjmy a subjektivní blahobyty

Empirický výzkum subjektivního blahobytu byl nastartován zjištěním, že zvyšující se příjem není nutně spojen s rostoucím pocitem štěstí.⁵ Formuloval je Ri-

5 Tak jako většina citovaných autorů, v dalším obecně metodologickém textu nerozlišujeme striktně mezi kategoriemi štěstí, spokojenosti a subjektivního blahobytu. Činíme tak ale všude, kde se opíráme o konkrétní otázky v empirických výzkumech a na nich založené proměnné pro analýzu.

chard A. Easterlin (1974), který na základě korelace mezi HDP a úrovní deklarovaného štěstí podle postojových výzkumů dovedl, že sice platí, že v jedné zemi jsou bohatší lidé spokojenější než chudší, avšak že stejná úměra neplatí pro rozdíl mezi bohatšími a chudšími zeměmi. Souvislosti změn obou veličin v čase ukázaly, že s ekonomickou úrovní země neroste míra štěstí a stejně tak ani v osobní situaci neroste štěstí úměrně zvyšujícímu se příjmu. Obdobné byly ostatně poznatky z poválečného boomu vyspělých zemí – růstu příjmů a bohatství neodpovídalo zvýšení spokojenosti.

Pro vysvětlení se nabízí vícestranný – genetický, sociální, kulturní a environmentální – podklad spokojenosti a její výrazně relativní charakter. Obvyklým vysvětlením je „hédonický žentour“: s příjmem rostou spotřební aspirace, takže po nasycení základních potřeb jde o příjem relativní, nikoli absolutní. Jak dávno zjistil James Duesenberry (1952), spotřebitel posuzuje svůj užitek ve vztahu ke spotřebě jiných lidí. V kritice uvedeného konceptu však Ed Diener, Richard Lucas a Christie Napa Scollon (2009) uvedli, že lidé nemají jediný bod uspokojení (set point), nýbrž že jich mohou mít v závislosti na osobní povaze více a v širším rozmezí, přičemž uvedené body jsou navíc proměnlivé v čase podle okolností a životních cílů.

„Easterlinův paradox“ se stal předmětem mnohých kritik a revizí. Proti němu se vymezili například Rafael Di Tella, Robert J. MacCulloch a Andrew J. Oswald (2003), kteří ve své „makroekonomii štěstí“ prokázali silný vliv ekonomických veličin na spokojenost. Zjištěné efekty byly přitom monotónní a měly v jednotlivých zemích obdobnou strukturu. Výpočty na datech amerického General Social Survey a evropského Eurobarometru pokrývajících období od sedmdesátých do devadesátých let ukázaly, že ukazatele štěstí citlivě reagovaly na změny v HDP, a to i po kontrole statusem dotázaných, charakteristikami zemí a vývojových trendů. Ekonomické recese ovšem způsobovaly značné psychické ztráty, které přesahovaly poklesy HDP, týkaly se však hlavně nezaměstnaných.

Vyvstávají otázky, zda uvedený dynamický vztah (resp. absenci závislosti) není třeba desagregovat podle hladiny příjmů či ekonomické vyspělosti země. Není tomu tak, že míra spokojenosti roste jen do jistého stupně hospodářské úrovně a pak už stagnuje? Co když zvýšení příjmu působí na spokojenost jen na nízké úrovni a nikoli už při vyšším příjmu, s ohledem na snižování mezní užitečnosti peněz? Necháme-li stranou dynamiku vztahu a myslíme pouze na statickou asociaci, otázkou je zase jeho přímočarost či zprostředkovanost, tj. zda je větší spokojenost přímým důsledkem vyšší kupní síly domácností, anebo je dána lepší dostupností veřejných statků a služeb, lepší šancí na sociální vzestup a dalšími příznivými okolnostmi života v bohatší společnosti.

V pozdějších kritikách, založených již na daleko větším množství dat, byly mnohé z těchto pochybností vyvráceny. Betsey Stevenson a Justin Wolfers (2008: 36) poukázali na omezenost Easterlinových datových zdrojů s tím, že „absence evidence nesmí být zaměňována za evidenci absence“. Na základě dlouhodobých

dat za mnoho zemí ukázali, že existuje jasná pozitivní vazba mezi výší HDP na obyvatele a subjektivním blahobytem, přičemž se neobjevuje žádný bod nasycení, za nímž by už s dalším růstem ekonomické výkonnosti nerostl i pocit štěstí. Stejný vztah podle nich platí v rámci zemí, pokud jde o vazbu mezi osobním příjmem a spokojeností. Podle autorů je důležitá absolutní výše příjmu, přičemž relativní příjem má pouze omezený význam.

Nicméně ani výjimky z pravidla nejsou podle těchto autorů řídké, což se ukázalo v případě vývoje ukazatelů v USA. Dlouhé období hospodářského růstu v této zemi nepřineslo žádný výraznější přírůstek spokojenosti, naopak, u žen se pocit šťastného života dokonce snížil. Dodejme, že v tomto případě se do výzkumů mohla promítnout sílicí pozornost věnovaná genderové dimenzi společenského uplatnění, tedy změna obecného kontextu vnímání reality. Oproti tomu v Evropě v úspěšných dekadách ekonomického růstu hladina spokojenosti stoupala a zejména tomu bylo v Japonsku (Stevenson, Wolfers 2008: 69).

Škály používané pro měření spokojenosti většinou představují jednoduté kontinuum od negativa k pozitivu či naopak. Poznatky z psychologického i ekonomického výzkumu však naznačují, že to nemusí odpovídat realitě, že totiž spokojenost a nespokojenost nejsou extrémními polohami stejného jevu, nýbrž jde o dvě odlišné optiky, které je záhodno měřit odděleně. Jak ukázali Stefan Boes a Rainer Winkelmann (2009) na výpovědích založených na německém socioekonomickém panelu (SOEP) za léta 1984–2004, efekt příjmu je v podstatě asymetrický, neboť zatímco dopad jeho zvýšení na růst spokojenosti je malý, vliv na redukci nespokojenosti může být velký. V tomto duchu ostatně postupovali autoři výše zmíněného U-indexu.

Analýzy vztahu štěstí a peněz na makroúrovni zemí či regionů mají ovšem jeden společný metodologický problém. Propojení objektivních a subjektivních indikátorů se provádí kompilací dat z různých zdrojů, tj. měřítek hospodářské výkonnosti či příjmové úrovně zemí na straně jedné a zprůměrovaných údajů ze sociologických výzkumů týkajících se míry pocíťovaného štěstí či spokojenosti na straně druhé. Oba typy ukazatelů jsou kvantitativně (z hlediska pokrytí populace) i kvalitativně (z hlediska spolehlivosti informace) nesouměřitelné. Jakkoli propočty HDP či příjmů obyvatelstva nejsou bez problémů, jejich „statistický status“ je nepochybně vyšší, než tomu je v případě ryze subjektivních indikátorů sbíraných na malých souborech dotázaných.

Korelace mezi příjmy a spokojeností na úrovni zemí sice vypadají přesvědčivě, jsou však poněkud ošidné. I když zjišťujeme silnou pozitivní vazbu, nemůžeme říci nic o tom, jaký díl z variance subjektivního ukazatele připadá na hospodářskou výkonnost a kolik vyčerpávají samotné příjmy domácností. Nevíme tudíž, jaký vliv máme přičíst širším okolnostem života ve vyspělejší společnosti, jako je výkonnost státní správy, životní prostředí, bezpečí a sociální rovnost. Jde tedy také o veřejné statky, jejichž nabídka s HDP souvisí, není však automaticky dána jeho velikostí, neboť záleží také na rozdělení produktu. Významný vliv

na (ne)spokojenost má pak míra sociální nerovnosti v příležitostech a nakonec i ve výsledcích.

Pokud jde o analýzy vztahu objektivních a subjektivních indikátorů na mikroúrovni domácností či jedinců, problém spočívá v malé velikosti sociologických výzkumů a užším okruhu zachycených životních okolností a podmínek, než by bylo potřebné pro identifikaci všech důležitých souvislostí. Na jejich základě ale zase můžeme zjišťovat specifický dopad individuálních a rodinných charakteristik na spokojenost. Data sociologických výzkumů používají také ekonomové, kteří je navíc kombinují s indikátory kontextu. Některé takové analýzy byly provedeny i pro zjištění vlivu transformace na subjektivní blahobyty. Výsledky nejsou jednoznačné s ohledem na různost zachycených časových období a zemí i datových zdrojů.

Například Carola Grün a Stephan Klasen (2005) zjistili velmi negativní dopad patnácti let transformace na spokojenost lidí a očekávají zlepšení situace až ve vzdálené budoucnosti. Peter Sanfey a Utku Teksoz (2007) na základě analýzy dat za 12 tranzitivních zemí v období 1990–2002 však konstatovali ve většině z nich návrat k původní hladině spokojenosti. Uvedení autoři však zmiňují obecné zlepšení týkající se občanských a politických svobod. Richard A. Easterlin (2008) zjistil propad spokojenosti na počátku transformace a vzestup v pozdější fázi, který ale nebyl souměřitelný se zvýšením HDP. Stefano Bartolini, Małgorzata Mikucka a Francesco Sarracino (2012) prokázali velký význam růstu HDP pro spokojenost lidí v tranzitivních zemích v krátkodobém horizontu, zatímco ve střednědobém horizontu má pro spokojenost nemensší význam sociální kapitál a důvěra.

7.4 Česká data pro analýzu a komparaci

Pokud jde o míru datového pokrytí naší společnosti z hlediska „vícerozměrného blahobytu“, nedosahuje zdaleka úrovně vyspělých západních zemí. Statistické nebo jiné vládní či s vládou spojené úřady v nich produkují souhrnné analýzy o stavu společnosti z různých objektivních i subjektivních hledisek. Za příklad mohou sloužit *Données sociales* ve Francii, *Social Trends* ve Velké Británii, *Datenreport* v Německu, *Social and Cultural Report* v Nizozemsku, *Sozialbericht* v Rakousku nebo *Barómetro Social* ve Španělsku. Ze středoevropských zemí zpracovával zprávy o společnosti v letech 1995–2010 slovenský Inštitút pre verejné otázky a od roku 1990 nepravidelně též maďarská výzkumná instituce TÁRKI.

„Sociální zprávy“ monitorující stav a dynamiku společnosti byly u nás ojediněle suplovány akademickou sférou. V letech 1996–1998 řešili pracovníci Sociologického ústavu AV ČR, Masarykovy univerzity a dalších institucí projekt s názvem *Sociální trendy*, který vyústil v syntetizující studii (Večerník ed. 1998). Výjimečným počinem bylo autorské dílo Iva Možného (2002) shrnující „nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života“. O jisté syntézy v sociálně-ekonomické oblasti se rovněž pokusil autor této kapitoly (Večerník 1996, 1998a, 2009). Zde můžeme

rovněž odkázat na některé starší přehledy iniciativ, dokumentů a výzkumů (Večerník 2001b; Krejčí 2006).

V ČR rovněž neexistuje tradice vládních zpráv o stavu společnosti, byť k některým náběhům i v tomto ohledu v minulosti došlo. Na počátku roku 1999 publikovala sociálnědemokratická vláda „Zprávu o stavu české společnosti“, což byl však analyticky nepříliš hluboký dokument zaměřený hlavně na kritiku politik uplatňovaných předchozími vládami. V letech 1999–2003 působila Rada vlády pro sociální a ekonomickou strategii, jejíž činnost zčásti pokračuje v aktivitách Centra pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy – CESES (Potůček et al. 2005; Potůček, Mašková et al. 2009).

Pokud jde o empirický výzkum samotného subjektivního blahobytu, první dotaz na osobní štěstí byl u nás položen v rámci *World Values Survey* (WVS) v září 1990 a poté v rámci *European Values Study* (EVS) v polovině roku 1991. Další výzkumy EVS byly u nás provedeny v letech 1999 a 2008. Za celé období 1991–2008 se podíl „velmi šťastných“ dotázaných zdvojnásobil (ze 7 % na 15 %), podíl „celkem šťastných“ zůstal stejný (71 %), podíl „ne moc šťastných“ lidí poklesl z 19 % na 13 % a podíl „vůbec ne šťastných“ lidí zůstal na nepatrných 2 % (Hodnoty a postoje 2009). Na rozdíl od ostatních tranzitivních zemí byla u nás jako příznivější vnímána devadesátá léta než období po roce 2000.⁶

V roce 1991 byl rovněž sebrán první dotazník výzkumné řady *New Europe Barometer* (NEB) Surveys organizované Christianem Haerpferem a Richardem Rosem. Empirická šetření zahrnuje řadu států střední a východní Evropy, včetně zemí bývalého SSSR. Za velmi šťastné se tehdy z českých zemí označilo 57 % dotázaných (na třibodové stupnici), což bylo daleko nejvíce z „nových demokracií“ (Rose, Mishler, Haerpfer 1998). Bohužel v dalších výzkumech této řady se již uvedená otázka neobjevila, opakoval se pouze dotaz na ekonomickou situaci domácnosti, kterého Bernd Hayo a Wolfgang Seifert (2002) využili pro zjištění výrazného rozdílu mezi objektivními a subjektivními indikátory v raném období transformace.

Na rozdíl od devadesátých let, za která jsou zachyceny pouze krajní body, za období po roce 2000 je nabídka výzkumů hojná. Otázka na životní spokojenost (v sedmibodové stupnici) byla položena v modulu ISSP „Rodina a měnící se gender role“ realizovaném v letech 2002–2003 ve 30 zemích světa. Ze srovnání vyšla ČR nejlépe z tranzitivních zemí (před Bulharskem, Maďarskem, Polskem, Litvou a Slovenskem), avšak dopadla hůře než všechny západní země.

V letech 2003, 2007 a 2011/12 provedla agentura EU Eurofound výzkumy *European Quality of Life Survey* (EQLS) obsahující též oddělené dotazy na štěstí a spokojenost v desetibodové škále. ČR se v roce 2007 umístila na průměru EU-27 v prvním ukazateli a mírně pod průměrem ve druhém ukazateli (Eurofound 2009). A konečně Evropská banka pro obnovu a rozvoj (EBRD) provedla v letech 2006

6 Kategorii „tranzitivní země“ používáme stejně jako citovaní autoři v technickém, nikoli hodnotícím smyslu, tedy pro označení zemí vyšlých z komunistického systému, bez zřetele k míře završení změn v přeměně ekonomického a politického systému.

a 2010 šetření *Life in Transition* (LIT) ve 30 tranzitivních a několika vyspělých zemích, která sledovala životní spokojenost na desetibodové škále a optimismus založený na souhlasu s výrokem „Děti přicházející dnes na svět budou mít lepší život než moje generace“. ČR se v obou (souvisejících) ukazatelích umístila poblíž komparativních vyspělých zemích (EBDR 2011).

Tabulka 7.1 Subjektivní blahobyt v ČR v letech 1991–2015 (průměrná skóre)

Rok	Původní stupnice odpovědi				Odpovědi přepočtené na škálu 0–10			
	EVS 1–4	EQLS 1–10	ESS 0–10	Eurobarometer 1–4	EVS	EQLS	ESS	Eurobarometer
1991	2,81				6,01			
~								
1999	2,96				6,33			
2000								
2001				2,84				6,12
2002			6,45	2,84			6,45	6,11
2003		7,21		2,73		6,90		5,82
2004			6,54	2,82			6,54	6,01
2005				2,92				6,30
2006				2,93				6,31
2007		7,50		2,94		7,22		6,32
2008	3,01		6,85	2,93	6,44		6,85	6,31
2009				2,94				6,31
2010			6,40	2,87			6,40	6,15
2011				2,90				6,23
2012			6,67	2,84			6,67	6,06
2013				2,91				6,25
2014			6,70	3,06			6,70	6,43
2015				2,96				6,41

Zdroje: R. Veenhoven, *World Database of Happiness, collection Happiness in Nations, Nation Report Czech Republic (CZ), poslední náhled 5.7.2016*; *European Values Study (vlastní dopočty)*.

Formulace otázek:

European Values Study (EVS): Když zvážíte všechny okolnosti, řekl(a) byste, že jste 1. velmi šťastný/á, 2. celkem šťastný/á, 3. ne moc šťastný/á, 4. vůbec ne šťastný/á.

European Quality of Life Survey (EQLS): Když zvážíte všechny okolnosti, jak byste řekl, že jste šťastný? 1. velmi nešťastný(á) .. 10 velmi šťastný.

European Social Survey (ESS): Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jak byste řekl(a), že jste šťastný(á)? 0. zcela nešťastný(á) .. 10 zcela šťastný.

Eurobarometer: Řekl(a) byste, že jste celkově se svým životem 1. velmi spokojen(a), 2. spíše spokojen(a), 3. spíše nespokojen(a) nebo 4. velmi nespokojen(a)?

Nejsouvislejší řadu otázek po celkové spokojenosti se životem poskytují šetření *Eurobarometeru* na čtyřbodové stupnici. Informace za ČR však počínají až rokem 2001, kdy byla spolu s dalšími zeměmi do výzkumů zařazena jako přistupující stát EU. Data za poslední dekádu neukazují žádný výraznější trend, naopak výsledky za rok 2001 a rok 2011 si jsou velice podobné, a to po výkyvu směrem k větší spokojenosti v letech 2005–2008: v roce 2001 bylo velmi spokojených 13 % (v roce 2011 12 %), spíše spokojených 61 % (69 %), spíše nespokojených 21 % (16 %) a velmi nespokojených 4 % dotázaných (3 %).

Data o spokojenosti jsou sbírána na výběrových souborech zpravidla nepřesahujících 1 500 dotázaných. I s přihlédnutím k různé formulaci otázek a počtu kategorií není překvapující, že se výsledky v letech, kdy můžeme porovnávat různé výzkumy, liší (viz Tabulka 7.1). Za ČR dávají nejprůzračnější obraz data EQLS, naopak nejméně příznivé výsledky vycházejí z průzkumů *Eurobarometeru*. Hodnoty spokojenosti zjištěné těmito průzkumy jsou však v jiných zemích v porovnání s obdobnými daty ještě více podceněné, takže naše země vychází v obrazu *Eurobarometeru* lépe než z jiných srovnání. V posledním z těchto průzkumů (provedeném v listopadu 2011) se s podílem 78 % spokojených dotázaných dostala o tři procentní body nad průměr EU-27 (*Eurobarometer* 2011).

Pokud jde o souvislost mezi prosperitou země a hodnocením osobní situace, ta jistě existuje, je ale zprostředkovaná, zpožděná a diferencovaná. Porovnávalme-li vývoj relativní koupěschopnosti (podle Eurostatu) a spokojenosti (podle *Eurobarometeru*) v letech 2000–2010 ve středoevropských zemích, zjišťujeme velmi pestrý obraz. V ČR rostl relativní příjem i – byť o něco pomaleji – spokojenost; v Maďarsku se příjmový růst, který nastal na počátku nového století, v úrovni spokojenosti nijak neprojevil; v Polsku stouply příjmy výrazně až v posledních letech, spokojenost však narůstala průběžně, byť mnohem slaběji; na Slovensku tomu bylo podobně, avšak oba ukazatele rostly po celé období, jen s mnohem větším „opozděním“ spokojenosti za příjmy, než tomu bylo v Polsku.

Porovnání úrovně HDP a spokojenosti v evropských zemích ukazuje zřetelnou souvislost obou ukazatelů, současně však i jejich rozvolněnost. Zatímco ČR patří k zemím, v nichž spokojenost nejvíce „odpovídá“ úrovni HDP, v Bulharsku či Francii je hluboko pod ní, a naopak v Polsku, Finsku či Dánsku nad ní. Protiklad „šťastného“ Dánska a „nespokojeného“ Francie nasvědčuje tomu, že častý argument o sociálním státu (lidé jsou spokojenější v zemích, kde se více přerozděluje a poskytuje více veřejných statků) nepřináší dostatečné vysvětlení. Sporný je i argument o sociální nerovnosti, která podle některých stlačuje hladinu spokojenosti (Alesina, Di Tella, MacCulloch 2004), podle jiných však nemá žádný jednoznačný vliv (Berg, Veenhoven 2011). Na jednotlivé země zjevně neplatí stejný metr. V případě Polska či Španělska může na spokojenost pozitivně působit náboženská orientace, v případě Bulharska lze odkázat na negativní vliv aktuální společenské situace.

V každém případě platí, že i když spokojenost s výší HDP či příjmů lineárně stoupá, efekty těchto veličin jsou slabé. Příjem sice je nejvýznamnějším faktorem spokojenosti z objektivních charakteristik domácností, podíl jím vysvětlené variance však v evropských zemích jen výjimečně přesahuje 5 %, přičemž variance vysvětlená všemi běžnými rysy jedinců (pohlaví, věk, vzdělání, ekonomický a rodinný status, příjem) nikde nepřesahuje 20 %. Jakmile ale do analýzy zahrneme také subjektivní ukazatele (spokojenost se zdravím, prací a rodinou), schopnost vysvětlení spokojenosti ukazatele se pronikavě zvyšuje. Jde o pochopitelný výsledek, uvedený postup však není korektní s ohledem na endogenní povahu takových „vysvětlujících faktorů“ vůči celkové spokojenosti – štěstí je být zdravý, mít dobrou práci a spokojenou rodinu.

7.5 Závěr

Britský zakladatel utilitarismu Jeremy Bentham formuloval úkol zákonodárců a vládců jako „prosazování štěstí pro největší počet lidí“ – každé jednání, které tento princip sleduje, je správné a dobré, a navíc i měřitelné jím navrženým „felicific calculus“. Benthamova etika ovšem zahrnovala také prozíravost, poctivost a dobročinnost (prudence, probity, beneficence), což jsou hodnoty u dnešních „utilitaristických“ politiků těžko dohledatelné. Možnosti empirické indikace spokojenosti od Benthamových dob expandovaly, jím ražené hodnoty však v soudobé politice mnoho uplatnění nezískávají.

Badatelé v oblasti štěstí vycházejí politikům vstříc a ukazují jim důvody využití subjektivních ukazatelů. Pro odborné dokumenty iniciované vládami či mezinárodními organizacemi ovšem vesměs platí to, co konstatoval Heinz-Herbert Noll (2011: 116) ve svém komentáři k „Sarkozyho zprávě“ – že totiž sice nepřinášejí nic nového z hlediska poznávacího (a už vůbec nedávají odpověď na vyslovené otázky), nicméně že zvyšují autoritu a dosah debaty o sledování blahobytu, čímž razí cestu k postupnému uplatnění získaných poznatků při rozhodování o další budoucnosti naší společnosti. Zatímco snahy o „utváření štěstí občanů“ politikou jsou utopickými ideologiemi (jež mohou případně sytit nebezpečné experimenty), úsilí o širší zachycení podmínek lidského života, včetně subjektivní percepce a vnitřního potenciálu aktivit, má svůj význam.

Jak zdůraznili Ed Diener, Richard Lucas, Ulrich Schimmack a John Helliwell (2009), obsahově bohatší „národní účty“ mohou napomoci upřednostnění sociálních hodnot, životního prostředí, důstojné práce, fyzického a emočního zdraví před ekonomickým růstem. Podobně poukazuje na politickou užitečnost takového výzkumu Derek Bok (2010), a to také z jiného hlediska. Jestliže totiž větší příjmy a více přerozdělování nečiní lidi o mnoho šťastnějšími, lze zastavit roztočené kolo nerealistických očekávání vyvolávajících rostoucí vládní výdaje a deficity, položit

důraz na kvalitu vládnutí a obnovit tak důvěru občanů ve stát, která má na jejich spokojenost prokazatelný vliv.

Výzev pro zapojení subjektivních indikátorů, ukazatelů kapacit, schopností a kompetencí (a jejich naplnění) by se měl více chopit i český společenskovědní výzkum. V porovnání se světem je literatura o „vícerozměrném blahobytu“ v české společnosti nepříliš hojná, ne-li zanedbatelná. Problém je na obou stranách – na rozdíl od západních zemí nejsou české vlády příliš naléhavé v požadavcích na širě pojaté expertizy, podobně však ani naše společenské vědy nejsou v tomto směru příliš aktivní.

DETERMINANTY SUBJEKTIVNÍHO BLAHOBYTU V ČESKÉ REPUBLICE A STŘEDNÍ EVROPĚ

JIŘÍ VEČERNÍK

Dvacetiletí od konce komunistických režimů ve střední a východní Evropě je příležitostí podívat se zpět na to, jaký vývoj zde proběhl, včetně změn v životní úrovni domácností a spokojenosti lidí. V moderní ekonomii se stále častěji používají subjektivní indikátory blahobytu pro zodpovězení otázek týkajících se vztahu ekonomické prosperity a lidského štěstí. S ohledem na uskutečněnou postkomunistickou transformaci můžeme tyto otázky upřesnit pro jednotlivá období a země. Zásadní význam zde má propojení makro- a mikropohledu, analýza souvislostí mezi ekonomickým vývojem na straně jedné a situací domácností a její reflexí na straně druhé. Disponibilní data dovolují, abychom odpověděli – v mezinárodním srovnání středoevropských zemí a v rozlišení dekad – na tyto otázky:

- Jak se vyvíjela osobní spokojenost v uplynulých dvaceti letech v těchto zemích a jaké je v tomto ohledu specifické postavení ČR?
- Jaká byla – v makropohledu – v jednotlivých zemích souvislost mezi vývojem ekonomické výkonnosti na straně jedné a změnami v osobní spokojenosti na straně druhé?
- Jak silně byl – v mikropohledu – pocit osobní spokojenosti asociován s příjmy domácností a jejich dalšími objektivními charakteristikami, a jaký díl variance uvedených pocitů jimi můžeme v jednotlivých zemích vysvětlit?
- Jak se – opět v mikropohledu – utváří souhrnný pocit osobní spokojenosti z dílčích subjektivních hodnocení a rysů chování, a specificky pak, jak se na něm podílí hodnocení práce a zdravotního stavu?
- Jaký byl vliv ekonomické výkonnosti země a individuálních charakteristik na osobní spokojenost v jednotlivých zemích a jak se v průběhu zkoumaného období měnil jejich poměr?

Tyto otázky jistě nejsou nové a mnoho informací už bylo doposud shromážděno. Protože se zaměřujeme na tranzitivní země, specificky by nás mělo zajímat, zda byl pokles hospodářského růstu v prvních letech transformace provázen snížením subjektivního blahobytu a do jaké míry byl tento pokles kompenzován získanou svobodou a novými příležitostmi. S tím souvisí otázka, zda se tranzitivní země již přiblížily k západnímu standardu z hlediska vztahu mezi hospodářským růstem a subjektivním blahobytem. Aktuální výzvy k takovému výzkumu rovněž přináší probíhající ekonomická recese a její dopady do životních podmínek a rozpočtů rodin, a v návaznosti pak do celkové osobní spokojenosti.

V návaznosti na předchozí – převážně přehledovou a metodologickou – kapitolu se zde pokoušíme odpovědět na uvedené otázky. Zaměřujeme se na vliv ekonomické transformace na spokojenost v dlouhodobém horizontu, který dovolují pokrýt data European Values Study (EVS) za sedm střeoevropských zemí (včetně rozlišení východního a západního Německa) shromážděná v období 1991–2008. Kapitola je uspořádána následujícím způsobem. V první části uvádíme stručný přehled datových zdrojů a jejich dosavadní zpracování týkající se tranzitivních střeoevropských zemí v ekonomické a socioekonomické literatuře. Ve druhé části ukazujeme souvislosti spokojenosti s charakteristikami zemí a ve třetí části pak souvislosti s charakteristikami osob. Čtvrtá část je věnována souhrnnému pohledu propojujícímu makro- a mikrorovinu. V závěrečné diskuzi rovněž uvádíme údaje z jiných zdrojů týkajících se vývoje po roce 2008.

8.1 Dosavadní analýzy vlivu transformace na osobní spokojenost

V předchozí kapitole byly popsány souhrnné koncepty životních podmínek a subjektivního blahobytu a také uvedeny zdroje dat a informací o sociálně-ekonomické situaci a jejím vnímání v ČR. Bylo konstatováno, že pokud jde o míru datového pokrytí naší společnosti z hlediska „vícerozměrného blahobytu“, nedosahuje zdaleka úrovně vyspělých západních zemí. To se týká nejen souhrnných sociálních zpráv, které jsou jinak v západních zemích běžné, ale také podrobnějších analýz subjektivních indikátorů blahobytu, kde jsou data na úrovni domácností k dispozici již od roku 1991.

V předchozí kapitole jsme upozornili na první výzkumy, které se odehrály na počátku devadesátých let v rámci mezinárodních programů The World Values Survey (WVS), European Values Study (EVS), New Europe Barometer (NEB). Po roce 2000 pak započala šetření Eurobarometru, Eurofondu a Evropské banky pro obnovu a rozvoj. Všechny uvedené zdroje byly použity v desítkách článků a studií k popisu směru vývoje subjektivního blahobytu a k analýze jeho faktorů. Po roce 2000 se rovněž objevily analýzy dopadu transformace na subjektivní blahobyt. Zde upozorníme na články a studie, ve kterých jsou analyzovány

přímé otázky na subjektivní blahobyty, štěstí či životní spokojenost v tranzitivních zemích.

Na základě šetření NEB v letech 1991–1995 zjistili Bernd Hayo a Wolfgang Seifert (2003), že ačkoliv ekonomické indikátory vysvětlují podstatnou část diferenciace celkové životní spokojenosti, existuje značný rozdíl mezi makroekonomickým vývojem a deklarovanou úrovní spokojenosti. Stejný datový zdroj pro toto období analyzovala také Lena Malešević Perović (2008), která zjistila, že klíčové makroekonomické indikátory – růst HDP a míra nezaměstnanosti – mají v tranzitivních zemích značný vliv na to, jak ekonomický blahobyty vnímá veřejnost.

John Helliwell (2003) srovnal data WVS z počátečního a středního období devadesátých let a k proměnným o jedincích přidal proměnné společenské úrovně s cílem určit faktory rozdílů v subjektivním blahobytu velkých oblastí, jako je Skandinávie, východní Evropa, země bývalého Sovětského svazu a Asie. Ohledně postkomunistických zemí zjistil, že subjektivní blahobyty byl jak v zemích východní Evropy, tak i v postsovětských zemích extrémně nízký. Zatímco se v polovině devadesátých let situace v postsovětských zemích dále zhoršila, ve východní Evropě nebyl negativní vliv transformace zjištěn.

K poznání subjektivního blahobyty v rozšířené Evropě významně přispěly studie agentury EU Eurofound založené na výzkumech Eurobarometru a EQLS. Jan Delhey (2004: 44) zjistil, že většina populace 13 nových států EU je „více materialistická“ než občané EU-15, neboť spokojenost s materiálními životními podmínkami má větší vliv na to, jak lidé přemýšlejí o svém životě. Výsledky (tehdy) přistupujících zemí EU se značně lišily, a to mezi „rovnostářským“ ČR a Slovinskem na straně jedné a ostatními zeměmi v čele s „nerovnostářským“ Polskem a Bulharskem. Nicméně bylo zjištěno, že osobní charakteristiky jsou mnohem důležitější než charakteristiky zemí.

Rozšířením Delheyho studie potvrdila Petra Böhnke nižší úroveň spokojenosti v nových členských a kandidátských zemích ve srovnání se zeměmi EU-15. Bylo zjištěno, že východní Evropané jsou nejvíce spokojeni se soukromým životem, ale nejméně spokojeni s oblastmi mimo jejich kontrolu, jako je příjem, zaměstnání nebo zdravotní péče. Zatímco v zemích EU-15 nebyla zjištěna žádná významná korelace mezi životní spokojeností a ekonomickými indikátory, v nových členských státech byla korelace silná. Rozdíly v úrovni deklarovaného štěstí mezi státy EU-15 a novými členskými zeměmi (NČZ) se vztahují k hodnotám rodiny v protikladu ke společenskému životu. Lidé v NČZ kladou menší důraz na sociální kontakty a větší důraz na hodnotu rodiny, zatímco v zemích EU-15 považují lidé společenský život za stejně důležitý jako ten rodinný (Böhnke 2005: 29).

Carola Grün a Stephan Klasen (2005, 2012) analyzovali různá data o subjektivním blahobyty za roky 1988 až 2002, včetně šetření WVS a EVS. Dospěli k závěru, že ani po 15 letech transformace nedosáhla většina těchto zemí stejné úrovně blahobyty, jakou měla před transformací, ať už měřeného příjmem, nebo subjektivními indikátory. Tento slabý výsledek v oblasti materiálního blahobyty kon-

trastoval se zlepšením politické svobody, které bylo zásadní. Autoři očekávají, že negativní vliv transformace bude překonán až v daleké budoucnosti. Nicméně při pečlivém čtení dat použitých těmito autory můžeme pozorovat paralelní pokles úrovně deklarovaného štěstí jak v tranzitivních, tak v netranzitivních zemích.

Peter Sanfey a Utku Teksoz (2007) interpretovali data z šetření WVS v období 1990–2002 v 12–19 tranzitivních zemích (v závislosti na vlně sběru dat). Přestože transformace byla pro mnoho lidí obtížnou zkušeností, data ukazují, že „ve většině případů se životní spokojenost navrátila blízko úrovni před transformací“ (Sanfey, Teksoz 2007: 707). Argumentují, že pozitivní aspekty transformace a růstu HDP přinesly v pozdějším období zlepšení osobní životní spokojenosti, přičemž nejvyšší úroveň je v těch zemích, kde jsou nejpokročilejší standardy ekonomické správy a nízká nerovnost.

Richard A. Easterlin (2009) použil spojená data z šetření WVS a EVS k analýze změn v subjektivním blahobytu v letech 1990–1991 a 1998–1999, která potvrdila, že křivka tohoto vývoje probíhala ve tvaru písmene V, jak doložili i Sanfey a Teksoz. Pozoroval, že pokles ekonomického výkonu a růst nezaměstnanosti v evropských tranzitivních zemích uspíšily silný pokles životní spokojenosti. S ekonomickým rozvojem se zlepšila i spokojenost, nikoliv však úměrně. Důkazy naznačují, že vliv ekonomických okolností na subjektivní blahobyt předčil vliv okolností politických. Životní spokojenost reagovala na pokles HDP v tranzitivních zemích a nárůst HDP v netranzitivních zemích asymetricky – zde pravděpodobně zapůsobil psychologický fenomén averze ke ztrátám (Tversky, Kahneman 1991).

Stefano Bartolini, Małgorzata Mikucka a Francesco Sarracino (2012) použili data šetření ESS k porovnání HDP a sociálního kapitálu pro předpovězení změn v subjektivním blahobytu v tranzitivních zemích. Zjistili, že HDP je velmi důležitým, avšak nikoli hlavním faktorem životní spokojenosti. Ve střednědobém horizontu je vztah mezi sociální důvěrou a subjektivním blahobytem srovnatelný se vztahem blahobytu k HDP. I v zemích, které přikládají v souvislosti s blahobytem velkou váhu materiálním zájmům, je sociální důvěra silným ukazatelem vývoje subjektivního blahobytu v čase. Avšak v krátkodobém horizontu vztah mezi sociální důvěrou a subjektivním blahobytem nefunguje, takže HDP zůstává jediným významným korelátem subjektivního blahobytu.

Pamela Abbott a Claire Wallace (2014) použily data EQLS 2007 pro výzkum toho, zda se rostoucí ekonomická prosperita v nových členských státech od připojení k EU projevila i v lepší kvalitě života. Vytvořily *Social Quality Model* z indikátorů ekonomické jistoty, sociální soudržnosti, sociálního začlenění a společenského postavení a zjistily, že tento model vysvětluje velké množství variancí životní spokojenosti a ukazuje, že kromě ekonomických faktorů jsou důležité i jiné aspekty kvality společnosti. V OLS regresi vysvětlily ekonomické a sociální proměnné společně s pohlavím a věkem 44 % variance životní spokojenosti v roce 2003 a 40 % v roce 2007.

Ekaterina Selezneva provedla metaanalýzu 70 studií o příjmu, práci a rodině se zvláštní pozorností věnovanou tranzitivním zemím (včetně Latinské Ameriky). Jejich hlavními specifickými rysy se zdají být nejistota a rychle se měnící podmínky. Nicméně, jak autorka naznačuje v závěru, „jevy, které byly v současné době často pozorovány jako charakteristické pro tranzitivní země, se objevují i v rozvinutých ekonomikách jako důsledek ekonomické krize a šoku. Zkušenost tranzitivních zemí má svoji hodnotu jak pro rozvinuté, tak i tranzitivní země, kdy umožňuje poukázat na ‚vítěze‘ a ‚poražené‘ období nejistoty“ (Selezneva 2011:148).

Sergei Guriev a Ekaterina Zhuravskaya (2009: 166–167) našli rozdíly v deklarovaném štěstí mezi tranzitivními a netranzitivními zeměmi na základě srovnání třetí (1994–1999) a čtvrté (1999–2003) vlny šetření WVS. Uvedli, že „transformace od komunismu k více tržně orientované ekonomice učinila lidi nešťastnými“, což bylo způsobeno znehodnocením lidských kapitálových zásob nahromaděných za doby centrálního plánování, zhoršením veřejných statků a nárůstem nerovností v příjmech. Zvýšení životní spokojenosti zde závisí na pokračujícím ekonomickém růstu, který se odráží ve vyšších příjmech a výsledném zlepšení poskytování veřejných statků. Bude však trvat déle než oživení ekonomiky.

Ve výzkumu subjektivního blahobytu přitahuje ze středoevropských zemí zvláštní zájem bývalé východní Německo a postup sblížování jeho ukazatelů se západním Německem. Sjednocení po desítky let rozdělené země je jedinečným živým experimentem úspěchů a neúspěchů transformace v mnoha aspektech, včetně subjektivního blahobytu. Hlavním zdrojem dat je německý socioekonomický panel (SOEP 2013), který byl poprvé sebrán v bývalé NDR v červnu 1990. Jeho data byla použita v mnoha studiích, z nichž některé se zabývaly problémem, jaký druh příjmu rozhoduje o osobní spokojenosti (absolutní, nebo relativní), popřípadě zda platí teze o příjmovém přizpůsobení.

Richard A. Easterlin a Anke C. Plagnol (2008) zjistili, že zatímco bezprostředně po sjednocení Německa byla spokojenost pozitivně ovlivněna růstem příjmů, později nad ním převážily problémy nezaměstnanosti. Argumentují, že důležitý je relativní příjem, oproti Paulu Frijtersovi et al. (2004a, 2004b), kteří považují za hlavní determinantu jeho absolutní výši. Stefano Bartolini, Ennio Bilancini a Francesco Sarracino (2011) ukázali, že absolutní příjem, příjmové relace a sblížování příjmů predikují významné změny subjektivního blahobytu pouze odděleně. Když se propojí, pozitivní změna daná růstem příjmů je ze tří čtvrtin odčerpána negativním efektem příjmového znevýhodnění.

Výzkum v ČR je v dané oblasti zatím spíše sporadický. Dana Hamplová (2004) zkoumala vztah spokojenosti a rodiny na datech modulu ISSP 2002 „Rodina a měnící se gender role“. Zjistila, že život v páru je důležitější než úroveň vzdělání a že spokojenost s rodinou je mnohem silnějším faktorem spokojenosti než uspokojení z práce. Podobně zaměřila srovnání 21 evropských zemí na základě dat ESS 2002 (Hamplová 2006). Tomáš Sirovátka a Steven Saxonberg (2011) použili data ESS 2004 pro analýzu vztahů mezi spokojeností a fungováním sociálního systému.

Osobní spokojenost je podle nich dána dostupností a dobrým výkonem veřejných statků a dále neformálními sociálními sítěmi. Spokojenost v zaměstnání na základě výzkumů ESS v evropských zemích je analyzována v kapitole 12 této publikace.

Žádná z doposud provedených analýz nepoužila poslední – jakkoli dnes již dávný – výzkum EVS, který dovoluje pokrýt již téměř dvě dekády transformace a sledovat vývoj osobní spokojenosti v souvislosti s růstem HDP a charakteristikami jednotlivců a domácností na individuální úrovni. Analýzám vývoje v letech 1991–2008 je věnována hlavní část této kapitoly.

8.2 Osobní spokojenost v makropohledu

Otázka na osobní spokojenost byla ve výzkumech EVS kladena v následujícím znění: „Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jak jste nyní spokojen(a) se svým životem?“ s možností volby na škále 1–10 od úplné nespokojenosti k úplné spokojenosti. Pro analýzy jsme vybrali tranzitivní země střední Evropy: ČR, Maďarsko, Polsko a Slovensko a východní Německo (bývalou NDR). Pro porovnání – či jako „kontrolní“ soubory – pak používáme data za západní Německo a Rakousko. Výzkumné soubory zahrnují dospělé osoby ve věku od 17 let výše a pohybují se v počtech vesměs značně přesahujících 1 000 dotazovaných osob. V některých zemích soubory v postupu času nabývaly na velikosti (Maďarsko, Polsko, Slovensko, Rakousko), v jiných se však zmenšovaly (ČR, východní a západní Německo).

Tabulka 8.1 Osobní spokojenost a deklarované štěstí v letech 1991–2008 (průměrná skóre a korelace)

Země	Spokojenost (průměr z 1–10)			Změna spokojenosti v čase (index)			Korelace spokojenosti s deklarováním štěstím (koeficienty Pearson)		
	1991	1999	2008	1999/ 1991	2008/ 1999	2008/ 1991	1991	1999	2008
ČR	6,8	7,1	7,2	1,03	1,02	1,29	0,38	0,50	0,49
Maďarsko	6,0	5,7	6,3	0,94	1,10	1,02	0,47	0,50	0,48
Polsko	6,5	6,4	7,2	0,98	1,13	1,44	0,37	0,56	0,53
Slovensko	6,8	6,0	7,3	0,89	1,21	1,19	0,44	0,57	0,53
Rakousko	7,8	8,0	7,6	1,03	0,94	1,09	0,48	0,58	0,52
Německo východní	6,7	7,2	6,2	1,08	0,87	1,38	0,49	0,64	0,68
Německo západní	7,2	7,7	7,3	1,07	0,95	1,17	0,53	0,61	0,62

Zdroj: EVS, vlastní výpočty.

Vývoj po roce 1990 se vesměs pozitivně odrazil v deklarované osobní spokojenosti v zemích Visegrádu a bývalé NDR, jakkoli nestejnou měrou (Tabulka 8.1). V první dekádě došlo ke zlepšení pouze v ČR a bývalé NDR, ve druhé dekádě pak ve všech transformujících se zemích, s výjimkou území bývalé NDR, kde pozorujeme propad spokojenosti. Celkově se tak hladiny spokojenosti v tranzitivních zemích výrazně přiblížily Rakousku a západnímu Německu. K úplnému vyrovnání hladiny spokojenosti došlo v případě ČR, Polska a Slovenska vůči západnímu Německu, naopak Maďarsko a bývalá NDR v úrovni zmíněného ukazatele zaostaly.

Na makroekonomické úrovni se klade otázka, jak se deklarovaný subjektivní blahobyť mění v souvislosti s výkonností ekonomiky, indikovanou zpravidla úrovní a vývojem HDP. S měřením HDP za výchozí roky transformace jsou jisté potíže, protože statistika komunistických zemí se od tohoto ukazatele distancovala. Nauro F. Campos a Fabrizio Coricelli shrnuli rozsáhlou literaturu k danému tématu a poukázali na přetrvávající nepřesnosti a mezery v našem poznání. Podle nich je zřejmé pouze to, že v prvních deseti letech transformace „produkce klesla bez výjimky v každé jedné zemi, přičemž dosažení původní úrovně trvalo déle, než se původně předpokládalo“ (Campos, Coricelli 2002: 802).

Tabulka 8.2 HDP a hrubý disponibilní příjem na osobu v letech 2000–2009 (v % průměru EU-27)

Země	HDP (EU-27=100)		Příjem (EU-27=100)		Poměr: Příjem/HDP		
	2000	2009	2000	2009	2000	2009	Změna v %
ČR	69	82	64	70	93	85	92
Maďarsko	56	65	56	58	100	89	89
Polsko	48	61	53	61	110	100	91
Slovensko	50	73	50	68	100	93	93
Rakousko	131	125	126	117	96	94	97
Německo	119	116	123	120	103	103	100

Zdroj: Eurostat 2011a, Eurostat 2011b, vlastní výpočty.

Pokud jde o indikaci HDP za výchozí rok našeho srovnání, kterým je rok 1991, retrospektivní odhady byly provedeny několika institucemi, jejichž čísla se mírně liší. V tabulce 8.2 používáme data publikovaná Světovou bankou, konkrétně ukazatel HDP na obyvatele korigovaný na paritu kupní síly a mezinárodní dolar v konstantních cenách roku 2005. Pokud jde o rozlišení východního a západního Německa, používáme jako pomůcku databázi ekonomických ukazatelů za spolkové země *Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen der Länder*, podobně jako badatelé v dané oblasti (Burda, Hunt 2001; Ragnitz 2009).

Na počátku transformace se v příslušných zemích rozvinuly dvě protikladné tendence. Na jedné straně došlo k růstu cen a snížení zaměstnanosti, takže životní podmínky se pro značnou část populace ztížily. Na druhé straně se ale otevřely státní hranice a prosadily se občanské svobody, bylo umožněno podnikání a nové pracovní kariéry. Šlo o převratné a velmi rychle uskutečněné změny, které v myslích lidí do značné míry kompenzovaly nastalé materiální problémy. Neexistuje ovšem žádný způsob, jak tyto dva aspekty vývoje v analýze osobní spokojenosti odlišit. Nadšení z nově otevřených možností postupně vyprchávalo, takže význam materiálních podmínek pro pocit spokojenosti se později opět zvýšil.

Z hlediska vztahu deklarované osobní spokojenosti a HDP ukazují tři pozorované časové řezy založené na výzkumech EVS výrazně odlišné situace a velmi názorně ukazují proměnu tohoto vztahu. V tomto směru odkazujeme na kapitolu 9 a dokumentaci znázorněnou v grafech 9.1a–9.1h. V roce 1991 se tranzitivní země nacházely v poměrně kompaktním clusteru nižšího HDP i nižší spokojenosti, značně vzdáleném od lokace srovnávaných západních zemí, včetně dvou zde srovnávaných. Od jádra tohoto clusteru – tvořeného bývalým Československem a bývalou NDR – bylo vzdálenější Polsko, pro které byl odhadovaný HDP velmi nízký, avšak spokojenost poměrně vysoká. Naopak v Maďarsku byla spokojenost nejnižší, a to i přes úroveň HDP srovnatelnou se zmíněným „jádre“.

K roku 1999 se umístění tranzitivních zemí na škále osobní spokojenosti značně rozrůznilo a korelace mezi ní a HDP se tehdy prosadila nejsilněji. Obraz zjištěný k roku 2008 je však opět jiný. Všechny sledované tranzitivní země se přiblížily dvěma „kontrolním“ západním zemím v ukazateli HDP a většina z nich se přiblížila těmto západním zemím i v ukazateli osobní spokojenosti, s výjimkou Maďarska a bývalé NDR. Sklon lineární závislosti se zmenšil na nejnižší hodnotu, stejně jako spolehlivost odhadu spokojenosti podle výše HDP vyjádřená ukazatelem R^2 v grafu. Zatímco regresní modely za roku 1991 a 1999 jsou podle F-testu významné, za rok 2008 nikoli. Jinými slovy, závislost osobní spokojenosti na ekonomické výkonnosti země se vytrácí, resp. pro daný rok vymizela.

8.3 Osobní spokojenost v mikropohledu

Nyní přecházíme od makroekonomické roviny HDP k mikroekonomické rovině příjmu domácnosti. Jednotkou pozorování zde již není země, ale domácnost. Indikátor příjmu domácnosti není ovšem ve výzkumech EVS pojat standardním způsobem a není tudíž příliš vyhovující pro analýzy. Především chybí proměnná výdělku či osobního příjmu dotazovaného. Pokud jde o příjmy domácností, není k dispozici kontinuální proměnná příjmu, nýbrž můžeme pracovat pouze s proměnnou relativních příjmů domácností členěných na deset kategorií za roky 1991 a 1999 a dvanáct kategorií za rok 2008. Skutečnost, že příjem domácnosti nemá podobu metrické proměnné, nedovoluje přepočítat jej na ekvivalentní jednotky be-

roucí v úvahu velikost a složení domácnosti. Navíc v datech za rok 1991 dokonce chybí údaj o počtu osob v domácnosti.

Samotný vliv příjmu na osobní spokojenost měříme koeficientem determinace vycházejícím z regresní analýzy, kde je příjem domácnosti jedinou vysvětlující proměnnou (Tabulka 8.3). V dalších sloupcích tabulky jsou uvedeny výsledky regrese zahrnující navíc jednak počet osob v domácnosti, jednak odmocninu z tohoto počtu. Druhý postup bere v úvahu „úspory z rozsahu“, které přináší hospodaření ve větších domácnostech. Na rozdíl od přepočtu příjmu na osobu se ve dvoučlenné domácnosti příjem dělí pouze koeficientem 1,41, v tříčlenné 1,63, ve čtyřčlenné 2 atd. Jde o adjustaci příjmů domácností běžně používanou ve studiích OECD (2008, 2011c). Jelikož ovšem kategorizovanou proměnnou relativních příjmů domácností z dat EVS nelze tímto způsobem upravit přímo, doplnili jsme regresi alternativně počtem členů domácnosti či jeho odmocninou.

Tabulka 8.3 Determinace osobní spokojenosti relativním příjmem domácnosti v letech 1991–2008 – výsledky regresní analýzy OLS ($R^2 \times 100$)

Země	Disponibilní příjem domácnosti			.. a počet osob v domácnosti		.. nebo odmocnina z počtu osob	
	1991	1999	2008	1999	2008	1999	2008
ČR	1,0	3,7	3,0	3,5	3,4	3,4	3,5
Maďarsko	3,5	14,9	5,8	14,5	5,9	14,7	6,0
Polsko	3,6	7,8	1,4	8,3	2,9	8,4	3,3
Slovensko	0,8	4,7	5,7	4,6	6,9	4,6	6,9
Rakousko	1,3	1,2	5,8	1,3	6,4	1,4	6,4
Německo vých.	0,2	2,4	14,7	4,4	14,4	4,4	14,4
Německo záp.	3,2	1,2	6,8	1,6	7,1	1,5	7,1

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008, vlastní výpočty.

Výsledky analýzy ukazují, že příjem domácnosti je pro osobní spokojenost proměnnou sice (až na výjimky) statisticky významnou, avšak většinou velmi slabě působící. Procento variance spokojenosti vysvětlené příjmy za rok 1991 se v bývalé NDR dokonce blíží nule. Právě v uvedené zemi však v roce 2008 dosahuje efekt příjmu nejvyšší úrovně, což indikuje zásadní posun od ocenění svobody v prvních letech po sjednocení k prioritě životní úrovně v dalším období. Postupem času ovšem vliv příjmu na spokojenost mírně stoupl ve všech zemích, s výjimkou Polska. Rozdíly mezi zeměmi však zůstávají značné, stejně jako výkyvy v čase, což nasvědčuje ne zcela spolehlivému měření příjmu pomocí hrubě kategorizované proměnné.

Na základě jiných srovnání, která zabírají mnohem větší okruh zemí a tedy i velký rozptyl příjmů, se soudí, že vliv příjmů na subjektivní blahobyt je vyšší v zemích s nižším HDP na obyvatele (Stanca 2010). Carol Graham (2009) však tvrdí, že silnější vazba mezi příjmy a subjektivním blahobytem existuje jak v chudších zemích, ve kterých se lidé snaží uspokojit základní potřeby, tak v bohatších zemích, kde jsou dotazovaní buď v lepší pozici, aby si bohatství užili, anebo si jsou lépe schopni porovnat svoji životní úroveň s ostatními lidmi.

Uvedená ambivalence týkající se vlivu příjmů na osobní spokojenost je patrná i z výsledků našich analýz, podle kterých není žádný systémový rozdíl mezi zeměmi tradičního kapitalismu a těmi, které prošly komunismem. Po bývalé NDR je to – byť se značným odstupem – kupodivu západní Německo, kde je vliv příjmu na subjektivní blahobyt též větší než v jiných zemích. Uvedené zjištění tedy znovu odkazuje spíše na národní mentalitu než na vliv ekonomické vyspělosti a nedokládá tudíž často zmiňovaný přechod nejvyspělejších zemí k postmaterialismu podle konceptu „tiché revoluce“ Ronalda Ingleharta (1977).

Jestliže tedy míra subjektivního blahobytu není natolik ovlivněna příjmem domácností, které další objektivní faktory hrají v jeho hodnocení roli? Abychom odpověděli na tuto otázku, přidali jsme do analýzy další proměnné charakterizující dotazované osoby a jejich domácnosti: pohlaví, věk, vzdělání, postavení v zaměstnání, rodinný stav a počet dětí (daná proměnná zahrnuje všechny děti v době výzkumu, včetně těch dospělých). S ohledem na charakter proměnných jsme omezili výběrový soubor na dotazované do 60 let věku. Regresní analýzy jsme provedli za všechny sledované země ve třech vlnách EVS, pro úsporu místa však prezentujeme podrobné výsledky pouze za rok 2008.

Výsledky všech provedených (tedy nejen zde prezentovaných) analýz ukazují velkou různorodost faktorů osobní spokojenosti podle jednotlivých zemí a období. V průměru zemí došlo mezi roky 1991 a 1999 k výraznému posílení vlivu zachycených objektivních charakteristik na osobní spokojenost, kdy procento jimi vysvětlené variance spokojenosti dosáhlo až jedné desetiny. Uvedený trend však již po roce 1999 nepokračoval, naopak podíl vysvětlené variance se v ČR, Maďarsku a Polsku snížil. Na výkyvech k výjimečně vysokým hodnotám se přitom podílel především faktor příjmu domácnosti, který byl ukázán v předchozí tabulce 8.3.

Výsledky regresní analýzy za rok 2008 (Tabulka 8.4) dokládají rozmanitost národních situací. Sice vesměs platí, že ženy jsou spokojenější než muži, tyto rozdíly jsou však v Polsku a na Slovensku nevýznamné a v Rakousku dokonce žádné. Lidé se středním a zejména s vysokoškolským vzděláním jsou spokojenější než lidé s nižším vzděláním. Výjimkou je opět Rakousko, kde jsou příslušné koeficienty statisticky nevýznamné. Zaměstnanci a zejména pak samostatně činní bývají spokojenější než osoby nacházející se aktuálně mimo trh práce – tyto rozdíly však nejsou statisticky významné v ČR. Status nezaměstnaného je zpravidla silným faktorem nespokojenosti, a to nejvíce v Maďarsku a v obou částech Němec-

ka, naopak je statisticky nevýznamný v Polsku a Rakousku. Pokud jde o nepatrný a navíc záporný koeficient za Polsko, lze se domnívat, že za ním stojí vedlejší pracovní angažmá formálně nezaměstnaných osob.

Tabulka 8.4 Determinace osobní spokojenosti objektivními charakteristikami jedinců a domácností v roce 2008 – výsledky regresní analýzy OLS (nestandardizované koeficienty)

Proměnné	CZ	HU	PL	SK	AT	DE(E)	DE(W)
Konstanta	6,49**	5,51**	6,61**	6,40**	7,19**	5,50**	6,75**
Žena	0,34**	0,33**	0,15	0,15	-0,01	0,30**	0,06
Věk 30–39	0,21	0,06	0,07	0,15	-0,34*	-0,30	-0,40*
Věk 40–49	0,02	-0,36	-0,25*	-0,15	-0,45**	-0,62**	-0,34*
Věk 50–59	-0,27*	-0,69**	-0,42	-0,23	-0,54**	-0,72**	-0,34*
Vzdělání SŠ	0,31**	0,15	0,47**	0,45**	-0,10	0,70**	0,27*
Vzdělání VŠ	0,73**	0,65**	0,69**	0,95**	-0,11	0,94**	0,51*
Zaměstnanec	-0,08	0,28*	0,40**	0,34**	0,12	0,30*	0,32*
Samostatný	0,13	0,33	0,28	0,81**	0,43*	1,06**	-0,42
Nezaměstnaný	-0,65*	-1,08**	0,11	-0,75**	-0,53	-1,50**	-1,63**
Ženatý-vdaná	-0,29	0,25	-0,02	0,40*	-0,27	-0,25	0,58**
Vdovec-vdova	-0,87**	-0,84**	-0,41	-0,30	-0,74**	-0,87**	-0,58**
Rozvedený(á)	-1,20**	-1,02**	-0,91**	-0,20	-0,71**	-0,55*	0,17
Příjem střední	0,02	0,22*	0,11	0,11	0,16	0,43**	0,05
Příjem vysoký	0,37**	0,54**	0,08	0,26*	0,77*	1,28**	0,46**
Jedno dítě	0,31*	-0,03	-0,29*	-0,13	0,96**	0,07	0,03
Dvě děti	0,42**	0,22	0,01	-0,35	0,97**	0,32*	-0,02
Tři a více dětí	0,28	-0,16	-0,06	-0,46*	1,22**	0,23	-0,07
R ²	0,06	0,12	0,07	0,08	0,07	0,24	0,12
(R ² 1999)	0,08	0,18	0,11	0,06	0,03	0,16	0,08
(R ² 1991)	0,04	0,04	0,05	0,02	0,03	0,04	0,08

Zdroj: EVS 2008, vlastní výpočty.

Poznámky: Pouze dotazovaní do 60 let věku. Referenční kategorie v regresní analýze jsou následující: věk do 30 let, vzdělání základní, ekonomický status „jiný“, rodinný stav svobodný-svobodná, příjem nízký, děti žádné. Zkratky pro vzdělání SŠ=středněškolské, VŠ=vysokoškolské.

Z hlediska vlivu rodinné situace regresní analýza ukazuje pronikavé rozdíly, které však při jednoduchém vztažení rodinného stavu a spokojenosti nejsou tak značné. Úroveň spokojenosti osob svobodných a žijících v páru si je v tranzitivních zemích velmi blízká, jen ve dvou západních zemích je v případě svobodných o něco nižší. Oproti nim spokojenost osob rozvedených v porovnání s ostatními

je všude výrazně nižší. Pokud jde o spokojenost ovdovělých osob, je stejná jako u osob rozvedených v ČR, nižší v Maďarsku a Polsku a naopak vyšší na Slovensku, na celém území Německa a v Rakousku. V případě ČR, Maďarska a Polska se jedná o nejsilnější faktor osobní spokojenosti vůbec. Děti ovšem přispívají k osobní spokojenosti jednoznačně pouze v ČR a Rakousku, jinak spíše sporadicky.

V analýzách usilujících o vysvětlení subjektivního blahobytu se kromě příčin spojených s objektivními charakteristikami jednotlivce a domácnosti často používají subjektivní indikátory. Jinými slovy, celková spokojenost se životem je vysvětlována spokojeností v dílčích oblastech zdravotního stavu, zaměstnání, rodinného života, popřípadě i spokojeností s veřejnými službami, politickými svobodami, možnostmi občanské participace apod. Analýzy jsou koncipovány podle dostupnosti příslušných proměnných. V tomto ohledu jsou ovšem dotazníky EVS (na rozdíl od šetření ESS) nedostatečné, neboť dotazy na spokojenost s materiálními podmínkami života a rodinou v nich chybí.

Jediná explicitní otázka na spokojenost v dílčí oblasti se v EVS týká zaměstnání, tu však můžeme použít pouze pro zaměstnané osoby. Náhradním řešením je použít otázku ze sady hodnocení důležitosti šesti oblastí (práce, rodiny, přátel a známých, volného času, politiky a náboženství) s možností čtyř variant odpovědi od „velmi důležitá“ až po „vůbec ne důležitá“. Z této sady je oblast práce jedinou, jejíž hodnocení ovlivňuje osobní spokojenost na statisticky významné úrovni, byť slabě. Druhou položkou, kterou zahrnujeme do analýzy, je pak hodnocení osobního zdravotního stavu na škále velmi dobrý, dobrý, ucházející, špatný nebo velmi špatný. Uvedená otázka však nebyla položena ve výzkumu z roku 1999.

Ze srovnávacích analýz zjišťujeme, že faktor zdravotního stavu (na základě sebehodnocení) má pro respondenty větší význam než všechny objektivní charakteristiky dohromady. Porovnání let 1991 a 2008 přitom ukazuje, že váha této proměnné v čase narostla (s výjimkou západního Německa). Nárůst zaznamenalo i hodnocení důležitosti práce, byť se pohybuje na mnohem nižší úrovni. Stoupl zejména význam spokojenosti s prací pro celkovou spokojenost ekonomicky aktivních osob, jehož váha se v ČR, na Slovensku a v bývalé NDR v průběhu sledovaného času zdvojnásobila a také v ostatních zemích se výrazně zvýšila. Z množství provedených analýz předkládáme opět pouze výsledky za rok 2008, přičemž podobně jako v tabulce 8.3 uvádíme koeficient determinace z analýz, v nichž prediktory jsou subjektivní a objektivní faktory vložené do nich v různém pořadí (Tabulka 8.5).

Hodnocení vlivu zdravotního stavu na celkovou spokojenost se vesměs pohybuje okolo 10 %, nižší je v Polsku a na Slovensku. Pokud jde o význam práce (u dotazovaných v aktivním věku), můžeme konstatovat jistý rozdíl mezi hodnocením ve středoevropských tranzitivních zemích a hodnocením v Německu (včetně bývalé NDR) a Rakousku. Tento rozdíl je výrazný, i pokud jde o vliv spokojenosti s prací na celkovou osobní spokojenost (u ekonomicky aktivních osob). V tomto ohledu se sledované země dělí do tří skupin – nejnižší je uvedený vliv na Slovensku a v Polsku (ale i tam dosahuje 10% vysvětlené variance), vyšší je v Maďarsku

a ČR, přičemž nejvyšší je v obou částech Německa a v Rakousku. Váha subjektivních proměnných zůstává rozhodující i v případě, kdy do analýzy vložíme nejprve objektivní proměnné, k nimž přispívají 10–20% variance osobní spokojenosti.

Tabulka 8.5 Determinace osobní spokojenosti subjektivními a objektivními charakteristikami jedinců a domácností v roce 2008– výsledky regresní analýzy OLS ($R^2 \times 100$)

Proměnné	CZ	HU	PL	SK	DE(E)	DE(W)	AT
<i>Všichni dotazovaní:</i>							
1. Hodnocení důležitosti práce	1,4	3,7	0,1	1,6	6,5	5,0	7,2
2. Hodnocení zdravotního stavu	10,1	12,5	11,4	11,2	14,1	10,3	13,4
3. Σ subjektivní charakteristiky	10,8	14,8	11,6	12,2	19,6	14,6	18,2
4. Σ objektivní charakteristiky (tabulka 8.4)	6,4	11,7	6,9	8,2	23,8	12,6	6,6
5. Subjektivní a objektivní charakteristiky	13,2	20,9	11,8	16,1	35,8	24,9	21,8
<i>Ekonomicky aktivní dotazovaní:</i>							
1. Spokojenost s prací	16,4	11,7	6,2	11,9	24,3	19,8	23,9
2. Hodnocení zdravotního stavu	10,3	10,1	7,8	6,9	11,4	11,8	11,5
3. Σ subjektivní charakteristiky	23,0	20,0	11,6	16,1	29,2	25,0	27,7
4. Objektivní charakteristiky (tabulka 8.4)	3,5	6,1	1,5	3,2	14,1	10,5	7,3
5. Σ subjektivní a objektivní charakteristiky	24,0	22,8	11,7	16,7	35,2	31,5	30,0

Zdroj: EVS 2008, vlastní výpočty.

Poznámky: Pouze dotazovaní do 60 let věku. Souhrny v řádcích 3 a 5 nejsou součtem veličin uvedených v předchozích řádcích, nýbrž výsledkem dalších nových regresních analýz zahrnujících uvedené vysvětlující proměnné.

Výsledky analýz „subjektivních faktorů“ osobní spokojenosti nejsou ovšem nijak překvapivé. Ve skutečnosti totiž nejde o žádné externí faktory celkové osobní spokojenosti, nýbrž naopak o její konstitutivní složky. Jakkoli zahrnutí takovýchto proměnných do modelů, které vysvětlují varianci deklarovaného štěstí nebo osobní spokojenosti, je v empirických analýzách SWB běžné, jde podle našeho názoru o postup nanejvýš problematický, neboť vysvětlující proměnné jsou v úzkém vztahu s vysvětlovanou proměnnou. Vždyť z čeho jiného by se měl skládat spokojený život než z uspokojivé práce, dobrého zdraví a spokojeného rodinného života?

8.4 Osobní spokojenost v makro-mikro syntéze

Nyní se opět vracíme od individuálních charakteristik k makroproměnným, resp. obě roviny propojujeme. Otázka zní, co působí na osobní spokojenost silněji, zda ekonomika země, anebo rysy jednotlivců. Lépe řečeno, které z těchto

charakteristik spíše převažují v jejich interakci? Jak uvádí Petra Böhnke: „Většina studií se zabývá dopadem životních podmínek na spokojenost se životem na mikroúrovni. Ačkoli výzkum potvrzuje, že subjektivní blahobyt má jak individuální, tak společenské faktory, jejich interakce zůstává dosti nejasná.“ Autorka dospívá k závěru, že „kvalita společnosti se započítává dvakrát: jednak na agregátní úrovni, měřené prostřednictvím charakteristik odlišujících jednu zemi od druhé, jednak na individuální úrovni, měřené pomocí indikátorů percepce“ (Böhnke 2008: 190, 208).

Tabulka 8.6 Víceúrovňová analýza osobní spokojenosti – rozdělení vysvětlené variance na části připadající na HDP země a individuální charakteristiky v letech 1991–2008 (%)

	1991			1999			2008		
	celkem	mezi zeměmi	v rámci zemí	celkem	mezi zeměmi	v rámci zemí	celkem	mezi zeměmi	v rámci zemí
<i>Všichni dotazovaní do 60 let:</i>									
HDP země	3,9	58,0	0,0	10,1	84,1	0,0	-0,8	-13,7	0,0
Plus objektivní charakteristiky	7,7	57,7	4,2	17,8	78,9	9,5	10,5	33,2	9,1
Plus subjektivní charakteristiky	15,8	77,5	11,3	18,3	77,2	10,3	19,6	40,5	18,3
Variance (%)	100,0	6,7	93,3	100,0	12,0	88,0	100,0	6,1	93,9
<i>Ekonomicky aktivní dotazovaní do 60 let:</i>									
HDP země	4,2	59,8	0,0	10,7	79,3	0,0	-0,1	-4,4	0,0
Plus objektivní charakteristiky	6,1	55,6	2,3	13,6	71,3	4,5	4,5	15,1	4,1
Plus subjektivní charakteristiky	21,5	81,0	17,0	26,1	80,5	17,6	24,6	45,2	23,8
Variance (%)	100,0	7,1	92,9	100,0	13,5	86,5	100,0	3,4	96,6

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008, vlastní výpočty.

Poznámky: V roce 1999 je zahrnuta pouze proměnná spokojenosti se zaměstnáním. V první části týkající se všech dotazovaných osob do 60 let je za oblast práce zahrnuto obecné hodnocení její důležitosti v rámci šesti oblastí životních aktivit. Ve druhé části týkající se pouze ekonomicky aktivních dotazovaných je zahrnuta přímá otázka na spokojenost s aktuálně vykonávaným zaměstnáním.

Existuje několik dalších pokusů o rozlišení mezi makro- a mikro faktory životní spokojenosti. Astra N. Bonini (2008) testovala vliv národního bohatství, lidského rozvoje a životního prostředí, spolu s individuálními charakteristikami, na životní spokojenosti na základě dat čtyř vln WVS od roku 1981 v 63 zemích. Poměr

těchto vlivů na úrovni jednotlivců a zemí stanovila na 81:19 procentům. Podle jejího zjištění většinu variance mezi zeměmi vysvětlují regionální rozdíly – autorka má ovšem na mysli opravdu velké regiony, jaké představuje celá východní Evropa včetně nástupnických zemí bývalého Sovětského svazu.

V našem postupu jsme nejprve provedli analýzu rozptylu s náhodnými efekty, která ukazuje, jaká část variance spokojenosti je způsobena rozdíly mezi zeměmi a jaká část zbývá na rozdíly na úrovni jednotlivců. Výsledky především potvrzují existenci variance mezi zeměmi v indikátoru osobní spokojenosti (Tabulka 8.6, poslední řádek). Tato variance posílila k roku 1999 a poté poklesla na nejnižší úroveň. Ve všech výzkumech však naprostá většina vysvětlené variance padá na vrub individuálních charakteristik.

Do víceúrovňové analýzy s náhodnými intercepťy a fixními sklony jsme nejprve vložili všechny individuální charakteristiky a tři makroukazatele: HDP na obyvatele, míru nezaměstnanosti a průměrnou délku života. Po zjištění slabé významnosti druhých dvou zmíněných makroukazatelů jsme ponechali pouze první z nich, který dává v letech 1991 a 1999 významné výsledky (Tabulka 8.6, první řádek). Výsledky prezentujeme pouze v jednom kumulativním pořadí: nejprve odčerpáváme vliv HDP, poté individuální objektivní charakteristiky a nakonec individuální subjektivní charakteristiky.

V jednotlivých sloupcích tabulky 8.6 jsou uvedeny podíly variance vysvětlené zahrnutými proměnnými. Výše HDP vysvětlovala největší část celkové variance v roce 1999 a poté již žádný vliv neměla (záporné koeficienty jsou statisticky nevýznamné). Vliv subjektivních charakteristik se vyvíjel opačně – již v roce 1991 vysvětlovaly značnou část celkové variance a v roce 2008 jejich vliv opět zesílil. V případě ekonomicky aktivních osob pozorujeme ještě silnější efekt, a to i v roce 1999 (přestože chyběla proměnná hodnocení zdravotního stavu). Také vliv objektivních individuálních charakteristik během zkoumaného období mírně sílil.

Výsledky analýz rovněž ukazují, jak se jednotlivé proměnné podílejí jednak na části variance způsobené rozdíly mezi zeměmi, jednak na části způsobené rozdíly na individuální úrovni, tj. v rámci zemí. Variance mezi zeměmi byla největší v roce 1999 a tehdy byl také nejsilnější vliv HDP, jehož výše vysvětlovala 84 % variance mezi zeměmi pro všechny dotazované a 79 % pro ekonomicky aktivní. Značnou část variance mezi zeměmi vysvětlují rovněž subjektivní charakteristiky, a to zejména v roce 1991 a dále pak v roce 2008, kdy už byl ale patrný také vliv objektivních individuálních charakteristik. Podobně varianci spokojenosti v rámci zemí v letech 1991 a 2008 vysvětlovaly subjektivní charakteristiky lépe než objektivní. V roce 1999 byl naopak silnější vliv objektivních charakteristik, nicméně za tento rok není indikace subjektivních charakteristik srovnatelná.

8.5 Závěr

Problémem analýz provazujících subjektivní indikátory (získávané na malých výzkumných souborech) a makroekonomické ukazatele (založené na agregátní statistice) je omezená možnost určení síly tohoto vztahu. Jestliže jej vyjadřujeme pomocí korelace na úrovni zemí (jak je v ekonomické literatuře obvyklé), nemůžeme říci nic o tom, jaký díl z variance spokojenosti padá na vrub hospodářské výkonnosti země a jaký díl připadá na jiné významné faktory. K nim patří nejen charakteristiky osob a domácností, ale také širší podmínky života ve společnosti dané rozsahem veřejných statků a přístupem k nim, výkonností státní správy, životním prostředím, sociální zajištěním a celkovým bezpečím. To vše s HDP souvisí, zdaleka však ne kauzálně, neboť jde také o způsob rozdělování prostředků a jejich využívání.

V této kapitole jsme se pokusili na uvedenou otázku alespoň částečně odpovědět na základě komparativní evidence za středoevropské země. V prezentaci dat jsme opsali oblouk od jednoduché korelační analýzy vztahu mezi HDP a spokojeností občanů (zobrazené v grafech), přes charakteristiky dotazovaných osob a jejich domácností, až k víceúrovňové analýze dovolující oddělit makro- a mikrodeterminanty. Výsledky ukazují proměnlivou váhu obou typů determinant, ovšem s naprostou převahou individuálních faktorů, tedy rozdílů v rámci zemí, nikoli mezi nimi. Analýzy jsou také vcelku výmluvné, pokud jde o odlišení obou dekad zachycených výzkumy EVS. Samozřejmě přesně nevíme, zda byl některý rok takzvaně zlomový, a vůbec už neurčují, zda to byl právě výzkumem zachycený rok 1999.

V roce 1991 byla osobní spokojenost do značné míry sycena nadšením ze změny režimu a nabytých politických svobod. I když byla úroveň spokojenosti v tranzitivních zemích nižší než v Rakousku a západním Německu, rozdíly nebyly zdaleka tak velké, jak by odpovídalo propasti v životní úrovni mezi Východem a Západem. Také tranzitivní země si byly blíže z hlediska spokojenosti než z hlediska HDP, což dokumentuje nízké procento variance spokojenosti vysvětlené rozdíly mezi zeměmi. S postupem vyprchávání entuziasmu z režimní změny ovšem začaly materiální podmínky postupně nabývat na významu. K roku 1999 se sledované země od sebe vzdálily a rozložily podél delší osy spokojenosti. V uvedeném roce byla korelace mezi osobní spokojeností a HDP nejsilnější. K roku 2008 však váha rozdílů mezi zeměmi poklesla na minimum a ze středoevropského jádra se oddělily Maďarsko a území bývalé NDR s výrazně méně spokojenou populací.

Pokud jde o pozici Maďarska, musíme ovšem odkázat na četné studie a výzkumy poukazující na zakořeněný pesimismus maďarského národa, který je mj. dokládán vysokou mírou sebevraždnosti a nízkým průměrným věkem dožití. Podle Gallup World Poll z roku 2009 (Gallup Global Wellbeing 2010) skončilo Maďarsko jako 117. ze 120 zemí, pokud jde o hodnocení aktuální situace a vyhlídky do budoucna – za ním se umístilo už jen Zimbabwe, Haiti a Burundi, tedy s Maďarskem naprosto nerosrovnatelné země s nepatrným národním důchem a extrémní chudobou. V komentáři ke zmíněným výsledkům hovořil sociolog Elemér Hankiss o naříkavých

Maďarech a historik András Gerő upozornil na národní hymnu, jejíž text je jednou dlouhou litaní na špatný osud národa (Hungarian pessimism 2009).

Pokud jde o bývalou NDR, výsledky výzkumů EVS týkající se úrovně spokojenosti populace v porovnání s obyvatelstvem starých spolkových zemí se výrazně liší od jiného významného zdroje, kterým je německý socioekonomický panel (SOEP) realizovaný na souboru mnohem větším než EVS. Výsledky z tohoto zdroje ukazují mnohem příznivější poměr osobní spokojenosti mezi dříve oddělenými částmi země. Osobní spokojenost byla v nových spolkových zemích na počátku sjednocení na úrovni 82 % ukazatele ve starých spolkových zemích, rychle však vystoupala na 92 % v polovině devadesátých let a na 94 % od roku 2008 (SOEP 2013: 105). Výzkum EVS však ještě za rok 2008 udává poměr 85 %, tedy o 10 procentních bodů nižší. Rozdíly zjištěné výzkumem EVS tedy nejsou jednoznačné.

Na závěr je třeba všimnout si vývoje po roce 2008, k němuž se váže doposud poslední výzkum EVS. Právě v tomto roce padla banka Lehman Brothers a vyspělé země se vydaly na sestupnou dráhu finanční krize a posléze ekonomické recese. K charakteristice dalšího vývoje v oblasti subjektivního blahobytu můžeme využít zejména dvou zdrojů, totiž pravidelných průzkumů Eurobarometru a jednorázových výzkumů EQLS z let 2007 a 2012. V obou případech však musíme rezignovat na podrobnější analýzy srovnatelné s analýzami EVS. Jednak jde o soubory mnohem menší (řádově 1000 dotazovaných), jednak přístup k individuálním datům pro analýzy je mnohem obtížnější. Omezujeme se tedy na data z publikovaných tabulek.

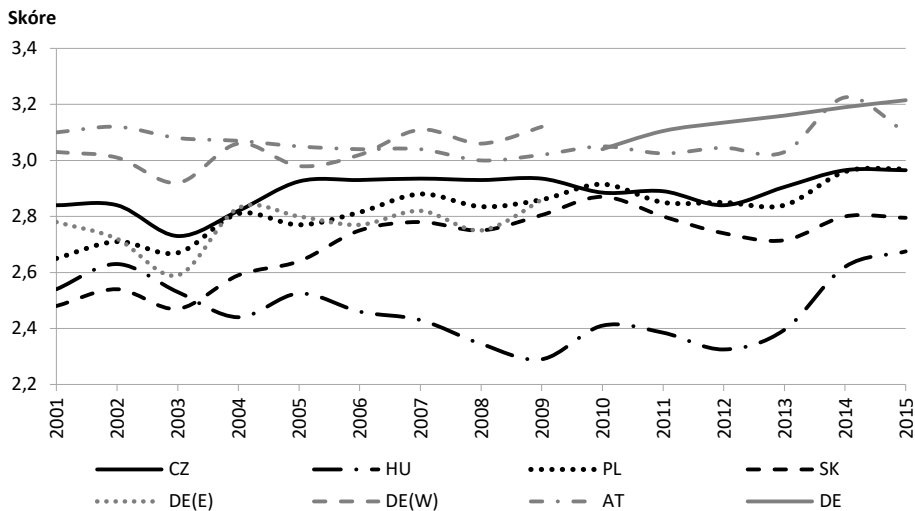
Pro obraz kontinuálního trendu používáme průzkumy Eurobarometru, v nichž je kladen dotaz na spokojenost ve čtyřech slovních variantách. Protože do roku 2004 byly odpovědi sbírány jednou ročně a poté již dvakrát ročně, počínaje rokem 2005 jsme zprůměrovali výsledky z jarních a podzimních průzkumů. Bohužel však od roku 2009 nejsou z Eurobarometru dohledatelné údaje odděleně za východní a západní část Německa, takže pro poslední roky uvádíme pouze výsledky za Německo jako celek.

Jak ukazuje graf 8.1, ze sledovaných zemí poklesla osobní spokojenost v roce 2010 ve všech zemích Visegrádu, pouze v ČR až v dalším roce. Naopak data za Rakousko nasvědčují stabilitě (při nepravděpodobném výkyvu v roce 2014) a za Německo dokonce setrvalému zlepšování ve vnímání situace od roku 2010. K opětovnému růstu spokojenosti dochází pak ve všech zemích Visegrádu počínaje rokem 2013, v případě Maďarska již o rok dříve. Zatímco v této zemi se spokojenost s počátkem krize propadla nejhluběji, následný vzestup byl velmi rychlý. Dlouhodobý vzestup rovněž zaznamenaly Polsko a Slovensko, které se tak v indikátoru spokojenosti přiblížily České republice, resp. v případě Polska došly na stejnou úroveň.

Pokud jde o další datový zdroj, kterým jsou výzkumy EQLS, srovnání let 2007 a 2012 ukazuje pouze nepatrný pokles v indikátoru osobní spokojenosti v ČR a na Slovensku, který činí dvě a tři desetiny bodu na desetibodové škále. Naopak v Ma-

ďarsku a v Polsku se průměrná spokojenost o dvě desetiny bodu pozvedla. Indikátor spokojenosti v Německu nezaznamenal žádnou změnu, v Rakousku došlo k jejímu růstu o téměř celý procentní bod, což byl zcela výjimečný vývoj. Celkově z EU-27 deklarovala zhruba polovina zemí pokles a druhá polovina vzestup, takže průměr zůstal v obou letech na stejné úrovni (Eurofound 2012: 31).

Graf 8.1 Vývoj osobní spokojenosti podle Eurobarometru v letech 2001–2015 (skóre 1-4)

Zdroj: R. Veenhoven, *World Database of Happiness, collection Happiness in Nations, poslední náhled* 5. 7. 2016.

Poznámky: Osobní spokojenost je v průzkumech Eurobarometru měřena na škále 1–4, v odpovědích na otázku „Jak jste celkově spokojen se životem, který vedete?“ s následujícími variantami odpovědí: velmi spokojen, vcelku spokojen, ne moc spokojen, zcela nespokojen. Protože od roku 2005 byla šetření prováděna dvakrát ročně, pololetní údaje byly způměrovány.

Jako poslední zdroj dat uvedme výzkum *Life in Transition*, který poskytuje srovnání let 2006 a 2010. Podle něho se ze zemí našeho zájmu osobní spokojenost zvýšila v Polsku a snížila na Slovensku a v Maďarsku, v ČR pak zůstala na stejné úrovni (EBRD 2011). V roce 2010 byla v tomto výzkumu rovněž položena otázka, zda se dotazované domácnosti v posledních dvou letech nějak dotkly dopady ekonomické krize, zejména ztráta zaměstnání některého z jejích členů, nucené ukončení podnikání, snížení mzdy nebo její nevyplacení. Odpovědi „velmi značně“ byly nejčastější v Maďarsku (téměř 30 %), časté v Polsku (8 %), méně časté na Slovensku (4 %) a v ČR byly pouze nepatrné (2 %).

Výsledky různých výzkumů se tedy liší nejen v úrovních zjištěné spokojenosti, ale rovněž v zachycených trendech. Rozdíly mezi datovými zdroji jsou však jen mírné, neboť také evidované posuny jsou ve většině případů velmi malé. Celkově

se ale ukazuje, že ekonomická recese se neprojevila v nějakém dramatickém obratu v indikátoru osobní spokojenosti, tak jak je sledován v různých postojových výzkumech po roce 2008.

Doposud existující údaje o subjektivním blahobytu mají ovšem jednu společnou vadu, totiž že vycházejí z malých výzkumných souborů. Příslušné výzkumy navíc zachycují pouze postoje a názory a nikoli širší okruh objektivních životních okolností, jež bychom měli znát pro identifikaci všech souvislostí deklarované spokojenosti. Muselo uplynout celých pět let od doporučení autorů tzv. Sarkozyho zprávy (CMEPSP 2009), aby subjektivní indikátory blahobytu byly sledovány ve velkých statistických šetřeních. Teprve v roce 2013 byly do modulu „Well-being“ unijního šetření EU-SILC zařazeny dotazy na spokojenost se životem a její různé aspekty.

EKONOMICKÁ ÚROVEŇ A SUBJEKTIVNÍ BLAHOBYT V EVROPSKÝCH ZEMÍCH

MARTINA MYSÍKOVÁ A JIŘÍ VEČERNÍK

V předchozí kapitole jsme upozornili na komparativní výzkum, který byl na počátku transformačního období především v rukou zahraničních badatelů a mezinárodních výzkumných sítí. Komparativní činnost zintenzivnila po roce 2000, kdy několik evropských institucí začalo shromažďovat data o subjektivním blahobytu v tranzitivních zemích. Eurobarometer tyto země zahrnul do svých šetření již v roce 2001, Eurofound v nich provedl po prvé šetření European Quality of Life Survey (EQLS) v roce 2003. V roce 2002 započala obroční šetření European Social Survey (ESS). A konečně Evropská banka pro obnovu a rozvoj provedla v letech 2006 a 2010 své výzkumy Life in Transition (LIT) ve 30 tranzitivních zemích (EBDR 2011).

Zatímco v předchozí kapitole jsme se zaměřili pouze na střední Evropu, zde provádíme srovnání v rámci celé EU, a to se specifickým zaměřením na vztah životní spokojenosti a ekonomické úrovně měřené hrubým domácím produktem. Protože nám jde o dlouhodobý vývoj, používáme – tak jako v předchozí kapitole – data EVS shromážděná v letech 1991, 1999 a 2008. Tento výzkum je totiž jediným zdrojem, který zahrnuje časové období od raného období transformace až do posledního roku před krizí. Ke sledování vývoje po roce 2008 pak používáme různá další šetření, včetně modulu o subjektivním blahobytu realizovaného v roce 2013 v rámci šetření EU-SILC.

Pokud jde o komparativní literaturu, na kterou navazujeme, odkazujeme na první část předchozí kapitoly. V analýzách předložených v této kapitole rozlišujeme mezi „starými“ (kapitalistickými) státy a „novými“ (tranzitivními) státy a výklad členíme následujícím způsobem: nejprve sledujeme změny životní spokojenosti a koreluje je s vývojem ekonomické úrovně měřené HDP. Poté ukazujeme závislost spokojenosti na charakteristikách osob a domácností. V další analýze pak propojujeme vlivy na úrovni zemí a osob. Ve čtvrté části se věnujeme vývoji po roce 2008 a zabýváme se vlivem ekonomické recese na ukazatele subjektivního blahobytu.

9.1 Vývoj spokojenosti se životem a vliv HDP

Na makroekonomické úrovni vyvstává zásadní otázka, jak se ukazatele subjektivního blahobytu vyvíjely ve spojení s ekonomickou výkonností, která se tradičně měří pomocí HDP. Protože v statistikách komunistické éry nebyl tento koncept používán, skutečná změna HDP od počátku transformace je pouze odhadována za použití retrospektivních kalkulací z počátku devadesátých let. Takové odhady provedlo několik organizací (Ekonomická komise OSN pro Evropu, EBRD, IMF, OECD, PlanEcon, Institute of International Finance). Zde používáme databázi Světové banky, která poskytuje propočty HDP na obyvatele ve stálých mezinárodních dolarech přizpůsobených paritě kupní síly.

Pro náš záměr ozřejmit, jak transformace ovlivnila životní spokojenost, jsme opět použili tři vlny šetření EVS, které zahrnuje nejdelší časové období. S použitím datového souboru *Longitudinal Data File EVS* porovnáváme 13 starých členských zemí EU (SČZ) a 10 nových členských zemí (NČZ), a to za roky 1990/1991, 1999/2000 a 2008/2009. Z OMS bylo vynecháno Lucembursko a dále Řecko, které se nezúčastnilo šetření v roce 1991. Mezi NČZ byly zahrnuty pouze tranzitivní evropské země. S ohledem na zvolené téma všude tam, kde je to možné, zachováváme rozdělení na dřívější západní a východní Německo. V zájmu stručnosti hovoříme o zmíněných dvou skupinách zemí jako o regionech.

V šetřeních EVS jsou kladeny samostatné otázky na štěstí a životní spokojenost. Otázka na štěstí je položena následovně: „Když uvážíte všechny okolnosti, řekl byste, že jste: velmi šťastný, spíše šťastný, ne moc šťastný, vůbec ne šťastný.“ Otázka na životní spokojenost je pokládána v následujícím znění: „Když zvážíte všechny okolnosti, jak jste v současnosti spokojen se svým životem jako celkem?“ Respondent byl požádán, aby svou pozici ohodnotil na desetibodové škále od úplné nespokojenosti (1) až po úplnou spokojenost (10).

Vztah mezi ukazateli štěstí a životní spokojenosti bývá častým předmětem výzkumu. Vzhledem k nedostatku místa však využíváme pouze otázku na životní spokojenost, a to s ohledem na předpoklad, že tento koncept vyjadřuje spíše životní podmínky než osobnostní charakteristiky. Uvedme zde pouze, že Pearsonův korelační koeficient proměnných životní spokojenosti a štěstí narostl v letech 1991–2008 v šetřeních EVS z 0,49 na 0,54 v SČZ a z 0,43 na 0,51 v NČZ.

Poměrně malá velikost výzkumných souborů by mohla znamenat, že použití zvolených modelů je vhodnější spíše na úrovni všech států jako celku než na úrovni národní. Proto sledujeme pouze rozdělení podle kritéria transformace, včetně rozdělení Německa na východní a západní. Rozložení odpovědí na otázku po životní spokojenosti je v obou regionech a ve třech pozorovaných časových obdobích zešikmené doleva s vrcholem na stupni 8 desetibodové stupnice. Postupem doby se distribuce odpovědí v obou regionech sblížovala, takže na stupeň 8 se situuje více lidí. Zatímco podíl lidí volících nejvyšší stupně se v průběhu času v SČZ snižuje, v NČZ se jejich podíl mírně zvyšuje.

Tabulka 9.1 Spokojenost se životem 1991–2008 (průměry v zemích a index změny)

Země	Spokojenost se životem (1–10)			Změna mezi obdobími:		
	1991	1999	2008	1999/ 1991	2008/ 1999	2008/ 1991
Nové členské země (NČZ)						
Bulharsko	5,0	5,3	5,8	1,06	1,09	1,16
Česká republika	6,8	7,1	7,2	1,04	1,01	1,06
Estonsko	6,0	5,9	6,7	0,98	1,14	1,12
Německo východní	6,7	7,2	6,2	1,07	0,86	0,93
Maďarsko	6,0	5,7	6,3	0,95	1,11	1,05
Lotyšsko	5,7	5,3	6,4	0,93	1,21	1,12
Litva	6,0	5,1	6,4	0,85	1,25	1,07
Polsko	6,5	6,4	7,2	0,98	1,13	1,11
Rumunsko	5,9	5,2	6,8	0,88	1,31	1,15
Slovensko	6,8	6,0	7,3	0,88	1,22	1,07
Slovinsko	6,3	7,2	7,5	1,14	1,04	1,19
<i>Průměr</i>	6,2	6,0	6,7	0,97	1,12	1,08
<i>Směrodatná odchylka</i>	0,5	0,8	0,5	1,60	0,63	1,00
Staré členské země (SČZ)						
Rakousko	7,8	8,0	7,6	1,03	0,95	0,97
Belgie	7,7	7,6	7,7	0,99	1,01	1,00
Dánsko	8,2	8,2	8,4	1,00	1,02	1,02
Finsko	7,7	7,9	7,7	1,03	0,97	1,00
Francie	6,8	6,9	7,1	1,01	1,03	1,04
Irsko	7,9	8,2	7,8	1,04	0,95	0,99
Itálie	7,3	7,2	7,1	0,99	0,99	0,97
Německo západní	7,2	7,7	7,3	1,07	0,95	1,01
Nizozemsko	7,8	7,9	8,0	1,01	1,01	1,03
Portugalsko	7,1	7,0	6,8	0,99	0,97	0,96
Španělsko	7,1	7,1	7,3	1,00	1,03	1,03
Švédsko	8,0	7,7	7,6	0,96	0,99	0,95
Velká Británie	7,5	7,4	7,5	0,99	1,01	1,00
<i>Průměr</i>	7,5	7,6	7,6	1,01	1,00	1,01
<i>Směrodatná odchylka</i>	0,4	0,4	0,4	1,00	1,00	1,00
NČZ/SČZ	82,7	78,9	88,2	0,95	1,12	1,07

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008, vlastní výpočty.

Při pohledu na průměrnou životní spokojenost v jednotlivých zemích sledujeme v SČZ jen malé pohyby nahoru a dolů, takže jejich celkový průměr se v průběhu času nemění (Tabulka 9.1). Naopak v NČZ se vyskytovaly podstatné změny v obou časových obdobích. V devadesátých letech došlo v Bulharsku, ČR, východním Německu a na Slovensku ke zlepšení a v ostatních NČZ ke zhoršení. V roce 1999 dosáhla životní spokojenost v ČR zhruba stejné úrovně jako ve Francii, Itálii a Španělsku. Tyto výsledky tedy nepotvrzují Easterlinův (2009) závěr, že pokles subjektivního blahobytu v letech 1990–1991 byl natolik mohutný, že ani nárůst, k němuž došlo do roku 1997, nebyl pro vyrovnání počátečního propadu dostatečný.

Ve všech NČZ byl vývoj v letech 1999–2008 vnímán obyvateli pozitivně, avšak s výjimkou východního Německa. Z tohoto důvodu se obraz životní spokojenost v roce 2008 značně liší od situace v roce 1991. Následkem stagnace životní spokojenosti v SČZ a jejího zvýšení v NČZ si jsou oba regiony mnohem podobnější: NČZ dosáhly 88 % úrovně průměru SČZ v porovnání s 83 % v roce 1991 (v ukazateli štěstí dosáhly dokonce 91 % ve srovnání s 81 % v roce 1991).

V grafu 9.1 koreluje logaritmus HDP na obyvatele s průměrnou životní spokojeností v jednotlivých zemích. Mezi šetřeními zachycujícími různá období se ukázaly značné odlišnosti. V roce 1991 se většina SČZ nacházela v poměrně kompaktním shluku charakterizovaném vysokým HDP i životní spokojeností. Mimo tento shluk se nacházelo Portugalsko a Irsko, kde byl v té době nízký HDP, avšak vysoká životní spokojenost. Naopak ve Francii vychází poměrně nízká životní spokojenost navzdory poměrně vysokému HDP. Na rozdíl od SČZ byla životní spokojenost ve všech NČZ mnohem nižší, a to v rozmezí od 5,0 v Bulharsku po 6,8 v ČR a na Slovensku. Zatímco v rámci SČZ nebyla pozorována žádná korelace mezi životní spokojeností a HDP, v rámci NČZ byla korelace naopak významná. Životní spokojenost zde byla rozptýlena na dlouhé přímce velmi vzdálené od krátké přímky v SČZ.

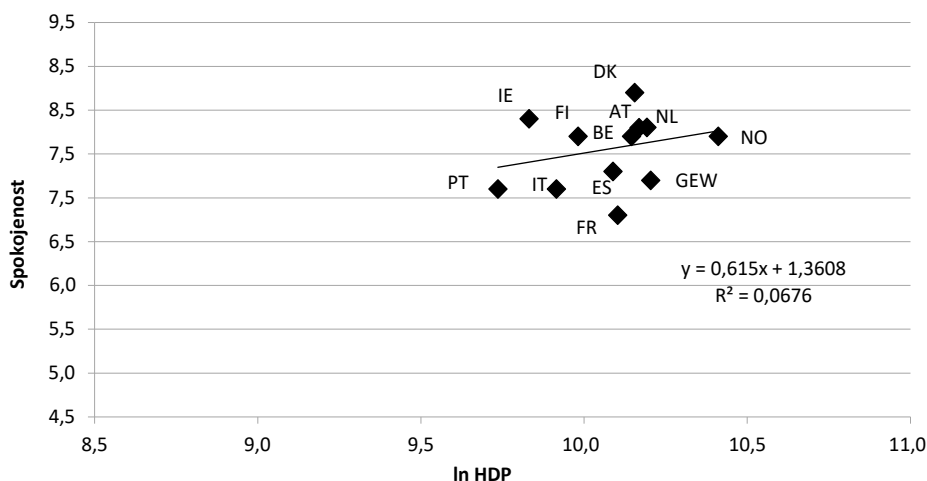
V roce 1999 byla životní spokojenost v obou regionech umístěna těsněji kolem křivky HDP a měla podobný sklon. Nicméně tyto dvě křivky byly spíše oddělené a závisely na odstupech mezi životní spokojeností a ukazatelem HDP v uvedených dvou regionech. Ve skutečnosti jsou od sebe v porovnání s rokem 1991 vzdálenější vzhledem ke slabému nárůstu spokojenosti v některých SČZ a poklesu v několika NČZ. Spolehlivost této křivky je ale mnohem vyšší v NČZ a je vlastně nejvyšší ze všech tří časových šetření v obou regionech.

K roku 2008 tento „konvergenční proces“ obou regionů ještě zesílil. Obě křivky spokojenosti se překrývají a mají podobný sklon i stupeň spolehlivosti. NČZ se na ose HDP posunuly doprava a na škále životní spokojenost směrem nahoru. Přestože se oba regiony nadále značně liší v případě obou ukazatelů, rozdíl mezi nimi už není tak výrazný.

Mnohem zajímavější otázkou ovšem je, nakolik HDP jako takový vysvětluje životní spokojenost specificky, tj. ve srovnání s charakteristikami jednotlivců a domácností či po jejich kontrole. K zodpovězení této otázky tedy v další části

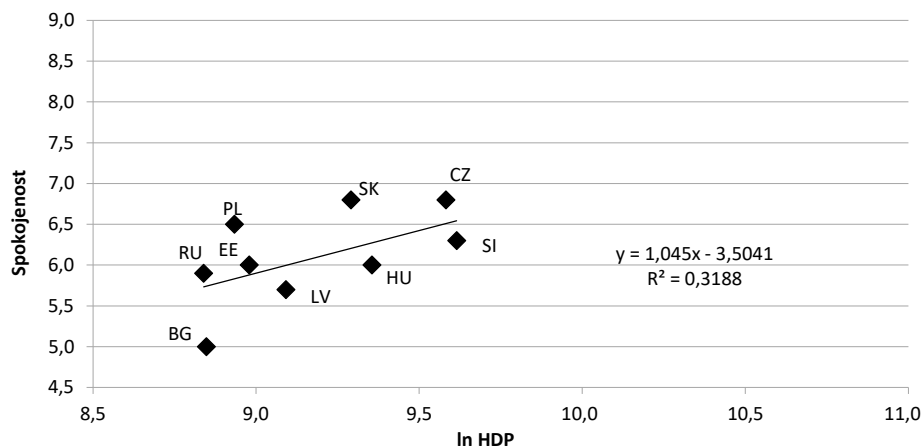
postupujeme od sledování průměrné životní spokojenosti v jednotlivých zemích (kdy pozorovanou jednotkou byla země) ke sledování jednotlivců (kdy se pozorovanou jednotkou stává jedinec).

Graf 9.1a Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v SČZ 1991

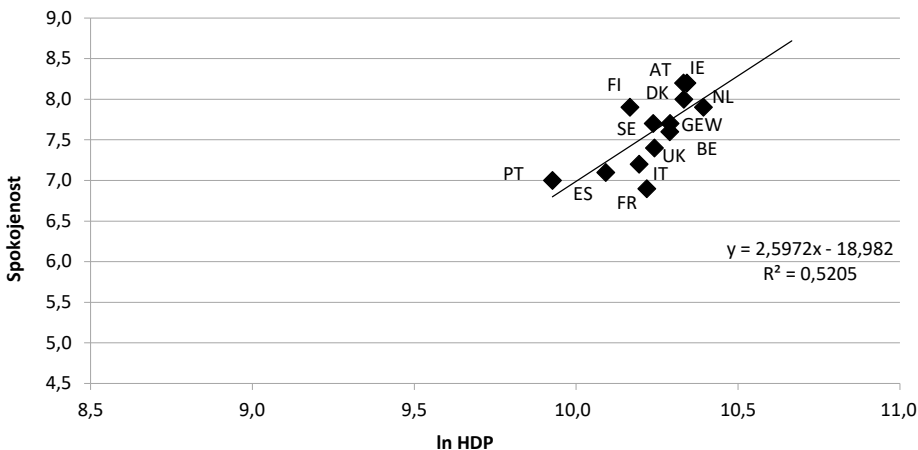

Zdroj: EVS 1991, vlastní výpočty

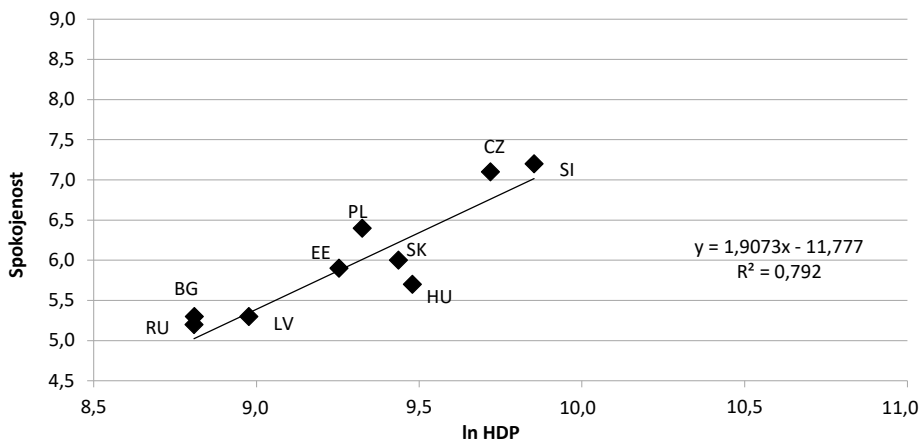
Graf 9.1b Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v NČZ 1991

Zdroj: EVS 1991, vlastní výpočty.

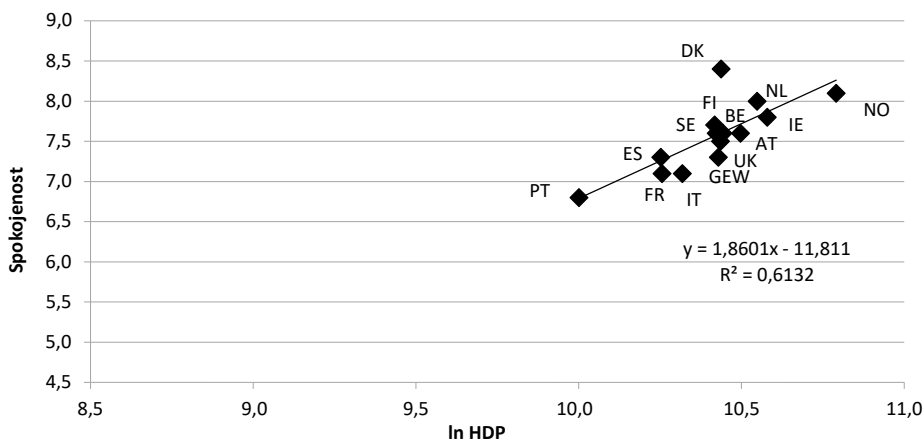
Graf 9.1c Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v SČZ 1999

Zdroj: EVS 1991, vlastní výpočty.

Graf 9.1d Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v NČZ 1999

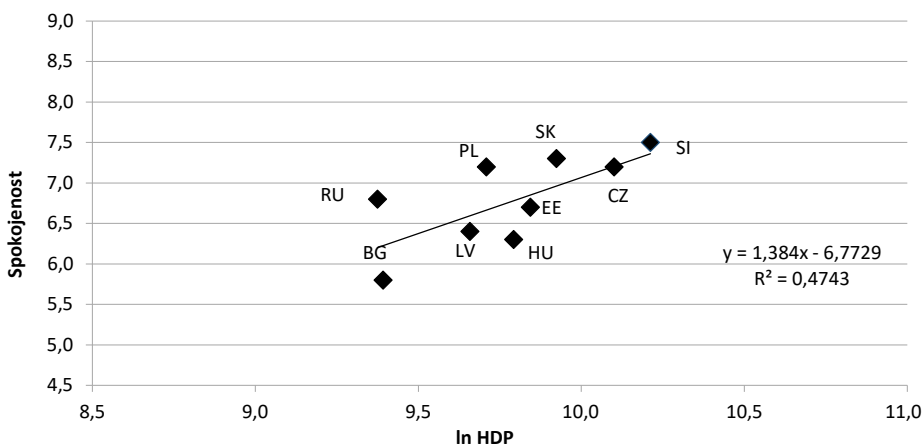
Zdroj: EVS 1999, vlastní výpočty.

Graf 9.1e Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v SČZ 2008

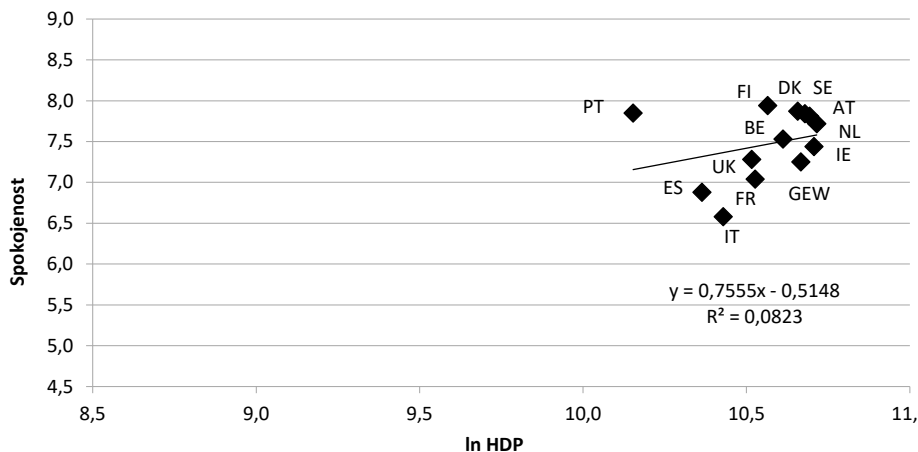

Zdroj: EVS 2008, vlastní výpočty.

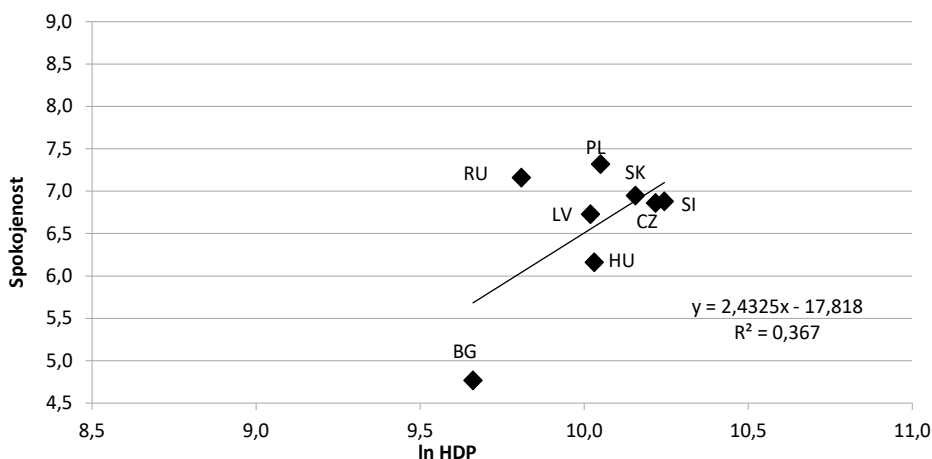
Graf 9.1f Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v NČZ 2008

Zdroj: EVS 2008, vlastní výpočty.

Graf 9.1g Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v SČZ 2013

Zdroj: EU-SILC 2013, Modul o subjektivním blahobytu, vlastní výpočty.

Graf 9.1h Vztah spokojenosti se životem a (ln) HDP v NČZ 2013

Zdroj: EU-SILC 2013, Modul o subjektivním blahobytu, vlastní výpočty.

9.2 Vliv charakteristik jednotlivců a domácností

Na mikroúrovni aplikujeme regresi OLS na vysvětlení skóre životní spokojenosti charakteristikami respondentů a jejich domácností. Poté, co jsme omezili výzkumný soubor na respondenty ve věku 20–69 let a vyloučili pozorování s chybě-

jíci hodnotami, velikost souboru se pohybovala v různých letech od 9 300 do 10 700 respondentů v NČZ a od 10 800 do 12 700 respondentů v SČZ.

Pro ověření spolehlivosti postupu jsme podobně jako Luca Stanca (2010) porovnali výsledky regrese OLS s výsledky ordinální probitové regrese a zjistili velkou podobnost výsledků. Korelace koeficientů získaných z obou postupů se v jednotlivých regionech a sledovaných letech pohybovala v rozmezí od 0,991 do 0,999. Proto jsme omezili předložené výsledky pouze na ty, které byly získány na základě OLS regrese. Význam použitých vysvětlujících proměnných je vesměs jasný, nicméně se vyskytlo několik problémů s ukazateli vzdělání a příjmu.

Pokud jde o indikaci vzdělání, šetření EVS 1991 bohužel nezahrnuje proměnou dokončeného vzdělání respondentů. Namísto toho byla položena otázka „V jakém věku jste dokončil (nebo dokončíte) úplné vzdělání?“. Abychom napravili zmíněný nedostatek, vytvořili jsme v dalších dvou vlnách šetření EVS obdobnou proměnnou pomocí porovnání vzdělanostního stupně a nejobvyklejšího věku, ve kterém ho bylo dosaženo. Korelace mezi sdělenými a vytvořenými stupni vzdělání byla v pozdějších vlnách pouze zhruba 0,65, což znamená, že vliv dosažené úrovně vzdělání může být ve výsledcích analýzy za rok 1991 poněkud zkreslený.

Pokud jde o indikaci příjmu, proměnná popisující osobní příjem dotázaných není v datových souborech EVS vůbec k dispozici. Pokud jde o příjem domácností, v datových souborech nalezneme pouze kategorie relativního příjmu v hodnotách 1–10 v letech 1991 a 1999 a v hodnotách 1–12 v šetření 2008. Absence metrické proměnné znemožňuje přepočtení příjmu podle velikosti a složení domácnosti. Ve vlně šetření z roku 1991 navíc chybí i proměnná počtu členů domácnosti. V naší analýze jsme nakonec mohli použít pouze srovnatelné proměnné zahrnuté ve sledovaném souboru, kde byly kategorie příjmu domácností sloučeny do tří.

Regresní analýza životní spokojenosti uvedená v tabulce 9.2 ukazuje, že koeficient determinace vzrostl souběžně v obou regionech, a to na dvojnásobek v roce 2008 oproti roku 1991. Současně se změnila struktura faktorů určujících životní spokojenost s tím, jak se situace v obou regionech změnila od rozdílné k podobné. V roce 1991 byly mezi oběma regiony výrazné rozdíly, pokud jde o vliv věku, vzdělání, rodinného stavu a příjmu domácnosti. Pokles životní spokojenosti v kategorii středního věku byl mnohem větší v NČZ než v SČZ. Vliv vzdělání byl nevýznamný v SČZ, ale důležitý v NČZ. V obou regionech byla velmi významná skóre životní spokojenosti u ovdovělých a rozvedených osob, významnější ale byla v SČZ. Vliv příjmu domácnosti byl velmi výrazný v obou regionech, avšak silnější byl v NČZ.

Porovnáme-li tři časová pozorování, zjišťujeme významný rozdíl ve vývoji životní spokojenosti v obou regionech. Ve srovnání s rokem 1991 došlo u NČZ v roce 1999 k mírnému poklesu průměrné životní spokojenosti a jejímu většímu rozrůznění mezi jednotlivými státy v tomto regionu. Silněji ji určovaly takové standardní charakteristiky jako věk, vzdělání a zaměstnání. Rozdíl mezi vlivem středního

Tabulka 9.2 Regresní analýza spokojenosti se životem, vliv individuálních charakteristik

Proměnná	Nové členské země (NČZ)			Staré členské země (SČZ)		
	1991	1999	2008	1991	1999	2008
Konstanta	6,210***	6,783***	6,724***	6,853***	7,230***	6,903***
Ženy	0,053	0,102**	0,215***	0,003	0,053	0,119***
Věk 30–39	-0,292***	-0,422***	-0,376***	-0,117**	-0,317***	-0,343***
Věk 40–49	-0,400***	-0,795***	-0,653***	-0,190***	-0,588***	-0,495***
Věk 50–59	-0,356***	-0,729***	-0,763***	-0,233***	-0,480***	-0,453***
Věk 60–69	0,177*	-0,287***	-0,596***	0,114*	-0,076	-0,006
Středoškolské vzdělání	0,117**	0,274***	0,313***	0,040	0,084*	0,105**
Vysokoškolské vzdělání	0,157**	0,650***	0,560***	-0,017	0,113**	0,219***
Zaměstnanec	0,045	0,077	0,069	0,068	0,071	0,138***
Samostatně výdělečně činný	0,167	0,134	0,426***	0,195***	0,126	0,166**
Nezaměstnaný	-0,690***	-1,059***	-0,975***	-0,943***	-0,934***	-0,784***
Ženatý/vdaná	0,222**	0,180*	0,152**	0,232***	0,489***	0,282***
Ovdovělý/á	-0,157	-0,332**	-0,350***	-0,478***	-0,520***	-0,381***
Rozvedený/á	-0,353***	-0,375***	-0,347***	-0,648***	-0,121	-0,222***
Příjem- střední	0,478***	0,355***	0,464***	0,309***	0,303***	0,385***
Příjem- vysoký	0,837***	0,856***	0,754***	0,412***	0,511***	0,654***
1 dítě	-0,005	-0,077	0,091	0,017	0,086	0,192***
2 děti	0,030	-0,020	0,170**	0,077	0,113*	0,222***
3+ děti	0,002	-0,054	0,083	0,114*	0,125*	0,297***
R ²	0,085	0,189	0,150	0,081	0,119	0,122

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008; GDP – World Bank database, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

Zahrnutý jsou země uvedené v tabulce 9.1. Model zahrnuje (zde neprezentované) dummies každé země.

a vysokého příjmu se zvýšil. To naznačuje, že počátek transformace zasáhl lidi diferencovaně a že její vliv byl tedy značně sociálně stratifikovaný. Vývoj v NČZ tak kontrastuje s vývojem v SČZ, kde sice rovněž posílil vliv některých charakteristik, avšak tento nárůst byl slabší.

V průběhu času se oba regiony opravdu navzájem přiblížily. Nicméně tento proces v žádném případě neprobíhal jako převzetí „západního vzoru“ transformujícími se zeměmi, šlo spíše o sblížení z obou stran. V SČZ se zvýšily věkové rozdíly, ty ale stále zůstávají méně významné než v NČZ. Totéž platí i o vlivu vzdělání,

který se v SČZ stal statisticky významným v roce 1999 a v roce 2008 ještě posílil, ačkoli zůstal mnohem slabší než v NČZ. Značné rozdíly přetrvávají také v případě rodinného stavu (lidé v manželství jsou více spokojeni a rozvedení méně nespokojeni v SČZ než v NČZ) a přítomnosti dětí (ukazuje se, že v SČZ děti zvyšují životní spokojenost, zatímco v NČZ nemají téměř žádný vliv).

9.3 Vliv mikro- a makroproměnných

Dále si klademe otázku, nakolik je životní spokojenost určena charakteristikami osob a nakolik charakteristikami zemí. Statisticky vzato, jde o to, jaké procento variance životní spokojenosti můžeme vysvětlit osobními charakteristikami spolu s HDP a jaký podíl zůstává po zapojení všech proměnných, které máme k dispozici, nevysvětlený. Původně jsme zahrnuli i další proměnné jako míru nezaměstnanosti, věk dožití a příjmovou nerovnost (měřenou Giniho koeficientem příjmu na osobu), avšak z analýzy jsme je opět vyjmuli, neboť ve většině případů byly statisticky nevýznamné. Ponechali jsme tedy pouze HDP a pro spojení s osobními charakteristikami používáme víceúrovňovou regresi s náhodnými konstantami a fixními sklony pro různé roky a regiony.

V prvním kroku jsme odhadli jednoduchou analýzu rozptylu ANOVA, prázdný model bez dalších vysvětlujících proměnných (Tabulka 9.3). Výsledky potvrdily rozdíly životní spokojenosti mezi jednotlivými zeměmi. V roce 1991 činilo procento variance životní spokojenosti z důvodu rozdílů mezi zeměmi 14,1 %, v roce 1999 se zvýšilo na 18,8 %, ale v roce 2008 opět pokleslo, a to dokonce pod počáteční úroveň. Zjištění z roku 1999 jsou v zásadě shodná s poznatky Astry N. Bonini (2008), která zjistila, že 19 % variance subjektivního blahobytu je způsobeno rozdílností mezi státy (kterých zkoumala mnohem více). Naše zjištění je dáno zejména rozdíly mezi NČZ, neboť uvedený podíl se v SČZ pohybuje stabilně okolo 5 %.

Model 1 v tabulce 9.3 ukazuje varianci životní spokojenost vysvětlenou pomocí HDP. Výpočet vysvětlených variancí mezi zeměmi je založen na porovnání variancí mezi zeměmi v modelu 1 a variancí mezi zeměmi v modelu bez proměnných (ANOVA). Vysvětlená variance mezi zeměmi je vypočtena jako procentní pokles variance mezi zeměmi poté, kdy zahrneme HDP jako vysvětlující proměnnou. Přidání HDP zvýšilo velikost variance mezi zeměmi v SČZ v roce 1991. HDP tedy v tomto případě vůbec nepřispělo k varianci interceptů a vysvětlená variance mezi zeměmi by se navíc změnila v negativní.

V NČZ objasnil HDP 28,6 % variance mezi zeměmi v roce 1991, 82,4 % v roce 1999 a pouhých 13,2 % v roce 2008. V SČZ nabyl HDP na významu v roce 1999, zatímco v roce 2008 jeho vliv mírně poklesl. V průběhu dvou desetiletí tedy přínos HDP k vysvětlené varianci mezi zeměmi nabyl tvaru obráceného písmene V s ostrým poklesem v NČZ. Na svém vrcholu v roce 1999 představovala variance mezi zeměmi u NČZ 10,6 %, z čehož 82,4 % bylo vysvětleno HDP. To znamená,

že HDP sám o sobě vysvětlil 8,7 % celkové variance životní spokojenosti v NČZ, což je mimořádně silný výsledek.

Účelem této analýzy je porovnat vliv HDP s osobními charakteristikami. Jak je vidět z analýzy rozptylu, většinu variance životní spokojenosti lze přičíst rozdílům

Tabulka 9.3 Vícenásobná regresní analýza spokojenosti se životem, vliv HDP a individuálních charakteristik

	Nové členské země (NČZ)			Staré členské země (SČZ)			Celkem	
	1991	1999	2008	1991	1999	2008	1991	2008
ANOVA:								
Meziskupinová variabilita	5,4	10,6	6,5	4,4	5,5	4,9	14,1	8,8
Vnitroskupinová variabilita	94,6	89,4	93,5	95,6	94,5	95,1	85,9	91,2
<i>Model 1 – HDP</i>								
Konstanta	5,045***	4,184***	5,753***	7,177***	4,874***	5,650***	5,270***	4,689***
HDP	0,106*	0,150***	0,053	0,014	0,096***	0,057**	0,092***	0,104***
Vysvětlená variabilita:								
meziskupinová	28,6	82,4	13,2	-	47,1	34,1	67,6	55,0
vnitroskupinová	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
celkem	1,5	8,7	0,9	-	2,6	1,7	9,5	4,8
<i>Model 2 – HDP a individuální charakteristiky</i>								
Vysvětlená variabilita:								
meziskupinová	29,1	80,0	29,7	-	48,9	41,0	69,1	61,8
vnitroskupinová	3,5	9,8	9,6	4,5	7,3	7,6	3,8	8,2
celkem	4,9	17,2	10,9	4,2	9,5	9,2	13,0	12,9

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008; GDP – World Bank database, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

mezi jednotlivci. Model 2 v tabulce 9.3 ukazuje vysvětlené variance poté, kdy jsou přidány osobní charakteristiky. Pokud jde o vysvětlenou varianci v rámci zemí, význam osobních charakteristik během devadesátých let vzrostl a k roku 2008 zůstal stabilní. K vysvětlené varianci mezi zeměmi v obou regionech navíc v roce 2008 významně přispěly i osobní charakteristiky, jak to ukazuje porovnání modelů 1 a 2.

9.4 Vývoj po roce 2008: od transformace ke krizi

Shodou okolností bylo poslední šetření EVS provedeno v roce, kdy se objevila finanční krize a následná ekonomická recese. Jak uvedli Jan Drahekoupil a Martin Myant (2012: 325), „dopady světové finanční a ekonomické krize zhatily pohodlné úsudky ohledně výsledků transformace“. Otázkou tedy je, jakým vývojem prošel subjektivní blahobyt během globálního ekonomického otřesu. Ovlivnila recese vnímání lidí více v tranzitivních, nebo netranzitivních zemích, anebo toto rozdělení již ztratilo svou vypovídací hodnotu? Pokračovalo sblížování obou regionů po roce 2008 v podmínkách sjednocené Evropy, která sdílela dopady globální ekonomické recese?

Než se budeme podrobněji zabývat ukazateli subjektivního blahobytu, měli bychom prověřit, jak se po roce 2008 NČZ liší od SČZ v takových ekonomických ukazatelích, jako je úroveň HDP a míra nezaměstnanosti (Tabulka 9.4). Makroekonomické statistiky ukazují, že v letech 2008–2014 poklesla výše HDP na obyvatele (ve stálých mezinárodních dolarech) v SČZ v průměru o necelé tři procentní body (mnohem více však v Itálii a ve Španělsku). V NČZ došlo k poklesu jen v letech 2009–2010, tento pokles byl však brzy vyrovnán a vystrídán opětovným růstem (výrazný nárůst se odehrál zejména v Polsku, v kontrastu s nehlubším poklesem ve Slovinsku). Pokud jde o míru nezaměstnanosti, zatímco v roce 2008 byl průměr v obou regionech stejný (6,4–6,5 %), k roku 2014 se zvýšil, přičemž v roce 2014 činí rozdíl jeden procentní bod. Rozdíly mezi zeměmi se v rámci NČZ zmenšily, avšak v rámci SČZ dramaticky narostly.

Další ukazatele v tabulce 9.4 jsou založeny na šetřeních EU-SILC. Průměrná nerovnost v příjmech narostla v regionu NČZ (při zmenšení rozdílů mezi zeměmi) a zůstala stabilní v regionu SČZ. Riziko příjmové chudoby se v NČZ přechodně snížilo, zatímco v SČZ zůstalo na stejné úrovni – distance mezi oběma regiony se tak poněkud zmenšila. Zajímavý vývoj prodělal indikátor založený na výpovědi domácností, jak vycházejí s příjmy (zde používáme odpovědi „s velkými obtížemi“). Zatímco v regionu SČZ proběhl mírný kontinuální nárůst, v regionu NČZ byl nárůst mnohem výraznější. V obou případech však teprve rok 2014 přinesl pokles a spolu s ním i zmenšení distance na hodnotu roku 2008. V tomto ohledu si jsou oba regiony nejdálčenější, a to po distanci úrovně HDP.⁷

⁷ Podrobněji k porovnání „objektivního“ ukazatele příjmové chudoby a „subjektivního“ ukazatele vycházení s příjmy viz kapitolu 10.

Tabulka 9.4 Ekonomické a sociální indikátory v období 2008–2014

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014/2008
Nové členské země (NČZ)								
HDP	23,2	21,4	21,8	22,7	23,0	23,4	24,1	103,9
- Směrodatná odchylka	4,6	4,1	4,3	4,3	4,1	3,9	4,0	87,0
Nezaměstnanost (%)	6,4	10,1	12,1	11,2	10,9	10,0	8,9	139,1
- Směrodatná odchylka	1,7	4,0	4,7	3,3	2,8	2,0	1,8	105,9
Příjmová nerovnost (Gini)	30,4	30,2	30,1	30,1	29,9	30,4	31,2	102,6
- Směrodatná odchylka	5,6	5,4	5,0	4,3	4,2	4,7	4,6	82,1
Míra příjmové chudoby (%)	17,3	17,1	16,3	16,8	16,7	16,5	17,0	98,3
- Směrodatná odchylka	5,8	6,0	4,5	4,1	4,0	3,9	4,1	70,7
Vycházení s příjmy (%)	13,1	14,8	16,2	16,0	16,9	17,3	15,2	116,0
- Směrodatná odchylka	8,0	7,2	7,7	7,8	8,5	9,1	8,2	102,5
Staré členské země (SČZ)								
HDP	40,6	38,5	39,2	39,7	39,3	39,1	39,6	97,5
- Směrodatná odchylka	5,6	5,1	5,2	5,6	5,9	6,0	6,2	110,7
Nezaměstnanost (%)	6,5	8,7	9,3	9,3	10,0	10,4	9,9	152,3
- Směrodatná odchylka	2,1	3,4	4,0	4,6	5,5	5,7	5,2	247,6
Příjmová nerovnost (Gini)	29,2	29,0	28,9	29,1	29,1	28,9	29,4	100,7
- Směrodatná odchylka	3,5	3,3	3,4	3,5	3,3	3,3	3,3	94,3
Míra příjmové chudoby (%)	15,0	15,0	15,0	15,3	15,3	15,1	15,7	104,7
- Směrodatná odchylka	3,1	2,8	2,9	2,9	2,9	3,0	3,2	103,2
Vycházení s příjmy (%)	8,5	9,0	9,0	8,7	9,4	10,4	10,1	118,8
- Směrodatná odchylka	6,9	6,5	6,2	5,5	6,5	7,4	7,0	101,4
Poměr NČZ/SČZ								
HDP	57,2	55,6	55,7	57,1	58,4	59,8	60,9	106,5
Nezaměstnanost	97,7	116,2	130,3	120,4	108,0	96,3	90,2	92,3
Příjmová nerovnost	104,0	104,0	103,8	103,3	102,9	105,3	106,0	101,9
Míra příjmové chudoby	115,4	113,8	108,5	110,3	108,9	109,2	107,8	93,4
Vycházení s příjmy	154,6	165,0	179,2	185,0	179,0	165,4	150,9	97,6

Indikátory a zdroje:

HDP – na osobu v tisících mezinárodních dolarů s konstantou 2011 upravených podle parity kupní síly. Zdroj: http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?order=wbapi_data_value_2011+wbapi_data_value+wbapi_data_value-last&sort=asc above the section on databases.

Nezaměstnanost – podíl nezaměstnaných z pracovních sil. Zdroj: Eurostat statistics, Table tsdec450.

Příjmová nerovnost – Giniho koeficient ekvivalizovaných disponibilních příjmů dle EU-SILC. Zdroj: Eurostat statistics, Table tessi190.

Ohrožení příjmovou chudobou – procento osob s příjmem nižším než 60 % mediánu ekvivalizovaných disponibilních příjmů dle EU-SILC. Zdroj: Eurostat statistics, Table ilc_li02.

Vycházení s příjmy – procento domácností vycházejících s příjmy s velkými obtížemi dle EU-SILC. Zdroj: Eurostat statistics, Table ilc_mdes09.

Poznámky: Výběr zemí v obou regionech je stejný jako v celém dokumentu (viz Tabulka 9.1) vzhledem k dostupnosti výzkumných souborů šetření EVS. Na rozdíl od nich se data týkají celého Německa.

**Tabulka 9.5 Spokojenost se životem 2007–2014
(průměrné hodnoty za celou populaci)**

Země	Eurobarometer (1-4)				ESS (0-10)				EQLS (1-10)	
	2008	2010	2012	2014	2008	2010	2012	2014	2007	2011/12
Nové členské země (NČZ)										
Bulharsko	2,2	2,2	2,2	2,3	4,4	4,9	4,4	.	5,0	5,5
Česká republika	2,9	2,9	2,8	3,0	6,7	6,4	6,7	6,7	6,6	6,4
Estonsko	2,8	2,8	2,8	2,9	6,2	6,5	6,2	6,4	6,7	6,3
Německo východní	0,0	0,0	0,0		6,6	6,4	7,0	7,0	.	.
Maďarsko	2,3	2,4	2,3	2,6	5,3	5,8	5,6	5,8	6,0	6,2
Lotyšsko	2,6	2,6	2,7	2,8	5,9	.	.	.	6,3	6,7
Litva	2,6	2,5	2,7	2,8	5,0	5,1	5,8	6,1	5,6	5,8
Polsko	2,8	2,9	2,9	3,0	6,9	7,0	7,3	6,9	6,9	7,1
Rumunsko	2,5	2,2	2,4	2,5	6,1	.	.	.	6,5	6,7
Slovensko	2,8	2,9	2,7	2,9	6,5	6,6	6,8	.	6,7	6,4
Slovinsko	3,1	3,0	3,0	3,0	6,9	7,0	7,0	6,6	7,2	7,0
<i>Průměr</i>	2,7	2,6	2,7	2,8	6,0	6,2	6,3	.	6,4	6,4
<i>Směrodatná odchylka</i>	0,3	0,3	0,3	0,2	0,8	0,8	0,9	.	0,7	0,5
Staré členské země (SČZ)										
Rakousko	3,0	3,0	3,0	3,2	7,4	.	.	7,3	6,9	7,7
Belgie	3,1	3,2	3,2	3,2	7,3	7,5	7,4	7,5	7,5	7,4
Dánsko	3,6	3,7	3,7	3,7	8,5	8,3	8,6	8,4	8,5	8,4
Finsko	3,3	3,2	3,3	3,3	7,9	7,9	8,1	7,9	8,2	8,1
Francie	2,9	3,0	3,0	3,0	6,3	6,3	6,4	6,6	7,3	7,2
Irsko	3,2	3,1	3,2	3,3	7,1	6,6	6,8	7,1	7,6	7,4
Itálie	2,6	2,5	2,7	2,7	0,0	.	6,8	.	6,6	6,9
Německo západní	3,0	3,1	3,1	3,2	7,4	7,1	7,7	7,6	7,2	7,2
Nizozemsko	3,5	3,4	3,5	3,5	7,7	7,8	7,9	7,7	7,9	7,7
Portugalsko	2,4	2,1	2,3	2,4	5,7	5,9	6,0	5,8	6,2	6,8
Španělsko	3,0	2,8	2,9	2,9	7,3	7,3	6,9	.	7,3	7,5
Švédsko	3,4	3,5	3,4	3,5	7,9	7,9	7,9	7,9	8,3	8,0
Velká Británie	3,2	3,3	3,3	3,3	7,1	7,2	7,3	.	7,3	7,3
<i>Průměr</i>	3,1	3,1	3,1	3,2	7,3	7,3	7,3	.	7,4	7,5
<i>Směrodatná odchylka</i>	0,3	0,4	0,4	0,3	0,7	0,7	0,8	.	0,7	0,5
NČZ/SČZ	0,86	0,86	0,85	0,88	0,83	0,85	0,85	.	0,85	0,85

Zdroj: Eurobarometer, ESS, EQLS – viz Zdroje dat v Příloze. Vlastní výpočty.

Poznámky: V šetřeních Eurobarometeru a EQLS se údaje týkají celého Německa.

Nicméně i v rámci regionů se vývoj těchto ukazatelů velmi liší. Nerovnost v příjmech a následně i riziko příjmové chudoby nejvíce narostly v rámci SČZ v Dánsku, Francii a Švédsku a v rámci NČZ pak v Maďarsku a na Slovensku. Ačkoliv rozdíly v riziku chudoby se u NČZ v uplynulých letech zmenšily, stále existuje distance mezi ČR (10 %) a balkánskými státy (21–23 %). Největší rozdíly v rámci regionů pozorujeme ve schopnostech vycházet s příjmy: v rámci SČZ vykazují největší problémy domácnosti v Portugalsku, Itálii a Španělsku, v rámci NČZ mají největší obtíže zvládat rodinný rozpočet domácnosti v balkánských zemích a v Maďarsku.

K popsání vývoje ukazatelů subjektivního blahobytu po roce 2008 můžeme použít některé zdroje zmíněné výše v kapitolách 7 a 8. Jedná se o obroční ESS, pololetní Eurobarometer Standard Surveys a dvě šetření EQLS provedené v letech 2007 a 2011–2012. Pro posouzení kvality těchto šetření (spolu s EVS a ISSP) porovnal Ulrich Kohler (2007) dokumentaci a použitý proces výběru a jejich kompatibilitu s externími a interními kritérii reprezentativnosti. Z hlediska těchto kritérií zařadil na svém žebříčku kvality jako nejlepší ESS, jako druhý nejlepší EVS, na třetí až čtvrté místo ISSP a EQLS, přičemž Eurobarometer umístil jako poslední.

Uvedené tři zdroje dat jsme zkoumali nejen pro kontrolu výsledného trendu, ale i z hlediska konzistence (Tabulka 9.5). Oproti očekávání jsme zjistili, že po roce 2008 se objevily jen malé (pokud vůbec nějaké) změny v úrovni spokojenosti. Namísto zhoršení vidíme podle Eurobarometeru v obou regionech stabilitu a podle dat ESS stabilitu u SČZ a zlepšení u NČZ. I přes mírné sblížení zjištěných skóre zůstávají mezi oběma regiony značné rozdíly. Podle standardní odchylky (kdy jiné míry diferenciaci nemůžeme použít) zůstaly rozdíly mezi jednotlivými zeměmi v rámci regionů podle dat Eurobarometeru stejné, přičemž podle šetření EQLS se zmenšily.

Značné nesrovnalosti se objeví, pokud porovnáme výsledky různých šetření v jednotlivých zemích. Jako nejproblematictější se ukazuje výzkum EQLS, kde časové porovnání vypovídá o zhoršení ve Švédsku a o zlepšení ve třech zemích jižní Evropy. To je ovšem v rozporu s tím, co ukazují ostatní šetření. Neméně nedůvěryhodný je podle téhož šetření nárůst úrovně spokojenosti v Maďarsku, Bulharsku a Rumunsku, v rozporu s výsledky ostatních šetření. Tyto „anomálie vůči makroekonomickému příběhu“ byly přiznány ve zprávě Eurofoundu (2013: 86), přičemž za možný důvod bylo označeno pouze odlišné umístění otázky na životní spokojenost v dotaznících jednotlivých vln šetření.

Celkově se zdá, že dopad ekonomické recese na průměrnou životní spokojenost nebyl tak velký, jak se případně dalo očekávat. Ukázaly to již první studie založené na národních datech, Eurobarometeru či výzkumu ESS (Deaton 2012; Walsh 2012). To ovšem neznamená, že spokojenost nepoklesla na individuální úrovni v případech, kdy člověk upadl do nezaměstnanosti nebo finančních obtíží. Tento paradox objasňují Helen Russell, Dorothy Watson a Frances

McGinnity (2013: 245–248) na datech ESS tím, že se změnil vztah mezi spokojeností a nezaměstnaností – u všech kategorií sledovaných podle ekonomického statusu se mezi roky 2004 a 2010 spokojenost zvýšila, z toho u nezaměstnaných a těch, kdo nezaměstnaností prošli, více než u jiných. Větší podíl nezaměstnaných vykazujících nižší spokojenost ovšem vedl ke stagnaci ukazatele na agregátní úrovni.

Nicméně v rozporu s touto jasnou evidencí o faktických malých změnách se výrazný pokles spokojenosti v období recese bere za samozřejmost. Tak zpráva OECD *How is life?* (OECD 2013b: 88) založená na Gallup World Poll uvádí: „Subjektivní blahobyt se ... během krize zhoršil. V oblasti OECD jako celku životní spokojenost v roce 2009 poklesla, v roce 2010 se zvýšila s tím, jak se ekonomická aktivita pozvedla, a v roce 2011 opět klesla ... Například během čtyř let do roku 2012 poklesla průměrná životní spokojenost v Řecku o více než 20 % a okolo 12 % v Itálii a 10 % ve Španělsku. Životní spokojenost klesla i v Maďarsku (6 %), Belgii (4 %) a Dánsku (4 %).“

Data Gallupových výzkumů ohledně životní spokojenosti vykazují hlubší změny než data ESS, která však lze považovat za spolehlivější zdroj. Podle něho došlo v letech 2008 až 2012 ve Španělsku pouze k pětiprocentnímu poklesu a v Řecku (které není uvedeno v tabulce 9.5) v letech 2008–2010 k pouze sedmiprocentnímu poklesu. Pro Itálii je z tohoto zdroje k dispozici pouze údaj pro rok 2012, podle kterého byla situace stejná jako ve Španělsku. V každém případě se ukazuje, že ani v zemích nejvíce vystavených dopadům krize nereagoval ukazatel životní spokojenosti tak dramaticky jako podle Gallupových výzkumů.

Autoři zprávy Eurofoundu se museli ovšem vyrovnat s výsledky výzkumu EQLS nasvědčujícími celkové stabilitě, nebo dokonce zlepšení subjektivního blahobytu během let krize. Tyto výsledky komentovali následujícím způsobem: „Subjektivní blahobyt byl v letech 2003 až 2007 stabilní. Avšak porovnání dat EQLS a Eurobarometru z roku 2009 naznačuje, že krize může mít určitý krátkodobý vliv na životní spokojenost, přestože životní podmínky většiny lidí se v případě ekonomické krize nemusí bezprostředně příliš změnit. Když se podíváme na celkovou změnu životní spokojenosti v EU, zdá se, že ekonomickému chaosu v Evropě během posledních čtyř let odolala“ (Eurofound 2012: 30).

Pochybnosti ohledně kvality dat výzkumů EQLS rovněž provázejí závěry Eurofoundu, že mezi zeměmi s vysokou a nízkou úrovní spokojenosti dochází k vyrovnávání: „u mnoha zemí s nejvyšší spokojeností v roce 2007 dochází ke značnému poklesu, zatímco u zemí s nižší úrovní blahobytu pokračuje růst životní spokojenosti“ (ibid.). Zejména není snadné vysvětlit nárůst životní spokojenosti ve Španělsku nebo v Bulharsku či Rumunsku, který podle Eurofoundu „lze přičíst pokračujícímu zlepšení určitých aspektů životních podmínek v tranzitivních ekonomikách“ (ibid.).

Jiné zdroje ukazují v uvedených zemích opačný vývoj subjektivního blahobytu. Podle šetření ESS vykázalo v letech 2010–2012 poměrně značný pokles

(10 %) Španělsko a Bulharsko. Celkově vzato, namísto vyrovnávání se ukazuje, že rozdíly mezi jednotlivými zeměmi obou regionů stagnují nebo se mírně zvětšují. Podle šetření LIT „zažily v letech 2006 až 2010 největší propad životní spokojenosti tři pobaltské země, a dále Bělorusko, Rumunsko a Slovensko. S výjimkou Běloruska tyto země během ekonomické krize vážný pokles přestály“ (EBRD 2011: 20).

I přes rozdíly mezi jednotlivými výzkumy všechny vyznívají v jedno souhrnné sdělení, že krize neměla příliš velký dopad na životní spokojenost v obecné populaci. Otázkou pak je, zda je toto zjištění skutečným odrazem reality, anebo zda není zkreslené, a to zejména nedostatečným pokrytím marginálních kategorií. Výzkumné soubory jsou obecně malé, mj. v důsledku nízké míry vyšetřenosti – nejvyšší míru vyšetřenosti má výzkum ESS, ale požadované cílové míry vyšetřenosti 70 % je dosaženo pouze v několika zemích. Ve výzkumu EQLS se jen u malého počtu zemí podařilo dosáhnout alespoň padesátiprocentní míry vyšetřenosti. Této problematice byla oprávněně věnována značná pozornost (např. Stoop et al. 2010).

I když výše citované sdělení, že „životní podmínky většiny lidí se v případě ekonomické krize nemusí bezprostředně příliš změnit“, je v zásadě pravdivé, nelze pustit ze zřetele, že některé kategorie obyvatel mohou být krizí naopak vážně zasaženy. To se v prvé řadě týká domácností postižených nezaměstnaností a následnými finančními problémy. Stejně tak jako v našich analýzách výzkumů EVS byl efekt nezaměstnanosti prokázán, analýza dat ESS za roky 2004–2010 dospěla k závěru, že „ekonomická krize ovlivňuje subjektivní blahobyť zejména skrze konkrétnější kanály nezaměstnanosti a finančních obtíží. Přestože v Evropě nevidíme celkový propad průměrné životní spokojenosti v souvislosti s ekonomickou krizí, její dopad na ty, kteří jsou vystaveni nezaměstnanosti a finančnímu strádání, je zřejmý“ (Russell et al. 2013: 250).

Uvážíme-li, že hlavním negativním důsledkem ekonomické recese je nezaměstnanost, vodítkem ke zjištění možného zkreslení ve výzkumech je porovnat podíl nezaměstnaných zastoupených ve výběrových souborech se statistikou nezaměstnanosti. V případě výzkumných souborů ESS u několika zemí skutečně najdeme podhodnocení míry nezaměstnanosti. Další podhodnocení může pramenit ze slabého zastoupení nízkopříjmových, marginálních kategorií populace – v tomto případě ovšem žádný komparativní důkaz k dispozici nemá. Musíme se tedy spolehnout na data EU-SILC, která neudávají velký nárůst nízkopříjmových kategorií, jak to ukazuje míra nerovnosti příjmů a rizika chudoby v tabulce 9.4.

9.5 Závěr

Od pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě uplynulo již více než dvacet let. To nám poskytlo příležitost podívat se zpět na toto období s využitím různých zdrojů dat a položit si některé otázky. Je ekonomická prosperita opravdu hlavním faktorem životní spokojenosti, jak naznačuje časté sledování vlivu HDP na spokojenost v příslušné literatuře? Byl pokles ekonomického růstu během prvních let transformace doprovázen snížením celkové životní spokojenosti, anebo nově získaná svoboda lidem tento pokles vynahradila? Směřují postkomunistické země k „západnímu standardu“, pokud jde o vztah mezi ekonomickým růstem a spokojeností?

Nauro F. Campos a Fabrizio Coricelli (2002: 802) shrnuli rozsáhlou literaturu na toto téma a zdůraznili přetrvávající nepřesnosti a mezery v našich znalostech. Podle nich se lze shodnout pouze na tom, že v prvním desetiletí transformace „v každé zemi bez výjimky poklesl výkon, přičemž obnovit ho trvalo déle, než se původně předpokládalo“. Andrew Dabalén a Saumik Paul (2011) na základě provedených studií shrnuli, že v průměru učinila transformace lidi nešťastnými. V tomto ohledu je však třeba konkretizovat časové období, o kterém hovoříme. Pokud jde pouze o rané období transformace na počátku devadesátých let, je to z velké části pravda, byť ne zcela. Pohlížíme-li na období transformace jako na delší proces, křivka vývoje subjektivního blahobytu má podobu písmena V. Klíčovým faktorem je rychlost oživení ekonomiky a s ním spojené zlepšování materiálních životních podmínek.

Podle výzkumů EVS byl pokles životní spokojenosti v devadesátých letech v NČZ v průměru pouze malý. Oproti tomu v roce 1999 byly pozorovány největší rozdíly mezi SČZ a NČZ a k roku 2008 se oba regiony k sobě nejvíce přiblížily. Zatímco v regionu SČZ byly rozdíly mezi jednotlivými zeměmi stálé, v regionu NČZ se během devadesátých let zvětšily a během prvního desetiletí po roce 2000 se opět zmenšily. V roce 2008 byla úroveň životní spokojenosti ve všech NČZ s výjimkou východního Německa mnohem vyšší než v roce 1991.

V NČZ tedy po „spíše nešťastných“ devadesátých letech následovala „spíše šťastná“ léta v období po roce 2000, což vedlo k výraznému sblížení průměrné životní spokojenosti v obou regionech. Také struktura determinace životní spokojenost konvergovala, a to nikoli tak, že by „východ“ pouze přijal „západní“ vzor, nýbrž z obou stran. V NČZ pozorujeme kontinuální posilování vlivu základních demografických a stratifikačních proměnných, což mělo za následek znásobení procenta variance životní spokojenosti vysvětlené osobními charakteristikami v roce 1999, oproti roku 1991.

Evidence o vývoji životní spokojenosti po roce 2008 se liší. Rozdíl mezi regiony NČZ a SČZ je v roce 2012 podle dat Eurobarometru stejný jako výsledek šetření EVS v roce 2008 (12–13 procentních bodů), zatímco rozdíl uvedený v datech ESS a EQLS je dokonce mírně větší (15 procentních bodů). Navzdory významné kon-

vergenci obou regionů a poklesu skóre životní spokojenost u několika států SČZ od roku 2008 zůstává mezi oběma regiony značná mezeza, byť samozřejmě mnohem menší, než činí rozdíl v HDP. Přestože ekonomická prosperita není hlavním faktorem životní spokojenosti, je bezpochyby velmi důležitá.

Na závěr je třeba poznamenat, že s ohledem na malé soubory postojových výzkumů musíme být opatrní při jejich porovnávání v čase. Výsledky mohou být citlivé na změny ve znění nebo umístění otázky týkající se subjektivního blahobytu v dotazníku a jsou tudíž poměrně nestabilní. Dalším zdrojem zkreslení výsledků je struktura nevyšetřnosti, jejíž míra je ve všech výzkumech poměrně vysoká. Každopádně bychom měli všude tam, kde to je možné, srovnávat různá šetření a hledat robustní odpovědi na základě podobnosti výsledků.

CHUDOBA V OBJEKTIVNÍCH A SUBJEKTIVNÍCH UKAZATELÍCH V ČESKÉ REPUBLICĚ A EU

JIRÍ VEČERNÍK A MARTINA MYSÍKOVÁ

V posledním desetiletí došlo k zásadnímu rozšíření možností pro sledování životních podmínek a chudoby v rámci rozšířené Evropské unie. Je to dáno hojností statistických a sociologických dat i zdokonalováním nástrojů jejich analýzy. Na chudobu se soustřeďuje pozornost národních i mezinárodních institucí, které vydávají doporučení k formulaci politik přerozdělování příjmů a cílené pomoci. Takřikajíc „politický status“ výzkumu chudoby byl dále významně posílen v rámci *Strategie Evropa 2020*, k jejímž cílům patří „inkluzivní růst“ a „osvobození alespoň 20 milionů lidí ze sevření chudoby“.

V této souvislosti byly stanoveny některé ukazatele chudoby, které umožňují přesnější srovnávání mezi zeměmi i sledování vývoje. Konkrétně pro účely *Strategie Evropa 2020* byl koncipován komplexní ukazatel rizika chudoby nebo sociálního vyloučení. Skládá se ze tří „skladebných ukazatelů“, kterými jsou: 1. ohrožení příjmovou chudobou, 2. materiální deprivace a 3. velmi nízká pracovní intenzita. Každá osoba žijící v domácnosti, která spadá pod vymezenou hranici být v jediném z těchto ukazatelů, je označena za ohroženou chudobou nebo sociálním vyloučením.

Hlavním zdrojem dat potřebných k výpočtu uvedených ukazatelů je šetření EU-SILC, které obsahuje všechny informace shromážděné na reprezentativních souborech domácností dotazovaných od roku 2005 ve všech zemích EU a některých dalších. Jak se často a oprávněně zdůrazňuje, ČR se umísťuje jako nejlepší, pokud jde o ohrožení příjmovou chudobou. Dobrou pozici zaujímá i na žebříčcích dalších dvou ukazatelů. S ohledem na velkou váhu ohrožení příjmovou chudobou se umísťuje na prvním místě v souhrnném ukazateli rizika chudoby nebo sociálního vyloučení, přičemž těsně za ní následují Nizozemsko, Švédsko, Finsko, Dánsko, Slovensko, Francie a Rakousko.

Uvedená pozice ČR se týká právě zmíněných ukazatelů, které jsou ovšem založeny na expertních volbách. Proto se v této kapitole chceme podívat na konstrukci používaných ukazatelů detailněji a s jistou kritičností, s ohledem na frekvenci používání daného šetření a jeho „politický význam“. Otevíráme v ní dva propojené okruhy otázek. První okruh se týká konstrukce těchto ukazatelů a jejich výpočetní schopnosti k tematice chudoby. Druhý okruh se týká problémů s daty, která jsou používána v prezentacích a analýzách šetření EU-SILC.

Postup výkladu je následující. Nejprve se věnujeme zmíněným „unijním“ ukazatelům chudoby, a to zejména z hlediska vysoce pravděpodobného podhodnocení příjmů v šetření u domácností. Ve druhé části porovnáváme zmíněné ukazatele s výpočty domácností ohledně obtíží vyjít s penězi. Ve třetí části pak zasazujeme údaje o ČR do kontextu středoevropských zemí a dalších států EU. V celé této kapitole používáme jako hlavní datový zdroj šetření EU-SILC, resp. odpovídající české statistické šetření Životní podmínky. V obou případech analyzujeme soubory osob, kterým přiřazujeme charakteristiky jejich domácností a pomocí vah adaptujeme na českou populaci, resp. populace zemí EU.

10.1 „Objektivní“ ukazatele chudoby

V zemích EU byl pro komparace chudoby zaveden jako výchozí ukazatel ohrožení příjmovou chudobou (*at-risk-of-poverty rate*). V jeho propočtu jsou nejprve různě velké domácnosti přepočteny na jeden společný základ tzv. ekvivalentních jednotek: první dospělá osobě je přiřazena váha 1,0, každému dítěti do 13 let (včetně) váha 0,3 a všem dalším osobám váha 0,5. Hranice ohrožení příjmovou chudobou je pak stanovena na 60 % národního mediánu přepočteného příjmu. Jde o ryze relativní ukazatel, který odráží míru příjmové diferenciaci v dané zemi, přesněji řečeno nerovnost příjmů domácností pod střední hodnotou jejich distribuce (mediánem).

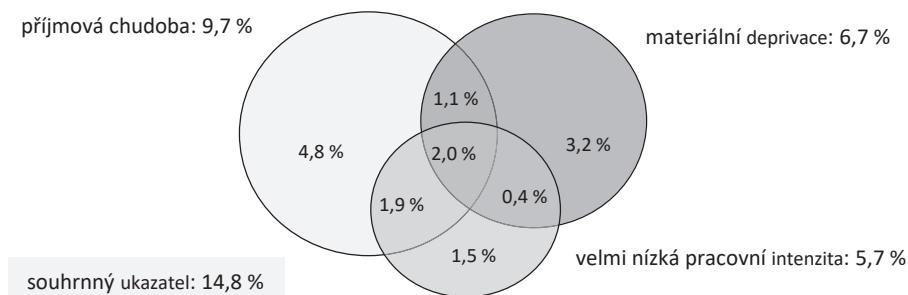
Dalším, později zavedeným ukazatelem je míra materiální deprivace, která má – na rozdíl od předchozího čistě relativního ukazatele – blíže k absolutnímu pojetí chudoby. Tento ukazatel je definován jako podíl osob žijících v domácnostech, jež čelí nedostatku v nejméně 4 z 9 stanovených položek, které si domácnost nemůže z finančních důvodů dovolit: 1. zaplatit neočekávaný výdaj ve výši několika tisíc Kč (9 600 Kč v roce 2014); 2. jíst maso, drůbež nebo ryby (nebo jejich vegetariánské náhražky) každý druhý den; 3. dostatečně vytápět byt; 4. zaplatit ročně všem členům domácnosti alespoň týdenní dovolenou mimo domov; 5. mít pračku; 6. mít barevnou televizi; 7. mít telefon; 8. používat osobní automobil; 9. hradit náklady spojené s bydlením – nájemné, splátky hypotéky, platby za energie – a splátky ostatních půjček, úvěrů nebo leasingu.

Konečně nejpозději v EU zavedeným je ukazatel pracovní intenzity domácnosti. Ten je konstruován na základě informací o ekonomické aktivitě členů domácností v jednotlivých měsících roku předcházejícího sběru dat šetření EU-SILC,

tedy v měsících odpovídajících referenčnímu období ročního příjmu. Uvažovány jsou v něm osoby ve věku 18–59 let, avšak studenti do 24 let jsou vyřazeni. Počet měsíců, kdy tito členové domácnosti pracovali, je vydělen počtem měsíců, kdy pracovat mohli (tj. počet členů násobený dvanácti). Podíl do 0,2 byl označen za velmi nízkou pracovní intenzitu.

Všechny tyto tři ukazatele jsou použity jako komponenty souhrnného ukazatele rizika chudoby nebo sociálního vyloučení (*At risk of poverty or social exclusion – AROPE*). Každá osoba žijící v domácnosti, která spadá pod vymezenou hranici být v jediném z uvedených ukazatelů, je označena za ohroženou chudobou nebo sociálním vyloučením. V roce 2014 spadalo u nás pod kritérium ohrožení příjmovou chudobou 9,7 % osob, pod kritérium materiální deprivace 6,7 % osob, pod kritérium velmi nízké pracovní intenzity 5,7 % osob a celkově pak pod některé z uvedených kritérií 14,8 %. Na průniku všech tří uvedených kritérií chudoby se v roce 2014 nacházela 2,0 % české populace (Graf 10.1).

Graf 10.1 Souhrnný ukazatel rizika chudoby nebo sociálního vyloučení v ČR v roce 2014 (%)

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

České šetření Životní podmínky poskytuje ještě dva další důležité indikátory ohrožení chudobou dané platnou legislativou. Jsou to počty domácností s příjmem nedosahujícím zákonného životního minima a domácností pobírajících pravidelné dávky hmotné nouze. Životní minimum se vypočítává pro každou hospodářící domácnost na základě jejího složení, věku dětí a stanovených částek. Domácnosti s příjmy pod životním minimem jsou ty, jejichž čistý příjem po odečtení nákladů na bydlení je nižší než daný propoččet. Dávky hmotné nouze pak pobírají domácnosti s příjmy nedostatečnými pro pokrytí základních potřeb.

Data šetření Životní podmínky 2014 udávají 4,3 % domácností (zahrnujících 435 tisíc osob neboli 4,2 % populace) s příjmem pod životním minimem a 2,7 % domácností (330 tisíc osob neboli 3,2 % populace) dostávajících pravidelné dávky hmotné nouze. Uvedené počty můžeme vztáhnout k ohrožení příjmovou chudobou a materiální deprivací. Z domácností s příjmem pod životním minimem

spadalo pod kritérium ohrožení příjmovou chudobou 95 % osob a pod kritérium materiální deprivace 42 % osob. Z domácností dostávajících dávky hmotné nouze spadalo pod kritérium ohrožení příjmovou chudobou 76 % (80 % osob) a pod kritérium materiální deprivace 60 % (63 % osob).

V této části se budeme věnovat pouze „unijním“ ukazatelům chudoby, což je ohrožení příjmovou chudobou, materiální deprivace a velmi nízká pracovní intenzita. Uvedené ukazatele, resp. „podukazatele“ souhrnného ukazatele *rizika chudoby nebo sociálního vyloučení* můžeme považovat za „objektivní“ či „expertní“ a stavět je tedy do kontrastu s ukazateli „subjektivními“, založenými na posouzení situace ze strany domácností. Dříve než tak učiníme, bychom se však měli podívat na spolehlivost podkladových dat, pokud je jejich ověření možné z jiných zdrojů. Převážně se budeme věnovat prvnímu z nich, který je ve srovnávacích analýzách nejvíce používaný – ohrožení příjmovou chudobou.

S ohledem na způsob zjišťování můžeme očekávat jisté podhodnocení příjmů. To bývá při jejich sdělování zpravidla tím vyšší, oč vyšší příjmy se jedná. Nejinak je tomu, jsou-li příjmy získávány z více zdrojů, například z několika pracovních úvazků. Vezmeme-li pro příklad extrémní situace, pak sdělení důchodce žijícího z jediného zdroje bude nepochybně věrohodnější než sdělení podnikatele, který „optimalizuje“ své daňové povinnosti – ten statistikům určitě neuvede vyšší příjmy, než vykazuje finančnímu úřadu. K ověření výsledků ohledně výše sdělených příjmů však máme pouze dva nezávislé zdroje, a to statistiku výdělků u firem a statistiku důchodů.

Firemní evidence ukazuje, že skutečné výdělků zaměstnanců jsou ve skutečnosti vyšší, než jaké uvedli členové domácností sledovaných v šetření Životní podmínky. Podhodnocení sdělovaných výdělků činilo v posledních letech 10 % v průměru a až 14 % na hraně příjmů oddělující 10 % nejvíce vydělávajících. Z hlediska výpočtu chudoby nás zajímá hlavně situace na nejnižší úrovni výdělků, kde podhodnocení činí 5 %. Rovněž tak podle podnikového výkaznictví jsou u nás výdělků v průměru o něco vyšší než podle šetření Životní podmínky, i když v tomto případě jsou rozdíly menší.

V případě OSVČ je podhodnocení sdělovaných výdělků a s nimi pak celkových příjmů domácností oproti skutečnosti s velkou pravděpodobností větší než u zaměstnanců. Musíme však připomenout, že mnohdy je pro samostatně činné pracovníky obtížné oddělit peníze provozní a privátní, představující jakýsi ekvivalent čistého výdělku určený ke spotřebě domácnosti. K ověření těchto příjmů však nemáme žádné nezávislé zdroje a vrátíme se k němu ve druhé části věnované souvislostem objektivních a subjektivních ukazatelů chudoby.

Porovnání údajů o důchodech podle šetření Životní podmínky a administrativních údajů České správy sociálního zabezpečení (ČSSZ) poskytuje velmi dobré výsledky, neboť průměrné hodnoty všech ukazatelů si zde odpovídají. Dokonce výše důchodů zjištěná v domácnostech dosahuje nepatrně vyšší úrovně, než uvádí administrativní zdroj. V roce 2013, který je v dostupných zdrojích zatím poslední,

byl průměrný důchod podle šetření Životní podmínky o 2 % vyšší než podle ČSSZ. Nadhodnocení důchodů v tomto šetření může být způsobeno především tím, že sleduje pouze důchodce žijící v domácnostech. Nejsou tedy zahrnuti důchodci žijící v domovech důchodců, popřípadě nemocničních zařízeních, jejichž důchody jsou pravděpodobně nižší, už jen z důvodu vyššího věku. Navíc v tomto šetření mohou být zahrnuti i důchody ze zahraničí, na rozdíl od evidence ČSSZ sledující pouze u nás vyplácené důchody.

V každém případě tedy platí, že zatímco výdělky jsou podle výsledků dotazování v příjmech domácností spíše podhodnocené (a to výrazně i v jejich nejnižších polohách), nic takového neplatí pro starobní, popř. další důchody (které jsou naopak v nejnižších polohách nadhodnocené). V důsledku to znamená, že chudoba osob žijících v domácnostech s výdělečně činnými osobami může být nadhodnocena oproti osobám v domácnostech důchodců.

Velmi výrazným zdrojem podhodnocení příjmů deklarovaných domácnostmi jsou nepochybně častá opomenutí dalších příjmových zdrojů či jejich podcenění. Jde o příjmy z vedlejšího zaměstnání či podnikání, z majetku a pojištění i dalších zdrojů, včetně naturálních. Pouze desetina domácností uvádí příjmy z vedlejšího zaměstnání či podnikání. Přitom z jiných pramenů víme, že souběh zaměstnaneckého poměru s vedlejším podnikáním je častý, což dokládá statistika vydaných živnostenských oprávnění. Z ostatních příjmů jsou nejčastěji vykazovanými položkami domácností „jiné ostatní příjmy“ a dále přijaté dary. Avšak i v případě uvedení dalších příjmových zdrojů jsou jejich částky velmi nízké a významnějších hodnot dosahují až od úrovně nejvyššího decilu.

Samostatnou pozornost si zasluhují naturální příjmy, z nichž do výpočtu rizika příjmové chudoby vstupuje pouze část, totiž požitky od zaměstnavatele (stravenky, služební auto, telefon, vzdělávací kurzy). Tyto tvoří dvě třetiny celkových naturálních příjmů a vykazuje je podle šetření Životní podmínky 2014 přibližně 40 % domácností. Ostatní naturální příjmy vykazovalo podle tohoto šetření 2014 60 % domácností a navyšovaly čisté peněžní příjmy domácností v průměru pouze o 3,5 %. Jedná se o tradiční naturální příjmy z drobného zemědělství, které domácnosti prakticky neuvádějí a které do ukazatele rizika příjmové chudoby nevstupují. Lepší informaci, tedy včetně naposledy uvedeného příjmového zdroje, o nich poskytuje statistika rodinných účtů.

Celkovou představu o možném podhodnocení příjmů domácností v šetření Životní podmínky poskytuje jejich porovnání s údaji Národních účtů. To je však prozatím možné pouze na průměrných příjmech na obyvatele. Příjmy na osobu zachycené v šetření Životní podmínky se od roku 2008 pohybují na hladině 70 % příjmů propočtených v Národních účtech. To je dáno z menší části odlišností zachycené populace, z větší části však podhodnocením výdělků a zejména pak různých dalších příjmů domácností (Tabulka 10.1).

Tabulka 10.1 Celkový disponibilní příjem na osobu podle Národních účtů a podle šetření Životní podmínky v ČR (tis. Kč ročně)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Národní účty (NÚ)	154,9	163,0	173,7	184,8	195,9	201,6	201,7	204,2	206,8
Životní podmínky (ŽP)	103,1	107,9	116,7	126,3	137,5	140,9	143,0	145,5	147,7
Podíl ŽP/NÚ	0,67	0,66	0,67	0,68	0,70	0,70	0,71	0,71	0,71

Zdroj: Databáze Národních účtů a šetření Životní podmínky, vlastní výpočty.

Výběrová statistická šetření populace nejsou příliš citlivá pro zachycení extrémů sociální stratifikace, ať směřem k té nejhlubší chudobě, či k největšímu bohatství. To znamená, že počty osob nejvíce vystavených chudobě nebo sociálnímu vyloučení mohou být podhodnoceny. K zachycení okrajových skupin je třeba použít cílených průzkumů, jako je například analýza sociálně vyloučených lokalit (GAC 2006, 2015). Dodejme, že s ohledem na rostoucí zájem o lepší podchycení těchto osob se jeden z příštích modulů šetření EU-SILC zaměří na zachycení předchozích zkušeností dotázaných s bezdomovectvím.

10.2 „Subjektivní“ ukazatele chudoby

Výpovědi o chudobě jsou směsí absolutních a relativních prvků. Lidé nepochybně pociťují chudobu, když nemají na pořádné jídlo, ale mohou ji pociťovat i tehdy, když si nemohou dovolit koupit svým dětem takové oblečení či elektroniku, jaké mají jejich spolužáci. Obdobně se v těchto výpovědích prolínají prvky objektivní a subjektivní. Objektivními položkami, nezachycenými v žádném expertním ukazateli, jsou nutné výdaje, z nichž zvláště diferencované jsou výdaje na bydlení a zařízení domácnosti, případně s nimi spojené dluhy. V subjektivním hodnocení situace se odráží spíše objektivní výdajové zatížení než nenaplněné konzumní představy.

Pozornost věnovaná subjektivním ukazatelům chudoby je odrazem sílícího zájmu o subjektivní ukazatele blahobytu obecně, o němž hovoříme v kapitole 7. Jak jsme v ní uvedli, tento zájem není jen akademickou záležitostí, nýbrž jde v něm o tvorbu lepších hodnotících kritérií pro dobrou správu společnosti a na ni zaměřených politik. Za subjektivní ukazatele zjistitelné ze šetření EU-SILC můžeme považovat za prvé rozdíl mezi skutečným příjmem a osobní představou minimálního potřebného příjmu pro danou domácnost, za druhé pak to, jak dobře či obtížně vychází domácnost se svým měsíčním příjmem. Otázky v dotazníku na domácnost jsou formulovány takto:

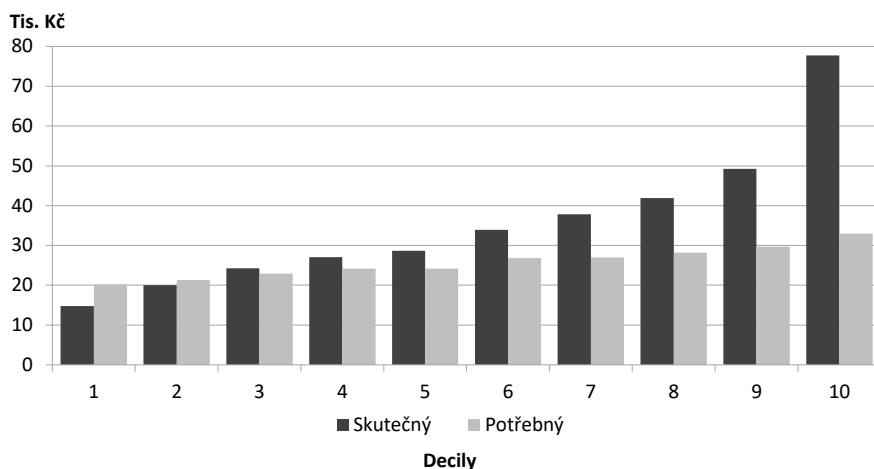
1. „Jaký nejnižší možný čistý měsíční příjem by musela mít Vaše domácnost, aby s ním vyšla? Odpovězte prosím s přihlédnutím k současnému složení a pod-

mínkám ve Vaší domácnosti.“ Protože rozdíl mezi deklarovanými skutečnými a odhadovanými potřebnými příjmy je kontinuální, dodali jsme do ukazatele kategorizaci na základě kvantilového členění podílu skutečného příjmu v procentech minimálního. Ten se pohybuje mezi 75 % v dolním příjmovém decilu a 235 % v horním decilu. Za „chudé“ jsou v tomto případě považovány osoby s deklarovaným příjmem domácnosti nižším než 75 % příjmu považovaného za minimální a pro tento ukazatel používáme název Nízký příjem.

2. „Jak vychází Vaše domácnost s celkovým měsíčním příjmem?“ s variantami odpovědí 1. s velkými obtížemi, 2. s obtížemi, 3. s menšími obtížemi, 4. docela snadno, 5. snadno, 6. velmi snadno. V kategorii „s velkými obtížemi“ se v roce 2014 ocitlo 9 % osob, v kategorii „s obtížemi“ 21 % osob a v kategorii „s menšími obtížemi“ 37 % osob. Pro účely zjišťování chudoby uvažujeme pouze nejnižší kategorii a ukazatel „velké obtíže vyjít s příjmem“ zachycuje osoby z těchto domácností.

Graf 10.2 Skutečný příjem a subjektivně odhadovaný minimální potřebný měsíční příjem podle decilů skutečného příjmu v ČR v roce 2014 (tis. Kč)

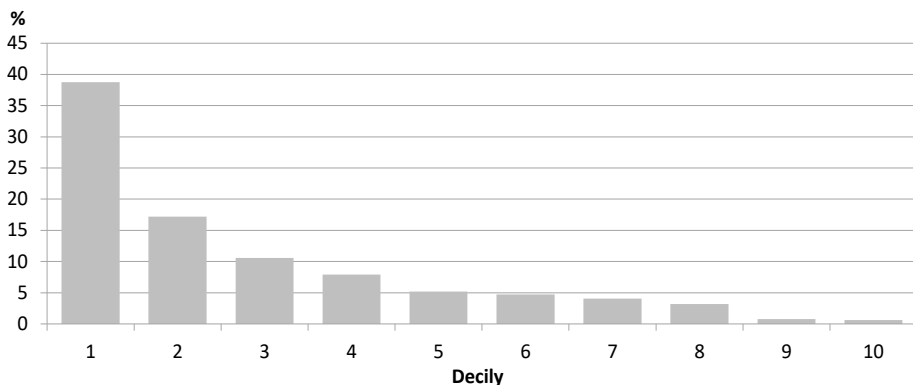
Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

Poznámky: Decily podle skutečného příjmu přepočteného na ekvivalentní jednotky EU.

Pokud jde o minimální potřebný příjem, v ekonomické literatuře se uvádí, že uvedený odhad se řídí hlavně skutečným příjmem domácnosti, tj. že plynule roste s jeho výší. To sice platí, avšak minimální odhadovaný potřebný příjem stoupá mnohem pozvolněji než příjem skutečný (Graf 10.2). V průměru české populace skutečný příjem překračuje minimální odhadovaný potřebný příjem o 38 %, přičemž distance mezi těmito veličinami se s rostoucím příjmem postupně zvyšuje. Zatímco v nejnižším příjmovém decilu se osobám dostává o 27 % nižšího příjmu, než by jejich domácnost měsíčně potřebovala, v nejvyšším příjmovém decilu je jejich skutečný měsíční příjem o 136 % vyšší než odhadovaný minimální potřebný příjem.

V tom, jak domácnost vychází se svým měsíčním příjmem, je vliv skutečného příjmu slabší než v předchozím případě. Do uvedeného hodnocení se promítá celá řada dalších vlivů, především výdajová zátěž bydlení a finančních závazků. Jen velmi podmíněně lze tedy ukazatel chudoby z něho odvozený označovat jako „subjektivní“. Například skutečnost, že domácnost platí tržní nájemné (18 % domácností v roce 2014), zvyšuje velmi významně zařazení do kategorie chudých, která je definována jako vycházející s příjmy s velkými obtížemi.

Graf 10.3 Velké obtíže vyjít s příjmem podle decilů skutečného příjmu v ČR v roce 2014 (%)

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

Poznámky: Decily podle skutečného příjmu přepočteného na ekvivalentní jednotky EU.

Přes velkou váhu rozličných okolností na výdajové straně rodinného rozpočtu je koncentrace osob v domácnostech vykazujících velké obtíže v nejnižších kategoriích podle výše příjmu zřejmá. V prvním decilu činí podíl těchto osob 39 % a v druhém decilu 17 % (Graf 10.3). Pohled z druhé strany je obdobný – z osob v domácnostech vykazujících velké obtíže vyjít s příjmem jich 42 % spadá do prvního příjmového decilu a 18 % do druhého příjmového decilu.

Zde je však pro nás hlavním tématem porovnání „objektivních“ a „subjektivních“ ukazatelů. V tabulce 10.2 uvádíme podíly osob v domácnostech spadajících pod některé z kritérií chudoby celkem a podle ekonomické aktivity. Zatímco ze tří „podukazatelů“ se jako nejvyšší v celé populaci ukazuje ohrožení příjmovou chudobou, jejich propojením do shrnujícího ukazatele rizika chudoby nebo sociálního vyloučení se do hledáčku chudoby podle měřítka EU dostává 15 % osob. Ukazatel výrazně nižších než minimálně potřebných příjmů (nízký příjem), stejně jako měřítko špatného vycházení s příjmy vyčleňují 9–11 % osob.

Tabulka 10.2 Podíly osob podle ukazatelů chudoby a ekonomické aktivity v ČR v roce 2014 (%)

	Zaměstnanci	OSVČ	Nezaměstnaní	Důchodci ^a	Celkem
Příjmová chudoba	3,0	7,2	44,8	8,1	9,7
Materiální deprivace	3,9	2,2	23,7	6,1	6,7
Velmi nízká pracovní intenzita	0,0	0,1	35,9	5,5 ^a	5,7
<i>Riziko chudoby nebo sociálního vyloučení</i>	6,4	8,9	55,1	15,6	14,8
Nízký příjem	6,9	12,7	31,8	10,4	10,7
Velké obtíže vyjít s příjmem	6,0	3,7	32,0	8,4	9,3

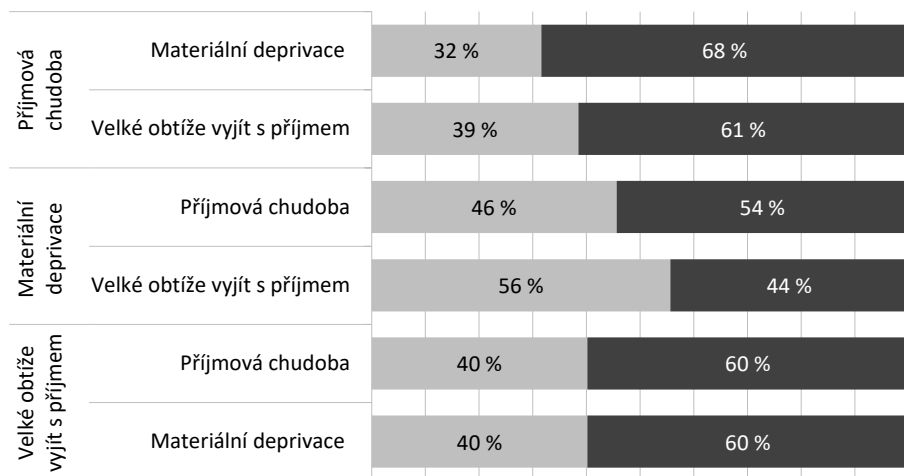
Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

Poznámky: ^a Velmi nízké pracovní intenzity mohou podle definice tohoto ukazatele dosáhnout pouze důchodci mladší 60 let.

V členění podle ekonomické aktivity je nejnápadnější nesoulad ukazatelů ve skupině osob samostatně výdělečně činných. Zatímco ohrožení příjmovou chudobou u nich vychází mnohem vyšší než u zaměstnanců, vystavení materiální deprivaci je naopak nejnižší ze všech skupin. Podobně zatímco udávaný skutečný příjem vykazuje značné manko vůči příjmu minimálně nutnému pro pokrytí potřeb domácností (nejvyšší po nezaměstnaných), procento osob v domácnostech vycházejících s příjmy s velkými obtížemi je nejnižší. Vysvětlení můžeme hledat ve větší skromnosti uvedené kategorie, pravděpodobnějším výkladem uvedeného paradoxu je však hrubé podhodnocení deklarovaného příjmu.

Otázkou však je, jak se tyto ukazatele shodují, jaká je míra jejich překrývání. Jinými slovy, cílí jednotlivé ukazatele na stejnou chudobu, anebo na její různé podoby? S ohledem na odlišnou konstrukci jednotlivých ukazatelů nemůžeme očekávat jejich silné vazby – pouze s výjimkou souhrnného ukazatele rizika chudoby nebo sociálního vyloučení, který je sycen příslušnými třemi „podukazateli“, takže na nich přirozeně závisí – nejvíce na ohrožení příjmovou chudobou. Ostatní ukazatele však zachycují odlišné stránky příjmové nedostatečnosti či chudoby, popř. se nacházejí v různých vzdálenostech od hypotetické „reálné“ chudoby, k níž se v různých ukazatelích pouze přibližujeme.

Výrazně ovšem vyčnívá poměrně silná vazba mezi ukazatelem materiální deprivace a ukazatelem založeným na vycházení s příjmy, které se překrývají poměrně nejsilněji (Graf 10.4). Konkrétně je tomu tak, že z osob spadajících pod kritérium materiální deprivace se jich 56 % nachází v domácnostech, které mají velké obtíže vyjít s příjmem. A naopak z osob v domácnostech, které mají velké obtíže vyjít s příjmem, spadá pod kritérium materiální deprivace 40 %. Tato vazba naznačuje, že oba ukazatele v různé míře sledují skutečné limity hospodaření domácnosti, resp. dlouhodobé aspekty spotřeby.

Graf 10.4 Vzájemné vztahy ukazatelů chudoby v ČR v roce 2014 (%)

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

Naopak slabou vazbu nacházíme mezi ohrožením příjmovou chudobou – v mezinárodních srovnáních doposud nejčastěji uváděným ukazatelem – a velkými obtížemi vyjít s příjmem. Oba zmíněné ukazatele se totiž ve výsledcích překrývají velmi málo. Z osob chudých podle příjmového kritéria EU spadá mezi osoby v domácnostech, které mají velké obtíže vyjít s příjmem, pouze 39 %. A naopak, z osob v domácnostech, které mají velké obtíže vyjít s příjmem, spadá pod příjmové kritérium EU pouze 40 %.

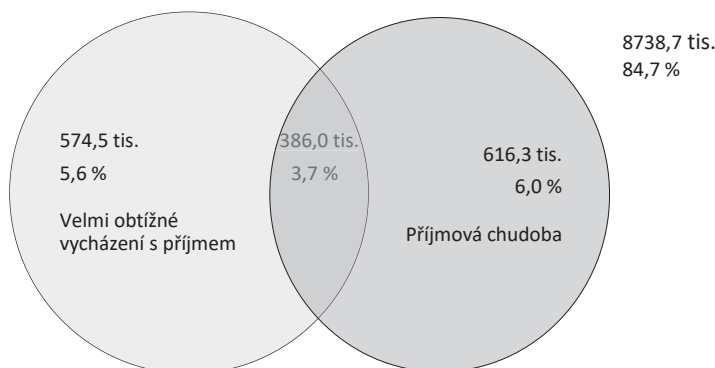
Uvedené zjištění je zajímavé tím, že popírá nesoulad „objektivních“ a „subjektivních“ ukazatelů, který jsme původně očekávali. Vycházeli jsme z předpokladu, že „objektivní“ výpočet je zatížen volbou jednotlivých kroků ze strany expertů, a z druhé strany zase, že „subjektivní“ odhad ze strany domácností může být ve skutečnosti poměrně objektivní, protože bere v úvahu řadu dalších okolností, které se z kalkulace příjmů určit nedají, především výdajovou a dluhovou zátěž.

Ukázalo se však, že dělicí čára vede spíše jinudy, a to mezi ukazateli spíše „příjmovými“ a ukazateli spíše „výdajovými“. Tak jako v předchozím případě, opět jsme položili oba termíny do uvozovek. Příjmové ukazatele totiž trpí tím, že – jak jsme výše ukázali – vykazované příjmy jsou zkrácené, přesněji řečeno více či méně podhodnocené. Ovšem také výdajové ukazatele jsou velmi přibližné, což se týká jak výběru položek pro index materiální deprivace, tak zhuštěného sdělení o obtížích při vycházení s domácími financemi.

Například fakt, že domácnost platí tržní nájemné, má na propad jejích členů do kategorie vycházejících s příjmem s velkými obtížemi obdobný vliv jako počet osob v domácnosti a jen o něco menší vliv než výše jejího celkového čistého příjmu. V kategorii osob, jejichž domácnosti vycházejí s příjmem s velkými obtíže-

mi, se nachází vždy celá polovina těch, které nejsou schopny platit včas nájemné, platby za teplo, elektřinu, plyn a vodu nebo splácet půjčky a úvěry.

Graf 10.5 Velké obtíže vyjít s příjmem a ohrožení příjmovou chudobou v ČR v roce 2014 (tis. osob a %)

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

Z celkové populace je 9,7 % osob ohroženo příjmovou chudobou a domácnosti 9,3 % osob mají velké obtíže vyjít s měsíčním příjmem. Ač jde z pohledu obou těchto ukazatelů o necelou desetinu populace, nejedná se o stejné osoby. Oba ukazatele se prolínají pouze u 3,7 % osob (Graf 10.5), mezi nimiž jsou výrazněji zastoupeny zejména osoby nezaměstnané a osoby z domácností jednoho rodiče. Naopak méně často se mezi nimi vyskytují osoby se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, pracující osoby (zaměstnanci i OSVČ) a důchodci.

Porovnáváme-li kategorie populace spadající pod jedno nebo druhé měřítko chudoby (tedy bez ohledu na prolnutí obou ukazatelů), nacházíme nápadné rozdíly podle věku, ekonomické aktivity, složení domácnosti a typu obce. Pro stručnost popisu budeme zde „objektivní“ riziko příjmové chudoby nazývat prvním ukazatelem a „subjektivní“ vycházení s příjmy s velkými obtížemi druhým ukazatelem.

- Z hlediska věku jsou podle prvního ukazatele v porovnání s druhým ukazatelem více zastoupeny děti do 19 let a naopak méně osoby středního a staršího věku.
- Z hlediska ekonomické aktivity jsou podle prvního ukazatele v porovnání s druhým ukazatelem výrazně méně zastoupeni zaměstnanci a výrazně více osoby samostatně činné a nezaměstnaní.
- Z hlediska složení domácnosti jsou podle prvního ukazatele v porovnání s druhým ukazatelem více zastoupeny jednotlivě žijící osoby a osoby z domácností s jedním rodičem, a naopak méně páry bez závislých dětí.

- Z hlediska typu obce jsou podle prvního ukazatele v porovnání s druhým ukazatelem výrazně méně zastoupeni obyvatelé Prahy a naopak výrazně více obyvatelé venkovských obcí.

Cesty k objasnění zjištěných rozdílů mezi „objektivním“ a „subjektivním“ ukazatelem jsou v zásadě tři: za prvé prozkoumání vzorce použitého pro přepočtení příjmů domácností, pokud jde o koeficienty použité pro započtení dětí a pro společné náklady, za druhé rozdílná pravděpodobnost zamlčených příjmů a příjmových rezerv (v případě nezaměstnaných) a za třetí odlišné životní náklady. Ty se různí podle typu obce a územních jednotek, přičemž v hrubé podobě se promítají do členění podle krajů.

Zodpovězení otázek otevřených uvedeným porovnáním vyžaduje další analýzy. Pokud jde o přepočtení domácností na ekvivalentní jednotky, výzkum od pionýrské práce Buhman et al. (1988) doznal jen malého pokroku. Eurostatem zavedená tzv. modifikovaná škála OECD není předmětem diskuze, ačkoli je jasné, že její použití pro země s různou strukturou rodinných rozpočtů není bez problémů. Upozorníme zde však na analýzu indikátorů Eurostatu týkajících se nákladů a dostupnosti bydlení, kde jsou – podobně jako v této kapitole – porovnávány tzv. objektivní a subjektivní ukazatele (Sunega, Lux 2016).

Porovnávání ukazatelů chudoby v různých perspektivách je důležité pro další výzkum i podklady politik. K nejvýznamnějším z nich patří již zmíněné rozložení podle věku, ve zjednodušujícím pohledu pak tedy dětí (odvozený z domácností se závislými dětmi) a důchodců vystavených chudobě. Podle ohrožení příjmovou chudobou činí u nás poměr dětí a důchodců 2:1 v neprospěch dětí. To není mezinárodně výjimečná situace, je však otázkou, zda to odpovídá skutečnosti, zda tu nedochází k jistému posunu vůči realitě, a to z několika důvodů.

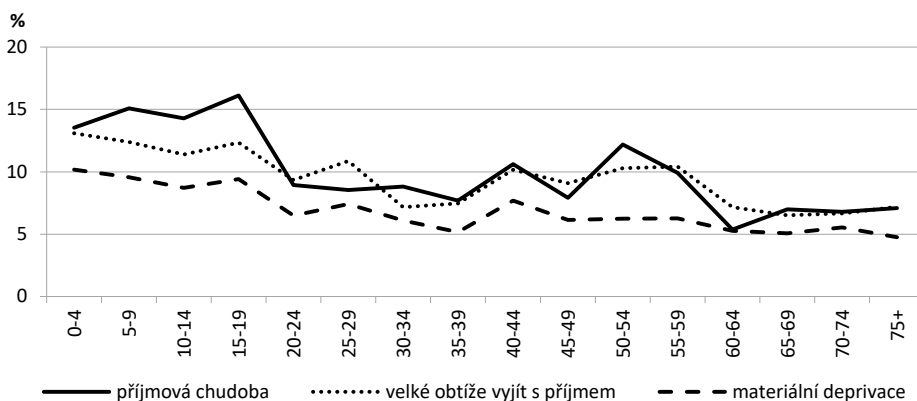
Jak jsme výše ukázali, výdělky jsou ve výpovědích domácností zjevně podhodnocené, stejně jako ostatní příjmové zdroje. Nepochybíme příliš, budeme-li vrchol těchto zkreslení situovat do středního věku, tedy do domácností vychovávajících nezletilé děti. Naopak starobní důchody, jak bylo rovněž výše ukázáno, nejsou ve výpovědích podhodnocené vůbec. Je reálné předpokládat, že i vedlejší příjmové zdroje s věkem vysychají, takže ani v tomto směru ke zkreslení příjmů důchodců nedochází. Z toho vyplývá, že ukazatel chudoby postavený na deklarovaných příjmech přeceňuje chudobu dětí a podceňuje chudobu důchodců.

Opět se nabízí srovnání různých ukazatelů, které ukazuje graf 10.6 předkládající věkovou distribuci osob podle jednotlivých ukazatelů. Ohrožení příjmovou chudobou je vysoké u dětí a kulminuje v kategorii 15–19 let (avšak potom ještě jednou v kategorii 50–54 let), materiální deprivace a velké obtíže vyjít s příjmem však vykazují ve věkové distribuci výrazně pozvolnější vývoj. Nejmenší výkyvy vykazuje chudoba podle ukazatele materiální deprivace.

Jistým testem toho, jak jednotlivé ukazatele chudoby fungují, může být jejich vztažení k výpovědi o spokojenosti se životem, která byla obsažena v modulu EU-

SILC 2013 založeném na samostatném dotazníku předloženém osobám starším 16 let (celkem 15 670 osob). Otázka na životní spokojenost byla formulována takto: „Do jaké míry jste v současnosti celkově spokojen(a) s Vaším životem?“ Odpovědi na celkovou spokojenost s životem a jeho různými oblastmi byly sledovány na jedenáctibodové škále hodnocení od 0 (zcela nespokojen) po 10 (zcela spokojen). Další otázka ze stejného modulu, kterou zde využíváme, se týká spokojenosti s finanční situací domácnosti, na kterou dotázaní odpovídali ve stejné kategorizaci jako na spokojenost se životem.

Graf 10.6 Ohrožení příjmovou chudobou, materiální deprivace a velké obtíže vyjít s příjmem podle pětiletých věkových skupin osob v ČR v roce 2014 (%)

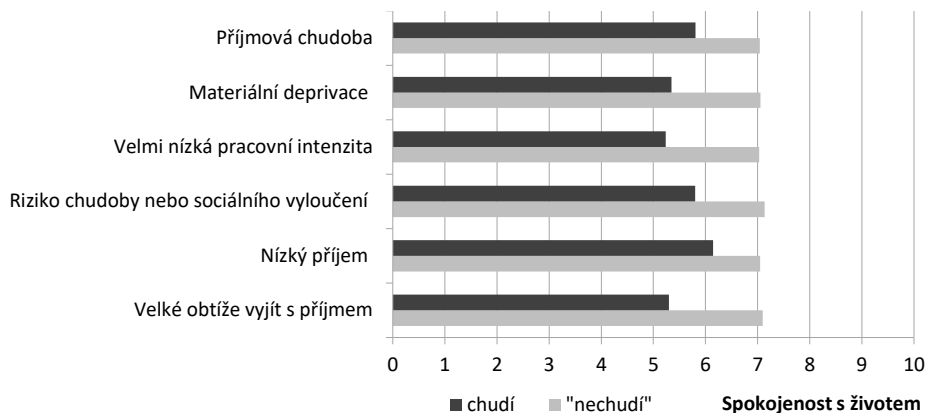

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

V tomto případě ovšem vztahujeme výpověď jednotlivé osoby k ukazatelům týkajícím se celé domácnosti, v níž osoba žije, takže jde o dosti zprostředkovanou vazbu. Porovnání sděluje, že největší rozdíl ve spokojenosti se životem mezi osobami spadajícími pod některý z ukazatelů chudoby se ukazuje v případě materiální deprivace a velkých obtíží vyjít s příjmem (Graf 10.7). Naopak nejmenší kontrast mezi chudými a „nechudými“ z hlediska spokojenosti se životem se ukazuje v případě nízkého příjmu a dále v ohrožení příjmovou chudobou a souhrnném ukazateli rizika chudoby nebo sociálního vyloučení.

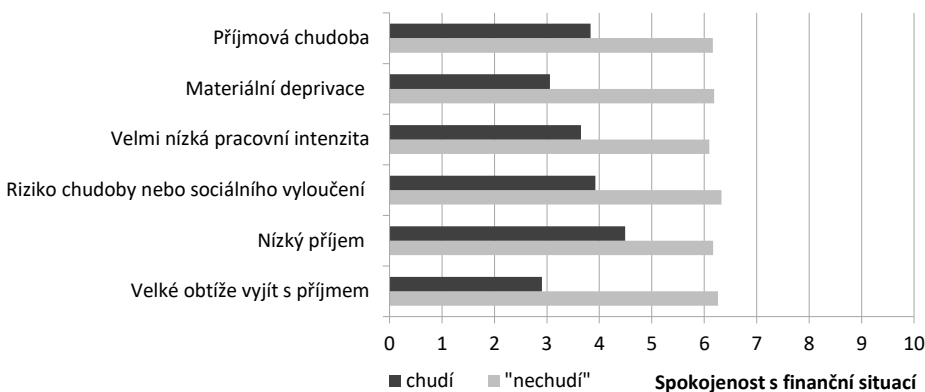
Stejně tak je tomu i v případě spokojenosti s finanční situací domácnosti (Graf 10.8). Uvedená informace sdělovaná osobami nad 16 let je v poměrně volném vztahu s ukazatelem ohrožení příjmovou chudobou, avšak v silném vztahu s ukazatelem chudoby identifikujícím osoby v domácnostech vycházejících s příjmem s velkými obtížemi. Potvrzuje se tak značná výpovědní schopnost tohoto naposledy jmenovaného ukazatele. Přitom samozřejmě platí, že finanční situaci domácnosti mohou její jednotliví členové vnímat odlišně.

Graf 10.7 Průměrné skóre spokojenosti se životem (0–10) u osob vystavených chudobě oproti ostatním, podle různých ukazatelů v ČR v roce 2014

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

Graf 10.8 Průměrné skóre spokojenosti s finanční situací domácnosti (0–10) u osob vystavených chudobě oproti ostatním, podle různých ukazatelů v ČR v roce 2014

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

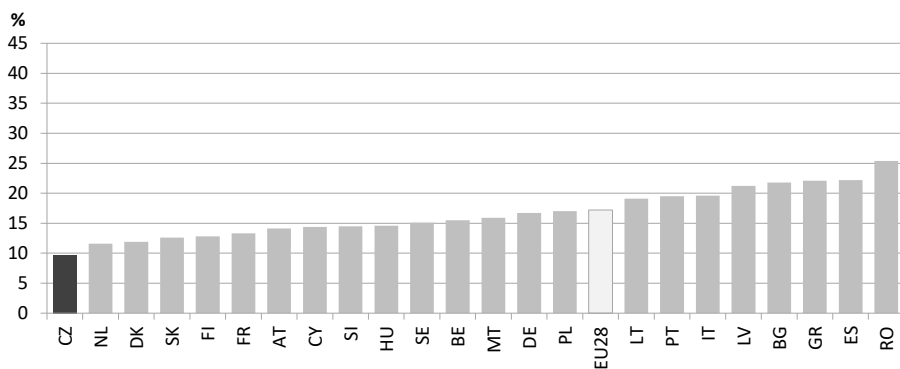
10.3 Chudoba v mezinárodním porovnání

To, že ČR se v pelotonu zemí EU umísťuje jako země s nejnižší mírou *ohrožení příjmovou chudobou* (Graf 10.9), je známý fakt, který se velmi často uvádí a zdůrazňuje. Problémem však je, že jde o ukazatel vhodný spíše pro mezinárodní porovnání příjmové nerovnosti než o ukazatel skutečného ohrožení chudobou. Nelze ovšem zase tvrdit, že pouze kopíruje míru nerovnosti v příjmech – ta je totiž

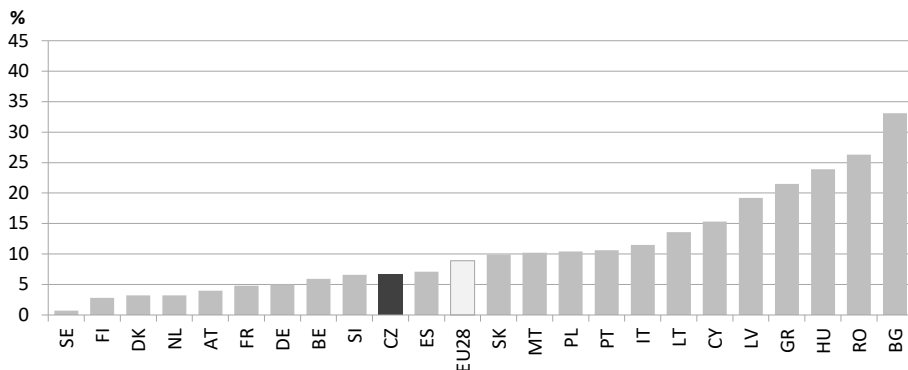
(podle Giniho koeficientu) podobně jako v ČR malá také v Belgii, Finsku, Švédsku a ve Slovinsku, kde je ovšem ohrožení příjmovou chudobou větší. Tento ukazatel je totiž odvozen pouze od příjmů pod mediánem, přičemž velmi záleží na tom, kam se položí hranice chudoby.

Graf 10.9 Ohrožení příjmovou chudobou v zemích EU v roce 2014 (%)

Zdroj: EU-SILC - Eurostat tab ilc_li02.

Graf 10.10 Materiální deprivace v zemích EU v roce 2014 (%)

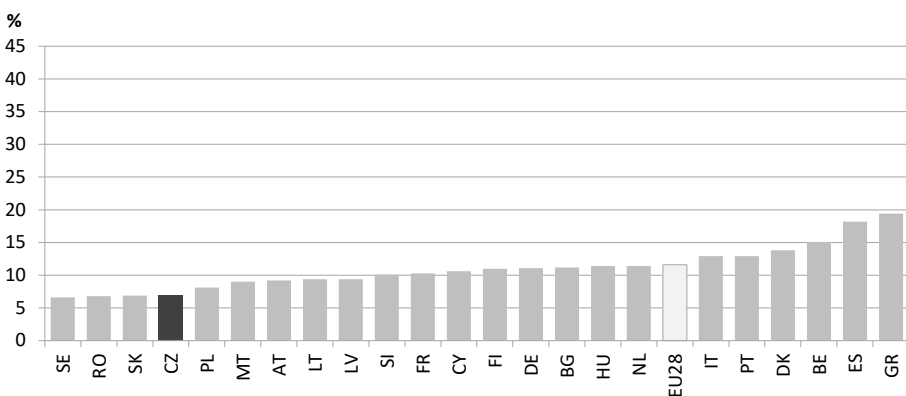
Zdroj: EU-SILC - Eurostat tab ilc_sip8.

Lepším ukazatelem pro mezinárodní porovnání je *míra materiální deprivace*, která má blíže k absolutnímu pojetí chudoby (Graf 10.10). Některé položky použité v její definici jsou ovšem vzhledem ke své běžné dostupnosti poněkud úsměvné – například telefon nebo barevná(!) televize. V tomto ukazateli ČR zaujímá desátou pozici, za vyspělými západoevropskými zeměmi a Slovinskem. Teprve za ní následují Polsko, Slovensko, země jižní Evropy a Pobaltí. V Maďarsku a v balkánských státech se podíl materiálně deprivovaných osob pohybuje již mezi jednou pětinou a jednou třetinou. Dodejme, že Eurostat připravuje revizi a doplnění po-

ložek a konstrukci nového ukazatele materiální deprivace, který by byl jistý čas sledován paralelně se stávajícím ukazatelem.

ČR zaujímá jedno z předních míst v EU, pokud jde o *ukazatel pracovní intenzity populace v aktivním věku* (Graf 10.11). V čele žebříčku z hlediska slabého výskytu velmi nízké pracovní aktivity se přitom nalézají země protikladných charakteristik – Švédsko a Rumunsko. Také na konci pelotonu jsou státy dosti odlišné jak z hlediska ekonomické výkonnosti, tak z hlediska štěrnosti sociálního systému, jak o tom svědčí například těsné sousedství Maďarska a Nizozemska. Zdůrazněme však, že rozdíly mezi zeměmi v tomto ukazateli jsou daleko menší než v ostatních zde pojednávaných ukazatelích.

Graf 10.11 Velmi nízká pracovní intenzita v zemích EU v roce 2014
(% populace 18–59)

Zdroj: EU-SILC - Eurostat tab ilc_lvhl14.

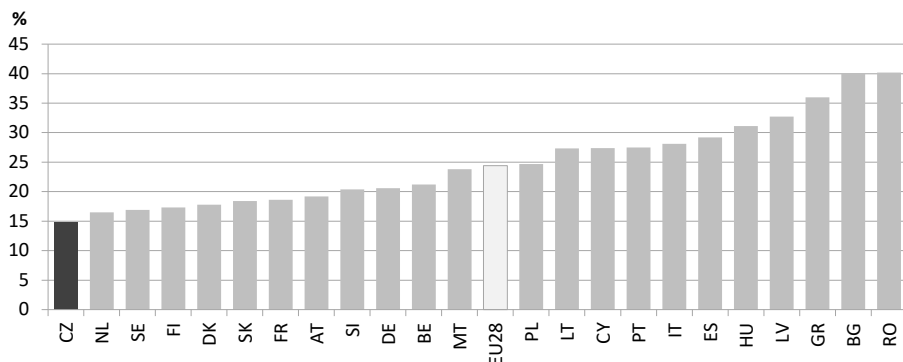
Vzhledem k nízkému podílu osob ohrožených příjmovou chudobou se i v souhrnném ukazateli rizika chudoby nebo sociálního vyloučení dostává ČR na první místo mezi zeměmi EU. Těsně za ní pak následují sociálně nejpokročilejší země západní a severní Evropy, mezi nimiž se ale také velmi dobře umísťuje Slovensko (Graf 10.12). Podotkněme, že čelné místo ČR v souhrnném ukazateli chudoby nebo sociálního vyloučení je výsledkem poměrně malých rozdílů v dolní části příjmové distribuce, v souběhu s nepříliš velkou mírou materiální deprivace a vysokým ekonomickým zapojením populace.

Zde je třeba uvést, že souhrnný ukazatel „chudoby nebo sociálního vyloučení“ je konglomerátem „podukazatelů“ velmi různorodé povahy – ryze relativního příjmového rozpětí, převážně absolutní míry deprivace týkající se dispozice vybraných komodit a služeb (včetně některých snadno dostupných) a nakonec stupně ekonomické aktivity, která však nezahrnuje populaci v poproduktivním věku.

V dokumentech Eurostatu se nám bohužel nedaří nalézt teoreticko-metodologické zázemí konstrukce uvedeného souhrnného ukazatele. V nejucelenější meto-

dologické studii z dané oblasti (Atkinson, Marlier 2010) není tento ukazatel ještě zmíněn. Byl totiž zaveden jako kritériální ukazatel v „desetileté růstové strategii Evropa 2020“, vyhlášené Evropskou komisí v březnu 2010. V příslušných dokumentech je však uveden bez bližšího zdůvodnění a ani po letech nenacházíme analýzu vah jednotlivých „podukazatelů“ v souhrnném ukazateli, která by ukázala jeho citlivost na skladebné složky v mezinárodním porovnání a čase.

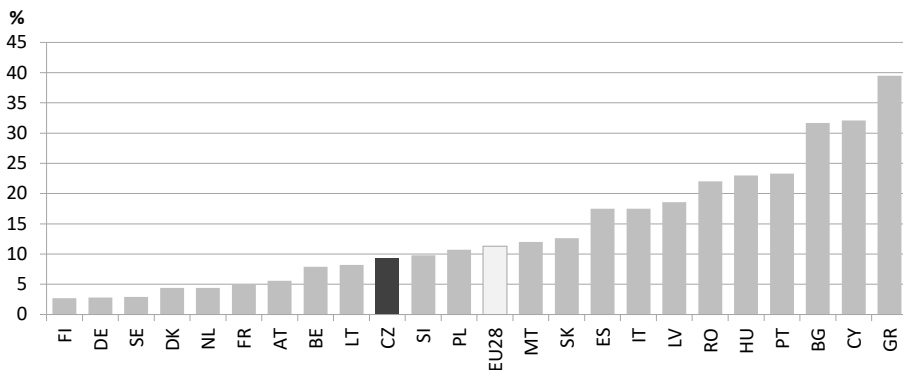
Graf 10.12 Souhrnný ukazatel rizika chudoby nebo sociálního vyloučení v zemích EU v roce 2014 (%)

Zdroj: EU-SILC - Eurostat tab ilc_peps01.

Jednoduchá korelační analýza sděluje, že souhrnný ukazatel je ve většině zemí nejsilněji vztažen právě k ukazateli ohrožení příjmovou chudobou. Například ve středoevropských zemích to platí všude s výjimkou Maďarska, kde je nejsilnější vazba k ukazateli materiální deprivace. Stejně je tomu i v dalších zemích, kde tento ukazatel „absolutní“ chudoby dosahuje extrémních hodnot – v Bulharsku a Rumunsku.

Graf 10.13 Velké obtíže vyjít s příjmem v zemích EU v roce 2014 (%)

Zdroj: EU-SILC - Eurostat tab ilc_mdcs09.

Stejně jako v předchozí části této kapitoly věnované porovnání „objektivních“ a „subjektivních“ ukazatelů, vztáhneme opět uvedené unijní ukazatele jednak k relaci mezi odhadovaným minimálním příjmem a skutečným příjmem domácnosti, jednak k výpovědím domácností, zda vycházejí s příjmy s velkými obtížemi. Pokud jde o tento naposledy jmenovaný ukazatel, ČR předstihuje ostatní tranzitivní země (s výjimkou Litvy), avšak je sama předstížena vyspělými západními zeměmi (Graf 10.13).

Tabulka 10.3 Ohrožení chudobou podle různých ukazatelů ve středoevropských zemích v roce 2014 (%)

	ČR	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko	Německo	EU-28
Příjmová chudoba	9,7	14,6	17,0	12,6	14,1	16,7	17,2
Materiální deprivace	6,7	23,9	10,4	9,9	4,0	5,0	18,9
Velmi nízká pracovní intenzita ^a	7,0	11,4	8,1	6,9	9,2	11,1	11,6
<i>Riziko chudoby nebo sociálního vyloučení</i>	14,8	31,1	24,7	18,4	19,2	20,6	24,4
Nízký příjem ^b	10,6	9,6	11,9	24,5	4,7	8,2	15,2
Velké obtíže vyjít s příjmem	9,3	23,0	10,7	12,6	5,6	2,8	11,3

Zdroj: EU-SILC - Eurostat tab ilc_li02, ilc_sip8, ilc_lvhl14, ilc_peps01, ilc_mdes09; EU-SILC 2013 pro nízký příjem. Vlastní výpočty.

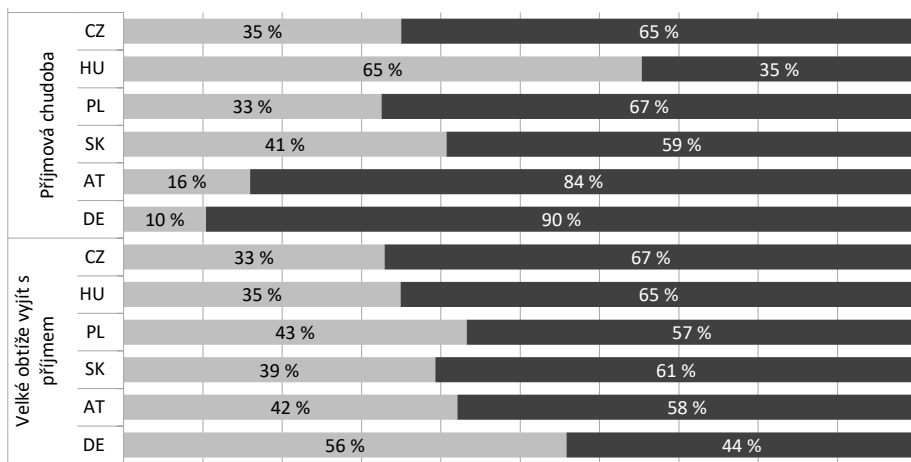
Poznámky: ^a Velmi nízká pracovní intenzita je měřena v procentech populace 18–59 let; ^b Nízký příjem za rok 2013.

Přehled všech zde pojednávaných ukazatelů chudoby za středoevropské země a za průměr EU-28 je uveden v tabulce 10.3. Ze zemí Visegrádu je nám nejbližší Slovensko, naopak vzdálené jsou nám Maďarsko a Polsko, a to jak v relativním ukazateli příjmové chudoby (nejvíce Polsko), tak v absolutním ukazateli materiální deprivace (nejvíce Maďarsko). Kromě Maďarska se všechny středoevropské tranzitivní země nacházejí v unijních ukazatelích chudoby pod průměrem EU-28. Pokud jde o „subjektivní“ ukazatele, pak v případě ukazatele nízkého příjmu překračuje průměr EU-28 Slovensko a v případě velkých obtíží vyjít s příjmem jej překračuje Maďarsko a mírně i Slovensko.

U těchto naposledy zmíněných zemí zjišťujeme značný nesoulad – zatímco z maďarské populace vykazuje velké obtíže vyjít s příjmem skoro jedna čtvrtina (tedy stejně jako v případě materiální deprivace), pouze jedna desetina osob žije v domácnostech, které vykazují příjem pod 75 % jimi odhadovaného minimálně potřebného příjmu. Na Slovensku však nacházíme poměr téměř obrácený. Rozdíly existují rovněž mezi Rakouskem a Německem: zatímco v obou zemích je stejný

podíl osob v domácnostech spadajících pod ukazatel „materiálně deprivované“ skoro stejný, této hladině odpovídají subjektivní ukazatele pouze za Rakousko, zatímco údaje za Německo jsou inkonzistentní.

Graf 10.14 Vzájemné vztahy „objektivního“ a „subjektivního“ ukazatele chudoby ve středoevropských zemích v roce 2013 (%)

Zdroj: Životní podmínky 2014, vlastní výpočty.

Pro grafické znázornění vybíráme dva kontrastní ukazatele chudoby, totiž „objektivní“ ohrožení příjmovou chudobou a „subjektivní“ vycházení s příjmy s velkými obtížemi (Graf 10.14). Jde o graf konstruovaný stejným způsobem jako graf 10.4 za ČR uvedený výše. Rozdíly mezi zeměmi v rámci středoevropského regionu jsou velké. Z populace ohrožené příjmovou chudobou v Německu má velké obtíže vyjít s příjmem pouze jedna desetina. V Rakousku je to jedna šestina, v ČR a Polsku zhruba jedna třetina a v Maďarsku dvě třetiny. V zásadě platí, že čím vyšší je životní standard v zemi, tím menší je překrytí obou ukazatelů.

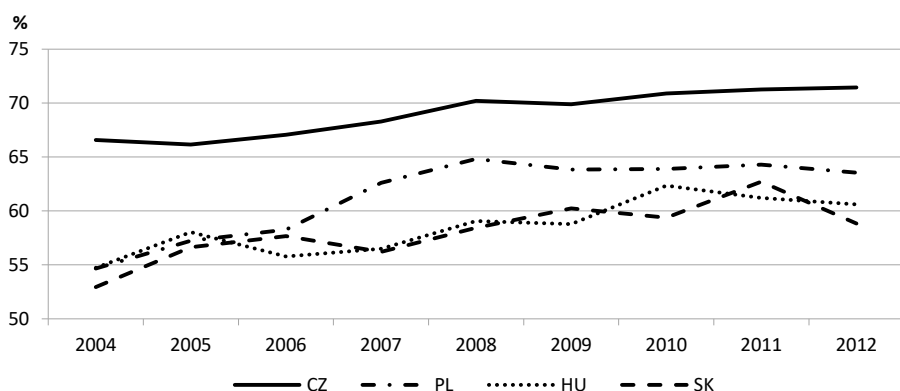
Spodní část grafu 10.14 ukazuje, v jaké míře pokrývá ukazatel ohrožení příjmovou chudobou osoby v těch domácnostech, které vycházejí s příjmy s velkými obtížemi. Uvedené pokrytí činí v ČR pouze jednu třetinu populace, podobně jako v Maďarsku, kde je ale rozsah chudoby daleko větší. I v komparativním pohledu se tedy ukazuje omezená výpovědní schopnost ukazatele ohrožení příjmovou chudobou ve středoevropském prostoru obecně a v naší společnosti zvláště.

Výše jsme rovněž ukázali rozložení ukazatelů chudoby podle věku, resp. poměr dětí a důchodců z hlediska těchto ukazatelů. Uvedený poměr je v zemích EU extrémně diferencovaný, zejména pak v rámci středoevropských zemí. Z hlediska ukazatele ohrožení příjmovou chudobou se na jedné straně nachází Německo s velmi podobnou mírou chudoby u dětí a starších osob (obdobná je situace také například v Dánsku a ve Švédsku) a na druhé straně Maďarsko, kde je nadprů-

měrná chudoba dětí a překvapivě nízká chudoba starších osob, což ve výsledku dává poměr 6:1, který jinak nemá v Evropě obdoby. Pokud jde o ukazatel vycházení s příjmy s velkými obtížemi, nacházíme zde menší a v jistém smyslu „uvěřitelnější“ rozptyl výsledků.

Pro zhodnocení výše příjmů zjištěných v domácnostech jsme v první části této kapitoly porovnali průměrné příjmy na obyvatele podle šetření Životní podmínky a Národních účtů (viz výše Tabulka 10.1). Komparativní data sdělují, že ČR se nachází na velmi solidní úrovni ve srovnání s ostatními tranzitivními středoevropskými zeměmi, kde je úroveň příjmů zachycených v šetření domácností EU-SILC vůči příjmům evidovaným v Národních účtech mnohem nižší (Graf 10.15). ČR dobře vychází i v celoevropském srovnání, kde se dokonce umísťuje těsně za zeměmi, které ke zjišťování příjmů používají administrativní údaje, což je spolehlivější přístup.

Graf 10.15 Celkový disponibilní příjem na osobu – porovnání statistiky Národních účtů a EU-SILC v tranzitivních středoevropských zemích (podíl EU-SILC/NA)

Zdroj: Eurostat/NA/ *nasa_nf_tr* a EU-SILC, vlastní výpočty.

Od startu šetření EU-SILC v roce 2005 (s příjmy zjišťovanými za rok 2004) se procento příjmů propočtených v systému národního účetnictví a pokrytých ve zmíněném šetření u domácností zvýšilo. V ČR je trend zlepšování nejpomalejší, protože situace byla již na samém počátku šetření velmi dobrá. V ostatních třech zemích došlo v posledních letech naopak k poklesu pokrytí, k největšímu pak na Slovensku. V grafu 10.15 chybí obvyklé porovnání s Rakouskem a Německem, neboť v podkladech Eurostatu jsme k těmto zemím nenalezli potřebné srovnatelné informace.

Zde si tedy musíme připomenout jednu souvislost mezi validitou dat šetření EU-SILC a zjištěnou úrovní chudoby (v první řadě původního unijního ukazatele příjmového ohrožení), která se týká i jiných zemí než ČR. Jestliže jsou příjmy

zjišťované u domácností podhodnoceny, pak může být rozsah chudoby naopak nadhodnocen, víceméně adekvátně míře podhodnocení. Taková úvaha však platí pouze podmíněně s ohledem na nerovnost příjmů.

Pokud jsou totiž podhodnoceny spíše vyšší příjmy než ty nižší (což je velmi pravděpodobné), pak „narovnání“ příjmů nějakou větší změnu ukazatele chudoby nepřinese. Pokud by ovšem tímto narovnáním došlo k navýšení příjmů osobám uprostřed příjmového rozdělení, mohlo by dojít ke zvýšení hranice chudoby. A pokud by se touto korekcí nenavýšily v odpovídající míře příjmy též osobám na spodních příčkách příjmového rozložení, míra chudoby by se zvýšila. Dopad podhodnocených příjmů se však týká především různých společenských skupin a demograficky definovaných kategorií, jak jsme to ukázali na datech za ČR výše.

Obdobně může zapůsobit další okolnost, která se týká spíše zemí jižní Evropy a zvláště pak balkánských států. Jde o to, že do ukazatele rizika příjmové chudoby se nezahrnují příjmy ze samozásobitelství a že do pracovní intenzity se nezapočítává výpomoc v zemědělství. Mezinárodní srovnání míry ohrožení příjmovou chudobou to sice neovlivní, jelikož tento ukazatel vyjadřuje spíše rozložení osob v rámci příjmového rozdělení daného státu, nicméně uvedené rozložení může být právě mírně ovlivněno způsobem obživy místních obyvatel. Částečně samozásobitelské domácnosti s nízkými peněžními příjmy mohou spadnout pod hranici chudoby, ač tam ve skutečnosti nepatří.

10.4 Závěr

Výzkumu chudoby v Evropě je dlouhodobě věnována značná pozornost. Jen v rámci různých výzkumných programů EU byla k dané tematice financována celá řada projektů. Nedávno byl zakončen velký projekt *ImPRovE (Poverty Reduction in Europe: Social Policy and Innovation)* rozvržený na období 2012–2016, na němž se podílelo deset výzkumných center, z tranzitivních zemí však pouze maďarský TÁRKI. Další zemí s vysokou chudobou participující v projektu bylo Řecko.

Kvanta literatury týkající se sledování chudoby je obtížné absorbovat, vždy je možné něco přehlédnout. Jeví se nám však, že přetrvávají některá tabu, která výzkum obchází jakoby po špičkách. K nim patří oficiální indikátory EU, a to jak „původní“ ukazatel ohrožení příjmovou chudobou, tak poměrně nový souhrnný ukazatel „chudoby nebo sociálního vyloučení“ ze strategie *Evropa 2020*, který je složen ze tří velmi různorodých ukazatelů, z nichž jeden se netýká celé populace. Rozpaky může vzbuzovat již jeho samotný název – co vlastně znamená ono „nebo“? Že jde buď o jeden, nebo o druhý z těchto úzce propojených fenoménů?

Otevřených otázek zbývá mnoho. V této kapitole jsme například ponechali zcela stranou konstrukci „ekvivalentního dospělého“, na něhož se přepočítávají příjmy domácnosti. Geneze této konstrukce je dosti dávná a její univerzální uplatnění v zemích s velmi odlišným složením rodinných výdajů není diskutováno. Velkým

zjednodušením je rovněž redukce sociálního vyloučení na materiální deprivaci a slabé ekonomické zapojení domácnosti.

Tato kapitola se zaměřila na ČR, kde jsme se snažili zjistit situaci na základě různých porovnaní. Porovnávali jsme ukazatele chudoby mezi sebou – takzvané objektivní (unijní) a takzvané subjektivní – a věnovali jsme se rozdílu v populacích identifikovaných jako chudé podle těchto různých ukazatelů. Porovnávali jsme data zjištěná v reprezentativním šetření EU-SILC u domácností s administrativními zdroji dat k ověření jejich validity a nakonec i celkovou úroveň sdělených příjmů s údaji Národních účtů. Porovnali jsme rovněž ukazatele za ČR s dalšími státy EU.

Na počátku této kapitoly jsme uvedli, že nechceme dospět k žádným převratným závěrům ohledně toho, co již o chudobě v naší zemi víme, že chceme pouze informace prověřit, doplnit a případně korigovat. Procházeli jsme literaturu a různé datové zdroje, přičemž jsme s potěšením zjistili, že naše záměry se pohybují v koridoru mezinárodních iniciativ či projektů směřujících k prohloubení a vylepšení znalostí o chudobě v Evropě. Naším hlavním zdrojem bylo šetření EU-SILC, jehož význam a přínos ocenili mezi jinými i čelní badatelé Anthony B. Atkinson, Anne-Catherine Guio a Eric Marlier (2015), kteří ovšem také zdůraznili důležitost jeho testování pomocí dalších informačních zdrojů. My jejich názor plně sdílíme a s uspokojením můžeme konstatovat, že naše „testování“ prokázalo vysokou kvalitu české statistiky.

Naše věcná zjištění můžeme ve stručnosti shrnout následujícím způsobem:

- Pokud jde o podhodnocení příjmů, které může zkreslit míru ohrožení příjmovou chudobou, platí, že není žádné v případě důchodů, malé je v případě výdělků zaměstnanců a velké v případě osob samostatně výdělečně činných. Podhodnoceny jsou pak zřejmě ostatní zdroje příjmů. V mezinárodním srovnání však české šetření vychází velmi dobře, pokud jde o průměr zachycených příjmů vůči údajům Národních účtů.
- Pokud jde o poměr dětí a důchodců, který v ČR vyznívá silně v neprospěch dětí, s ohledem na výše uvedené není situace zřejmě tak dramatická, jak vychází z příjmů sdělovaných v šetření u domácností. Chudoba osob žijících v domácnostech s výdělečně činnými osobami tak může být nadhodnocena, zatímco pro starší osoby je zřejmě podhodnocena.

Pro účely tohoto aspektu chudoby, jakož i řady dalších, jsme se kritickým okem podívali na „unijní“ ukazatele chudoby, které můžeme nazývat objektivními spíše jen formálně. Riziko příjmové chudoby je expertním ukazatelem jak z hlediska přepočítací formule příjmů domácností na ekvivalentní jednotku, tak z hlediska stanovení hranice chudoby.

V protíváze ke kritickému pohledu na „unijní“ ukazatele jsme ukázali přednosti „subjektivního“ ukazatele založeného na dotazu, jak domácnost vychází se svý-

mi příjmy. V tomto ohledu příliš nesdílíme možné podezření, že by domácnosti do odpovědí promítaly své přemrštěné konzumní požadavky. Naopak jim důvěřujeme, že v odpovědích shrnují jak příjmovou, tak výdajovou situaci – na straně příjmů alespoň se zahrnutím jinak neuváděných příjmů, na straně výdajů včetně dluhového břemene, v první řadě splácení hypoték. Tento podle našeho názoru důvěryhodný a syntetizující ukazatel není v unijních dokumentech a evropských projektech uvažován – tabu oficiálních indikátorů ovlivňuje i výzkum, třebaže to někdy vede k poněkud zvláštním výsledkům.

Chceme-li porovnávat situaci v mezinárodním kontextu, neměli bychom se totiž opírat jen o příjmy, ale také o výdaje. Neměli bychom pojednávat pouze relativní příjmovou nerovnost, ale také brát ohled na koupěschopnost populace, tedy začlenit do srovnání prvky absolutní chudoby. Kontext společnosti a jejího obecného či průměrného standardu samozřejmě ani v tomto ohledu nepřestává hrát referenční roli. Z hlediska různorodých aspektů chudoby je ukazatel založený na sdělení, že domácnost vychází se svými příjmy s velkými obtížemi, poměrně vyvážený. Svým charakterem odpovídá i tomu, že dnes jak společenské vědy, tak i politika věnují stále větší pozornost subjektivním indikátorům blahobytu.

Podíl populace vystavené chudobě je v ČR stejný jak podle ohrožení příjmovou chudobou, tak podle velkých obtíží vyjít s příjmem, avšak populace zachycené uvedenými ukazateli se ze dvou třetin liší. Podle velkých obtíží vyjít s příjmem je populace věkově vyrovnanější, jsou v ní méně zastoupeny osoby samostatně výdělečně činné, osaměle žijící a také domácnosti s jedním rodičem. Obdobně jsou méně zastoupeni obyvatelé venkovských obcí a regionů s větším podílem venkovského obyvatelstva. Shrnuto, ukazatel založený na sdělení, že domácnost vychází se svými příjmy s velkými obtížemi, poskytuje rovnoměrnější výsledky ve stratifikační, demografické a prostorové optice. Přitom je nejsilněji ze všech indikátorů vztažen k deklarované životní spokojenosti, což rovněž indikuje věrohodnost jeho výpovědi.

SOCIOLOGIE JAKO CESTA K BLAHOBYTU A ŠTĚSTÍ

ZDENĚK R. NEŠPOR

Pozdně moderní (západní) společnost může být označována celou řadou přívlastků, jak skvěle dokumentoval Miloslav Petrušek (2007), mezi její základní charakteristiky přitom nepochybně patří důraz na subjektivitu, rozvinutí osobních potenciálů a individuální i celospolečenské *well-being*, ať už pro to různí autoři používají jakékoli termíny a koncepty. V současné sociologii, ekonomii a dalších společenskovědních disciplínách proto hraje velkou roli výzkum subjektivně zakoušené spokojenosti (štěstí),⁸ která je považována za důsledek nebo průvodní jev různých objektivních faktorů (Mlčoch 2007; Večerník 2012); *happiness studies* mají dokonce od roku 2000 i svůj specializovaný mezinárodní časopis. V záplavě empirických dat a jejich interpretací, teoretických přístupů a metodologických ohrazení se přitom trochu zapomíná, že původně vlastně celá sociologie chtěla být „vědou o štěstí“, která by poskytovala nezpochybnitelný, tzv. pozitivní základ lidskému spění k humanitě a přinejmenším celospolečenské, ne-li už osobní spokojenosti.

Společenskou vědu – nikoli přímo sociologii, vůči níž se explicitně kriticky vymezoval – ustanovil proti dřívějším teologickým přístupům jako zdroj štěstí už Karel Marx: „náboženství je povzdech utlačeného tvora, cit bezcítěného světa, duch bezduchých poměrů. Je to *opium* lidu. Zrušit náboženství jako *ilusorní* štěstí lidu znamená žádat jeho *skutečné* štěstí“ (Marx 1956: 402), k němuž otvírala cestu analýza různých forem (nejen náboženského) odcizení. I když může být namítnuto, že Marxovo uznání za jednoho z tvůrců sociologie je až pozdní, nejinak tomu bylo u jejího explicitního zakladatele Augusta Comta. V jeho konceptualizaci tří základních vývojových stadií náboženství tvořilo sice nedokonalou, ale nezbytnou formu poznání: „jenom theologická filosofie mohla na počátku naplniti člo-

---

8 Anglický termín *happiness* označuje jak „spokojenost“, tak „štěstí“, přičemž k překladům do slovenských jazyků se obvykle využívá jen druhého významu, bohužel například i při zpracování mezinárodních sociologických dotazníků. Vzhledem k tomu, že „štěstí“ je v tomto kontextu spojováno spíše s osobními faktory, jako je třeba aktuální funkčnost manželského soužití, zatímco „spokojenost“ odráží objektivnější hlediska a dlouhodobější trendy, například ekonomickou situaci domácností, vede to pravděpodobně k významným zkrslením výsledků; srov. Saris, Andreekova 2001; Veenhoven 2001.

věka silnou důvěrou v sebe, vnukajíc mu pocit všemocné svrchovanosti“ (Comte 1889: 162). I když přitom podle Comtovy sociální dynamiky mělo docházet k překonávání teologického a metafyzického obrazu světa a vojenského zřízení, které je podporovalo, a pokrok vedl k vědeckému (pozitivnímu) poznání a sociální organizaci, ani moderní společnost se nemohla vyhnout svému „humanisticko-náboženskému“ ukotvení, pro které dokonce vymýšlel organizační struktury a rituály (Comte 1912). Comte rovněž předpokládal, že „positivní filosofie provedla postupně reorganizaci jednotlivých řádů pojmových ... (a proto) jen tato filosofie jest schopna vésti znovuzřízení společnosti“ (Comte 1889: 89), které se projeví také tím, že „bude pozitivní morálka učiti, že štěstí každého souvisí s nejhjnějším projevováním dobrých činů a sympatických dojmů vůči celku lidského druhu ... (příčemž) účinnost její bude tím jistější, že přizpůsobí se měnivým požadavkům každé individuální neb sociální podmínky“ (ibid.: 452).

Raná sociologie jakožto typický produkt postosvícenské mentality chtěla prostřednictvím vědeckých prostředků, přinejmenším analogických k přírodovědným metodám, nalézt objektivní zákony vývoje a fungování lidské společnosti a zajistit přizpůsobení se jim, které by vedlo k pokroku, spokojenosti a štěstí. I to je jedním z důvodů, proč Josef Král konstruoval jakousi herbartovskou sociologii (Král 1921), za jejíhož čelného představitele považoval G. A. Lindnera, ne náhodou autora sociálněpsychologicky a eticky ukotvené *Záhady štěstí* (Lindner 1931). Králův pokus byl sice zajímavý i v mezinárodním měřítku, nicméně předem odsouzený k nezdaru, což si zřejmě uvědomoval i jeho autor: „zdravý celkem obrat od filosofie německé, jmenovitě právě herbartovské, k filosofii francouzské a anglické, zahájený již samými herbartovci, prováděný mezi jinými také Makovičkou a vrcholící Masarykem, uvedl v zapomenutí i to, co zasluhovalo lepšího osudu“ (Král 1921: 269). Herbartovská (proto-)sociologie se stala slepou uličkou a durkheimovský obrat k sociologismu, případně nástup formalistických škol v Německu (a působení Maxe Webera, i když to bylo v dobovém kontextu mnohem slabší než dnes) vedly k situaci, již Jonathan H. Turner nazval „zradou na Comtovi“ (Turner 1993; srov. Weinstein 2000).⁹ Vida povýtce utilitaristický, od historicko-filosofické teorie odtržený empirický výzkum, který nevede přímo k „nápravě“ a „vědeckému“ řízení věcí veřejných, *ipso facto* k prosperitě, spokojenosti a štěstí, Comte by se vskutku „obracel v hrob“ – a spolu s ním prakticky všichni časní sociologové.

V tomto exkursu bychom chtěli upozornit na pozapomenuté či zcela neznámé dávné české verze iluzorní snahy o vytvoření sociologie jakožto vědy, která by automaticky přinášela blahobyt, spokojenost a štěstí. Tím nemá být řečeno, že níže pojednávání autoři byli zapomenuti neprávem. Další vývoj sociologie jako akademické disciplíny rozhodně neovlivnili, jejich význam však přeci jen přesahuje rovinu historických kuriozit. Spolu s vybranými zahraničními příklady totiž ukazuje, jak a proč vlastně se sociologie zrodila, jaký (dlouho) byl její obsah a cíl,

9 Zásadní předěl v dějinách klasické sociologie v tomto smyslu reflektují všechny standardní výklady oborových dějin, srov. např. Mitchell 2007.

co působilo na její společenskou prestiž a nakonec přispělo i k její akademické institucionalizaci, třebaže ta již vycházela z odlišných metodologických premis. Připomeňme však, že ještě na konci dvacátých let bylo pro legitimizaci sociologie užíváno (také) argumentace o její „citovosti“ a schopnosti etického působení, a to i autory, již se jinak jednoznačně hlásili k empiricistickému pojetí této disciplíny (Machotka, Ullrich 1928: 57). Nejde tedy o konstrukci nějakých alternativních dějin rané sociologie, nýbrž o tehdejší hlavní proud, který byl později opuštěn a zapomenut zcela cíleně – aniž by to znamenalo, že jeho tendence a snahy nebyly implicitně přítomny také v řadě pozdějších „striktně vědeckých“ přístupů (srov. Berger 1969: 5–7).¹⁰

Uvedení sociologie do českého intelektuálního prostředí a její další vývoj

Průnik rané sociologie, především Augusta Comta a Herberta Spencera, ale také obdobně uvažujících sociálních historiků (T. H. Buckle) či filosofů (Émile de La-velaye), do českého intelektuálního prostředí byl na poměry malého a periferního evropského národa poměrně časný. Důvodem byl – pomineme-li osobní faktory některých protagonistů – bezprecedentní ekonomický a sociální vzestup středních vrstev moderního českého národa při současné nedostatečné politické reprezentaci ve druhé polovině 19. století, který se projevil také na poli vědeckoorganizačním, a to rozdělením pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity, respektive vytvořením samostatné české univerzity. Mezi její profesory byli povoláni nejen zasloužilí pracovníci, jichž byl jen omezený počet, ale také začínající badatelé otevření novým myšlenkám, zvláště pokud jejich prostřednictvím mohlo dojít k povznesení české vědy a národního života vůbec. Právě zrozená sociologie se zdála tyto ambice naplňovat, což vysvětluje kupříkladu velký prostor, jaký dostala péčí Josefa Kaizla a T. G. Masaryka v časopise *Athenaeum* (Koplík 1970), nebo ještě dřívější propagační snahy Emanuela Makovičky v časopise *Paedagogium* (Makovička 1884). Zatímco dějepisectví bylo podle Makovičky „magistra mortis“, sociologie měla „větší cenu mravní“, neboť ukazovala, „že mravní zákony a vývoj přesnějších zásad o mravním dobru jsou ony příčiny, kterými národové žijí, se vyvíjejí a poměrně lepšího dosahují štěstí“ (ibid.: 305).¹¹

Zájem (části) českých intelektuálů poslední čtvrtiny 19. století o sociologii můžeme pracovně rozdělit na dva typy, třebaže se mnohdy v praxi prolínaly: (1.) vědecko-systematický a (2.) sociálněreformistický. Čistým příkladem prvního z nich

¹⁰ Berger na této kritice setrval i v pozdním ohlédnutí nad vývojem sociologie a dokonce tvrdí, že jde v posledních třiceti letech o převládající sociologický proud (Berger 2003: 180–181).

¹¹ Pro přesnost dodejme, že Makovička v této souvislosti hovořil o „dějinách vzdělanosti“, které dával do kontrastu s „dějinami politickými“ a považoval je naopak za součást sociologie: „Dějiny vzdělanosti ... pozbyly časem moderním svého jména. Dnes jim říkáme sociologie deskriptivní, *sociologie popisná*“ (ibid.: 306).

může být Josef Durdík, který „spolkovědu“ zařadil do své všeobecné klasifikace věd, navazující na Comta (Durdík 1874), a věnoval jí podstatné místo i ve *Všeobecné aesthetice*, neboť soudil, že zdrojem krásy není jen příroda a umění, ale také společnost, jejíž rozsah, síla, význačnost, kázeň, organizace i pokrok jsou tudíž estetickými kategoriemi (Durdík 1875: 450–478). V „teoretickém“ určení místa sociologie „shora“, v rámci klasifikace vědeckého poznání, Durdíka následovali například T. G. Masaryk v *Základech konkrétné logiky* (Masaryk 2001) nebo Emanuel Chalupný ve svém systému sociologie (Chalupný 1905, 1945); tato mánie některé filosofy a sociology neopustila ani později (např. Král 1931). O sociologii jako vědě informoval rovněž právní filosof Josef Trakal, který se však současně bránil jejímu ztotožňování se „socialistickými utopiemi, jež často pod škraboškou sociální vědy se ukrývají“ (Trakal 1885: 59; srov. Obrdlíková 1935).

Významnější a intelektuálně i společensky ozvučnější byl nicméně druhý směr, který tuto vědu chápal jako základ sociálněreformistických snah. Zatímco spisy učitele Emanuela Makovičky měly podobu chaotických črt a vlastních úvah nad četbou zahraničních autorů (Makovička 1887, 1889), autoři kolem *Athenaeae* začali systematicky pracovat na rozšiřování sociologické perspektivy, která podle jejich názoru měla vést nejen k lepšímu poznání, ale také nové organizaci společnosti na jeho základě. V *Athenaeu* vyšly reflexe díla Augusta Comta, Wilhelma Diltheye, Ludwika Gumplowicze, Herberta Spencera, A. R. J. Turgota a dalších sociologicky relevantních autorů, i několik překladů sociologických studií (Émile de Lavelaye, Hyppolite Taine i dnes zcela neznámý Icilio Vanni), Josef Kaizl dokonce plánoval vydávání překladové sociologické knihovny, nenašel pro ni ovšem nakladatele (Chalupný 1948: 234; Zumr 1999: 114). I když Masaryk s Kaizlem byli univerzitními profesory a jejich zájem o sociologii byl vědecký, touto akademičností se rozhodně nevyčerpával: sociologické poznání se mělo stát základem jejich „realistické“ politiky, třebaže se lišili v pojetí sociologie (Masaryk ji chápal spíše jako filosofii dějin a Kaizl v intencích právních a státních věd) a později (v polovině devadesátých let 19. století) se jejich politické cesty dramaticky rozešly.

Masaryk soudil, že sociologie je nejobecnější „vědou o organisaci a vývoji společnosti“, která „musí podávat obrazy celkových stavů společenských a líčit jejich poslušnost“ (Masaryk 1900–01: 909), čehož využil jak k analýze stávající „mentality“, například již v habilitační *Sebevraždě* z roku 1881 a pak ve většině svých dalších děl, tak k návrhům konkrétních politických programů, především v *České otázce* (1895) a následné diskuzi, respektive ve válečné *Nové Evropě* (1918) a nakonec i ve *Světové revoluci* z roku 1925. Nejobecnější zdůvodnění „sociologie jakožto filosofie společnosti a dějin“, jako teoretického základu moderní politiky, „správovědy“, „právovědy“ a vojenství Masaryk podal ve svém úvodu k Laichterově *České politice*, encyklopedii všech složek domácího veřejného života (Masaryk 1906: 17–20). Ze *Základů konkrétné logiky* zopakoval, že „praktická sociologie neboli politika předpokládá studium oborů konkrétních a sociologie, také

konkretní obory založeny jsou na sociologii“ (ibid.: 18), na rozdíl od vědeckých systematických nicméně nezůstal u tohoto obecného zdůvodnění a jal se je prakticky uskutečňovat. Sociologické poznání podle Masaryka vedlo k „realistické“ politice, k reformám, které měly rozšiřovat „humanismus“ a společenský prospěch. Je přitom dobře známo, že Masaryk stejně jako Comte uvažoval i o možném moderním náboženském zakotvení těchto idejí, o synergismu s působením Prozřetelnosti, na jeho pojetí sociologie to však nic nemění. Podobně ostatně uvažoval i již zmíněný Makovička, který odsoudil Comtovo humanistické náboženství jako utopii a důkaz, že „dogmatismus a mysticismus jest srdce lidského potřebou a ... ani mužové vysoce vzdělaní ... neobcházejí se bez přímého nebo nepřímého vyznání zcela nebo napolo náboženského“ (Makovička 1889: 339). Z toho ovšem vyvodil potřebu obnovy a rozšiřování křesťanství, které by „dogmata stále ideálnější a ideálnější vykládal(o), ... aby mravouka křesťanská stále víc a přesněji se praktikovala“, samozřejmě v intencích jeho vlastního pojetí „pravého křesťanství“ (ibid.: 340).

Zatímco Kaizl se sociologického teoretizování záhy vzdal a dal přednost úspěšné politické kariéře, Masaryk kolem sebe shromáždil část mladší inteligence, pro niž se stal skutečným „akademickým guru“. V řadě případů to znamenalo rovněž zájem o sociologii jako vědu, která nalezne, zdůvodní a umožní lepší společenský provoz, která povede k celospolečenskému „štěstí“. Masarykovi epigoni Otakar Jozífek (1904), Ladislav Kunte (Nezmar 1903), Ladislav Jarolímek (1905–06), a do jisté míry vlastně i Emanuel Chalupný (1905), se proto snažili o další popularizaci sociologie, od níž si slibovali zlepšení společenských poměrů, stejně jako na Slovensku hlasisté (Klobucký 2001, 2006). Například Kunte přitom v návaznosti na Giddingse hájil tezi o samostojném vývoji společnosti od autoritářství k individualismu („reprezentativní společnost“), kdy mělo docházet k náhradě vnější autority zvnitřněným altruismem, a současně poukazoval na potřebu „vědeckého“, tedy sociologického řízení společnosti (Nezmar 1903). Podobnou, třebaže pochopitelně akademičtější cestou se ostatně vydali i Masarykovi přímí pokračovatelé na filosofické fakultě české Karlo-Ferdinandovy univerzity: Břetislav Foustka, který se mohutně angažoval v protialkoholním, ženském a mírovém hnutí, a Edvard Beneš, který záhy vstoupil do praktické politiky. Foustka ve svém nejrozsáhlejším a nejakademičtějším díle *Slabí v lidské společnosti* hledal cestu ke zlepšení lidského údělu a zvýšení celkové humanity v umírněném sociálním reformismu a v odstranění zjevných společenských neduhů, k němuž se snažil přispět také vlastním přičiněním (Foustka 1904).

V této souvislosti by se ostatně nemělo zapomínat, že jedním z prvních českých sociálních darwinistů byl Miroslav Tyrš, kterého z tohoto důvodu Emanuel Chalupný označil za ústřední postavu rané české sociologie (Chalupný 1921, 1948: 79–80, 233). Třebaže tento soud rozhodně nebyl obecně přijat (kriticky se k němu stavěl zejména Josef Král), je nepochybné, že Tyršovu estetiku i jeho veřejné působení jako organizátora Sokola, který se ostatně neomezoval jenom na

tělovýchovu, podmiňovaly jeho názory na společnost. Vycházel sice z darwinistické koncepce „boje o život“, z níž ovšem vyvozoval praktické záměry národního úsilí: národ podle něj musí „ustavičnou a neokázalou činností“ udržovat „zdraví tělesné, duševní a mravní“, přičemž čím je národ menší, tím větší sílu musí vyvinout. Tyrš, ne náhodou rovněž projektant „nového náboženství“, jež by bylo „proniknuto duchem lásky a osvěty“, usiloval o harmonický rozvoj tělesných a duševních potencialit jednotlivců i celé společnosti, který měl podobně jako islám stát na pěti základních pilířích: kromě „vyznání víry“ v podobě uznání ducha a „zákonů mravnosti, dobrosti a šlechtnosti“, měl být jeho „modlitbou“ a „poutí do Mekky“ zřetel na budoucnost lidstva a pokrok, „půstem“ zdržování se sobectví a „almužnou“ racionální sociální program; „džihád“ pak měl směřovat proti všemu, co se stavělo do cesty pokroku (Tyrš 1925; srov. Nešpor 2014b).

Česká intelektuální veřejnost tak měla již na přelomu 19. a 20. století bohatou paletu informací o rané sociologii,¹² doplněnou rovněž relativně značným množstvím překladů a v neposlední řadě tradicí římskokatolické sociální teologie, která se hlásila k označení „křesťanská sociologie“ a usilovala o analogické, pravdaže důsledně procírkevní a církvi řízené sociální reformy (Nešpor 2004). V meziválečném období se to však mělo zcela změnit. V souvislosti s akademickou institucionalizací sociologie došlo k jejímu zakademičtění a rozvoji v rámci dvou odlišných škol: tzv. brněnská sociologická škola přitom sice navazovala na Masarykův odkaz, ale modernizovala jej v duchu recepce aktuálnějších světových přístupů a trendů, zatímco tzv. pražská škola Masaryka v podstatě odmítla a prosazovala důsledně empiricistické, kvantitativně orientované pojetí sociologie (Nešpor 2011a: 103–162; Nešpor 2012c; Nešpor et al. 2014: 109–296). Protagonisté reformistického (i vědecko-systematického) pojetí sociologie zůstali na vedlejších kolejích, mimo akademickou sféru. A když Masarykův osobní sekretář Vasil K. Škrach vystoupil s kritikou „odfilosofičtělé, odhistoričtělé, ‚exaktní‘, ‚empirické‘, nezaujaté, neosobní, nehodnotící, zkrátka objektivní, objektivistické sociologie“, která podle jeho názoru představovala „zradu na Masarykovi“ (Škrach 1932), rezolutně jej odmítla jak ústřední postava brněnské školy I. Arnošt Bláha (1932), tak vůdčí představitel školy pražské Josef Král (1932). Příznačné ovšem je, že do sporu o sociologický objektivismus nijak nevstoupil Emanuel Chalupný, ačkoli ve všech ostatních případech své ostře broušené pero rozhodně nenechal zahálet: důvodem patrně byla jeho názorová shoda se Škrachem při současné loajalitě vůči Bláhovi (Nešpor 2011a: 7).

Další vývoj akademické sociologie nás na tomto místě nicméně nemusí zajímat, byl dostatečně analyzován jinde. Předmětem dalšího výkladu budou naopak autoři, kteří se tomuto zvědečtění vzepřeli, protože chtěli nadále prosazovat a dopracovávat „sociologii jako cestu k blahobytu a štěstí“.

12 Alespoň stručný přehled o tom, že sociálněreformistické tendence rozhodně nebyly nějakou českou zvláštností, poskytují Cuin, Gresle 2004: zejm. 96–108; Mitchell 2007: 10–21.

Sociologie jako cesta k prosperitě a štěstí

Popřevratové budování československého státu otevřelo cestu nejen k institucionalizaci akademické sociologie, ale také k tvorbě a teoretickému zdůvodnění sociální politiky, jejímž centrem se stal Sociální ústav při ministerstvu sociální péče (Rákosník 2007; Nešpor et al. 2014: 136–137). Sociální ústav začal vydávat *Sociální revui*, která před vznikem oborových časopisů sloužila rovněž akademickým sociologům, zatímco další korporace vydávaly praktičtěji orientované časopisy jako *Sociální péče*, *Sociální práce*, *Sociální pracovnice* nebo *Sociální snahy*. V těchto tribunách byly diskutovány konkrétní návrhy sociálních reforem i zkušenosti z praxe, avšak pokud vůbec měly nějaké ideové zakotvení, byla jím (stranická) politika, nikoli předpoklad „sociologické“ teorie jakožto absolutního rámce a zdroje společenského pokroku. Naproti tomu Hromádkův časopis *Sociální budoucnost* zůstal věrný staršímu pojetí a dal si za cíl propagovat tzv. trojčlennost sociálního programu. Vedle hospodářských reforem podle něj mělo docházet také k reformám v oblasti politiky a práva, které by braly ohled na „potřeby lidské“, a k duchovně-kulturním reformám, jež by vedly k vybudování „duchovně oporných sil (lidského) nitra“. Hromádkovi se nicméně podařilo vydat pouze jediné dvojčíslo v roce 1920, načež utopický projekt zanikl. Větší ohlas měly texty jiných autorů, zpočátku především již zmiňovaného Ladislava Kunteho.

Kunte stačil ještě před první světovou válkou pod vlivem T. G. Masaryka vystoupit z římskokatolické církve a dal se do služeb Volné myšlenky, pro kterou napsal řadu antiklerikálních článků a brožur, válečná a bezprostředně poválečná doba jej však přivedla také k „sociologickým“ úvahám o náboženství. V knize *Vznik nového náboženství* ohlásil překonání „starých věr“, které podle něj nahrazovaly nacionalismus, socialismus a antiklerikální hnutí (Kunte byl jedním z mála funkcionalistů mezi tehdejšími českými autory), dospěl nicméně k představě „humanismu“, nacionalismu zbaveného šovinistických a imperialistických tendencí, zároveň sociálnímu i subjektivnímu, osvobozujícímu i podřizujícímu, který chtěl doplnit rovněž pozitivitu socialismu (Kunte 1920: 133; srov. Kunte 1923). Soudil, že „nacionalism je svou podstatou náboženstvím a socialism organizací právní, mají se k sobě jako náboženství a církev“, a proto tedy v novém státě, budovaném Masarykem, „Náboženstvím nebude už stranický, partiální, ale úplný nacionalism ... A církev? Socialisticky organizovaná demokracie, socialisticky organizovaný stát“ (Kunte 1920: 209–210). Masaryk jako prezident ovšem tyto naděje nevyslyšel, stejně jako později odmítl von Ehrenfelsovu výzvu k založení „reálného katolicismu“ (Pauza 1993), proto Kunteho „cíl, k němuž směřuje vývoj“ (Kunte 1920: 210), zůstal jenom nenaplněnou utopií.

S Kunteho vývodu naproti tomu zásadně nesouhlasil jiný blouznivec dočasně ovlivněný Masarykem, původně středoškolský profesor a později diplomatický úředník Rudolf I. Malý, který se pokusil formulovat vlastní „akord motivů náboženských a sociálních“ (Malý 1921). Také on přitom soudil, že společenský vývoj

detekovaný a budoucně určovaný sociologií povede ke vzniku „socialistického náboženství“, jehož proroky byli Masaryk s Benešem a někteří moderní literáti, kteří se „budou ... Bohu tím více blížit, čím více budou poznávat a milovat jeho celé dílo a především, arci, také své bližní a hroudu, na které žijeme – nejbližší skutečnost“ (ibid.: 111). „Moderně náboženské“ úvahy Malému nicméně dlouho nevydržely,¹³ po necelé dekádě se přiklonil k církevnímu katolicismu, spolu s nímž začal oslavovat panevropskou „latinskou kulturu“ a „kvalitativní demokracii“ v podobě fašismu. Jak to v dobové recenzi komentoval Josef Král, „to, co ... navrhuje místo zamítané demokracie, jest – a autor dovolí, abychom také užili jeho slov – míchanina ještě větší, koperdeka ještě sešivanější ... Kniha ukazuje také stanici, snad konečnou, ke které dospěl autor ve svém vývoji: od volného theismu k strohému theismu katolickému ... a od akordů socialistických a demokratických k řadovému skandování korporativních šiků černých košil“ (Král 1937).

Malý přitom může sloužit za rozhodně nikoli výjimečný příklad intelektuála, jež nespokojenost s dobovým sociálním a politickým provozem, především s masivně uplatňovanými stranickými hledisky, dovedla k volání po „vládně pevné ruce“ a „sociálně spravedlivějším“ korporativismu. Nešlo rozhodně o českou zvláštnost, teoretické promyšlení (nábožensky ukotveného) korporativismu nebo nějakého podobného režimu zasáhlo velkou část tehdejších evropských sociálních myslitelů, o politických vůdcích nemluvě.¹⁴ Uvedme alespoň Waltera Rathenaua, Carla Schmitta či Othmara Spanna, přičemž ani pozdní Paretův příklon k fašismu nebyl v tomto směru náhodný (Borkenau 1936: 18).¹⁵ V českém prostředí byly tyto tendence přirozeně častější na pravé straně politického spektra, kde se inspirovaly italským fašismem a dalšími dobovými autoritativními režimy (Pasák 1999; Med 2011), v díle J. L. Fischera se však objevil také levicový korporativismus v podobě jeho „skladebné filosofie“ (Fischer 1933). Ti i oni nicméně záhy opustili sociologickou perspektivu, neboť byli přesvědčeni, že vlastní hlubší poznání sociálního vývoje. Fischer sociologii, z níž namnoze proti své vůli habilitoval, vyčítal „mystický pojem sociálního jsoucna“, který vede k redukcionismu a mechanickému výkladu sociálního uspořádání, a také nedostatečné porozumění pro sociální význam Comtova sociálního konsensu (Fischer 2005: 246–250). Moderní sociologismus pak ostře odmítl, především kvůli redukci významu individua: „Durkheimova teorie (je) neméně objektivismem, než jím byl marxismus, a vystavena stejným námitkám ... teze Durkheimova zněla přece, že příčiny ... vývoje dlužno hledati v objektivních stavech sociálních? Tím hůře pro tuto teorii,“ kterou nepovažoval za dostatečně schopnou nahlédnout to,

13 V jejich rámci nicméně stačil – jako jeden z mála neangažovaných intelektuálů – přivítat také vznik Církve československé (husitské); k tomu srov. Hrdlička 2013.

14 Ziegler 1932; velmi dobrou, dnes bohužel málo známou politologickou analýzu italského fašismu poskytuje Kapras 1936.

15 Novější výzkumy sice ukazují, že Paretův vztah k fašismu, který se ostatně politicky rozvinul teprve po jeho smrti, nebyl jednoznačný a nelze jej jednoduše pokládat za jeho teoretického předchůdce (Cirillo 2006), na argumentaci to však nic nemění.

co pro změnu on sám považoval za objektivní vývoj společnosti a potřebu jeho usměrnění (Fischer 2007: 560).

Svéráznější cestou se vydal Alexandr Sommer-Batěk, který je společně s Emilem Votočkem spolutvůrcem českého chemického názvosloví. Ten se po vzniku republiky ze sociálních důvodů „odřímánil“ (Sommer-Batěk 1921), aby záhy našel „nové, skutečné křesťanství“, jehož základem mělo být sebepoznání, víra v pokrok a etika (Sommer-Batěk 1921). Své Volné sdružení klasů propagoval v desítkách přednášek a brožur, v nichž se rovněž prohlašoval za důsledného stoupence Masaryka, kterého kromě „světodějného“ založení Československa explicitně chválil také za abstinenci a „čistotu“ (Batěk 1920: 17). Náboženství přitom důsledně převáděl do lidské roviny, takže třeba v případě dekalogu „první z těchto přikázání (= Nebudeš mít jiného boha mimo mne) jest ve skutečnosti přikázání nejčistšího egoismu. *To, co jest v tobě nejvznešenější, nejkrásnější a nejpravdivější, tj. tvým bohem*“ bylo jediné hodno úcty (Sommer-Batěk 1921: 28–29). V obdobném duchu, k němuž jej údajně dovedla Masarykova sociologie, Sommer-Batěk interpretoval celé křesťanské dědictví. Očekával přitom, že nezměnitelný zákon společenského vývoje povede i ostatní, dosud neuvědomělé, v jeho stopách, podobně jako za to horovali zakladatelé československého unitarianismu, především Jaroslav Šíma (Čapek 1922, 1925; Šíma, Čapek, Hašpl 1937). Hlasatelé nových věr, k nimž údajně vedla sociologie, se cítili velmi poškozeni, že jim byl upírán vědecký, nebo přinejmenším filosofický charakter (např. Šíma 1940: 5, 9; srov. Nešpor 2011b). V tomto případě šlo o české specifikum, alespoň co se týče relativně široké společenské recepce – jiné evropské národy (v této době) zdaleka tak široce neinklinovaly k novým náboženským směrům, natož aby byly tyto směry legitimizovány prostřednictvím údajného vědeckého poznání (Czako 1925; Nešpor 2010: 50–59).

Jestliže u Somera-Batěka a Šímy došlo na základě „sociologie vedoucí k blahobyti a štěstí“ ke konstrukci nových náboženských směrů, o niž další autoři jen rétoricky usilovali, technik a pozdější ministerský rada na ministerstvu veřejných prací Jindřich Fleischner se pokoušel o zbudování socialistického „náboženství práce“ (Fleischner 1919: 17). Také v tomto případě se základem stalo „sociologické“ poznání práce jakožto ústřední lidské a sociální kategorie, přičemž vývoj techniky na jednu stranu vedl k osvobození, ale současně i ke vzniku kapitalismu, který bude muset být odbourán jako „poslední otroctví lidstva“. Podle Fleischnera se to podaří technikům a inženýrům, kteří dokáží nahlédnout náboženskoreformistické tradice českého národa a vybudují dogmatiku, církev a náboženství práce (Fleischner 1916: zejm. 340–344). Fleischnerovo vizionářství bývá spojováno s Ostwaldovým energetismem,¹⁶ který propagoval ve druhém desetiletí 20. století, jeho kořeny jsou však ve skutečnosti starší. Ukazuje to jeho diskuzní pří-

16 Ve druhém a třetím desetiletí 20. století šlo v německojazyčných zemích o dost rozšířený filosoficko-přírodovědný směr, mj. i pro Ostwaldův vysoký kredit vynikajícího fyzikálního chemika a nositele Nobelovy ceny; k tomu srov. Braune 2009.

spěvek proti abstinenci hnutí z roku 1906: Fleischner ze svého „širšího, objektivnějšího“ stanoviska technika upozorňoval na škody, jež by kvasný průmysl i celá společnost utrpěly, pokud by v ní vládla důsledná abstinence, a protože si současně uvědomoval škody způsobené alkoholismem, horoval za umírněné požívání alkoholu, které „případ od případu určuje se dle osobních zkušeností a cítěných potřeb“ (Fleischner 1905–06: 727). Z našeho úhlu pohledu je ovšem na jeho textu podstatné něco jiného: argumentace proti „zotročení mikroorganismů“: „Všechn líh různě užívaný ... jest jak známo původu biochemického, jest výsledkem práce životní zotročeného mikroorganismu, práce mikroorganismů ztravujících pro získání své životní energie cukr ze škrobu obilovin a brambor“ (ibid.: 701–702). Kvasinky autor hodlal „osvobodit“ prostřednictvím – jak jinak – technologického pokroku, který umožní syntetickou výrobu lihu a masové využití všech jeho pozitivních aspektů (včetně umírněného pití, které by se postavilo „nejodpornějším formám šosácké abstinence, zuřivě se vnucující a agitující“).

Asi nejzajímavější fosilií „sociologie vedoucí k blahobytu a štěstí“ (ve světovém měřítku éra organicistických teorií státu a společnosti fakticky skončila jejich shrnutím a kritikou analýzou na počátku 20. století – Coker 1910), která nadto (až na výjimky) neutíkala do svérázných náboženských výšin, v meziválečné české literatuře byl spis Jana Duška (Dušek 1926), ozvláštněný také tím, že se mu dostalo pochvaly ze strany zahraniční autority prvořadého významu – Leopolda von Wiese (Bláha 1934), třebaže ten si jistě český originál nemohl přecíst. Dušek se svojí „biosociologií“ přihlásil k organicismu (na základě teze o člověku jako „buněčném státě“ je pokládán za jeho jediného českého představitele; srov. Geiger 1981; Barberis 2003), podržel rovněž představu o všeobecné a komplexní povaze sociologie, z níž vychází jednotlivé vědy a která má vést k „sociální terapii“ (Dušek 1926: 331–347). Poznáním biosociologických zákonitostí (zákonů kauzality, asociace, dělby práce, sociální integrace, korelace, sociogenetický zákon, zákon pohybu ve směru nejmenšího odporu, zákon dědičnosti a přitažlivosti) a jejich historických projevů v rámci českých i evropských dějin dospěl k odsudku dualistického myšlení, které mělo svůj původ ve středověké metafyzice (ibid.: 11–12), a k proklamaci (bio)sociologického „léčení krise a nemocí státního organismu“. Dušek navrhoval zavedení pracovní povinnosti a nové zhodnocení lidské práce, přijetí nového (monistického) náboženského přesvědčení spolu se „zrovnoprávněním egoismu s altruismem“ a konečně zřízení Spojených států evropských, jež bude důsledkem požadavku „*naučit národy více sociologicky myslit*“ (ibid.: 346). Po přechodném období krize, individualizace a anomie, vedoucím k nutné apokalypse v podobě první světové války, podle Duška „musí nastoupiti perioda nového sociálního spětí, jako z chaosu atomů povstala sluneční soustava s tímto světem. Musí nastoupiti perioda socialisace, perioda tvoření se nových velkých sociálních organismů pevně organisovaných, perioda organismů státních,“ jejichž první příznaky spatřoval již ve své době (ibid.: 347). Duškovo vizionářství se ovšem nedočkal kladného ohlasu jeho českých kolegů a sám jeho autor ne-

dopadl dobře. Nedočkávat se naplnění svých představ, ukončil svůj život sebevraždou – „sociologie vedoucí k prosperitě a štěstí“ nepomohla ani svému autorovi.

Závěr

Málokterá moderní sociální věda má tak dalece (implicitně) „náboženské“ zázemí jako sociologie: její zrod byl spojen s kritikou nefunkčních náboženských ideologií, které chtěla nahrazovat „vědeckým“, pozitivním poznáním, a to i v transcendentní oblasti a v rovině církevní a náboženskopraktické organizace (srov. Nisbet 2002; Vidich, Lyman 1985). Comtova snaha o vytvoření humanistického náboženství, která vyústila v pozdější pozitivistický apoštolát, v tomto smyslu nebyla důsledkem duševního onemocnění, jak byla často vykládána, nýbrž organickou součástí jeho „sociologického“ snažení. I v rané sociologii šlo sice o extrémní postoj, značnou míru implicitní nebo i explicitní religiozity si však udržely také další sociologické směry a jejich představitelé. Přinejmenším v podobě stanovování „zákonů štěstí“, které by umožňovaly sociální a etický pokrok, spokojenost a prosperitu jednotlivců i (v první řadě) celých společností. Těchto snah se vědomě vzdala teprve modernější sociologie, obecně vzato postdurkheimovská a postweberovská, i když je otázkou, zda ve všech případech úspěšně. Je třeba se ptát, zda není výrazná ideologická, sociální a politická angažovanost podstatné části současných sociologů implicitním pozůstatkem usilování o „sociologii vedoucí k blahobytu a štěstí“, které by v tom případě tvořilo jakousi skrytou konstantu velké části (veškerého?) sociologického snažení.

V českém prostředí byl kvůli silné recepci raně sociologických tradic vliv „sociologie vedoucí k blahobytu a štěstí“ výraznější než kdekoli jinde. Sociologie byla považována za vědu, která přímo umožní lepší a spokojenější život a která reformuje nebo nahradí náboženství. V případě „otců zakladatelů“ české sociologie, T. G. Masaryka a Josefa Kaizla, byly tyto aspekty korigovány jejich akademickým působením a praktickou politickou činností, nedošlo k jejich hypertrofii a zůstaly přítomné spíše ve formě náznaků, které zdaleka nedosahovaly Comtových „výšin“. Jejich, především Masarykovi následovníci a epigoni ovšem podobnou korekci mnohdy postrádali. Na Masaryka se tak mohla odvolávat jak meziválečná akademická sociologie, která se své „náboženské“ funkce zcela vzdala a stejně jako její soupeřníci v jiných zemích upřednostnila „pouhé“ vědecké poznání, tak také nejrůznější „sociologičtí“ blouznivci, kteří trvali na funkcionální „náhradě náboženství“ (nebo přinejmenším jeho „opravě“) sociologií, respektive zákony a důsledky, které údajně přinášela. Zatímco prvním jsou oprávněně věnovány dějiny české sociologie, na druhé se namnoze zapomíná, ačkoli v dobovém kontextu tvořili důležitou součást propagátorů sociologie a jejích amatérských přestítelů.

Podle Ladislava Kuntheho a R. I. Malého, stejně jako již dříve podle Emanuela Makovičky, mělo sociologické poznání vést k náboženským reformám, v extrém-

ních případech k úplné likvidaci „starého“ křesťanství ve prospěch nějaké nové celospolečenské ideologie a „církve“. O její skutečné vytvoření, třebaže v realitě ve zcela marginálním rozsahu, se pokusili Alexander Sommer-Batek či Jaroslav Šíma, podobným směrem se alespoň v teorii vydali také Jindřich Fleischner či Jan Dušek. Všem přitom byla společná vize celospolečenského pokroku, k němuž mělo docházet rovněž v duchovní a náboženské oblasti, a „vědecký klíč“ k tomuto poznání, jenž se domnívali nalézat v tom, co sami považovali za sociologii. Kritika ze strany profesionálních sociologů, kteří už v meziválečném období obsadili všechny dostupné akademické pozice, jim v dalším rozvíjení svérázných úvah rozhodně nebránila. „Sociologie vedoucí ke štěstí“ tak ještě nějaký čas zůstala sice zcela okrajovou a myšlenkově i personálně upadající, přeci však trvalou součástí českého „sociologického“ myšlení. Jistě i proto, že mnozí „Češi svůj ‚útěk od náboženství‘ nezvládli“ (Nešpor 2010: 185) a jeho „vědecké náhražky“ měly proto ve své době širší společenskou rezonanci než obdobné pokusy zahraniční. I v české společnosti se však namísto nich uplatnily „náhražky politické“ a ideologické, především různé verze fašismu a volání po autoritativním řízení společnosti; i jim ostatně podlehl také mnozí sociologové, třeba i zjevně empiricistického ražení (Nešpor 2012a).

Historický exkurs věnovaný (namnoze zapomenutým) tradicím sociologického uvažování tím ovšem nabývá na významu i aktualitě. Takovéto tendence nejsou totiž zdaleka jen záležitostí minulosti. Nespokojenost s běžným provozem společnosti, s omezeními a negativními dopady demokracie, distance od mnohdy samozvaných a nesnadno odstranitelných politických elit a absence hlubšího transcendentního ukotvení vedou při vhodné „katalýze“ k zájmu o různé podoby autoritářství. V meziválečném období se spouštěcím mechanismem stala velká hospodářská krize, přičemž obecnější podhoubí nespokojenosti v řadě evropských zemí představovalo uplatňování dopadů první světové války. V současnosti přitom možná hrozí podobné nebezpečí: pád bipolárního rozdělení světa a jednostranná transformace postkomunistických zemí, jež neposkytují žádnou reálnou „alternativu“ vůči kapitalistickým demokraciím a jejich problémům (jinam upřené naděje by přitom kanalizovaly sociální napětí), vedou k dlouhodobému syndromu nespokojenosti, aktuální migrační krize, jež je nepochybně teprve počátkem mnohem rozsáhlejších společenských pohybů, se snadno stává katalyzátorem radikálních nálad ve společnosti. Vědecké ideologie přitom rozhodně nejsou imunní vůči tomu, aby se zdály nabízet „snadné řešení“ těchto a dalších společenských problémů.

ČÁST 3

SPOKOJENOST A HODNOTY

SPOKOJENOST SE ŽIVOTEM A ZAMĚSTNÁNÍM V ČESKÉ REPUBLICE

MARTINA MYSÍKOVÁ A JIŘÍ VEČERNÍK

Ve společenskovedním výzkumu je stále větší pozornost věnována subjektivním indikátorům blahobytu a jeho složkám, k nimž významným způsobem patří i spokojenost se zaměstnáním (resp. podnikáním). Na rozdíl od výzkumů štěstí a spokojenosti se životem, po dlouhou dobu výsostné domény psychologie a sociologie, byla spokojenost se zaměstnáním dosud spíše předmětem zájmu organizačního výzkumu s využitím psychologických sond. Tak už v roce 1980 mohl být shrnán přehled řady empirických studií zabývajících se spokojeností v práci a tomu, jak se promítá do celkové životní spokojenosti lidí (Near, Rice, Hunt 1980). Ještě rozsáhlejší přehled studií za dekádu osmdesátých let pak poskytli Jeffrey S. Rain, Irving M. Lane a Dirk D. Steiner (1991).

Pokud jde o ekonomii, jako jeden z prvních „legitimizoval“ spokojenost se zaměstnáním jakožto významnou proměnnou trhu práce Richard Freeman (1978). Od té doby se četnost výzkumů a analýz zvyšovala. O více než dvacet let později shrnul provedené výzkumy Morris Altman (2001), který ukázal přímou spojitost mezi spokojeností pracovníků a ekonomickým výkonem firem, v opozici vůči víře v blahodárnost spontánního působení svobodného trhu. Z druhé strany je neméně důležitý pohled na spokojenost se zaměstnáním z hlediska užitkové funkce jako měřítka úspěchu na trhu práce, který v návaznosti na W. G. Runcimana (1966) rozvíjí Andrew E. Clark spolu s dalšími (Clark, Oswald 1996; Clark, D'Ambrosio 2014).

Bádání v dané oblasti se doposud zakládalo pouze na výzkumech menšího rozsahu. V roce 2013 byl však okruh otázek po spokojenosti se životem a jejich složkách zařazen do jednorázového modulu srovnávacího evropského statistického šetření EU-SILC. Díky němu dnes máme k dispozici poměrně ucelený obraz spokojenosti lidí se životem a v práci i v ČR. Výhodou tohoto šetření je velký soubor respondentů a možnost propojení charakteristik osob a domácností. Oproti tomu nevýhodou je absence osobnostních charakteristik, které bývají součástí sociopsychologických výzkumů.

Tato kapitola je strukturována následujícím způsobem. Nejprve ukazujeme koncepty spokojenosti se životem a se zaměstnáním v rámci rozvíjejících se mnohorozměrných přístupů k individuálnímu a společenskému rozvoji. Poté představujeme datové zdroje uvedených měřítek se zvláštní pozorností věnovanou modulu šetření EU-SILC 2013, který byl zaměřen na různé dimenze osobního blahobytu. V analytické části ukazujeme nejprve základní charakteristiky a determinanty spokojenosti se životem, dále pak základní charakteristiky a determinanty spokojenosti se zaměstnáním, a nakonec poměr a vztah obou zmíněných rozměrů spokojenosti.

11.1 Koncepty spokojenosti se životem a zaměstnáním

Indikátory subjektivního blahobytu jsou v jistém smyslu opakem programově objektivní, rigorózní a přímočaré – nicméně nutně dílčí – konstrukce HDP. Zatímco měření HDP a na něm založeného ekonomického růstu vzbuzuje spíše jen „technické“ – jakkoli značné – problémy, subjektivní indikátory jsou naopak zahlceny otázkami substantivního charakteru. Je tomu tak kvůli velkému počtu možných dimenzí a obsahů, které se mísí v rozmanitých poměrech na úrovni individuí, rodin, sociálních skupin, zemí, až po civilizační společnosti.

Klíčovými slovy dotazování jsou „štěstí“ a „spokojenost“, které spolu samozřejmě souvisejí. Lze mít za to, jak již bylo výše naznačeno, že zatímco spokojenost lépe odráží objektivní životní podmínky, do odpovědí po osobním štěstí více intervenují emoce. Mezinárodní porovnání ukázalo, že odpovědi na otázku po štěstí poskytují příznivější obraz situace než dotazy na spokojenost, přičemž čím nižší je materiální úroveň země, tím je rozdíl mezi zjištěnými hladinami obou indikátorů větší (Eurofound 2009: 27).

Použití takovýchto jednoduchých otázek je vystaveno kritice upozorňující na nízkou spolehlivost odpovědí právě vzhledem ke kontextu, v němž jsou kladeny (Graham 2009; Bok 2010). Ať takovou souhrnnou otázku položíme v jakémkoli kontextu, jde stále o ukazatel velmi mlhavý. O něco složitějším, přitom ale spolehlivějším postupem je rozložit spokojenost se životem do hodnocení různých oblastí, resp. poskládat souhrnný ukazatel z několika dílčích. K nejvýznamnějším z těchto „dílčích spokojeností“ patří právě spokojenost s prací či se zaměstnáním.

Obdobně jako je zjišťování subjektivního blahobytu výzvou objektivnímu ukazateli HDP, je zjišťování spokojenosti se zaměstnáním výzvou objektivnímu měření produktivity práce. V obou případech alternativní „měkké“ ukazatele poskytují věrnější obraz než rigorózní „tvrdé“ ukazatele, protože potenciálně zahrnují i ty aspekty života a práce, které jsou zvenčí nepostižitelné. Oprávněně se předpokládá, že tak jako lidé spokojení se životem jsou lépe integrováni do společnosti a podporují její hodnoty, pracovníci spokojení se zaměstnáním pracují

lépe a efektivněji, odpovědněji přistupují ke své práci a tvoří tudíž stabilní jádro pracovních kolektivů.

Vztah mezi spokojeností se životem a se zaměstnáním je již dlouho předmětem zkoumání psychologů, badatelů v oblasti organizace práce i sociologů, a to v zásadě již od třicátých let. Otevřených otázek však zůstává mnoho. Jednou z hlavních je to, jak těsná je vazba mezi oběma rozměry spokojenosti. Oproti přesvědčení o poměrně slabé korelaci mezi oběma ukazateli vystoupili Marianne Tait, Margaret Padgett a Timothy Baldwin (1989) s metaanalýzou 34 studií, na jejichž základě propočítali korelaci na úrovni 0,4. Zjistili rovněž, že zatímco do roku 1974 byla uvedena souvislost výrazně větší u mužů než u žen, podle pozdějších studií se genderově specifické koeficienty vyrovnaly.

Další otázkou je ovšem povaha uvedené vazby. Pozitivní korelace odpovídá tradičnímu vysvětlení pomocí tzv. spillover modelu, podle něhož se zkušenosti z pracoviště přelévají do celého života a naopak. Existují však i jiná výkladová schémata. Jedním z nich je kompenzační model, podle něhož si lidé nespokojení v práci nacházejí uspokojení mimo ni, přičemž lidé nespokojení se životem utíkají do práce – takže souvislost mezi oběma ukazateli je negativní. Posléze se někdy zmiňuje i tzv. segmentační model, který postuluje nezávislost obou měř spokojenosti, projevující se nulovou nebo velmi slabou korelací mezi nimi (Heller, Judge, Watson 2002).

Obdobně byly v literatuře řešeny opozitní perspektivy „bottom-up“ a „top-down“, tj. zda spokojenost se zaměstnáním kauzálně ovlivňuje spokojenost se životem, anebo zda naopak celková životní spokojenost predisponuje jedince pro nalezení uspokojivé práce a její následné pozitivní hodnocení. Na longitudinálních datech zjistili Timothy A. Judge a Shinichiro Watanabe (1993) významný oboustranný efekt, avšak s tím, že spokojenost se životem působí o něco silněji na spokojenost se zaměstnáním, než je tomu v opačném směru.

Lze ovšem nakonec usuzovat i tak, že korelace mezi oběma veličinami je pouze zdánlivá, neboť obě mají skrytou společnou příčinu. Podle Josepha C. Rodeho (2004) je touto příčinou „jádrové sebehodnocení“ (core self-evaluation). Z toho podle něj vyplývá, že manažeři a badatelé v oblasti organizačního chování by měli věnovat větší pozornost osobnostním rysům zaměstnanců a jejich mimo-pracovnímu životu.

V této kapitole nemůžeme jít do takových podrobností jako psychologický výzkum, neboť máme jen omezenou nabídku proměnných charakterizujících osobnostní profil sledovaných osob. Stejně tak nemůžeme sledovat kauzalitu, neboť nemáme k dispozici longitudinálně sledovaný panelový soubor. Na druhé straně však můžeme využít značné velikosti datového souboru a dostupnosti proměnných charakterizujících též domácnosti, v nichž dotázaní žijí.

Empirický výzkum subjektivního blahobytu byl doposud sycen daty menších šetření, v nichž byly kladeny přímé otázky na spokojenost se životem či pocity štěstí, s různými škálami odpovědí. Pokud jde o ČR a možnosti jejího srovnání s jiným zeměmi, jejich přehled je poskytnut v kapitole 7. Zde tento přehled do-

plníme soupisem výzkumných dotazů na spokojenost se zaměstnáním, které se ovšem vyskytují mnohem vzácněji.

Absence uvedených dotazů v českých národních výzkumech z počátku devadesátých let je vcelku pochopitelná s ohledem na situaci. První výzkumy dotýkající se ekonomických a sociálních problémů (Ekonomická očekávání a postoje z let 1990–1998) se zabývaly spíše perspektivami pracovního místa v souvislosti s obavami z nastávající nezaměstnanosti. Konkrétně se jednalo o respondentem vnímanou adekvátnost kvalifikace tváří v tvář novým, náročnějším požadavkům či o názory týkající se vyhlídek zaměstnavatelů do budoucna. Spokojenost se zaměstnáním u nás, na rozdíl od vyspělých zemí, tehdy takřikajíc nebyla na pořadu dne. Potřebná data však bylo možno nalézt v mezinárodních výzkumných projektech.

První výzkumná otázka po spokojenosti se zaměstnáním byla u nás položena v širším kontextu dotazů na pracovní podmínky v modulu „Pracovní orientace“ šetření ISSP realizovaném v roce 1997 (další obdobné moduly byly provedeny v letech 2005 a 2015). Hodnocení práce a zaměstnání se rovněž dotýkají výše vícekrát zmíněné výzkumy EVS z let 1991, 1999 a 2008, a EQLS z let 2003, 2007 a 2011. Dané tematické se čas od času věnují i šetření Eurobarometru, v jejichž rámci byla otázka po spokojenosti se zaměstnáním položena v přístupujících zemích EU poprvé v roce 2002. Ve stejném roce bylo rovněž zahájeno komparativní šetření ESS pravidelně sledující spokojenost se životem a občas též spokojenost se zaměstnáním.

Analýzy uvedených výzkumů z hlediska spokojenosti se zaměstnáním nejsou u nás příliš hojné. Využity byly výzkumy EVS za ČR (Mareš, Katrňák 2010) a zmíněné moduly ISSP v mezinárodní a mezičasové komparaci (Večerník 2003, 2006). Obdobně byly využity vlny ESS z let 2002 až 2010 (viz kapitola 12). Spokojenost se zaměstnáním sledují od roku 2003 rovněž průzkumy Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) Sociologického ústavu Akademie věd ČR.

Vztah mezi spokojeností se životem a spokojeností se zaměstnáním u nás doposud analyzován nebyl. Důvodem je mimo jiné fakt, že zmíněné výzkumy jsou prováděny na výběrových souborech zpravidla nepřesahujících 1 500 dotázaných, které se po redukci na pracující osoby a vyplněné odpovědi zmenší až na polovinu. K tomuto účelu je však velmi vhodný „modul o blahobytu“ evropského šetření EU-SILC realizovaný v roce 2013, který je sice v daném ohledu stručný, zato však poskytuje pro analýzy násobně větší soubor (Eurostat 2012).

11.2 Výzkumná data a použité proměnné

„Modul o blahobytu“ jako součást šetření EU-SILC 2013 byl v ČR shromažďován v období od 23. února do 12. května 2013 na reprezentativním výběrovém souboru 8 275 českých domácností, který čítá celkem 15 670 osob starších 16 let. Pro naše analýzy jsme soubor omezili na respondenty ve věku 20–69 let v počtu 8 994 osob,

resp. na ekonomicky aktivní respondenty ve stejném věkovém rozmezí v počtu 5 342 osob. Modul týkající se blahobytu obsahuje několik bloků a dále pak jednotlivých otázek, které jsou v českém dotazníku uvozeny takto:

„Stále častěji je v souvislosti s hodnocením životních podmínek domácností a jejich členů zmiňováno téma *well-being*, kterým se označuje pocit životní pohody a spokojenosti v různých oblastech života.“ Otázky na spokojenost se životem a jeho dílčími složkami byly v konceptu modulu zpracovaného Eurostatem zaměřeny se zaměřením na aktuální situaci („v tyto dny“), v českém dotazníku se však časová lokace neobjevuje. Otázka na životní spokojenost byla formulována takto: „Do jaké míry jste v současnosti celkově spokojen(a) s Vaším životem?“. Odpovědi na celkovou spokojenost s životem a jeho různými oblastmi byly sledovány na jedenáctibodové škále od hodnocení 0 (zcela nespokojen) až po 10 (zcela spokojen).¹

Tabulka 11.1 Spokojenost s různými oblastmi života

	Celá populace			Pracující populace		
	Průměr	SD	Korelace	Průměr	SD	Korelace
<i>Spokojenost se životem</i>	6,97	1,98	-	7,23	1,80	-
<i>Spokojenost s</i>						
• bydlením	7,66	2,04	0,44	7,69	1,98	0,44
• zaměstnáním/podnikáním	-	-	-	7,36	1,98	0,44
• dojížděním do zaměstnání	-	-	-	7,52	2,15	0,25
• množstvím volného času	6,54	2,38	0,26	6,16	2,33	0,30
• osobními vztahy	8,04	1,92	0,42	8,04	1,89	0,41
• místy se zelení nebo k relaxaci	7,44	2,16	0,25	7,40	2,15	0,24
• prostředím, kde bydlí	7,45	2,04	0,28	7,44	2,01	0,26
• finanční situací domácnosti	5,99	2,32	0,56	6,34	2,13	0,52

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

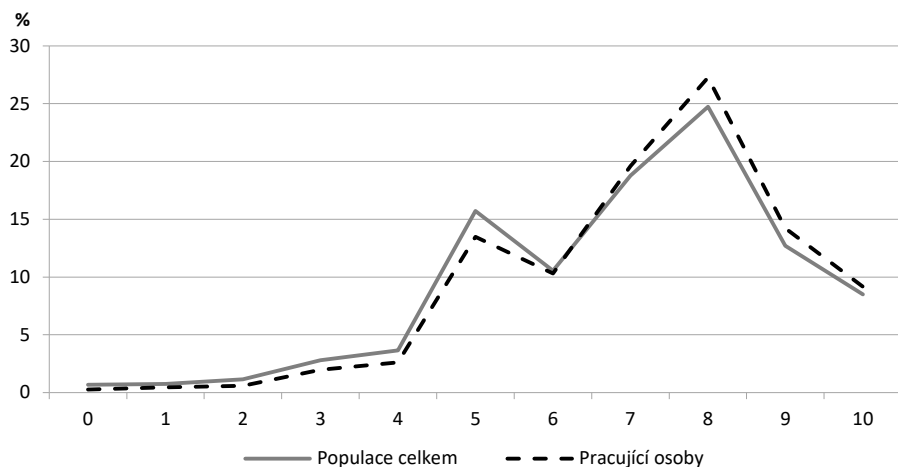
Poznámky: SD – směrodatná odchylka. Korelace – Pearsonův korelační koeficient dané položky se spokojeností se životem.

Přehled odpovědí na otázky po spokojenosti se životem a jeho různými aspekty sledovanými v modulu poskytuje tabulka 11.1. Zjišťujeme, že celková spokojenost se životem je pod úroveň většiny jejích složek – nelze tedy hovořit o nějaké kumulaci hodnocení. Největší spokojenost je vykazována v souvislosti s bydlením a osobními vztahy, naopak nejmenší spokojenost se týká finanční situace a množství volného času. Korelační koeficienty upozorňují na úzkou souvislost životní spokojenosti s oblastí rodinných financí a bydlení a rovněž s osobními vztahy. U ekonomicky aktivních osob má obdobně vysokou váhu spokojenost se

¹ Další otázky v uvedeném modulu se týkaly smysluplnosti života a dále pocitů nervozity, špatné nálady, pohody, skepse a štěstí. V této kapitole analyticky zpracováváme pouze blok otázek po spokojenosti.

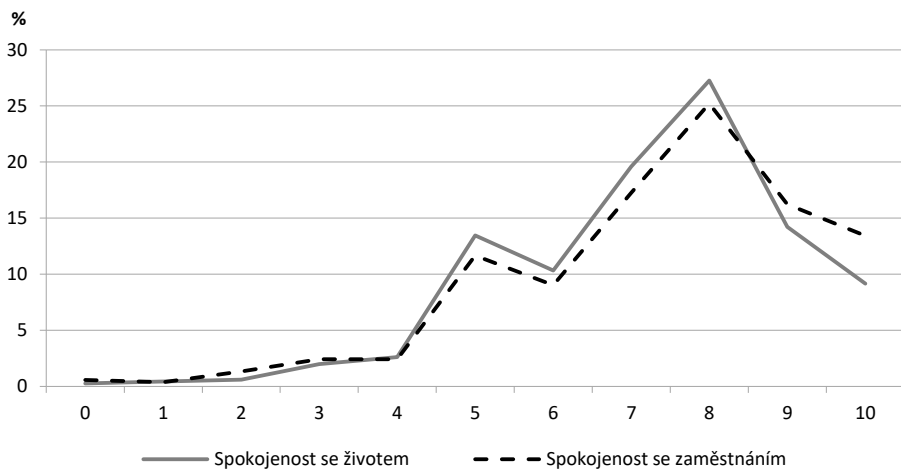
zaměstnáním či s podnikáním, která je rovněž na vyšší úrovni než spokojenost se životem jako celkem (nadále budeme hovořit jen o spokojenosti se zaměstnáním).

Graf 11.1 Spokojenost se životem u celé populace a pracující populace – distribuce odpovědí (%)

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

Graf 11.2 Spokojenost se životem a se zaměstnáním u pracující populace – distribuce odpovědí (%)

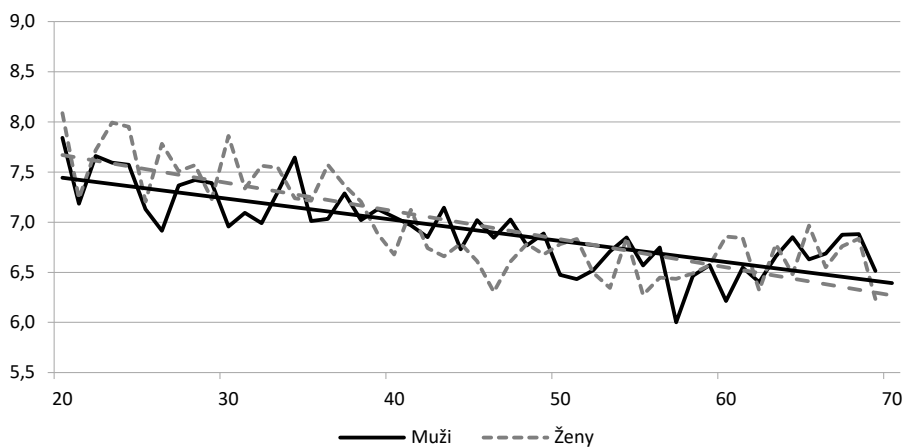

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

Pokud jde o distribuce odpovědí na spokojenost se životem v celé populaci 20–69 let (Graf 11.1), jsou nejnižší stupně 0–4 obsazeny minimálně. Poté odpovědi

kulminují nejprve na stupni 5 (15 %) a dále na stupních 7 a 8 (18 % a 24 %). Rozdíly v distribucích odpovědí mužů a žen jsou zanedbatelné. Distribuce odpovědí na otázku po životní spokojenosti v případě pracujících osob je podobná jako v celé populaci, avšak stupeň 5 je obsazen výrazně slaběji (13 %), zatímco stupeň 9 o něco více (27 %). Pokud jde o spokojenost se zaměstnáním (Graf 11.2), jsou o něco méně než v celkové životní spokojenosti akcentovány stupně 5 až 8, a to ve prospěch nejvyšších stupňů 9 a (zejména) 10.

Graf 11.3 Spokojenost se životem u celé populace – rozptyl podle věku (skóre)

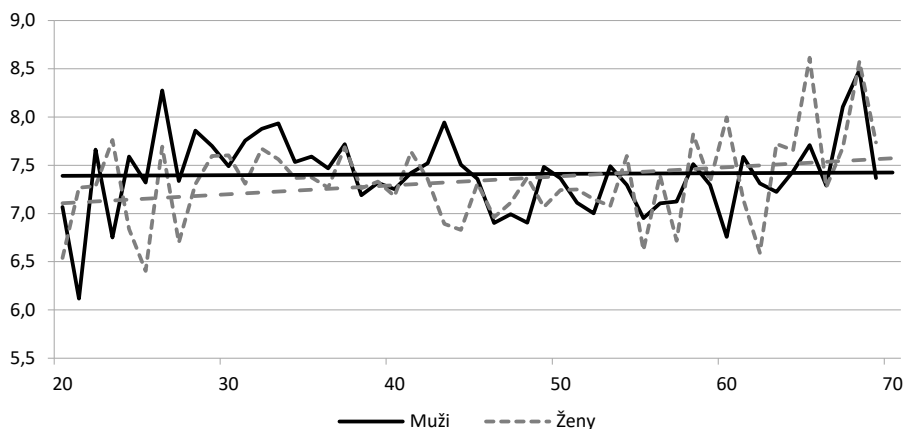

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

Prvním přiblížením k vysvětlení rozdílů ve spokojenosti se životem a se zaměstnáním je průřez průměru uvedených indikátorů podle věku a pohlaví. Použijeme-li jednotlivé věkové ročníky, pochopitelně se ukazuje značný rozkmit, který nesouvisí přímo s věkem. Trend podle věku ukazují proložené přímkou. V grafu 11.3 znázorňují pokles životní spokojenosti se stoupajícím věkem u mužů i žen. Přímkou podle pohlaví se protínají ve věku 53 let – do tohoto věku jsou ženy spokojenější než muži a od něho jsou zase spokojenější muži než ženy.

Věková distribuce spokojenosti se zaměstnáním znázorněná v grafu 11.4 je dosti odlišná od předchozí. Proložená přímkou neukazuje žádný trend u mužů a velmi mírně stoupající u žen. Obecně lze tedy usuzovat, že zatímco spokojenost se životem s věkem klesá, spokojenost se zaměstnáním je s věkem stabilní, či dokonce roste. Spokojenost se zaměstnáním u mužů i žen vyskakuje k vyšší úrovni v mladém věku a poté ve středním věku klesá, aby se následně znovu dostala na vyšší průměr. Na rozdíl od spokojenosti se životem jsou v mladším věku spokojenější muži a v pozdějším věku ženy, přičemž věk, kdy k překřížení dochází, je téměř stejný jako v případě celkové spokojenosti (54 let).

Graf 11.4 Spokojenost se zaměstnáním u pracující populace – rozptyl podle věku (skóre)

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

Pro obeznámení se se strukturou spokojenosti v celém spektru jejích sledovaných složek jsme nejprve použili faktorovou analýzu, která vysvětluje rozptyl pozorovaných proměnných pomocí menšího počtu latentních proměnných. Generovány byly dva faktory. V rámci prvního faktoru se propojuje celková spokojenost se spokojeností – v pořadí důležitosti – s financemi, bydlením, osobními vztahy a volným časem. V rámci druhého faktoru, který naopak není spojen s celkovou spokojeností, se vydělují aspekty související se životním prostředím, konkrétně spokojenost s dostupnými prostory k relaxaci a dále spokojenost s prostředím bydliště, včetně návaznosti na spokojenost s bydlením.

Uvedené „dvoufaktorové“ rozložení odpovědí se dále posiluje, když vyčleníme pouze ekonomicky aktivní dotázané a můžeme tudíž do analýzy připojit spokojenost se zaměstnáním a spokojenost s dojížděním do práce. Spokojenost se zaměstnáním je u ekonomicky aktivních osob na stejné úrovni důležitosti jako výše zmíněné „dílčí spokojenosti“. Význam spokojenosti s osobními vztahy rovněž v případě omezení souboru na ekonomicky aktivní dotázané naroste. Konstitutivními složkami spokojenosti se životem u pracujících osob ve věku 20–69 let jsou tedy – v pořadí důležitosti – spokojenost s financemi, zaměstnáním, bydlením a osobními vztahy.

Nelze však zapomenout na podstatný – ne-li nejpodstatnější – zdroj spokojenosti se životem, kterým je zdravotní stav. Příslušné dotazy nebyly zahrnuty do modulu, protože jsou standardní součástí dotazníků uvedeného šetření prováděného každoročně. Konkrétně jde o otázku na zdravotní stav (1. velmi dobrý, 2. dobrý, 3. přijatelný, 4. špatný, 5. velmi špatný) a otázku na zdravotní problémy omezující jedince v aktivitách (1. nemá problémy, 2. má problémy nikoli omezující, 3. má problémy do jisté míry omezující, 4. má problémy velmi omezující).

Vliv omezujících zdravotních problémů na spokojenost se životem a se zaměstnáním je zásadní, avšak týká se jen malé části populace. Zastoupení v celé populaci v námi zkoumaném věkovém rozmezí je následující: 76 % nemá problémy, 8 % má problémy nikoli omezující a 17 % má problémy do jisté míry, anebo velmi omezující. Zastoupení v ekonomicky aktivní populaci je následující: 85 % nemá problémy, 7 % má problémy nikoli omezující a 8 % má problémy do jisté míry omezující.

Vysvětlovanými proměnnými jsou spokojenost se životem a spokojenost se zaměstnáním (podnikáním). Mezi vysvětlující proměnné byly zahrnuty následující dummy proměnné:

- Muž (referenční skupina žena).
- Věk: desetileté skupiny (referenční skupina 20–29).
- Vzdělání: 1. osoby se středním vzděláním (středoškolské s maturitou a nástavbová či pomaturitní studia), 2. vysokým vzděláním (vyšším odborným a vysokoškolským); (referenční skupina osoby se základním vzděláním, vyučením a nižším středním vzděláním bez maturity).
- Ekonomický status: 1. zaměstnanci, 2. OSVČ, 3. nezaměstnaní (referenční skupina osoby mimo trh práce, v případě analýzy v tabulkách 11.3 a 11.5 zaměstnanci).
- Zdravotní problémy: 1. dotázaní s problémy, které je v obvyklých činnostech neomezují, 2. dotázaní s problémy, které je v běžných činnostech omezují či velmi omezují (referenční skupina dotázaní, kteří zdravotní problémy neuvádějí).
- Typ domácnosti: 1. jednotlivec, 2. úplné rodiny bez dětí (pár, případně s dalším dospělým členem domácnosti), 3. úplné rodiny s dětmi (pár, případně s dalším dospělým členem domácnosti), 4. domácnosti jednoho rodiče (referenční skupina smíšené neúplné rodiny s dětmi či nerodinné domácnosti).
- Velikost místa bydliště: 1. Praha, 2. krajská města, 3. městské obce (referenční skupina venkovské obce).
- Příjem: respondentův celkový čistý měsíční příjem, který nabývá hodnoty 1, pokud se nachází nad mediánem příjmu sledovaného souboru (referenční skupina příjem pod mediánem).
- Typ zaměstnání (pouze v tabulkách 11.3 a 11.5): dummy proměnné pro typ zaměstnání – ISCO 1 řídící pracovníci, ISCO 2 specialisté, ISCO 3 techničtí a odborní pracovníci, ISCO 4 administrativní pracovníci, ISCO 5-6 pracovníci služeb, prodeje a zemědělství, ISCO 7 kvalifikovaní pracovníci, ISCO 8 obsluha strojů a pojízdných zařízení (referenční skupina ISCO 9 pomocní pracovníci); respondenti v kategorii ISCO 0 byli z analýzy vyřazeni pro malý počet pozorování.

U všech výpočtů byly aplikovány specifické váhy určené pro analýzu proměnných modulu. Důvodem je skutečnost, že otázky kladené v modulu nepřipouštěly vyplnění dotazníku druhou osobou, takže míra jejich vyšetřenosti byla nižší než v případě dotazníků hlavního šetření.

Jak je zřejmé z grafů 11.1 a 11.2, spodní kategorie odpovědí u obou vysvětlovacích proměnných (spokojenost se životem – Tabulka 11.2, spokojenost se zaměstnáním – Tabulka 11.3) nejsou dostatečně zastoupeny. Pro účely regresní analýzy byla proto původní jedenáctibodová škála překódována na 4 kategorie slučující původní hodnoty 0–4, 5–6, 7–8, 9–10, čímž byl zajištěn nejen dostatečný počet pozorování v jednotlivých kategoriích, ale došlo i k vyhlazení distribučních funkcí odpovědí. Původní hodnoty 0–4 představují spodních pět bodů jedenáctibodové škály, takže nově překódovanou hodnotu 1 lze interpretačně považovat za nespokojenost. Uvedl ji jen malý podíl respondentů (9,0 % u spokojenosti se životem, 7,2 % u spokojenosti se zaměstnáním).

S ohledem na charakteristiky spokojenosti se životem a se zaměstnáním jako vysvětlované proměnné a sloučení jejich kategorií byla v analýzách použita ordinální logistická regrese. Jejím základním předpokladem je to, že vztah mezi každou dvojicí hodnot vysvětlované proměnné je stejný. Přesněji řečeno, předpokládá se, že proporcionální poměr šancí (proportional odds ratio), který měří vztah mezi nejvyšší hodnotou spokojenosti oproti všem nižším hodnotám, je stejný jako vztah mezi druhou nejvyšší hodnotou oproti všem nižším hodnotám spokojenosti atd.

Uvedený předpoklad ovšem často neplatí, resp. neplatí pro všechny zahrnuté vysvětlující proměnné. K identifikaci takových proměnných byl použit Brantův test (Long, Freese 2014). Následně pak byla aplikována zobecněná ordinální logistická regrese, přesněji řečeno model s parciálními proporcionálními šancemi. Ten zachovává shodný poměr šancí u proměnných odpovídajících zmíněnému předpokladu, přičemž u ostatních proměnných odhaduje poměr šancí podobně, jako kdyby byla odhadována série binomických rovnic (Williams 2006). Pokud některá proměnná nesplňuje tento „paralelní předpoklad“, jsou v našem případě čtyř hodnot vysvětlované spokojenosti navíc odhadnuty tři koeficienty (poměry šancí): za první koeficient srovnávající hodnoty 2–4 oproti hodnotě 1, za druhé hodnoty 3 a 4 oproti hodnotám 1 a 2 a za třetí hodnotu 4 oproti hodnotám 1–3.

Pro analýzy uvedené níže v tabulce 11.5 byly vysvětlované proměnné v obou modelech překódovány na binomické proměnné, a to z původních hodnot odpovědí, tedy před jejich překódováním pro účely ordinálních logistických regresí. V modelu 1 byla přiřazena hodnota 1, když respondent zaznamenal o 2 a více bodů větší spokojenost se zaměstnáním než s životem, přičemž v modelu 2 byla přiřazena hodnota 1 respondentům, u nichž spokojenost se životem převýšila o 2 a více bodů spokojenost se zaměstnáním.

11.3 Determinanty spokojenosti se životem a zaměstnáním

V analýze faktorů spokojenosti se životem sledujeme efekty demografických a socioekonomických charakteristik, spolu s limity způsobenými zdravotním stavem a typem bydliště (Tabulka 11.2). S výjimkou poslední jmenované proměnné jsou

všechny koeficienty statisticky významné (či alespoň většina ze skupiny proměnných se stejnou referenční skupinou).

Tabulka 11.2 Spokojenost se životem, (zobecněná) ordinální logistická regrese (dotázaní ve věku 20–69 let)

	Ordinální logistická regrese		Zobecněná ordinální logistická regrese		
	Poměr šancí	(SE)	1 Poměr šancí 2–4 vs. 1 (ref.)	2 Poměr šancí 3–4 vs. 1–2 (ref.)	3 Poměr šancí 4 vs. 1–3 (ref.)
Muž	0,83***	(0,04)			
Věk 30–39	0,66***	(0,06)			
Věk 40–49	0,50***	(0,04)	0,45***	0,56***	0,45***
Věk 50–59	0,47***	(0,04)			
Věk 60–69	0,53***	(0,05)			
Střední vzdělání	1,53***	(0,08)	1,33***	1,66***	1,34***
Vysoké vzdělání	2,57***	(0,17)	3,04***	3,44***	2,03***
Domácnost jednotlivce	1,12	(0,11)			
Domácnost páru bez dětí	1,61***	(0,15)	1,85***	1,67***	1,42***
Domácnost páru s dětmi	1,96***	(0,18)			
Domácnost jednoho rodiče	0,73**	(0,11)			
Zdravotní problémy – neomezují	0,76***	(0,06)			
Zdravotní problémy – omezují	0,44***	(0,03)			
Zaměstnanec	0,87*	(0,07)	1,17	0,87*	0,81**
OSVČ	1,09	(0,11)			
Nezaměstnaný	0,24***	(0,03)			
Měsíční čistý příjem (6. –10.decil)	1,40***	(0,09)			
Praha	0,99	(0,08)			
Krajské město	0,98	(0,07)			
Jiná městská obec	1,07	(0,06)	0,89	1,07	1,16**
Konstanta			12,53***	1,70***	0,26***
Pseudo R ²	0,07		0,08		
Wald chi ² (20/32) (prob > chi ²)	1109,44	(0,00)	1154,92	(0,00)	

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

V případě zobecněné ordinální regrese jsou pro přehlednost uvedeny pouze poměry šancí proměnných, u nichž není splněn předpoklad proporcionálních šancí; u ostatních proměnných jsou poměry šancí shodné s ordinální logistickou regresí. SE = robustní směrodatná chyba odhadů. Velikost vzorku je 8 994 osob.

Pokud jde o vliv pohlaví, ukazuje se nižší spokojenost u mužů, přičemž v případě této proměnné není porušen „paralelní předpoklad“. To znamená, že šance mužů dosáhnout nejvyšší spokojenosti oproti všem třem nižším hodnotám spokojenosti je 0,83krát (neboli o 27 %) nižší nežli šance žen. Stejná je i jejich šance, že dosáhnou úrovně 3 nebo 4 oproti úrovním 1 či 2.

Pokud jde o vliv věku, sledování podle desetiletých kategorií ukazuje, že spokojenost setrvale klesá od věku 20–29 let (referenční kategorie) do věku 50–59 let a poté jen o něco málo stoupne. Kategorie 50–59 let je zřejmě z různých důvodů kritická – studující děti představují značnou zátěž, rostou obavy o zaměstnání v předdůchodovém věku apod. „Paralelní předpoklad“ neplatí pouze v případě věkové skupiny 40–49 let. Ta má o něco lepší šanci dosáhnout úrovní 3–4 oproti úrovním 1–2 (avšak stejně o 44 % nižší oproti referenční kategorii), v ostatních případech je její propad ještě větší (o 55 %).

Lze tedy shrnout, že vztah mezi spokojeností se životem a věkem má tvar křivky ve tvaru (nedokončeného) U. Srovnáváme-li šanci na největší spokojenost (v podobě hodnoty 4 oproti nižším), pak se tato začíná opět mírně zvyšovat už od 50 let věku. Zatímco sledujeme-li šanci na nadprůměrnou spokojenost (hodnoty 3–4 vs. 1–2), pak se spokojenost mírně zvyšuje až po dosažení věku 60 let.² Jakkoli protichůdně znějí tato zjištění, zjednodušeně říkají, že s přechodem do kategorie 50–59 let nalezneme více jedinců s nejvyšší spokojeností, ale s přechodem do kategorie 60–69 nalezneme také více jedinců už s nikoli nutně nejvyšší, ale alespoň nadprůměrnou spokojeností.

V případě vzdělání neplatí „paralelní předpoklad“ ani u středního, ani u vysokého vzdělání. Z prvního sloupce koeficientů tabulky 11.2 je sice zřejmé, že vyšší vzdělání zajišťuje větší šanci na spokojenost se životem, ale s bližším pohledem do posledních tří sloupců vidíme, že to neznamená nejvyšší šanci na největší spokojenost. Respondenti s vysokou školou (ačkoli jsou spokojenější než osoby s nižším vzděláním) mají největší šanci na dosažení nadprůměrné úrovně spokojenosti (3–4), nikoli nejvyšší spokojenosti (3,44 oproti 2,03). Jinými slovy, respondenti s vysokoškolským vzděláním mají vůbec nejvyšší šanci dosáhnout nadprůměrné spokojenosti, avšak o něco menší (byť stále větší než všichni ostatní) šanci dosáhnout nejvyšší spokojenosti (na úrovni 4).

Významný je rovněž vliv typu domácnosti. Ve srovnání s referenční skupinou, což jsou smíšené neúplné rodiny s dětmi a nerodinné domácnosti, jsou spokojenější dotázaní žijící v páru bez dětí a ještě spokojenější ti s dětmi. Naopak rodiče bez partnera výrazně směřují k nespokojenosti se životem. „Paralelní předpoklad“ neplatí pouze v případě bezdětného páru, kde jsou vyšší šance vyhnout se nespokojenosti (úrovně 1–4), avšak menší šance dosáhnout nadprů-

2 Nadprůměrnou spokojeností se životem jsou myšleny hodnoty 3–4, protože tabulka 11.1 ukazuje průměr 6,97 z původní jedenáctibodové škály. Hodnoty 3–4 vysvětlované proměnné v regresní analýze zahrnují kategorie 7–10 původní škály.

měrné spokojenosti (úrovně 3–4) a ještě menší šance dosáhnout nejvyšší spokojenosti (úrovně 4).

Zdravotní problémy očekávaně patří k nejsilnějším negativním efektům ovlivňujícím životní spokojenost. Dotázaní vykazující problémy, avšak nikoli omezující, mají o 24 % nižší šanci na spokojenost než dotázaní bez zdravotních problémů. Dotázaní deklarující problémy do jisté míry či velmi omezující mají šanci ještě výrazně nižší, a to o 56 % vůči referenční kategorii. Poznamenejme, že jde o druhý nejsilnější efekt negativně ovlivňující spokojenost se životem, přičemž prvním a nejsilnějším efektem snižujícím spokojenost se životem je nezaměstnanost.

Z dalších proměnných sledujících ekonomický status dotázaných ve třech základních kategoriích (s referenční kategorií osob nacházejících se mimo trh práce) působí významně – a to negativně – status závislého zaměstnání v šancích dosáhnout nejvyšší i nadprůměrné úrovně spokojenosti. Naopak samostatná výdělečná činnost (OSVČ) nemá žádný vliv. Statisticky významný je rovněž vliv osobního příjmu: zařazení do horní poloviny příjmové distribuce zvyšuje spokojenost o 40 %, a to na všech jejích sledovaných úrovních.

Typ bydliště je statisticky významný před zařazením proměnné vzdělání (podle předběžných regresí), po jejím zařazení se stává statisticky nevýznamným – především mizí nápadná výhodnost bydlení v Praze. Ukazuje se, že lidé jsou tam spokojenější díky svému vyššímu vzdělanostnímu statusu a faktorům s ním spojeným, v první řadě příjmu. Zde se však točíme v kruhu – hlavní město poskytuje dobře placené pozice vzdělaným lidem, takže jeho „nevýznamnost“ je statistickým artefaktem. Pokud jde o ostatní typy lokalit, ukazuje se výhodnost bydlení v menších městech (tedy mimo krajská města), kde lidé mají o 16 % vyšší šanci na dosažení nejvyšší úrovně spokojenosti. Jde o zajímavý jev, který můžeme s jistou nadsázkou interpretovat jako pozůstatek tradic někdejšího „pohodového“ maloměsta.

Jestliže v celé populaci jsou konstitutivními složkami spokojenosti se životem spokojenost s bydlením a s financemi (k nimž se dále řadí spokojenost s osobními vztahy), u ekonomicky aktivních osob má nemenší význam spokojenost se zaměstnáním. Korelace mezi spokojeností se životem a spokojeností se zaměstnáním je silná (což odkazuje na výkladové schéma spillover), přičemž v průměru je vyšší u mužů než u žen (Pearsonovy korelační koeficienty 0,494 a 0,425).

Tabulka 11.3 Spokojenost se zaměstnáním u pracující populace, (zobecněná ordinální logistická regrese

	Ordinální logistická regrese		Zobecněná ordinální logistická regrese		
	Poměr šancí	(SE)	1 Poměr šancí 2–4 vs. 1 (ref.)	2 Poměr šancí 3–4 vs. 1–2 (ref.)	3 Poměr šancí 4 vs. 1–3 (ref.)
Muž	1,00	(0,07)			
Věk 30–39	1,04	(0,10)			
Věk 40–49	0,88	(0,09)			
Věk 50–59	0,89	(0,09)	0,94	0,80**	0,98
Věk 60–69	1,08	(0,16)			
OSVČ	1,15	(0,10)			
Střední vzdělání	1,26***	(0,10)			
Vysoké vzdělání	1,38***	(0,15)			
Zdravotní problémy – neomezují	0,80*	(0,09)			
Zdravotní problémy – omezují	0,57***	(0,06)	0,38***	0,54***	0,75**
Domácnost jednotlivce	0,96	(0,12)			
Domácnost páru bez dětí	1,23*	(0,14)			
Domácnost páru s dětmi	1,27**	(0,14)			
Domácnost jednoho rodiče	0,92	(0,17)	0,63*	0,76	1,13
Praha	1,02	(0,10)			
Krajské město	1,02	(0,09)			
Městská obec	1,23***	(0,08)			
Měsíční čistý příjem (6. –10. decil)	1,86***	(0,14)	2,10***	2,05***	1,59***
ISCO 1	3,03***	(0,57)			
ISCO 2	2,85***	(0,47)			
ISCO 3	2,63***	(0,40)			
ISCO 4	2,26***	(0,36)			
ISCO 5–6	1,75***	(0,25)			
ISCO 7	1,60***	(0,24)			
ISCO 8	1,56***	(0,26)	1,07	1,48**	1,86***
Konstanta			3,71***	0,62***	0,10***
Pseudo R ²	0,04		0,04		
Wald chi2 (25/35) (prob > chi2)	404,26	(0,00)	467,89	(0,00)	

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

Poznámky.: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

V případě zobecněné ordinální regrese jsou pro přehlednost uvedeny pouze poměry šancí proměnných, u nichž není splněn předpoklad proporcionálních šancí; u ostatních proměnných jsou poměry šancí shodné s ordinální logistickou regresí. SE = robustní směrodatná chyba odhadů. Velikost vzorku je 5 196 osob.

Demografické faktory – pohlaví a věk – nemají v kontextu dalších zde použitých proměnných významný vliv. Značný vliv si však uchovává vzdělání, zejména vysokoškolské: lidé s odpovídajícím diplomem mají o 38 % větší šanci na vyšší spokojenost se zaměstnáním než osoby se základním vzděláním nebo s vyučením či nižší odbornou školou. S ohledem na existující empirii je toto zjištění neočekávané. U vzdělání se často významný vliv neprokázal či se naopak projevil negativní vliv na spokojenost se zaměstnáním. V další kapitole ukazujeme negativní vliv v regionu západní Evropy, zatímco v regionu východní Evropy se významný vliv neprojevil. Negativní vliv vzdělání na spokojenost se zaměstnáním je vysvětlován například tím, že s vyšším vzděláním rostou aspirace pracovníků (Clark, Oswald 1996).

Pokud jde o typ domácnosti, osoby žijící v páru – bez dětí či s dětmi – mají šanci na větší spokojenost. Důvody můžeme hledat ve stabilizaci jejich pracovního i mimopracovního života a zpravidla v souvisejícím uspokojivém bydlení, oproti situaci smíšených neúplných rodin s dětmi a nerodinných domácností. Statisticky významná je ovšem rovněž „šance na nespokojenost“ dotázaných z neúplných rodin, tedy nejčastěji rozvedených žen zaměstnaných na méně výhodných pracovních místech, pro které ani průměrný výdělek nemůže být postačující.

Významné rozdíly se objevují rovněž v případech zdravotních problémů. Zatímco neomezující problémy naplňují „paralelní předpoklad“ a snižují šanci na spokojenost se zaměstnáním v porovnání s osobami bez zdravotních problémů kontinuálně o 20 %, omezující problémy působí odlišně na různých úrovních spokojenosti. Ve srovnání se zdravými osobami mají tito lidé o 62 % nižší šanci dosáhnout spokojenosti alespoň na úrovni 2–4 a vyhnout se tak nespokojenosti. Na druhou stranu mají ale jen o 25 % nižší šanci dosáhnout nejvyšší spokojenosti než osoby bez problémů. Výsledky jsou tedy daleko přesnější, než jaké poskytuje běžná ordinální regrese, která ukazuje, že lidé s omezujícími zdravotními problémy mají zhruba poloviční šanci dosáhnout vyšších hodnot spokojenosti než lidé neuvádějící zdravotní problémy.

Samostatná výdělečná činnost (OSVČ) nemá statisticky významný vliv na spokojenost se zaměstnáním. Zásadní význam má však zařazení na profesní hierarchii, zde měřené kódem ISCO. Řídící pracovníci mají trojnásobnou šanci na spokojenost se zaměstnáním oproti kategorii pomocných pracovníků. S postupem na nižší úrovně profesní hierarchie se šance postupně snižují až k úrovni 1,56krát vyšší šance v kategorii obslužných pracovníků strojů a zařízení, montážních dělníků a řidičů. Pouze v tomto případě neplatí „paralelní předpoklad“ – šance vyhnout se nespokojenosti je statisticky nevýznamná, zatímco významná je šance dosáhnout nadprůměrné úrovně spokojenosti a ještě významnější je šance dosáhnout nejvyšší úrovně. To nasvědčuje heterogenitě uvedené profesní skupiny a segmentu pracovníků velmi spokojených se zaměstnáním, což se může týkat právě řidičů.

K důležitým faktorům spokojenosti se zaměstnáním náleží příjem. Protože v případě této proměnné není splněn „paralelní předpoklad“, šance na dosažení různých úrovní spokojenosti v práci se liší. Zatímco příjem spadající do horní poloviny distribuce poskytuje více než dvojnásobnou šanci vyhnout se nespokojenosti a dosáhnout nadprůměrné spokojenosti, šance na dosažení její nejvyšší úrovně je však již výrazně nižší. Neplatí tedy nutně, že nadprůměrný příjem zajišťuje největší spokojenost se zaměstnáním.

Pokud jde o typ lokality, analýzy ukázaly, že jeho vliv je úzce spojen se vzděláním – po začlenění této proměnné do analýzy se vliv lokality vytrácí. V případě Prahy jde však o podobný případ, jaký jsme zmínili výše ve výkladu spokojenosti se životem. Jinak v případě spokojenosti se zaměstnáním je statisticky významná pouze šance dotázaných z městských obcí dosáhnout vyšší úrovně spokojenosti oproti referenční skupině dotázaných z venkova.

Výše jsme poukázali na tři výkladové modely souvislosti mezi spokojeností se životem a spokojeností se zaměstnáním: podle tzv. spillover modelu spolu obě výpovědi pozitivně souvisí, protože zkušenosti z pracoviště se přelévají do celkových pocitů ze života a zase nazpět; podle kompenzačního modelu by uvedené výpovědi měly být k sobě vztaženy negativně, protože lidé nespokojení v práci si nacházejí uspokojení mimo ni a naopak; podle – málo pravděpodobného – segmentačního modelu by měly být výpovědi nezávislé.

Tabulka 11.4 Spokojenost se zaměstnáním vs. spokojenost se životem u pracující populace

Relace spokojenosti v práci a se životem	Procento	Průměrné skóre	
		Spokojenost se životem	Spokojenost se zaměstnáním
Mnohem spokojenější v práci (o 4+ body)	4,5	4,1	8,9
Mírně spokojenější v práci (o 2–3 body)	15,7	6,0	8,4
Stejná spokojenost (+1 bod)	63,5	7,6	7,6
Mírně spokojenější se životem (o 2–3 body)	12,8	7,8	5,4
Mnohem spokojenější se životem (o 4+ body)	3,5	8,2	3,2
Celkem	100,0	7,2	7,4

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

V našem postupu jsme z původních hodnot odpovědí (tj. před překódováním pro účely ordinálních logistických regresí) propočítali bodový rozdíl mezi spokojeností se životem a spokojeností se zaměstnáním, a poté jej překódovali do tří kategorií: 1. značné vzdálenosti (o 4 a více bodů), 2. mírné vzdálenosti (o 2–3 body) a 3. totožnosti či blízkosti (vzdálenosti nanejvýš o jeden bod). Zjišťujeme, že u dvou třetin pracující populace jsou zařazení na žebříčkách spokojenosti se životem a v práci buď stejná, anebo se liší jen o jeden stupeň nahoru či dolů (Tabulka 11.4). Krajně

protikladná zařazení jsou sdílena minimálně, avšak v součtu spolu s mírnějšími variantami nacházíme 20 % dotázaných spokojenějších se zaměstnáním než se životem a 16 % dotázaných spokojenějších se životem než se zaměstnáním.

Analýza byla provedena v dvou modelech odpovídajících dvěma výše uvedeným skupinám vykazujícím nesoulad obou charakteristik. Pro její účely byly vysvětlované proměnné překódovány na binomické, jak bylo uvedeno výše. Na vytvořené binomické proměnné byla aplikována standardní logistická regrese, z níž jsou uváděny poměry šancí (odds ratios).

Výsledky logistických regresí v tabulce 11.5 je třeba interpretovat s velkou opatrností, neboť modely nemají příliš vysokou odhadovací přesnost. U obou modelů činí hodnota AUC zhruba 0,62, což znamená, že pouze v 62 % pozorování model správně odhaduje vyšší hodnotu u respondentů s pozorovanou hodnotou 1 než u respondentů s pozorovanou hodnotou 0.³ Signalizuje to skutečnost, že determinace příslušnosti ke „kontradiktorickým skupinám“ je slabá, takže nejde v žádném směru o vyhraněné kategorie osob.

Z proměnných statisticky významně skóruje věk. Respondent v nejvyšší sledované věkové kategorii 60–69 let má zhruba 2,6krát vyšší pravděpodobnost zařazení do skupiny osob vykazujících větší spokojenost se zaměstnáním než se životem, v porovnání s respondenty ve věku 20–29 let. A naopak nejstarší respondent má o 42 % menší šanci, že bude spokojenější se životem než se zaměstnáním, v porovnání s mladým respondentem – tento efekt je však slabší než předchozí. Souhrnně výsledky naznačují, že mladí jsou spokojenější se životem a teprve s postupem jejich pracovní kariéry a získáváním lepších pracovních míst převládá spokojenost se zaměstnáním.

Vysoké vzdělání snižuje šanci zařazení do skupiny osob vykazujících větší spokojenost se zaměstnáním než se životem, což je v souladu s očekáváním, že vzdělání negativně působí na spokojenost s prací (které se ale nepotvrdilo v předchozí sekci). Uvedené zjištění také poukazuje na mimoekonomické efekty vzdělání a jeho vliv na harmonizaci pracovního a rodinného života. Musíme ovšem připomenout, že jde o efekty očištěné od příjmu, jehož vliv je silný. Vysoký osobní příjem významně zvyšuje šanci zařazení do skupiny osob nadřazujících spokojenost v práci (o 28 %) a naopak snižuje šanci zařazení do skupiny osob nadřazujících spokojenost se životem (o 30 %).

Z dalších zjištění poukažme na důležitost zaměstnání u osob se zdravotními problémy. Ať jde o problémy neomezující, nebo omezující, zvyšují výrazně zařazení do skupiny osob vykazujících větší spokojenost se zaměstnáním než se životem. V případě omezujících problémů však platí i opačný případ, tj. vyšší šance zařazení do skupiny osob vykazujících větší spokojenost se životem než v práci. Z toho vyplývá, že osoby s omezujícími problémy mají větší šanci být zařazeny

---

³ AUC – Area Under the Curve, tedy křivkou ROC (Receiver Operating Characteristic). Křivka ROC je informativnější než standardní test správné klasifikace modelu s hranicí 0,50 (detailněji viz Hosmer, Lemeshow 2005: 160).

Tabulka 11.5 Spokojenost se zaměstnáním vs. spokojenost se životem u pracující populace, logistická regrese

	Model 1 – Spokojenější se zaměstnáním		Model 2 – Spokojenější se životem	
	Poměr šancí	(SE)	Poměr šancí	(SE)
Muž	0,951	(0,085)	0,754***	(0,079)
Věk 30–39	1,808***	(0,291)	0,669***	(0,097)
Věk 40–49	1,720***	(0,275)	0,692***	(0,098)
Věk 50–59	1,806***	(0,294)	0,557***	(0,081)
Věk 60–69	2,562***	(0,521)	0,576**	(0,130)
OSVČ	1,066	(0,121)	1,199	(0,142)
Střední vzdělání	0,960	(0,100)	0,961	(0,107)
Vysoké vzdělání	0,602***	(0,090)	1,065	(0,185)
Zdravotní problémy – neomezují	1,566***	(0,232)	1,090	(0,183)
Zdravotní problémy – omezují	1,574***	(0,198)	1,284*	(0,173)
Domácnost jednotlivce	0,884	(0,140)	1,319	(0,260)
Domácnost páru bez dětí	0,802	(0,120)	1,404*	(0,250)
Domácnost páru s dětmi	0,648***	(0,094)	1,531**	(0,265)
Domácnost jednoho rodiče	1,210	(0,247)	0,971	(0,265)
Praha	1,008	(0,149)	0,898	(0,146)
Krajské město	1,085	(0,137)	1,043	(0,136)
Městská obec	1,101	(0,102)	0,997	(0,096)
Měsíční čistý příjem (6. –10.decil)	1,280**	(0,132)	0,697***	(0,072)
ISCO 1	1,360	(0,341)	0,596*	(0,163)
ISCO 2	1,185	(0,266)	0,366***	(0,092)
ISCO 3	1,368	(0,274)	0,465***	(0,098)
ISCO 4	1,106	(0,239)	0,476***	(0,106)
ISCO 5–6	1,082	(0,211)	0,716*	(0,136)
ISCO 7	1,197	(0,236)	0,714*	(0,145)
ISCO 8	1,333	(0,273)	0,757	(0,158)
Konstanta	0,135***	(0,033)	0,479***	(0,120)
Pseudo R ²	0,028		0,034	
AUC	0,616		0,625	

Zdroj: Životní podmínky 2013, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

Charakteristika větší spokojenosti v jedné z oblastí je definována rozdílem o dva a více bodů původní jednáctibodové škály. SE = robustní směrodatná chyba odhadů. Velikost vzorku činí 5 196 osob.

do obou krajních skupin, ale nižší šanci, že bude jejich spokojenost v obou oblastech vyrovnaná. To je odůvodnitelné velkou diferencovaností kategorie osob s omezujícími zdravotními problémy, pokud jde o jejich pracovní status a s ním spojenou spokojenost.

Velmi důležitá pro disparitu spokojenosti se zaměstnáním a spokojenosti se životem je přítomnost dětí v úplných rodinách. Efekt této proměnné je očekávatelný: rodinný život snižuje pravděpodobnost zařazení dotázaného do skupiny osob vykazujících větší spokojenost se zaměstnáním než se životem (o 35 %), například z důvodu obětování kariérních příležitostí, a naopak zvyšují šanci zařazení do skupiny osob vykazujících větší spokojenost se životem než v práci (o 53 %).

11.4 Závěr

V této kapitole jsme využili okruh otázek po spokojenosti se životem a zaměstnáním obsažených v modulu evropského statistického šetření EU-SILC k analýze obou charakteristik a jejich vztahu. Náš zájem odpovídá trendu využití subjektivních indikátorů v ekonomii i v politickém rozhodování. Studium na mikroindikátorech a navíc pouze za jednu zemi těžko může vést k nějakým dalekosáhlým závěrům. Navíc použitý empirický zdroj má nejen své přednosti, ale také nedostatky – oproti přednostem velkého souboru a nabídky mnoha objektivních demografických a socioekonomických proměnných stojí nevýhody chybějících sociopsychologických proměnných i longitudinálního pozorování.

Shrneme-li základní výsledky analýzy, pak prvním zjištěním je, že spokojenost – se životem i zaměstnáním – silně převládá nad nespokojeností, o čemž svědčí pouze nepatrné využití nejnižších stupňů nabízené jedenáctibodové škály, které můžeme považovat za deklaraci nespokojenosti. Naopak poměrně často jsou obsazeny i nejvyšší stupně 9 a 10, a to nejčastěji v případech spokojenosti s osobními vztahy (48 %), s bydlením (40 %) a poté i se zaměstnáním (29 %). Pokud jde o celkovou životní spokojenost, do dvou nejvyšších kategorií se umístila jedna pětina dotázaných z naší sledované populace ve věku 20–69 let.

Determinaci spokojenosti se životem a se zaměstnáním jsme sledovali v dostupné sadě vysvětlujících proměnných charakterizujících objektivní demografické, sociálně-ekonomické, popř. i geografické dimenze týkající se jedinců a zčásti i domácností. Nemohli jsme tedy použít osobnostní charakteristiky, tak jak je to běžné v psychologickém výzkumu, a vzhledem k tomu ani ověřovat hypotézu „třetího vzadu“, tedy charakteristiky, která může ovlivňovat spokojenost se životem i se zaměstnáním a vytvářet tak jejich zdánlivou korelaci.

V analýze jsme použili ordinální logistickou regresi jako metodu, která odpovídá charakteru vysvětlované proměnné, přičemž vysvětlující proměnné, které jsou nominální či ordinální povahy, byly převedeny do podoby dummy proměnných. V případě analýzy spokojenosti se životem se ukázaly jako velmi významné efekty

pohlaví, věku, vzdělání, typu domácnosti, ekonomického statusu, příjmu a zdravotních problémů. V případě analýzy spokojenosti se zaměstnáním byla většina těchto efektů potlačena do statistické nevýznamnosti, významný však zůstal zejména vliv vzdělání, zdraví a dále pak profesních kategorií.

Poměrně úzkou souvislost mezi spokojeností se zaměstnáním a spokojeností se životem, která byla zjištěna, lze s největší pravděpodobností vysvětlit tzv. spillover modelem, podle něhož se zkušenosti ze zaměstnání přelévají do života a naopak. Pokud jde o kompenzační model, podle něhož si lidé nespokojení v práci nacházejí uspokojení mimo ni a obráceně, krajně protikladná zařazení jsou sdílena minimálně, avšak v součtu spolu s mírnějšími variantami odlišného zařazení z průzkumu vychází 19 % dotázaných spokojenějších se zaměstnáním než se životem a 15 % dotázaných spokojenějších se životem než se zaměstnáním.

ROZDÍLY VE SPOKOJENOSTI V ZAMĚŠTNÁNÍ V EVROPSKÝCH ZEMÍCH

MARTINA MYSÍKOVÁ A JIŘÍ VEČERNÍK

Subjektivní blahobyt je téma, které zaznamenává značný růst zájmu výzkumníků v mnoha společenskovedních disciplínách. Data o štěstí a životní spokojenosti analyzují psychologové, sociologové i ekonomové. Počínaje inovativní studií Richarda B. Freemana (1978) se ekonomové stále více zabývají rovněž spokojeností se zaměstnáním. Ukazuje se, že nižší spokojenost bývá spojena například s častějším absentérstvím nebo vyšší fluktuací. Spokojení pracovníci bývají výkonnější, jak se tvrdí ve výzkumu v oblasti managementu (Sousa-Poza, Sousa-Poza 2000b). Jak uvádějí Andrés Rodríguez-Pose a Montserrat Vilalta-Bufi (2005), spokojenost v zaměstnání by mohla mít dokonce silnější vliv na ekonomický růst než vzdělání.

Většina studií zaměřených na spokojenost v zaměstnání se týká pouze jednotlivých zemí, a to mnohem více zemí západní Evropy (ZE) než východní Evropy (VE). Analytické soubory však většinou bývají malé, což s sebou samozřejmě nese jisté problémy. Komparativní studie jsou vzácné a obvykle zahrnují pouze země ZE (např. Kaiser 2005, se zaměřením na gender; Origo, Pagani 2008) nebo se zaměřují především na srovnání regionů VE a ZE jako celku. Benno Torgler (2011) a Jiří Večerník (2004) analyzovali hodnoty práce a zjistili podstatné rozdíly mezi zeměmi ZE a VE. Vani Borooh (2009) ukázal, že průměrná úroveň spokojenosti v zaměstnání je vyšší v zemích ZE než v zemích VE. K podobným závěrům dospěli Alfonso Sousa-Poza a Andres A. Sousa-Poza (2000b), v jejichž žebříčku podle spokojenosti v zaměstnání figurovalo pět zemí VE až za zeměmi ZE.

S ohledem na malý rozsah vzorků bývají data v analýzách slučována za více, často i značně různorodých zemí dohromady. Zatímco v ČR je úroveň spokojenosti v zaměstnání nejvyšší, země jako Bělorusko a Ukrajina obvykle vykazují mnohem nižší úroveň (např. Borooh 2009). Je zřejmé, že také vliv různých osobních a profesních charakteristik se v tak velké skupině zemí liší, zejména mezi zeměmi bývalého Sovětského svazu. V této kapitole se tedy podíváme blíže na míru homogenity východoevropského a západoevropského regionu.

Nejprve představíme konceptuální rámec a několik teorií týkajících se spoko-

jenosti v zaměstnání, jak o nich pojednává odborná literatura. Dále přiblížíme výzkum European Social Survey (ESS) a klady i zápory použitých proměnných štěstí a spokojenosti v zaměstnání. Ukážeme rovněž vývoj a vztah spokojenosti v zaměstnání a štěstí v jednotlivých zemích a popíšeme metodologii a proměnné použité v regresním modelu. V následující části pak přinášíme výsledky modelu, které jsou shrnuty v závěrečné části kapitoly.

12.1 Konceptuální přístupy a přehled literatury

Výzkum spokojenosti v zaměstnání čerpá z několika teoretických přístupů. V konceptu „užitkové funkce“, který je dobře známý z mikroekonomie, vystupuje užitek z práce jako dílčí užitková funkce (Clark, Oswald 1996). Celkový užitek závisí na mnoha faktorech, přičemž spokojenost v zaměstnání je jedním z nich. Proto je užitek z práce, vyjádřený spokojeností v zaměstnání, velmi významnou složkou celkového užítku, vyjádřeného celkovou životní spokojeností nebo deklarovaným štěstím.

Mnoho studií o spokojenosti v zaměstnání používá psychologickou teorii zvanou „bottom-up“, která je konceptuálně blízká přístupu užitkové funkce.⁴ V případě práce je tato teorie založena na porovnání toho, co práce člověku přináší a co jí musí naopak obětovat. Pracovní vstupy (roky vzdělání, obvyklá pracovní doba, vyčerpávající, psychicky náročná nebo nebezpečná práce), tedy to, co člověk dává, mohou spokojenost s prací snižovat. Naproti tomu pracovní výstupy (odměna za práci, jistota práce, příležitost ke kariéernímu postupu, samostatná práce, pomoc lidem, užitečnost pro společnost, dobré vztahy s vedením a kolegy), tedy to, co člověk dostává, spokojenost v zaměstnání zvyšují. Tato teorie tvrdí, že pokud výstupy převáží nad vstupy, spokojenost v zaměstnání se zvýší.

Poslední související teorií je „job matching theory“, která předpokládá, že odpovídající (doslova „lépe padnoucí“) pozice zvyšuje spokojenost v zaměstnání. Na základě této teorie analyzovali Clive Belfield a Richard Harris (2002) spokojenost v zaměstnání u absolventů vysokých škol ve Velké Británii. Předpokládali přitom, že s vyšším dosaženým vzděláním poroste i šance na to, že si člověk najde práci, která je pro něj vhodná. Pro tuto teorii se jim však podařilo najít pouze omezené důkazy.⁵ I proto jsme se v našem výzkumu přiklonili spíše k použití tzv. „bottom-up“ teorie.

Bez ohledu na to, na kterou teorii výzkumníci přímo navazují, je mnoho studií na téma spokojenosti v zaměstnání založeno na posuzování mnoha různých fakto-

4 Sousa-Poza a Sousa-Poza (2000b) zmiňují, že ačkoli ekonomové ve svých studiích spokojenosti v zaměstnání často explicitně neodkazují na žádný teoretický koncept, fakticky aplikují „bottom-up“ přístup.

5 Autoři argumentovali tím, že vzorek absolventů je pravděpodobně příliš homogenní, než aby bylo možné zachytit odlišná očekávání, a také že k analýze by kromě charakteristik pracovníků bylo potřeba mít více informací o zaměstnání.

rů, s více či méně konzistentními závěry. Jedním z nejvíce analyzovaných aspektů spokojenosti v zaměstnání je pohlaví. Většina výzkumníků se shoduje v tom, že ženy jsou v práci spokojenější než muži, a to i navzdory existujícím rozdílům ve mzdách a znevýhodněné pozici žen na trhu práce – tato skutečnost je označována jako takzvaný genderový paradox.

Andrew Clark (1997) poukázal na to, že „výstupy“, které ženy na trhu práce očekávají, jsou nižší a tudíž je lze snáze naplnit. Sousa-Poza a Sousa-Poza (2003) zase upozornili, že tento genderový paradox je pouze přechodným jevem. Prokázali totiž, že ve Velké Británii se rozdíl ve spokojenosti v zaměstnání mezi muži a ženami v devadesátých letech snížil až na polovinu. V souladu s Clarkovým (1997) argumentem, že ženy nemají tak velká očekávání, platí, že spokojenost v zaměstnání bývá obvykle vyšší na pracovištích, kde dominují ženy. Oproti tomu ženy na pracovištích, kde dominují muži, mají vyšší očekávání a v důsledku jsou pak méně spokojené. Keith A. Bender et al. (2005) tvrdí, že vyšší spokojenost žen v zaměstnání je spojená s větší flexibilitou mezi prací a domovem, takže pokud je tento faktor zahrnut do analýzy, vliv genderové segregace se vytrácí.

Nicméně genderový paradox se nedá tak úplně zobecňovat. Lutz C. Kaiser (2005) ukázal, že například v Dánsku, Finsku a Nizozemsku tento paradox téměř vymizel, zřejmě díky modernizaci trhu práce, která s sebou přinesla více rovných příležitostí pro muže a ženy. Sousa-Poza a Sousa-Poza (2000a) také tvrdili, že ve více než polovině z 21 zemí vykázaly ženy nižší úroveň spokojenosti než muži. Ve většině zemí genderový paradox buď neexistoval, nebo byl vysvětlen odlišnými „vstupy“ a „výstupy“ u mužů a u žen.

Dalším důležitým faktorem spokojenosti v zaměstnání je příjem a často zkoumanou otázkou je, zda se jedná o příjem objektivní, nebo subjektivní. Přístup Andrew Clarka a Andrew J. Oswalda (1996) na základě užitkové funkce předpokládá, že lidé vztahují svou spokojenost v zaměstnání k referenčnímu příjmu. Tito autoři došli k závěru, že spokojenost v zaměstnání je s absolutním příjmem slabě korelována, ale s úrovní referenčního příjmu klesá.⁶ Clark (1999) zjistil, že spokojenost v zaměstnání nekoreluje s absolutní úrovní mzdy, avšak je silně pozitivně ovlivněna zvýšením mzdy, kde předchozí úroveň mzdy představuje referenční příjem. Podobný výzkum provedli Christian Grund a Dirk Sliwka (2003), kteří zjistili, že spokojenost v zaměstnání se zvyšuje jak s absolutní úrovní mzdy, tak s růstem mzdy, což neodpovídá Clarkově (1999) závěru o chybějícím vlivu absolutního výdělku.

Odborná literatura pojednává i o dalších faktorech spokojenosti se zaměstnáním, jako je vzdělání, věk či členství v odborech. Jak tvrdí Luis Vila a Belén García-Mora (2005), vzdělání má přímý pozitivní vliv na spokojenost s většinou aspektů zaměstnání, avšak nikoli na spokojenost celkovou. Clark a Oswald (1996) ukázali negativní vliv výše dosaženého vzdělání na spokojenost v zaměstnání a jako možné vysvětlení uváděli, že vzdělání zvyšuje pracovní aspirace. Jednoznačně se

6 Tento koncept je založen na relativní deprivaci, závistí či nespravedlnosti (Clark, Oswald 1996: 361).

nepotvrdil ani vliv věku. Clark (1996) ukázal, že funkce spokojenosti v zaměstnání podle věku má tvar písmene U, zatímco Borooah (2009) ukázal, že u mladých lidí a lidí ve středním věku bylo méně pravděpodobné, že by dosáhli vyšší úrovně spokojenosti než starší pracovníci (50 let a více), a to jak v zemích VE, tak i v zemích ZE.

Negativní vliv členství v odborech prokázal George J. Borjas (1979) pro USA a Andrew Clark (1996) pro Velkou Británii, zatímco Stephane Renaud (2002) pro Kanadu a Alex Bryson et al. (2004) pro Velkou Británii tento vliv vyvrátili. Spokojenost se zaměstnáním mohou podle údajů z literatury ovlivňovat i některé další faktory. Například Andrew A. Luchak a Ian R. Gellatly (2002) zjistili, že spokojenost v zaměstnání v Kanadě byla negativně ovlivněna očekáváním zvýšení důchodů, naopak pozitivní vliv mají nepeněžitě benefity pro zaměstnance, jak ukázal Benjamin Artz (2010) v případě USA. Ann P. Bartel (1981) pak zmiňoval například i pozitivní vliv černé rasy a T. L. Idson (1990) negativní vliv velikosti podniku.

12.2 Změny ve spokojenosti v zaměstnání

Data použitá v této kapitole pochází ze šetření ESS, jehož první vlna byla provedena v roce 2002 a od té doby se realizuje každé dva roky. V této kapitole používáme data z pěti vln (ESS-1 – ESS-5). Dotazníky se skládají ze dvou částí – jádrového dotazníku a modulů, které se v pravidelných intervalech opakují. Šetření ESS-5 v roce 2010 obsahovalo modul „Práce, rodina a blahobyt“. Tabulka 12.1 poskytuje srovnání proměnných štěstí, spokojenosti v zaměstnání a jejich korelace v čase za použití dat z ESS-1, ESS-3 a ESS-5. Tyto tři vlny zahrnovaly celkem 28 evropských zemí (plus Izrael), ale pouze 16 z nich se účastnilo všech tří vln šetření.

Otázka na štěstí byla zahrnuta v každé vlně šetření ve stejném znění: „Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jak byste řekl(a), že jste šťastný(á)?“. Respondenti odpovídali na jedenáctibodové škále (0 – zcela nešťastný(á), 10 – zcela šťastný(á)). Otázka ohledně spokojenosti v zaměstnání byla zahrnuta počínaje ESS-3 roku 2006 ve znění: „Když zvážíte všechny okolnosti, jak spokojený(á) jste ve svém současném zaměstnání?“ s jedenáctibodovou škálou (0 – extrémně nespokojený, 10 – extrémně spokojený). V ESS-5 v roce 2010 se formulace otázky v anglickém originále nepatrně změnila: „Jak jste spokojený(á) ve svém hlavním zaměstnání?“ a používá opět jedenáctibodovou škálu. V českém dotazníku bylo uvedeno znění: „Jak jste spokojený(á) ve své současné práci?“.

Zajímavým zjištěním je, že jak úroveň štěstí, tak úroveň spokojenosti v zaměstnání je ve všech zemích poměrně vysoká, pouze menšina lidí totiž vyjádřila nedostatek štěstí nebo nespokojenost v zaměstnání. To však není nic nového. Když Freeman (1978) analyzoval výpovědi z práce a spokojenost v zaměstnání ve Spojených státech v pozdních šedesátých a brzkých sedmdesátých letech, uvedl, že

nespokojenost se svým zaměstnáním vyjádřilo jen asi 10 % lidí. Podobnou úroveň deklarované nespokojenosti zaznamenali ve 21 zemi Sousa-Poza a Sousa-Poza (2000b) ve druhé polovině devadesátých let.

Zeměmi se stabilně nejvyšší úrovní štěstí jsou skandinávské státy a Švýcarsko. Nejméně šťastní jsou lidé v zemích VE a v jižní Evropě. Výjimky představují Španělsko, které se řadí někde uprostřed, a Slovinsko, které se za sledovaných deset let posunulo z nízké pozice do středu. Z tabulky 12.1 je dále patrné, že nejspokojenější v zaměstnání jsou dánští pracující a nejméně spokojeni jsou pracovníci v Rusku a na Ukrajině. Sousa-Poza a Sousa-Poza (2000b) a Borooah (2009) docházejí v podstatě ke stejným zjištěním. Ovšem umístění v rámci VE se od výsledků uvedených v komparativních studiích liší.

Ve studii autorů Sousa-Poza a Sousa-Poza (2000b), která používá data modulu ISSP „Pracovní orientace“ z roku 1997, se všech pět zemí (Maďarsko, Rusko, Slovinsko, Bulharsko a ČR) umístilo až na spodních příčkách. Mezi nimi pak byla nejvyšší spokojenost v ČR (s hodnotou 5,2 bodů na sedmibodové škále) a nejnižší v Maďarsku (4,8).

Borooah (2009) porovnával úroveň spokojenosti v zaměstnání ve 33 zemích ZE a VE za použití dat World Value Survey (WVS) za roky 1999–2002. Země ZE vykázaly v průměru vyšší úroveň spokojenosti v zaměstnání než země VE. U každé země rovněž porovnal Giniho koeficienty spokojenosti s prací, které ukázaly malou diferenciaci spokojenosti se zaměstnáním v ZE a poměrně velkou diferenciaci v zahrnutých zemích bývalého Sovětského Svazu (Bělorusko, Ukrajina, Rusko) a v Turecku. Ze zemí VE byli v zaměstnání nejvíce spokojeni pracovníci v ČR (7,4 bodů na desetibodové škále), následováni Bulharskem a Slovinskem (7,2), přičemž na opačném konci se nacházely Bělorusko (5,5), Ukrajina (5,9) a Rusko (6,2).

Podle dat ESS se ČR ve spokojenosti se zaměstnáním umístila na mnohem nižších pozicích než ve dvou výše zmíněných studiích, které používají data z jiných šetření provedených o desetiletí dříve. Data použitá pro tuto kapitolu bohužel umožňují srovnání pouze za čtyřleté období a nezahrnují všechny země, takže detailnější srovnání s jinými studiemi není možné. Otázka, zda hlavní důvod pozorovaných změn opravdu spočívá v časovém vývoji, anebo jde spíše o kvalitu dat spolu s problémy spojenými se srovnáváním odlišných zdrojů dat, zůstává nezodpovězena.

Mezi roky 2006 a 2010 byl zaznamenán nejvyšší nárůst spokojenosti v zaměstnání v rámci VE v Bulharsku a Rusku, zatímco v Maďarsku a Slovinsku došlo pouze k nepatrnému nárůstu. V rámci ZE zaznamenaly nejvýraznější nárůst úrovně spokojenosti v zaměstnání Německo, Francie a Norsko. Sousa-Poza a Sousa-Poza (2000b) ukázali mírný pokles spokojenosti v zaměstnání mezi rokem 1989 a koncem devadesátých let v USA, západním Německu a Norsku a poněkud nejasný trend ve Velké Británii, Itálii a Maďarsku. Jako jediná země s konstantním nárůstem spokojenosti v zaměstnání se ukázalo Nizozemsko.

Tabulka 12.1 Zařazení na stupnicích štěstí a spokojenosti v zaměstnání v letech 2002–2010

	ESS-1 2002				Štěstí				Spokojenost v zaměstnání				Korelační koeficient			
	Průměr		Pořadí		Průměr		Pořadí		Průměr		Pořadí		ESS-3 2006	ESS-5 2010	ESS-3 2006	ESS-5 2010
	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	ESS-3 2006	ESS-5 2010
Východní Evropa (VE)																
Bulharsko	-	-	5,7	23.	6,2	20.	6,3	22.	6,9	17.	6,9	17.	0,342	0,223	0,342	0,223
ČR	7,0	17.	-	-	6,8	17.	-	-	6,8	19.	6,8	19.	-	0,362	-	0,362
Estonsko	-	-	6,9	17.	7,1	15.	6,9	18.	7,2	16.	7,2	16.	0,343	0,297	0,343	0,297
Kypr	-	-	7,9	6.	-	-	7,7	3.	-	-	-	-	0,237*	-	0,237*	-
Maďarsko	6,3	22.	6,6	20.	6,7	18.	7,1	13.	7,2	15.	7,2	15.	0,278	0,358	0,278	0,358
Polsko	6,4	21.	7,1	16.	7,5	12.	6,9	17.	7,3	14.	7,3	14.	0,37	0,392	0,37	0,392
Rusko	-	-	6,2	22.	6,3	19.	6,2	23.	6,7	20.	6,7	20.	0,356	0,364	0,356	0,364
Slovensko	-	-	6,7	19.	-	-	6,7	20.	-	-	-	-	0,353	-	0,353	-
Slovinsko	6,9	18.	7,5	13.	7,5	10.	7,3	11.	7,4	12.	7,4	12.	0,285	0,327	0,285	0,327
Ukrajina	-	-	6,2	21.	-	-	6,4	21.	-	-	-	-	0,262	-	0,262	-

Tabulka 12.1 Zařazení na stupnicích štěstí a spokojenosti v zaměstnání v letech 2002–2010 (pokračování)

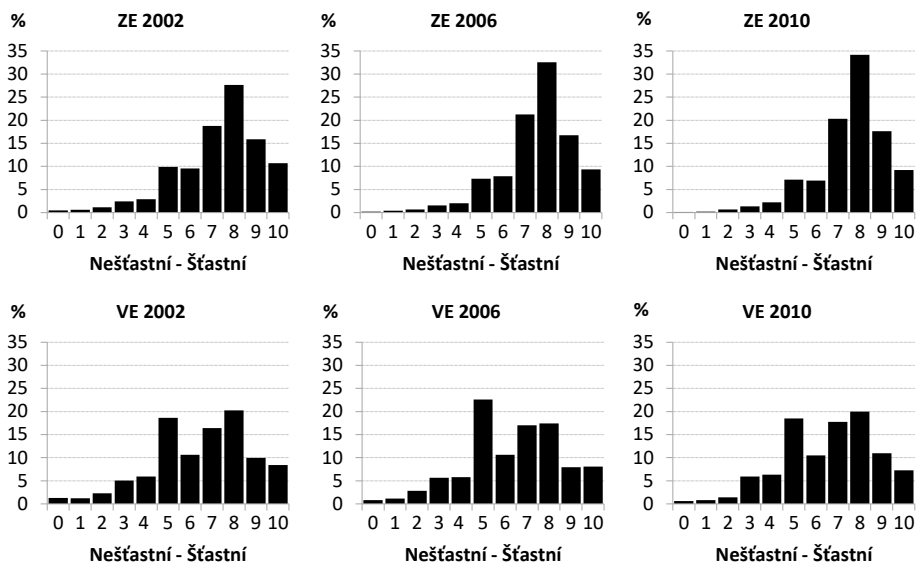
	ESS-1 2002				Štěstí				Spokojenost v zaměstnání				Korelační koeficient	
	Průměr		Pořadí		Průměr		Pořadí		Průměr		Pořadí		ESS-3 2006	ESS-5 2010
	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	Průměr	Pořadí	ESS-3 2006	ESS-5 2010
Západní Evropa (ZE)														
Belgie	7,8	9.	7,7	10.	7,9	7.	7,5	6.	7,8	4.	0,327	0,194		
Dánsko	8,3	1.	8,4	1.	8,4	1.	7,8	1.	8,2	1.	0,24	0,267		
Finsko	8,0	3.	8,1	3.	8,1	3.	7,6	4.	7,8	5.	0,299	0,372		
Francie	7,3	13.	7,4	14.	7,3	14.	7,0	14.	7,5	11.	0,317	0,212		
Irsko	7,9	7.	7,8	9.	-	-	7,3	10.	-	-	0,364	-		
Itálie	6,5	20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Izrael	7,3	14.	-	-	7,7	9.	-	-	7,6	8.	-	0,397		
Lucembursko	7,9	4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Německo	7,2	15.	7,2	15.	7,5	13.	6,9	19.	7,5	10.	0,395	0,306		
Nizozemsko	7,9	8.	7,8	7.	8,0	6.	7,3	9.	7,7	6.	0,251	0,283		
Norsko	7,9	6.	8,0	4.	8,0	4.	7,5	7.	7,9	3.	0,315	0,289		
Portugalsko	7,0	16.	6,8	18.	7,0	16.	7,0	15.	6,8	18.	0,311	0,307		
Rakousko	7,7	10.	7,6	12.	-	-	7,5	5.	-	-	0,332	-		
Řecko	6,6	19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Španělsko	7,5	12.	7,8	8.	7,8	8.	7,2	12.	7,5	9.	0,25	0,3		
Švédsko	7,9	5.	8,0	5.	8,0	5.	7,4	8.	7,7	7.	0,289	0,27		
Švýcarsko	8,1	2.	8,1	2.	8,1	2.	7,7	2.	8,0	2.	0,291	0,303		
Velká Británie	7,6	11.	7,6	11.	7,5	11.	6,9	16.	7,3	13.	0,323	0,327		

Zdroj: ESS 2002, 2006, 2010, vlastní výpočty.

Poznámky: V ESS-3 2006 a ESS-5 2010 byl zahrnut pouze podvzorek respondentů, kteří odpovídali na otázku o spokojenosti v zaměstnání. *Pearsonův koeficient korelace není významný na 1% hladině.

V datech za ZE je rozdělení deklarovaného štěstí i spokojenosti v zaměstnání obvykle zešikmeno doleva (viz Grafy 12.1 a 12.2). V rámci VE by mělo rozdělení štěstí podobný tvar, nebýt však extrémně vysokého podílu lidí, kteří vybrali na škále střední variantu (hodnotu 5). Tento jev je typický v případě Bulharska, Ruska a Ukrajiny, kde umístění respondentů uprostřed škály představuje modus štěstí. Méně výrazné, avšak stále velmi časté umístění odpovědí do středních poloh se vyskytuje i u ostatních zemí VE. Nicméně ve většině zemí VE tento jev během pozorovaného desetiletí postupně oslabil či vymizel.

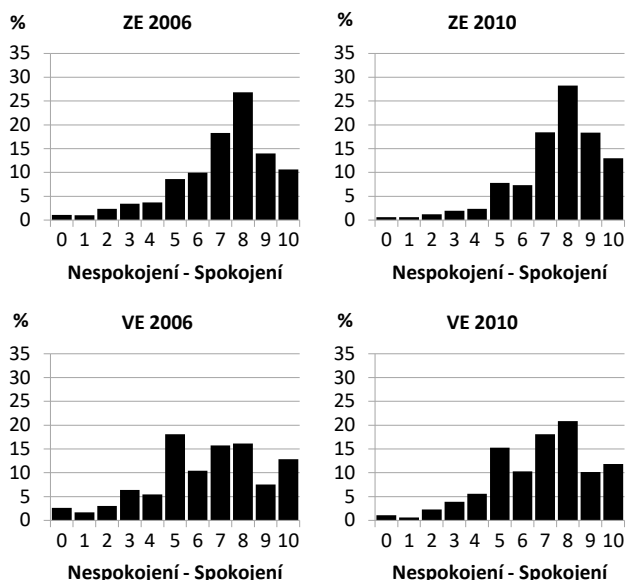
Graf 12.1 Zařazení na stupnici štěstí v letech 2002–2010 – distribuce odpovědí (%)

Zdroj: ESS 2002, 2006, 2010, vlastní výpočty.

Poznámky: Váženo designovými a populačními vahami. ZE zahrnuje všechny dostupné země západní Evropy. VE zahrnuje všechny dostupné země východní Evropy. Nárůst frekvence odpovědí střední varianty (pět) ve VE mezi roky 2002 a 2006 je způsoben tím, že země, kde byl výskyt střední varianty nejčastější (Rusko, Ukrajina a Bulharsko), se šetření v roce 2002 neúčastnily.

Podobný distribuční problém, byl méně výrazný a objevující se jen v některých zemích VE, byl zaznamenán u spokojenosti v zaměstnání. Opět se týká především Bulharska, Ruska a Ukrajiny, kde se podíl lidí volících střední variantu pohyboval mezi 15 % a 20 %. A podobně jako v případě deklarovaného štěstí, i v případě spokojenosti v zaměstnání tento jev postupně vymizel. Silné obsazení střední varianty výrazně snižuje průměrnou úroveň deklarovaného štěstí a spokojenosti v zaměstnání v zemích VE, obzvláště v počátečním období, a mohlo by být důvodem zdánlivého růstu průměrné úrovně štěstí i spokojenosti v zaměstnání v zemích VE. Tvar rozdělení vyvolává pochybnosti o spolehlivosti dat, zejména těch starších.

Graf 12.2 Zařazení na stupnici spokojenosti v zaměstnání v letech 2006–2010 – distribuce odpovědí (%)

Zdroj: ESS 2006, 2010, vlastní výpočty.

Poznámky: Váženo designovými a populačními vahami. ZE zahrnuje všechny dostupné země západní Evropy. VE zahrnuje všechny dostupné země východní Evropy.

Intuitivní vysvětlení by se mohlo opřít o skutečnost, že tradice výzkumu subjektivního ohodnocení je v zemích VE mnohem kratší než v zemích ZE. Takové otázky byly pro respondenty ze zemí VE poměrně nové a mohli proto volit střední variantu v situaci, kdy vlastně nevěděli, jak své štěstí a spokojenost v zaměstnání posuzovat.⁷ Starší data, obzvláště ze zemí VE, se nezdají být dostatečně spolehlivými, což je jedním z důvodů, proč v dalších částech této kapitoly používáme pouze nejnovější data.

12.3 Specifikace modelu a metodika

V analýze byl použit výzkumný soubor šetření ESS-5 z roku 2010 zahrnující respondenty ve věku od 16 do 64 let, jejichž hlavní činností během předchozích 7 dní byla placená práce zaměstnance. Protože lidé samostatně výdělečně činní na otázky o současném zaměstnání neodpovídali, byli z analýzy vyloučeni. Konečná velikost vzorků použitých v regresním modelu (po vyloučení

⁷ Jiří Večerník (2009: 182) zkoumal hodnoty práce a postoje k práci v ČR a argumentuje, že konzistence odpovědí je značně ovlivněna zkušenostmi lidí s podobnými šetřeními. Po roce 1989 byli lidé dotazováni na problematiku, o kterých nikdy nepřemýšleli, a museli se znovu naučit volně vyjádřovat své názory.

pozorování s chybějícími hodnotami u všech použitých proměnných) jsou uvedeny spolu s výsledky v tabulkách 12.2a a 12.2b níže.

Spokojenost v zaměstnání byla přeškálována do tří kategorií: hodnoty 0–4 představují nízkou, 5–7 střední a 8–10 vysokou spokojenost v zaměstnání. Hlavním zdůvodněním je, že rozdělení spokojenosti v zaměstnání je ve všech zemích zešikmené doleva, takže podíl lidí s výsledkem pod 5 bodů je malý. Po přeškálování se (vážený) podíl pracovníků s nízkou spokojeností pohybuje mezi 2,4 % v Norsku a 15,5 % v Rusku, zatímco podíl vysoce spokojených pracujících se pohybuje mezi 39,6 % v Portugalsku a 76,5 % v Dánsku.⁸

K odhadu vlivu různých faktorů na spokojenost v zaměstnání byl s ohledem na vysvětlovanou proměnnou použit ordinální probit model. Vysvětlující proměnné mohou být rozděleny do tří hlavních skupin. První kategorie zahrnuje demografické, rodinné a ostatní vysvětlující dummy proměnné: pohlaví (žena), mladší a starší pracující (ve věku 16–24 a 55–64 let), soužití s partnerem (de iure i de facto), děti žijící ve společné domácnosti (včetně nevlastních a adoptovaných dětí a dětí v pěstounské péči), špatné zdraví (špatný nebo velmi špatný zdravotní stav na pětibodové škále).

Proměnné ve druhé skupině zahrnují pracovní vstupy neboli „nepříjemné“ charakteristiky vztahující se k zaměstnání. Vzdělání je zastoupeno dvěma dummy proměnnými pro střední a vysoké vzdělání (referenční skupinou je nízké vzdělání, tj. ISCED=1 a 2). Dummy proměnná pro zaměstnání, ve kterých jsou zdraví či bezpečnost ohroženy, se rovná 1 v případech, kdy respondenti označili výrok „moje práce ohrožuje mé zdraví nebo moji bezpečnost“ za docela či velmi pravdivý (na čtyřbodové škále). Dummy proměnná pro únavnou práci se rovná 1, pokud se respondenti často nebo stále cítí příliš unaveni na to, aby si mohli užít věci, které by chtěli dělat doma (na pětibodové škále). Dummy proměnná, která vyjadřuje, jak časově náročná je práce respondentů, se rovná 1, pokud se respondenti cítí nespokojeni s rovnováhou mezi časem v zaměstnání a časem, který věnují jiným věcem (0–4 na jedenáctibodové škále, kde 0 znamená extrémně nespokojen). Podle „bottom-up“ psychologické teorie se očekává, že tyto proměnné negativně ovlivní spokojenost v zaměstnání.

Třetí skupina proměnných, totiž pracovní výstupy, je charakterizována jako „požitky“ z práce plynoucí. Dummy proměnná pro zaměstnání, která vyžadují učení se novým věcem, se rovná 1, pokud respondenti označili výrok „moje práce vyžaduje, abych se neustále učil(a) novým věcem“ jako docela či velmi pravdivý (na čtyřbodové škále). Přestože podle aplikované teorie lze učení se novým věcem (podobně jako vzdělání) považovat za pracovní vstup a tudíž za „nepříjemnost“, někteří lidé mohou mít z učení se novým věcem radost, což z něj dělá „požitek“ ve smyslu, že jejich práce není nudná.

⁸ Podíl pozorování s chybějícími hodnotami představoval 0,7 % (váženého) vzorku s nejvyšším podílem v Izraeli (2,9 %).

Jedním z nejdůležitějších výstupů je příjem. Mikroekonomická teorie je založena na užitkové funkci, kde je často zdůrazňovaným faktorem absolutní příjem. Spokojenost v zaměstnání rovněž souvisí s výdělkem, přestože se empirické výzkumy příliš neshodují na tom, jaký typ příjmu je relevantní. Data obsahují obvyklý osobní hrubý výdělek a čistý příjem domácnosti v decilovém vyjádření, tyto proměnné jsou však poněkud zkresleny vysokým podílem chybějících hodnot.

Jediná otázka týkající se k příjmu, kde je podíl chybějících hodnot zanedbatelný, se vztahuje k tomu, jak respondenti vycházejí s příjmem své domácnosti. Je kategorizována takto: 1 – se současným příjmem se žije pohodlně, 2 – se současným příjmem lze vyjít, 3 – se současným příjmem se vychází těžko, 4 – se současným příjmem se vychází velice těžko. Tuto příjmovou proměnnou jsme použili v analýzách. I když se tato otázka týká příjmů domácností a nemusí být přímo spojena se zaměstnáním respondentů, lze předpokládat, že vysoký celkový příjem domácnosti může přispět ke spokojenosti respondenta v zaměstnání. Pearsonův korelační koeficient (na sloučeném výběrovém souboru všech zemí) opravdu ukazuje významnou negativní korelaci (-0,28) mezi spokojeností v zaměstnání a vycházením domácnosti s příjmem.

Pro další ověření tohoto předpokladu byla použita také otázka, jak velkou část příjmu domácnosti zhruba zajišťuje respondent. Korelace mezi spokojeností v zaměstnání a podílem respondenta na příjmu domácnosti je významná, avšak nízká (0,02). Z těchto důvodů byla nakonec použita kombinace uvedených dvou proměnných, která byla překódována na dvě dummy proměnné: (i) respondent se současným příjmem vychází pohodlně a sám zajišťuje více než polovinu příjmu domácnosti, (ii) respondent se současným příjmem vychází pohodlně a zajišťuje přibližně polovinu příjmu domácnosti nebo méně.

Dummy proměnná pro pocit, že jedinec je přiměřeně placen, se rovná 1, pokud respondent spíše či rozhodně souhlasil s výrokem „domnívám se, že jsem v práci placen(a) přiměřeně tomu, jaké úsilí do své práce vkládám a čeho jsem v práci dosáhl(a)“ (na pětibodové škále). Dummy proměnná pro jistou práci se rovná 1, pokud respondent ohodnotil výrok „moje práce je jistá“ jako docela či velmi pravdivý (na čtyřbodové škále). Dummy proměnná pro pružnou pracovní dobu se rovná 1, pokud respondenti považovali výrok „můžu si rozhodnout, kdy začnu a kdy skončím s prací“ za docela či velmi pravdivý (na čtyřbodové škále). Dummy proměnná pro rozmanitost práce se rovná 1, pokud respondenti označili výrok „moje práce je hodně rozmanitá“ za docela či velmi pravdivý (na čtyřbodové škále).

Dummy proměnná pro možnost povýšení se rovná 1, pokud respondenti spíše či rozhodně souhlasili s výrokem „mám dobré vyhlídky na povýšení“ (na pětibodové škále). Dvě dummy proměnné vyjadřují, nakolik vedení pracovníkům dovoluje „rozhodovat o tom, jak bude jejich každodenní práce organizována“ a „ovlivňovat strategická rozhodnutí o aktivitách organizace“ (dummy proměnné se rovnají 1, pokud respondenti uvedli hodnoty 6 až 10 na jedenáctibodové škále, kde 0 znamená „vůbec to nemohu ovlivnit“ a 10 znamená „mohu to zcela ovlivnit“).

A poslední dummy proměnnou ve skupině pracovních výstupů je řízení jiných zaměstnanců. Lze předpokládat, že „požitky“ budou mít na spokojenost v zaměstnání pozitivní vliv.

Většina pracovních vstupů a výstupů je subjektivní povahy, neboť respondenti hodnotí své zaměstnání sami, výjimkou je pouze vzdělání a vedoucí pozice. Často se uvádí, že proměnné založené na osobním pocitu jsou jako faktory spokojenosti se zaměstnáním vhodnější než objektivní proměnné (jako např. příjem). Například Richard A. Easterlin (1974) uvádí, že lidé hodnotí svůj příjem ve srovnání s příjmem ostatních. Proto je příjmová proměnná založená na osobním pocitu vhodnější než objektivní skutečný příjem, stejně jako tomu je v případě ostatních subjektivních proměnných.

Ordinální probit model byl pro regiony VE a ZE proveden odděleně, neboť výsledky se obvykle velmi liší (např. Borooh 2009; Torgler 2011). Ovšem vzhledem k tomu, že oba regiony zahrnují velký počet zemí s rozmanitými kulturními a socioekonomickými podmínkami a odlišným fungováním trhu práce, hodnoty práce a spokojenosti v zaměstnání se liší i uvnitř každého z nich. Sloučení dat za jednotlivé země v rámci každého z obou regionů proto může být nedostatečné, či dokonce nevhodné. Na druhou stranu regresní modely na úrovni jednotlivých zemí často kvůli relativně malým národním vzorkům šetření neposkytují statisticky významné výsledky, jak na základě empirických zkušeností argumentují např. Sousa-Poza a Sousa-Poza (2000b).

Z těchto důvodů neprovádíme analýzu na úrovni jednotlivých zemí, avšak v regresních modelech testujeme homogenitu regionů a případně vyčleňujeme země s výrazně odlišnými výsledky. K tomuto účelu používáme test dobré shody (likelihood ratio test, podobně jako Chow test u lineárních regresních modelů), díky kterému lze ověřit homogenitu skupiny v ordinálních probit modelech (Greene, Hensher 2010). Model je odhadován pro každou zemi zvlášť a stejně tak pro data sloučená za celý region. Získané log likelihood funkce pro jednotlivé země ($\ln L_c$) a pro celý region ($\ln L_p$) vstupují do výsledného výpočtu testu ($LR = 2(\sum_c \ln L_c - \ln L_p)$) hypotézy, že vektor parametrů je shodný pro všechny zahrnuté země.

Test dobré shody u regionu VE ukázal, že v analýze je potřeba oddělit Rusko, zatímco společným modelem lze odhadovat zbytek regionu VE, který zahrnuje Bulharsko, ČR, Estonsko, Maďarsko, Polsko a Slovinsko. Toto rozdělení se zdá být oprávněné, neboť Rusko se od ostatních zemí regionu VE liší v mnoha aspektech, přičemž i průměrná úroveň spokojenosti v zaměstnání je zde nejnižší. Méně intuitivní jsou výsledky testu pro region ZE, kde je třeba samostatně analyzovat Německo, Francii a Velkou Británii a zbytek regionu ZE zahrnující Belgie, Dánsko, Finsko, Izrael, Nizozemsko, Norsko, Portugalsko, Španělsko, Švédsko a Švýcarsko. Při interpretaci výsledků v další části budeme pro jednoduchost označovat jako VE region východní Evropy bez Ruska a jako ZE region západní Evropy bez Německa, Francie a Velké Británie.

Odhadované koeficienty probit modelu nejsou tak snadno interpretovatelné jako v případě lineární regrese, v podstatě jsou relevantní jen znaménka odhadnutých koeficientů. V tabulkách proto uvádíme mezní efekty, které představují změnu v pravděpodobnosti výstupů (nízká, střední a vysoká spokojenost v zaměstnání) nastávající spolu se změnou vysvětlující proměnné. Součet mezních efektů pro tři možné výstupy se pro každou proměnnou rovná nule. Pro jednoduchost jsou prezentovány pouze mezní efekty pro nízkou a vysokou spokojenost v zaměstnání. Protože všechny vysvětlující proměnné jsou definovány ve formě dummy, mezní efekty představují vhodný způsob porovnání výsledků.

12.4 Spokojenost v zaměstnání ve východní a západní Evropě

Výsledky podporují „bottom-up“ teorii, neboť pracovní vstupy snižují pravděpodobnost vysoké spokojenosti, zatímco pracovní výstupy ji zvyšují.⁹ Nejsilnějším negativním faktorem spokojenosti je časová náročnost práce (Tabulky 12.2a a 12.2b). Tento faktor snižuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti v zaměstnání o 26,9 procentního bodu (pb) a zvyšuje pravděpodobnost nízké spokojenosti v zaměstnání o 10,8 pb v regionu VE, zatímco v regionu ZE činí odpovídající hodnoty 29,4 pb a 6,9 pb. Nejsilnější vliv se ukázal v Rusku, kde lidé, kteří jsou nespokojeni s rovnováhou mezi časem stráveným prací a jinými oblastmi života, mají o 37,3 pb menší pravděpodobnost dosažení vysoké úrovně spokojenosti a o 32,3 pb vyšší pravděpodobnost nízké úrovně spokojenosti v zaměstnání, než mají lidé, kteří jsou s rovnováhou stráveného času spokojeni. Podobně silné vlivy byly zaznamenány v Německu, Velké Británii a Francii, i když méně výrazné než v ostatních zemích ZE regionu.

Z pracovních výstupů, které ukazují jasný a významný pozitivní dopad na spokojenost v zaměstnání, se zdá být nejvýznamnější pocit přiměřeného ohodnocení za práci. Tento vliv je o něco vyšší ve Velké Británii, Francii, Německu a Rusku oproti VE a ZE. Pociť přiměřeného ohodnocení zvyšuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti v zaměstnání o 16,9 až 22,2 pb a snižuje pravděpodobnost nízké spokojenosti o 2,5 až 7,7 pb v jednotlivých zkoumaných oblastech. Zajímavostí je, že být přiměřeně zaplacen je důležitějším a silnějším faktorem než pocit pohodlného vyžití s příjmem domácnosti (reprezentovaný dvěma dummy proměnnými), který v některých případech dokonce nevykazoval statisticky významný vliv.

⁹ Na počátku analýz bylo v modelu použito téměř dvakrát tolik potenciálních faktorů. Mnoho z nich pak bylo z modelu vyloučeno, protože se ve většině zemí a regionů neprokázala jejich statistická významnost.

Tabulka 12.2a Spokojenost v zaměstnání v roce 2010: ordinální probit model, mezní efekty (VE, RU, ZE)

	VE (bez RU)		Rusko		ZE (bez DE, FR, VB)	
	Nízká	Vysoká	Nízká	Vysoká	Nízká	Vysoká
Žena	0,000	0,001	0,000	-0,001	-0,010***	0,071***
Mladší	0,031**	-0,094**	-0,038***	0,089***	0,012*	-0,074**
Starší	-0,015*	0,058*	-0,037***	0,085***	-0,004	0,028
Partner	0,002	-0,008	0,004	-0,008	-0,001	0,006
Děti	0,005	-0,018	-0,022***	0,044***	-0,003	0,021
Špatné zdraví	0,062**	-0,163***	0,157***	-0,203***	0,012	-0,073
Pracovní vstupy:						
Vzdělání – střední	0,008	-0,028	0,023	-0,049	0,008***	-0,060***
Vzdělání – vysoké	0,015	-0,051	0,001	-0,003	0,020***	-0,130***
Zdraví či bezpečnost ohrožený	0,022***	-0,074***	0,025***	-0,050***	0,016***	-0,100***
Únavná práce	0,027***	-0,090***	0,008	-0,016	0,003	-0,023
Časově náročná práce	0,108***	-0,269***	0,323***	-0,373***	0,069***	-0,294***
Pracovní výstupy:						
Učení novým věcem	-0,030***	0,105***	0,019**	-0,039**	-0,014***	0,092***
Příjem: pohodlně, > polovina	-0,014	0,055	-0,054***	0,141***	-0,011***	0,085***
Příjem: pohodlně, ≤ polovina	-0,023**	0,097**	-0,054***	0,145***	0,002	-0,016
Přiměřeně placená	-0,044***	0,175***	-0,077***	0,183***	-0,025***	0,169***
Jistá práce	-0,029***	0,104***	-0,033***	0,068***	-0,014***	0,092***
Pružná pracovní doba	0,005	-0,018	0,012	-0,024	0,001	-0,006
Rozmanitá práce	-0,048***	0,162***	-0,058***	0,122***	-0,021***	0,130***
Možnost povýšení	-0,028***	0,116***	-0,055***	0,130***	-0,013***	0,096***
Organizace práce	-0,013*	0,046*	-0,048***	0,100***	-0,010***	0,066***
Vliv na rozhodnutí	-0,009	0,036	0,002	-0,003	-0,009***	0,066***
Vedoucí pozice	-0,013*	0,051*	-0,012	0,024	-0,005**	0,041**
N (nevážený)	3869		970		6923	
Log likelihood	-1668		-3990		-2769	
Pseudo R ²	0,156		0,162		0,147	

Zdroj: ESS 2010, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

Druhým důležitým pracovním výstupem je rozmanitost práce. Rozmanitá práce má nejsilnější vliv na spokojenost v zaměstnání ve Velké Británii, kde zvyšuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti v zaměstnání o 20,5 pb a snižuje pravděpodobnost nízké spokojenosti v zaměstnání o 6,9 pb. Naopak nejslabší, ale stále významný vliv byl zaznamenán v Německu, kde mají lidé deklarující rozmanitost své práce o 11,5 pb větší pravděpodobnost dosáhnout vysoké spokojenosti a o 3,4 pb nižší pravděpodobnost dosáhnout nízké úrovně spokojenosti než ti, kdo ze své práce takový pocit nemají.

Za třetí, spokojenější ve všech šesti oblastech bývají lidé, kteří mají možnost povýšení, než ti, kdo vyhlídky na povýšení příliš dobré nemají. Opět platí, že vliv tohoto faktoru je nejsilnější ve Velké Británii (zvyšuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti o 17,6 pb a snižuje pravděpodobnost nízké spokojenosti o 4,9 pb), a naopak nejslabší je tento vliv ve Francii (9,2 a 1,7 pb) a ZE (9,6 a 1,3 pb).

Čtvrtým pracovním výstupem, který vykazuje jasný a významný vliv ve všech šesti oblastech, je jistota práce. Podle zjištění Borooaha (2009) byla jistota práce nejdůležitějším faktorem ovlivňujícím spokojenost s prací, mnohem důležitějším než příjem. V naší analýze se projevil značný vliv jistoty práce na spokojenost v zaměstnání, ale některé faktory vztahující se k příjmu, jako být přiměřeně placen, se ukázaly být důležitějšími. Například vliv jisté práce na spokojenost v zaměstnání je v Rusku dokonce slabší než vliv pohodlného vyžití s příjmem domácnosti.

Posledním faktorem, který vykazuje statisticky významný vliv na spokojenost v zaměstnání ve všech šesti oblastech, je učení se novým věcem. Jak již bylo uvedeno výše, vliv tohoto faktoru není jasný, neboť učení se novým věcem může být pro někoho „nepříjemnost“, zatímco pro jiné může znamenat „požitek“ ve smyslu práce, ve které se nenudí. Výsledky ukazují, že pro většinu lidí představuje učení se novým věcem požitek, s výjimkou Ruska. Učení se novým věcem v práci snižuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti ruských pracovníků o 3,9 pb a o 1,9 pb zvyšuje pravděpodobnost jejich nízké spokojenosti oproti lidem, po kterých učení se novým věcem vyžadováno není. Ve všech ostatních oblastech platí opačný efekt a učení se novým věcem je požitkem. Nejsilnější vliv je ve Francii, kde se u lidí, po kterých je vyžadováno učení se novým věcem, zvyšuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti o 18,2 pb, přičemž o 4,1 pb snižuje pravděpodobnost nízké spokojenosti oproti lidem, po kterých se toto nevyžaduje.

Tabulka 12.2b Spokojenost v zaměstnání v roce 2010: ordinální probit model, mezní efekty (DE, FR, VB)

	Německo		Francie		Velká Británie	
	Nízká	Vysoká	Nízká	Vysoká	Nízká	Vysoká
Žena	-0,016***	0,061***	-0,013***	0,065***	-0,013*	0,045*
Mladší	-0,013*	0,054	-0,020***	0,122***	-0,003	0,012
Starší	-0,005	0,020	0,000	-0,001	-0,019**	0,072**
Partner	0,007	-0,027	-0,016***	0,075***	-0,021**	0,071***
Děti	-0,013**	0,048**	-0,009*	0,046*	0,005	-0,019
Špatné zdraví	-0,011	0,046	-0,019**	0,115**	-0,030**	0,137*
Pracovní vstupy:						
Vzdělání – střední	0,004	-0,013	0,020***	-0,103***	0,042***	-0,146***
Vzdělání – vysoké	0,028**	-0,095**	0,061***	-0,220***	0,041***	-0,129***
Zdraví či bezpečnost ohrožený	0,007	-0,025	0,015***	-0,068***	0,003	-0,009
Únavná práce	0,020***	-0,070***	0,043***	-0,176***	0,040***	-0,129***
Časově náročná práce	0,100***	-0,273***	0,061***	-0,210***	0,095***	-0,245***
Pracovní výstupy:						
Učení novým věcem	-0,011*	0,041*	-0,041***	0,182***	-0,017*	0,056*
Vychází s příjmem > polovina	-0,028***	0,120***	-0,006	0,033	-0,005	0,017
Vychází s příjmem ≤ polovina	-0,019***	0,080***	0,007	-0,034	-0,023***	0,092***
Přiměřeně placená	-0,051***	0,191***	-0,040***	0,206***	-0,069***	0,222***
Jistá práce	-0,032***	0,111***	-0,022***	0,100***	-0,039***	0,126***
Pružná pracovní doba	-0,002	0,006	-0,021***	0,109***	-0,009	0,034
Rozmanitá práce	-0,034***	0,115***	-0,027***	0,114***	-0,069***	0,205***
Možnost povýšení	-0,034***	0,141***	-0,017***	0,092***	-0,049***	0,176***
Organizace práce	-0,026***	0,090***	-0,012*	0,055**	-0,004	0,013
Vliv na rozhodnutí	-0,011*	0,041*	-0,012**	0,061**	-0,030***	0,111***
Vedoucí pozice	-0,006	0,024	-0,019***	0,102***	0,001	-0,004
N (nevážený)	1251		752		899	
Log likelihood	-2161		-1724		-1545	
Pseudo R ²	0,150		0,158		0,175	

Zdroj: ESS 2010, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

Tento výjimečný negativní vliv nutnosti učení se novým věcem na spokojenost v zaměstnání je jedním z důvodů, proč by se měl model pro Rusko odhadovat odděleně od všech ostatních zemí VE. Uvedený výsledek může být způsoben poněkud odlišnou formulací otázky v ruském dotazníku. Zatímco český výrok „moje práce vyžaduje, abych se neustále učil(a) novým věcem“ odpovídá anglické předloze („my job requires that I keep learning new things“), překlad z ruského dotazníku zní spíše „moje práce si ode mne vyžaduje neustále poznávat, osvojovat si něco nového“. Ruská otázka poněkud více zdůrazňuje neustálé úsilí, což může vyvolat negativní reakce.¹⁰

Rusko se odlišuje od VE regionu také v tom, jak se do hodnocení spokojenosti promítá věk respondentů. Vyšší věk (55–64) zvyšuje pravděpodobnost vysoké úrovně spokojenosti v zaměstnání v Rusku i v zemích VE. Ale protože to samé platí v Rusku i pro mladé (16–24), znamená to, že referenční skupina (pracující ve věku 25–54 let) je tou nejméně spokojenou. Výsledky v Rusku jsou v souladu s výsledky Clarka (1996), podle něhož má vztah spokojenosti v zaměstnání podle věku tvar písmene U, zatímco výsledky ve VE (a v ZE) jsou v souladu se zjištěními Borooaha (2009), podle něhož mají lidé mladšího a středního věku nižší pravděpodobnost dosáhnout vysoké úrovně spokojenosti než lidé starší (od 50 let výše). Německo, Francie a Velká Británie se odlišují od regionu ZE podobně jako Rusko od regionu VE, ačkoliv ne všechny koeficienty jsou v těchto třech zemích statisticky významné (viz Tabulky 12.2a a 12.2b).

Na rozdíl od zemí VE se v Rusku, pokud jde o spokojenost v zaměstnání, ukázal významný a konzistentní vliv pohodlného vyžití s příjmem domácnosti. Lidé, kteří mají pocit, že pohodlně vyžijí se současným příjmem domácnosti (a to jak ti, kteří k příjmu přispívají více než polovinou, tak ti, kteří přispívají méně), mají větší pravděpodobnost vysoké spokojenosti v zaměstnání než ti, kteří tento pocit nemají. Další odlišnosti Ruska od regionu VE netkví ve znaménku či významnosti koeficientů, ale v síle zjištěných vlivů: časově náročná práce nebo možnost organizace práce má silnější vliv na spokojenost v zaměstnání v Rusku, zatímco rozmanitost práce, jistá práce nebo ohrožení zdraví či bezpečnosti má silnější vliv na pracující v zemích VE.

V rámci regionu ZE se liší Německo, Francie a Velká Británie. Největší rozdíl v Německu pozorujeme u dvou z příjmových proměnných. Pocit pohodlného vyžití se současným příjmem domácnosti a přispívání více než polovinou do příjmu domácnosti zvyšuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti o 12 pb. Pocit pohodlného vyžití s příjmem domácnosti a přispívání přibližně nebo méně než polovinou do příjmu domácnosti stále zvyšuje pravděpodobnost vysoké spokojenosti, ale

---

10 Susan J. Linz (2013) zkoumala vliv „učení se novým věcem“ na spokojenost v zaměstnání v Rusku v roce 2000. Přesněji řečeno, použila rozdíl mezi „důležitostí mít možnost učít se v práci novým věcem“ a „pravděpodobností, že se respondent ve své práci bude učit novým věcem“ jako vysvětlující proměnnou. Nicméně ani její výsledky nepomohly tuto specifickou situaci Ruska v této analýze objasnit, protože „učení se novým věcem“ nevykázalo v její studii statisticky významný vliv.

o něco méně – o 8 pb. Pocit vysokého příjmu domácnosti tedy činí lidi spokojenějšími, ale ne tolik, pokud jiní členové domácnosti přispívají do rozpočtu domácnosti větším podílem. Ve většině ostatních oblastí je přinejmenším jedna z těchto dvou příjmových proměnných statisticky nevýznamná. Mezní efekty některých proměnných jsou silnější v Německu než v ZE, a to u proměnných přiměřeně placené práce, jisté práce, možnosti povýšení nebo organizace práce, zatímco jiné jsou slabší, např. vysoké vzdělání, učení se novým věcem nebo rozmanitost práce.

Francie se od ZE odlišuje především v mnohem silnějších mezních efektech u vzdělání, učení se novým věcem, přiměřeně placené práce a vedoucí pozice a mnohem slabších efektech u ohrožení zdraví či bezpečnosti a časově náročné práce. Oproti regionu ZE je ve Francii poměrně silný a významný vliv únavné práce na spokojenost, zatímco v Německu a Velké Británii je tento vliv slabší a v ZE regionu dokonce statisticky nevýznamný. Francie je jedinou zemí, kde má pružná pracovní doba pozitivní a významný vliv na spokojenost v zaměstnání.

Ve srovnání s ZE jsou mezní efekty ve Velké Británii silnější především v případě středního vzdělání, přiměřeně placené práce, jisté práce, rozmanité práce, možnosti povýšení a ovlivňování strategických rozhodnutí o aktivitách organizace. Na druhou stranu slabší vliv se ukázal u časově náročné práce a učení se novým věcem.

V návaznosti na stávající komparativní studie spokojenosti v zaměstnání stojí za zmínku některé rozdíly ve výsledcích v regionech VE a ZE. Za prvé existují určité rozdíly ve statistické významnosti některých proměnných, jejichž vliv byl prokázán v mnoha empirických studiích. Očekávaný vliv pohlaví a vzdělání na spokojenost v zaměstnání se potvrdil v regionu ZE, ale ve VE tyto proměnné významné nejsou. Na druhé straně špatné zdraví a únavná práce mají významný negativní vliv v regionu VE, zatímco v regionu ZE nikoli.

Za druhé, záporný vliv ohrožení zdraví či bezpečnosti a kladný vliv organizace práce jsou silnější v regionu ZE. Za třetí, rozmanitá práce a možnost povýšení mají silnější pozitivní vliv na spokojenost v zaměstnání v regionu VE.

12.5 Závěr

Tato analýza, stejně jako předchozí komparativní empirické studie, potvrzuje existenci rozdílů v úrovni spokojenosti v zaměstnání mezi východní (VE) a západní Evropou (ZE). Vlivy určitých faktorů na spokojenost v zaměstnání již natolik rozdílné nejsou. Za prvé, některé rozdíly se týkají statistické významnosti, například hojně diskutované vlivy pohlaví či vzdělání na spokojenost v zaměstnání jsou v regionu VE statisticky nevýznamné. Za druhé, některé faktory vykazují silnější vliv v jednom regionu než ve druhém: „ohrožení zdraví či bezpečnosti“ a „možnost organizace práce“ má silnější vliv v regionu ZE, zatímco „rozmanitá práce“ a „možnost povýšení“ mají silnější vliv na spokojenost v zaměstnání v regionu VE.

Tyto zmiňované rozdílnosti ale neplatí pro regiony VE a ZE jako celky. Na rozdíl od stávajících komparativních studií jsme se zabývali také rozdíly uvnitř těchto dvou regionů. Test homogenity ukázal, že není vhodné sloučit data za všechny dostupné země v jednotlivých regionech VE a ZE. Přesněji řečeno, Rusko by mělo být analyzováno odděleně od zbytku regionu VE a stejně tak Německo, Francie a Velká Británie by měly být analyzovány odděleně od regionu ZE. Proto byly výsledky prezentovány pro VE (bez Ruska), pro ZE (bez Německa, Francie a Velké Británie) a zvlášť pro tyto zbývající čtyři země.

Nejvýraznější odlišností Ruska je vliv práce, která vyžaduje učení se novým věcem: zatímco ve všech pěti ostatních zkoumaných oblastech má učení se novým věcem významný pozitivní vliv na spokojenost v zaměstnání a pro pracující představuje „požitek“, pro ruské pracující se zdá být „nepříjemností“ a snižuje jejich spokojenost s prací. Dalším pozoruhodným výsledkem v Rusku je výjimečně silný negativní vliv časově náročné práce. I když tento faktor má jeden z nejsilnějších vlivů ve všech oblastech, zdaleka nejvíce snižuje spokojenost v zaměstnání u ruských pracujících.

Odlišnosti Německa, Francie a Velké Británie od ostatních zemí regionu ZE se týkají především síly některých faktorů: například přiměřené mzdové ohodnocení zvyšuje spokojenost v zaměstnání podstatně více v těchto zemích než ve zbytku regionu ZE, vzdělání prokázalo mnohem silnější negativní vliv ve Francii a učení se novým věcem v práci ovlivňuje kladně spokojenost v zaměstnání mnohem více ve Francii, ale už méně v Německu a Velké Británii.

Časově náročná práce je jediným faktorem, který podstatně snižuje spokojenost v zaměstnání ve všech zkoumaných oblastech. Silnými faktory, které zvyšují spokojenost v zaměstnání ve všech oblastech, jsou pocit přiměřeně placené práce, rozmanitá práce, možnost povýšení a jistota práce. Zajímavým zjištěním je, že pocit přiměřeně placené práce je důležitějším a silnějším faktorem než pocit pohodlného vyžití se současným příjmem domácnosti, který není v některých případech statisticky významný.

Tato analýza poskytuje podrobnější a realističtější pohled na faktory, které ovlivňují spokojenost v zaměstnání v rámci Evropy, neboť poukazuje na rozdíly uvnitř obou regionů. Nicméně výsledky stále vzbuzují určité pochybnosti a otázky. Je opravdu možné, že například na učení se novým věcem v práci pohlížejí jako na „nepříjemnost“ pouze Rusové, zatímco pro všechny ostatní je to „požitek“, nebo je více pravděpodobné, že jejich vnímání je nějak zkreslené? Je skutečně pravda, že určité národy vnímají některé faktory mnohem silněji, nebo dokonce opačným způsobem než ostatní, nebo to může být způsobeno jinou formulací, překladem nebo odlišným chápáním této nebo jiných otázek u různých národů? Naše zkoumání sice neposkytuje žádný přímý důkaz, ale je třeba vzít v úvahu, že výsledky mohou být podobnými zkresleními ovlivněny.

Zdá se, že někteří respondenti, přinejmenším ve VE, měli potíže s odpovídáním na otázky o štěstí a spokojenosti v zaměstnání. V některých zemích totiž velká část

respondentů zvolila na škále odpovědí prostřední možnost. Kdyby tomu tak nebylo, rozložení odpovědí by bylo zešikmené doleva. I tato skutečnost tedy svědčí pro jisté pochybnosti o spolehlivosti a zejména srovnatelnosti dat.

Další otázkou zůstává srovnatelnost výsledků s existujícími komparativními výzkumy. Například podle dat ISSP (Sousa-Poza, Sousa-Poza 2000b) a podle WVS (Borooah 2009), obou z konce devadesátých let, vykázala ČR nejvyšší úroveň spokojenosti v zaměstnání v rámci zemí VE, zatímco podle dat ESS 2010 si vedla téměř nejhůře. A konečně národní vzorky jsou v šetřeních subjektivních hodnot, jako jsou ESS, EVS nebo ISSP, mnohem menší než u komparativních statistických šetření (EU-SILC, SES), což činí subjektivní data náchylnějšími k různým zkreslením. Z těchto důvodů by měly být naše výsledky, případně jejich komparativní důsledky, posuzovány s ještě o něco větší opatrností než studie objektivních ukazatelů.

VLIV ZAMĚŠTNÁNÍ NA SPOKOJENOST MATEK V EVROPSKÝCH ZEMÍCH

DANA HAMPLOVÁ

Před více než padesáti lety přišla Betty Friedan ve své knize *Feminine Mystique* (1963) s myšlenkou, že ženy v domácnosti jsou nespokojené a frustrované, a narušila tak tehdy v západním světě převažující představu harmonické středostavovské domácnosti s nepracující matkou. Ani o několik desetiletí později však otázka, těší-li se zaměstnané matky lepší kvalitě života než matky v domácnosti nebo na rodičovské dovolené, není zodpovězena. Někteří autoři zdůrazňují, že člověk, který zastává více sociálních rolí, mívá i vyšší kvalitu života, a ukazují, že pracující matky bývají šťastnější než matky v domácnosti nebo na mateřské či rodičovské dovolené (Berger 2013; Boye 2009; Lahelma et al. 2002; Roos et al. 2005). Další studie však naznačují, že matky v zaměstnání čelí většímu stresu, obtížně nalézají rovnováhu mezi osobním a pracovním životem a jsou obecně méně šťastné než matky v domácnosti (Stier et al. 2012; Treas et al. 2011).

Situaci navíc komplikuje fakt, že v mezinárodním srovnání toho, nakolik je zaměstnání přínosné, jsou mezi zeměmi zásadní rozdíly. Například studie od trojice autorek Judith Treas, Tanja van der Lippe a Tsui-o Tai (2011) ukázala, že ženy v domácnostech jsou sice obecně šťastnější než pracující ženy, ale tento rozdíl je menší v zemích s liberálnějším pohledem na rozdělení rolí žen a mužů. Katarina Boye (2011) naproti tomu zjistila, že zaměstnané ženy jsou na tom lépe v zemích s konzervativním typem sociálního státu. Toto neočekávané zjištění vysvětluje tím, že v konzervativním welfare režimu matky pracují jen tehdy, pokud mají dobré pracovní podmínky. Zmíněné rozpory tak naznačují, že vliv institucionálního nastavení společnosti je komplikovaný a nutně neodpovídá standardní klasifikaci sociálních států.

Tato kapitola používá data ze šesti vln ESS z let 2004–2014 k objasnění vztahu mezi zaměstnáním matek a jejich subjektivním hodnocením života ve 30 evropských zemích. Navazuje tak na starší práce, ale v několika oblastech je rozšiřuje. Za prvé, dřívější studie pracovaly s relativně heterogenními skupinami žen. V případě, kdy byl věk dítěte kontrolován, počty dotazovaných matek byly vět-

šinou tak malé, že neumožňovaly hlubší pohled na jednotlivé podskupiny. Tato kapitola se však soustředí pouze na matky dětí mladších tří let, protože lze předpokládat, že u matek s menšími dětmi hrají roli jiné mechanismy než například u matek dětí ve školním věku. Za druhé, rozporuplné výsledky starších šetření mohou souviset s různou operacionalizací závislé proměnné. Tato studie se proto dotýká některých metodologických problémů a subjektivní hodnocení vlastního života měří několika způsoby. V neposlední řadě se věnuje i otázce endogenity (volbou samotných matek mezi zaměstnáním a domácností), a to pomocí instrumentálních proměnných.

13.1 Dosavadní výzkum

Otázka štěstí a spokojenosti v posledních letech přitahuje stále větší pozornost (Diener 2009; Kahneman et al. 1999). Zájem o výzkum osobní pohody, životní spokojenosti či štěstí je zčásti motivován zjištěními, že šťastnější lidé bývají úspěšnější v dalších oblastech života, např. mají vyšší pravděpodobnost najít dobré zaměstnání, žít ve stálém partnerském vztahu, vydělávat více peněz a déle žít (Gruber et al. 2011; Koopmans et al. 2010; Lyubomirsky et al. 2005).

Jak jsme se zmínili v úvodu, debata o tom, zdali jsou pracující matky šťastnější než matky v domácnosti, se otevřela už před půlstoletím. Zmíněná kniha Betty Friedan je dnes pravděpodobně nejznámějším hlasatelem teze, že ženy v domácnosti jsou nešťastné a frustrované. Důvodů může být několik. Prvním argumentem je, že zaměstnání má svoji finanční stránku, a pokud žena pracuje, domácnost na tom bývá lépe. Vzhledem k tomu, že bohatší jedinci jsou obecně šťastnější než lidé chudší (Easterlin 2001), navýšení rodinného rozpočtu o ženin příjem by mělo zvyšovat subjektivní blahobyt členů domácnosti, včetně žen samotných. Příjem ženy však může zvyšovat její spokojenost i jinak než jen skrze vyšší kvalitu života. Starší práce například dokumentují, že v domácnostech se zaměstnanou ženou bývá rovnoměrnější rozložení domácích prací, což přispívá k životní spokojenosti žen (Bittman et al. 2003). Navíc, vzhledem tomu, že do rodinného rozpočtu samy přispívají, mívají zaměstnané ženy i větší právo nakládat s rodinnými financemi než ženy v domácnosti, které jsou finančně závislé na svých mužích.

Další argument ve prospěch zaměstnanosti matek se soustředí na prospěch plynoucí ze sociálního kapitálu získaného v zaměstnání. Obecně totiž platí, že rozvítenější sociální vazby obecně zvyšují pocit pohody a spokojenosti (Bartolini et al. 2013). Ačkoliv ne všichni kolegové v práci bývají zdrojem emoční podpory, i slabší sociální vazby bývají důležitým zdrojem podpory instrumentální (Levin, Cross 2004). V tomto směru může být zaměstnání zdrojem praktické pomoci a sloužit jako jakýsi nárazník v nelehkých životních situacích (Helliwell, Putnam 2004).

Za třetí, někteří autoři tvrdí, že čím více sociálních rolí jedinec zastává, tím lépe (Klumb, Lampert 2004; Nordenmark 2002). Úspěšná kombinace různých

rolí nejenže zvyšuje hmotné statky, ale přináší i jiné, obtížně měřitelné výhody. Například vlastní schopnost úspěšně zkombinovat rodinné a pracovní povinnosti může posilovat sebedůvěru a sebeúctu. Mnoho matek nachází v zaměstnání prostor k seberealizaci a sebenaplnění, a pokud se jim nedaří v jedné oblasti, mohou nalézt spokojenost a podporu v té druhé.

V odborné literatuře však nalezneme i protiargumenty, podle nichž pracující matky mají nižší kvalitu života než ženy v domácnosti či na rodičovské dovolené. Judith Treas et al. (2011) upozorňují, že celková spokojenost evropských a amerických žen v posledních desetiletích poklesla, a to i přes to, že došlo k jejich masivnímu nástupu do zaměstnání, a navzdory tomu, že prospěšnost zaměstnání se zdůrazňuje ve veřejných diskuzích. Výzkumy například ukazují, že od poloviny sedmdesátých let jsou americké ženy méně šťastné než jejich mužské protějšky, ačkoliv v minulosti tomu bylo naopak (Stevenson, Wolfers 2009).

Klesající úroveň spokojenosti žen je možno zčásti vysvětlit hypotézou konfliktu rolí. Podle ní vede kombinace mnoha sociálních rolí k přepínání vlastních sil a ke konfliktům mezi výkonem v jednotlivých rolích. Vzhledem k tomu, že vstup matek na pracovní trh nebyl doprovázen zásadním snížením jejich povinností v domácnosti, čelí matky tlaku z několika stran. Zaměstnání často zasahuje do rodinných povinností, domácí povinnosti naopak často snižují výkon žen v zaměstnání. Následkem toho stoupá nespokojenost s vlastním výkonem doma i v zaměstnání. Již několikrát pak bylo dokázáno, že konflikt mezi nasazením v zaměstnání a v rodině negativně ovlivňuje subjektivní blahobyt (Baxter, Tai 2016; Matthews et al. 2014). Převládající model intenzivního mateřství navíc může dále přispívat k nespokojenosti tím, že u matky vyvolává pocit, že se dětem dostatečně nevěnuje a nedopřává jim nezbytnou péči. Z toho důvodu matky, které se svým chováním vzpírají zavedeným normám a zvykům v oblasti mateřství, často trpí ztrátou identity, pocitem viny, neúspěchu a úzkostí (Akerlof, Kranton 2000).

Jednoznačnou odpověď na otázku, jestli zaměstnání matkám škodí, nebo naopak prospívá, nedávají ani empirické studie. Eva Berger (2013) došla na základě dat z německého šetření GSOEP používajícího jedenáctibodovou škálu štěstí k závěru, že matky pracující na plný úvazek jsou šťastnější než ty, které pracují na zkrácený úvazek nebo nepracují vůbec. Alois Stutzer a Bruno S. Frey (2006) na základě stejných dat, ale odlišné analytické metody naopak tvrdí, že matky v domácnosti, a především matky malých dětí, jsou na tom lépe než zaměstnané matky. Na přínosy rozhodnutí zůstat v domácnosti upozornila i srovnávací studie 28 zemí (Treas, van der Lippe, Tai 2011). Naproti tomu analýzy Maxe Hallera a Markuse Hadlera (2006) zkoumající údaje za 41 zemí světa sice zjistily, že ženy v domácnosti jsou šťastnější (měřeno čtyřbodovou škálou), ale nejsou více spokojené (měřeno na stupnici 1–10).

Většina dalších studií nesrovnává přímo matky zaměstnané a matky v domácnosti, ale zaměřuje se na srovnání matek pracujících na plný a částečný úvazek. Ve zmiňované analýze německých dat ze šetření SOEP Eva Berger (2013) dospěla

k závěru, že matky pracující na plný úvazek jsou šťastnější než matky zaměstnané na úvazek zkrácený. Australská panelová studie HILDA využila podobné jedenáctistupňové škály, ale její výsledky svědčily ve prospěch matek pracujících na částečný úvazek (Booth, Van Ours 2009). K podobným závěrům dospěly výzkumy ve Španělsku a Velké Británii (Álvarez, Miles-Touya, Willson, Dickerson 2010).

Protichůdné závěry jednotlivých studií lze přičíst mimo jiné třem faktorům. Za prvé, studie často pracují s malými vzorky a nemohou rozlišit, jedná-li se o matky malých dětí, matky dětí ve školním věku, či odrostlých dětí. Proto se naše analýza zaměřuje pouze na matky s dětmi mladšími tří let. Za druhé, výzkum v oblasti subjektivního hodnocení života je obzvláště citlivý ke způsobu měření závislé proměnné. Za třetí, pracovní situace matek je různorodá a ne každé zaměstnání je prospěšné. V neposlední řadě je třeba vzít v úvahu i institucionální rámec dané společnosti. V následujícím textu se budeme těmto otázkám věnovat blíže.

13.2 Alternativní metoda měření štěstí

Subjektivní blahobyt se měří pomocí různých ukazatelů. Například Katarina Boye (2011) využívala index subjektivního blahobytu WHO-5, Judith Treas se spoluautorkami (2011) se spolehly na sedmibodovou škálu štěstí, Eva Berger (2013), Alois Stutzer a Bruno Frey (2006) a také Alison Booth a Jan Van Ours (2009) použili jedenáctibodovou. Víme ale překvapivě málo o tom, do jaké míry si jednotlivé nástroje vzájemně odpovídají a jaký to má pak vliv na výsledky. Problém lze dobře ilustrovat na příkladu studie Maxe Hallera a Marcuse Hadlera (2006), kteří analyzovali celkové štěstí pomocí čtyřstupňové škály a celkovou spokojenost pomocí desetibodové škály. Zatímco v prvním případě byl vztah s rozhodnutím zůstat v domácnosti pozitivní, ve druhém nebyl odhalen žádný významný vztah. Teoretické vysvětlení tohoto rozporu je ale obtížné.

Problém s měřením štěstí a spokojenosti ve srovnávacích studiích je závažný zejména ze dvou důvodů. Za prvé, koncept „štěstí“ je silně kulturně zabarvený. Například vnímání štěstí v individualistické společnosti se zásadně liší od představ společnosti kolektivistické (Suh, Koo 2008). Za druhé, míry štěstí či spokojenosti nemívají normální rozdělení a tvar závislosti se navíc v jednotlivých zemích liší (Hamplová 2015). V této kapitole používáme alternativní metodu pro měření štěstí v mezinárodním kontextu. Závislá proměnná je definována pomocí percentilu (pořadí) a vyjadřuje relativní postavení jednotlivců v jejich společnostech. Pro prověření robustnosti výsledků jsou všechny modely odhadnuty dvakrát. První sada modelů používá dichotomickou závislou proměnnou a druhá sada kontrolních modelů používá původní netransformovanou jedenáctibodovou škálu.

Kvalita zaměstnání

Nekonzistentní výsledky empirických studií zkoumajících souvislost mezi zaměstnaností matek a jejich blahobytem jsou zčásti způsobeny i rozdílnou pracovní situací jednotlivých žen. Odborná literatura naznačuje, že pro subjektivní blahobyt jednotlivce jsou důležité čtyři faktory. Za prvé, má-li jednotlivec pocit, že ovlivňuje své pracovní prostředí a může si svou práci sám organizovat, je spokojenější než ten, kdo nad vykonávanou prací nemá žádnou kontrolu (Ng et al. 2006; Warr 2007). V případě matek je tento faktor o to důležitější, že jim poskytuje flexibilitu a možnost sladit rodinné povinnosti s pracovními. Matky, které takovou možnost nemají, častěji trpí konfliktem mezi pracovním a osobním životem. Výsledkem je, že zaměstnání může pro ně být spíše problémem než přínosem.

Pracovní stres může být dále prohlubován dalšími faktory, jakými jsou nejistá pracovní pozice, silný pracovní tlak nebo vysoká míra odpovědnosti. Pocit ohrožení, nejistoty a přílišná zátěž vedou přímo ke zdravotním problémům, nižší spokojenosti nebo depresím (Benach et al. 2014; Salanova et al. 2014; Weigl et al. 2016). Navíc lze předpokládat, že existuje zásadní rozdíl mezi matkami podle toho, jaké povolání vykonávají. Matky s vyšším socioekonomickým statusem mívají méně finančních problémů a obvykle mohou využívat i dalších výhod plynoucích ze zaměstnání. Dále lze předpokládat, že jejich práce je méně rutinní a monotónní a že častěji vnímají své zaměstnání jako povolání. Tyto charakteristiky zvyšují přímo pracovní a nepřímou i životní spokojenost (Hall, Chandler 2005; Warr 2007).

Institucionální prostředí

Stále více studií ukazuje, že pro vysvětlení vztahu mezi zaměstnáním, sladěním pracovního a rodinného života a subjektivním blahobytem nevystačíme pouze s charakteristikami osob. Chceme-li plně pochopit souvislosti, musíme znát i institucionální rámec společnosti (Gallie, Russell 2009). Na základě nejčastěji používané klasifikace sociálních režimů (Esping-Andersen 1999) předpokládáme, že konflikt osobního a pracovního života a nepřímou i individuální blahobyt ovlivňují sociální politiky orientované na rovnováhu práce a rodiny. Lze předpokládat, že matkám usnadňuje život především dostupnost zařízení péče o děti a flexibilita práce.

Podporu tomuto argumentu přináší i srovnávací studie štěstí ve 28 zemích, kterou provedly Judith Treas, Tanji van der Lippe a Tsui-o Tai (2011). Ukazuje, že podíl zaměstnanosti žen a liberální ideologie (faktor úzce spojený s typem sociálního režimu) zmírňují nevýhodnou pozici žen zaměstnaných na plný úvazek. Jejich studie ovšem nebyla zaměřena jen na matky, ale na všechny ženy žijící v partnerství, tedy i bezdětné. Obraz, který nám nabízejí studie zabývající se pouze matkami, je však poněkud méně jasný a naznačuje, že konflikt mezi rodinou a prací souvisí s institucionálním nastavením jen volně (Steiber 2009). Navíc se ukazuje, že pokud vůbec nějaká souvislost existuje, pak je opačná, než jak to předpokládá teorie sociálních režimů. Ukazuje se totiž, že ženy z Francie a Skandinávie, kde se štědře podporuje zaměstnanost žen a harmonizace rodiny a práce,

jsou vystaveny většímu konfliktu mezi pracovním a osobním životem než ženy ze zemí s konzervativním sociálním režimem (Boye 2011; Gallie, Russell 2009). Jako vysvětlení těchto protichůdných výsledků nabízí Katarina Boye (2011) hypotézu, podle níž se do zaměstnání v zemích s nízkou zaměstnaností žen zapojují pouze ženy v nadprůměrně dobrém postavení. Jinými slovy, ve státech s konzervativním sociálním režimem pracují ženy pouze v případě, že jim zaměstnání skýtá velmi dobré podmínky. Naopak v zemích, kde je pracující matka normou, pracují i ženy v méně příznivých podmínkách a trh práce opouštějí pouze ženy, jejichž touha zůstat v domácnosti je skutečně silná.

13.3 Otázka výběru a endogenita zaměstnání matek

Katarina Boye ve výše citované studii o rozdílných dopadech zaměstnanosti na kvalitu života matek naznačuje, že rozdíly mezi jednotlivými státy mohou být částečně způsobeny odlišnými charakteristikami žen, které se rozhodnou pro zaměstnání, respektive pro to, zůstat doma a pečovat o děti. Poukazuje totiž na to, že v zemích, kde není běžné, aby matka s malým dítětem pracovala, do zaměstnání nastupují jen ty ženy, jejichž pozice v práci je výjimečně příznivá a jimž placená práce přináší větší užitek než domácí práce. Problém samovýběru neovlivňuje výsledky pouze na úrovni zemí, nýbrž také na úrovni jednotlivců. Lze pochopitelně očekávat, že rozhodnutí zůstat doma je obecně endogenní proměnnou a že matky volí mezi zaměstnáním a domácností podle svých preferencí. Pro příklad, kariérně orientované matky se budou snažit vrátit se do zaměstnání brzy po narození dítěte a vynaloží větší úsilí na zajištění péče o své dítě. Naopak matky orientované na rodinu budou více motivované zůstat doma, kde budou spokojenější, než kdyby šly do zaměstnání (Hakim 2010).

V rámci popsaného teoretického rámce formulujeme tři výzkumné hypotézy. První dvě se zaměřují na pozorované rozdíly mezi matkami v domácnosti a matkami zaměstnanými. Poslední hypotéza se zabývá problémem endogenity.

Hypotéza 1: Rozdíly mezi zaměstnanými matkami a matkami v domácnosti jsou relativně malé. Očekáváme však, že souvislost mezi setrváním doma a osobní pohodou se v různých podskupinách žen liší. Matky s omezenou možností kontroly nad svou prací, s vysokou mírou odpovědnosti, matky na nižších pracovních pozicích a matky s nejistým zaměstnáním budou šťastnější, když trh práce opustí. Matky s vyšším statusem a jistým zaměstnáním, které si mohou práci samy organizovat, se cítí lépe v zaměstnání.

Další hypotéza testuje vztah mezi institucionálním nastavením společnosti a subjektivním hodnocením života matek:

Hypotéza 2: Zaměstnání je výhodnější volbou pro matky v zemích podporujících zaměstnanost žen a s lepší dostupností institucionální péče o děti.

Třetí hypotéza testuje, je-li možné pozorované rozdíly mezi zaměstnanými

matkami a matkami v domácnosti přičíst samovýběru žen s určitými (nepozorovanými) charakteristikami:

Hypotéza 3: Rozdíl mezi matkami v domácnosti a v zaměstnání je způsoben endogenitou, tj. možností, že si matka sama podle svých preferencí a povahy zvolí, zda půjde do zaměstnání, nebo zda zůstane v domácnosti. Pokud endogenitu do modelu zahrneme, rozdíl mezi zaměstnanými matkami a matkami celodenně pečujícími o děti zmizí.

13.4 Způsob odhadu subjektivního blahobytu

Naše analýza je založena na dvou metodách. Tou první je víceúrovňová regrese se smíšenými efekty (multilevel mixed-effects regressions), kterou využíváme při odhadu relativního štěstí zaměstnaných matek a matek v domácnosti (*mixed* ve Stata 13). Tato metoda zohledňuje, že ženy z jedné země jsou si v mnoha ohledech podobné a pozorování tedy nejsou nezávislá. V dalším kroku používáme modely s instrumentálními proměnnými, které řeší problém endogenity (samovýběru). I zde je aplikován víceúrovňový model (*xtivreg* ve Stata 13). Modely s instrumentálními proměnnými jsou užitečné především tam, kde není k dispozici vhodná proměnná měřící nepozorovanou intervenující proměnnou (v tomto případě například orientaci ženy na kariéru či rodinu). Tyto modely vyžadují nalezení alespoň jedné proměnné, která nekoreluje se závislou proměnnou y (štěstí a jeho výběrovou chybou), ale je spojený s endogenní vysvětlující proměnnou x (tzn. s tím, zda je žena doma) (Wooldridge 2009).

Teoretický rámec, který jsme zde popsali, je testován pomocí dat ze šesti vln Evropského sociálního výzkumu (ESS) z let 2004–2014 za 30 zemí. Země, které se na šetření podílely nepravidelně a u kterých byly vzorky velmi malé (Albánie, Kosovo, Itálie, Turecko), nejsou do analýz zahrnuty. Vyloučeny byly rovněž Rusko a Ukrajina, kde chyběly informace o všech proměnných charakterizujících institucionální podmínky. Analytický vzorek se omezuje na matky žijící s partnerem a minimálně jedním dítětem mladším tří let ($N = 6031$).

Závislou proměnnou je odpověď na otázku: „Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jak byste řekl(a), že jste šťastný(a)?“ zaznamenanou na jedenáctibodové škále, kde 0 znamená „zcela nešťastný“ a 10 „zcela šťastný“. Tato závislá proměnná je definována jako percentil a ukazuje relativní postavení dané ženy ve srovnání s ostatními obyvateli země (za mezníky slouží násobky pěti, 5, 10, 15...95 %).

Hlavní vysvětlující proměnná (ekonomický status) rozlišuje ženy, které byly v době šetření v domácnosti, od těch, které byly zaměstnané. Zaměstnané ženy dále dělíme na pracující na částečný úvazek (méně než 35 hodin týdně) a na plný úvazek. Osoby, které sice nebyly v době šetření zaměstnané, ale uvedly jiný typ neaktivity než „práce v domácnosti, péče o děti nebo jinou osobu“, nejsou do analýzy zahrnuty.

Kvalita zaměstnání se měří pomocí tří charakteristik: typ zaměstnanecké smlouvy, vedoucí pozice a flexibilita zaměstnání. U zaměstnaných matek se informace vztahuje k současnému zaměstnání, u matek v domácnosti k zaměstnání posledního.

Typ zaměstnanecké smlouvy rozlišuje mezi zaměstnáním se smlouvou na dobu neurčitou (kód 1) nebo se smlouvou na dobu určitou či beze smlouvy (kód 0).

Vedoucí pozice vychází z otázky: „Máte/měl(a) jste ve své hlavní pracovní činnosti zodpovědnost za vedení jiných zaměstnanců?“ Odpověď ano má kód 1, každá jiná odpověď 0.

Flexibilita zaměstnání je zjišťována pomocí otázky „Nakolik vám vedení ve vaší práci dovoluje/dovolovalo rozhodovat o tom, jak bude/byla vaše každodenní práce organizována?“. Původní škála odpovědí je opět jedenáctibodová, přičemž 0 znamená „Vůbec to nemohu ovlivnit/nemohl jsem ovlivnit“ a 10 značí „Mohu/mohl jsem to zcela ovlivnit“. Vzhledem k tomu, že vliv flexibility se projevoval pouze, pokud měla ženy vysokou kontrolu nad organizací vlastní práce, byla původní proměnná překódována na dummy rozlišující pouze osoby s vysokou (9–10 na původní škále) a nízkou (0–8) mírou kontroly.

ISEI – International Socio-Economic Index (Mezinárodní socioekonomický index) je komparativní nástroj zaměstnaneckého statusu (Ganzeboom, Treiman 1996). Naše kódování se řídí mezinárodním standardem klasifikace povolání (International Standard Classification of Occupation 2008 – ISCO-08).

Kontrolní proměnnou u všech modelů je *věk* (počet let), *rodinný stav* (vdaná = 1, nesezdané soužití = 0), *vzdělání* (univerzitní = 1, jinak = 0), *zdravotní stav* (velmi dobrý / dobrý = 1, špatný nebo velmi špatný = 0). Dále byla do modelu zahrnuta proměnná *spokojenost s příjmem*, která vypovídá o materiálním postavení domácnosti. Rozlišuje tři kategorie: 1. Se současným příjmem se žije pohodlně, 2. Se současným příjmem lze vyjít, 3. Se současným příjmem se vychází těžko nebo velmi těžko. Použití subjektivního ohodnocení příjmu má několik výhod. Za prvé, pocit štěstí je spíše výsledkem subjektivního vnímání ekonomické situace než objektivních materiálních podmínek. Za druhé, výsledky šetření ESS ohledně příjmu jsou napříč státy obtížně srovnatelné. A za třetí, proměnná *příjem* trpí velkým počtem chybějících hodnot.

Proměnné charakterizující danou zemi

K posouzení podmínek, které matkám vytváří stát, jsme použili dvě proměnné vycházející ze statistik OECD. Flexibilita zaměstnání poskytovaná zaměstnavateli vyjadřuje podíl zaměstnanců, kteří mají možnost sami určit začátek a konec pracovní doby a kumulovat odpracované hodiny výměnou za dny volna.¹¹ Počet dětí v předškolních zařízeních je také založen na datech OECD a určuje podíl dětí do dvou let navštěvujících zařízení předškolní péče. Ačkoliv tento údaj není přímo spojen se subjektivním blahobytem matek (viz níže), dá se předpokládat,

11 Informace pochází z OECD Family Database, Tabulka LMF2.4.A.

že zaměstnaným matkám ulehčuje situaci a je dobrým indikátorem dostupnosti institucionální péče o děti.

Instrumentální proměnné

Metoda instrumentálních proměnných řeší otázku samovýběru respondentek do zaměstnání a domácnosti. Vhodný instrument by se měl vyznačovat dvěma vlastnostmi (Wooldridge 2009). Za prvé nesmí být ve vztahu k závislé proměnné exogenní (ani částečný vliv na pocit štěstí). Za druhé musí být ve vztahu k endogenní doplňkové proměnné (ekonomický status). Jinými slovy, dobře zvolená instrumentální proměnná nemá žádný vliv na pocit štěstí, ale existuje signifikantní souvislost s tím, zda žena pracuje. V naší analýze využíváme čtyři instrumentální proměnné.

Daňové pobídky charakterizují míru státní podpory rodinám s jedním a dvěma příjmy.¹² Tato proměnná nemá žádný vztah ke štěstí, ale má negativní vztah k zaměstnanosti matek, protože u matek v zemích s vysokou mírou podpory rodin s jedním živitelem je menší pravděpodobnost, že matky budou pracovat.

Podíl zaměstnanců, kteří mohou nastrádané hodiny vyměnit za volno,¹³ se liší od zmíněné proměnné charakterizující danou zemi. Předběžná analýza ukázala, že tento nástroj měření flexibility má vliv na ekonomický status matky, ale ne na její subjektivní pocit štěstí.

Negativní vztah panuje i mezi ukazatelem *podílu dětí do dvou let navštěvujících předškolní zařízení*¹⁴ a volbou matky zůstat v domácnosti. Jeho vliv na pocit štěstí je ale nulový.

Účast na legální veřejné demonstraci v průběhu posledních 12 měsíců je použit jako instrument na individuální úrovni. Předběžné analýzy ukázaly, že matky v domácnosti se méně účastní na demonstracích a neexistuje vztah mezi demonstrováním a tím, jak spokojená se žena cítí.

13.5 Rozdíly v blahobytu zaměstnaných a nepracujících matek

V tabulce 13.1 představujeme analytický vzorek a podíly matek dětí do tří let věku zaměstnaných na plný úvazek, částečný úvazek či pečujících celodenně o děti. Matky, které byly neaktivní z jiného důvodu než péče o domácnosti či děti, nejsou do analýz zahrnuty. Tabulka dokládá, že tyto podíly se v jednotlivých evropských zemích výrazně liší. Nejnižší zaměstnanost byla v ČR, kde bylo v domácnosti 91 % matek s dítětem do tří let věku, nejvyšší ve Švédsku, kde bylo doma jen 7,6 % matek.

12 Proměnná udává rozdíl mezi čistým příjmem rodin s jedním příjmem a celkovým hrubým příjmem v rodinách se dvěma příjmy dosahujícím 133 % průměrného příjmu. Více informací viz databáze rodin OECD, Tabulka PF1.4.A. Neutrálnost systému daňových výhod u párů s různými úrovněmi příjmu domácnosti, 2013, sloupec 9.

13 Informace pochází z databáze rodin OECD, Tabulka LMF2.4.A.A.

14 Viz databáze zaměstnanosti OECD, Tabulka PF3.2.

Tabulka 13.1 Ekonomický status žen s alespoň jedním dítětem ve věku do tří let (%)

	Plný úvazek	Částečný úvazek	Celodenní péče o dítě
AT	14,3	15,9	69,8
BE	48,2	30,7	21,1
BG	40,3	5,4	54,3
CH	12,3	28,4	59,3
CY	66,3	7,6	26,1
CZ	8,2	1,0	90,9
DE	13,5	16,0	70,5
DK	52,7	24,1	23,2
EE	22,9	5,1	71,9
SP	51,5	18,9	29,6
FI	28,2	11,2	60,6
FR	52,0	17,2	30,8
UK	23,2	31,7	45,1
EL	44,1	9,7	46,2
HR	66,7	2,4	31,0
HU	13,3	2,4	84,2
IE	29,0	22,3	48,8
IL	38,4	31,8	29,8
IS	23,1	13,5	63,5
LT	27,1	0,0	72,9
LU	20,8	31,3	47,9
LV	30,6	6,1	63,3
NL	11,5	43,3	45,2
NO	47,6	19,7	32,7
PL	33,5	8,7	57,9
PT	75,1	10,4	14,5
RO	71,4	0,0	28,6
SE	64,3	28,2	7,6
SI	63,6	12,1	24,2
SK	12,2	2,8	85,0
Celkem	34,2	18,3	47,5

Zdroj: ESS 2004-2014, vlastní výpočty.

Poznámka: Ženy, které byly neaktivní z jiného důvodu než péče o dítě a domácnost (např. studentky, nezaměstnané), nejsou ve vzorku zahrnuty.

Tabulka 13.2 Štěstí podle ekonomické aktivity, průměr z percentilového rozložení (0, 5, 10...95) a průměr z jedenáctibodové škály (0–10)

	Percentily 0–95			Škála 0–10		
	Plný úvazek	Částečný úvazek	Celodenní péče o dítě	Plný úvazek	Částečný úvazek	Celodenní péče o dítě
AT	61,4	68,0	66,7	7,8	8,2	8,2
BE	68,0	70,6	75,0	8,2	8,2	8,5
BG	71,1	74,3	70,5	7,0	7,6	7,0
CH	66,1	66,5	69,9	8,6	8,5	8,6
CY	58,0	65,0	61,3	7,5	8,0	7,8
CZ	80,6	85,0	66,3	8,3	8,5	7,5
DE	72,1	71,1	68,5	8,2	8,3	8,1
DK	67,1	71,4	62,6	8,6	8,8	8,5
EE	70,7	68,0	74,9	7,7	7,5	8,0
SP	69,9	74,5	63,6	8,2	8,6	8,0
FI	73,3	74,1	77,1	8,6	8,6	8,7
FR	71,1	74,3	68,7	7,9	8,1	7,8
UK	62,0	64,8	58,9	7,8	7,9	7,5
EL	68,1	65,0	70,1	7,3	7,3	7,4
HR	72,3	80,0	81,2	8,0	8,0	8,6
HU	73,0	92,5	69,3	7,8	9,5	7,5
IE	64,5	62,9	60,2	8,0	7,9	7,7
IL	66,3	63,2	66,8	8,3	8,1	8,2
IS	73,8	57,9	62,1	9,0	8,3	8,5
LT	75,0	.	77,3	7,6	.	7,8
LU	71,5	64,3	60,0	8,7	8,3	7,9
LV	57,7	90,0	61,9	6,7	9,0	6,9
NL	69,9	67,6	68,5	8,3	8,1	8,1
NO	71,8	69,5	72,0	8,6	8,5	8,6
PL	69,6	66,4	71,8	8,2	7,8	8,3
PT	65,5	74,4	62,2	7,2	7,8	6,9
RO	71,7	.	59,2	7,3	.	6,5
SE	67,5	69,9	53,6	8,4	8,5	7,6
SI	69,5	68,1	73,6	8,1	8,0	8,5
SK	67,5	89,0	68,0	7,3	9,0	7,5
Celkem	68,4	68,3	68,5	8,1	8,2	8,0

Zdroj: ESS 2004–2014, vlastní výpočty.

Tabulka 13.2 ukazuje průměrné štěstí matek zaměstnaných na plný úvazek, na částečný úvazek a matek v domácnosti. Pravá strana tabulky představuje střední hodnotu štěstí zaznamenanou na původní jedenáctistupňové škále. V levé části tabulky jsou zaznamenané hodnoty této proměnné převedeny do percentilu. Vypadá to, že neexistuje žádná jasná spojitost mezi zaměstnáním a štěstím. V některých zemích jsou matky v domácnosti šťastnější než zaměstnané matky, v jiných zemích je to naopak. Nezdá se rovněž, že matky pracující na částečný úvazek by se měly lépe než matky zaměstnané na plný úvazek. Nutno ovšem podotknout, že popisná statistika nebere v potaz vliv dalších faktorů, např. vzdělání, kvalitu zaměstnání nebo spokojenost s finanční situací.

V prvním kroku se zaměříme na význam individuálních charakteristik matky (Tabulka 13.3). Model 1 zahrnuje všechny kontrolní proměnné, proměnné měřící kvalitu zaměstnání a ekonomický status. Jako srovnávací kategorie slouží zaměstnání na plný úvazek. Model 2 je rozšířen o spokojenost s příjmem domácnosti. Oba modely naznačují, že matky v domácnosti jsou obecně šťastnější než zaměstnané matky, ale rozdíl se zvýší, zahrneme-li spokojenost s příjmem. To naznačuje, že rozdíl mezi pracujícími matkami a ženami v domácnosti je o něco slabší v chudších domácnostech.

Matky zaměstnané na částečný úvazek se nacházejí někde mezi matkami v domácnosti a zaměstnanými matkami. Z výsledků bodového odhadu vyplývá, že jsou šťastnější než matky zaměstnané na plný úvazek, ale méně šťastné ve srovnání s matkami v domácnosti (1,60, viz Model 2). Zde je ale nutno poznamenat, že rozdíl nejsou statisticky významné (95% interval spolehlivosti dosahuje hodnot od -0,27 do 3,47).

Podle hypotézy 1 by na tom matky na pracovních místech nižší kvality měly být lépe, pokud by zůstaly doma. Tuto hypotézu jsme ověřovali v modelech 3 až 6, které přidávají interakce mezi setrváním v domácnosti a charakteristikami zaměstnání. Pokud žena v době šetření nepracovala, informace se vztahuje k jejímu poslednímu zaměstnání. Jako srovnávací kategorie posloužily matky se stejnými charakteristikami zaměstnané na plný úvazek.

Model 3 ukazuje, že šťastné jsou v domácnosti především ženy, které měly před nástupem do domácnosti zajištěnou pracovní pozici. Tento výsledek je v přímém protikladu k naší první hypotéze. Můžeme však předpokládat, že většina z těchto žen je na rodičovské či mateřské dovolené a přechodná absence zaměstnání jim nevádí, protože mají návrat do zaměstnání jistý. Naproti tomu matky v domácnosti, které před přerušением pracovního vztahu neměly pracovní smlouvu na dobu neurčitou, takovou jistotu nemají a v míře subjektivního štěstí se pohybují na úrovni žen zaměstnaných na plný úvazek.

Model 4 zkoumá rozdíl mezi pracovnicemi s podřízenými a bez podřízených. I v tomto případě stojí výsledky v protikladu k hypotéze 1, protože v domácnosti byly šťastné především ty matky, které ve svém předchozím zaměstnání zastávaly vedoucí pozici. Podobně ani model 5 nepotvrzuje hypotézu 1 a ukazuje, že doma

Tabulka 13.3 Odhadované koeficienty z víceúrovňové regresní analýzy se závislou proměnnou štěstí (percentily 0–95)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
Věk	-0,35**	-0,35**	-0,35**	-0,35**	-0,35**	-0,35**
Vdaná (srov. nesezdané soužití)	1,84*	1,97*	1,94*	1,96*	1,98*	1,98*
VŠ (srov. nižší vzdělání)	1,74*	0,34	0,36	0,36	0,34	0,33
Dobré zdraví (srov. horší zdraví)	14,61**	13,24**	13,22**	13,21**	13,24**	13,25**
Trvalá smlouva (srov. bez trvalé smlouvy)	2,43**	1,70*		1,67*	1,71*	1,72*
S podřízenými (srov. bez podřízených)	1,56	0,78	0,77		0,76	0,78
Flexibilita (srov. bez flexibility)	5,11**	4,41**	4,41**	4,40**		4,41**
ISEI	0,08**	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04
<i>Ekonomická aktivita (srov. plný úvazek)</i>						
Částečný úvazek	1,42	1,60	1,57	1,53	1,57	1,60
Celodenní péče o dítě	1,74*	2,35**				2,80
<i>Spokojenost s příjmem</i>						
Lze vyjít		-4,34**	-4,35**	-4,36**	-4,36**	-4,33**
Vychází se špatně či velmi špatně		-15,10**	-15,11**	-15,09**	-15,08**	-15,10**
<i>Smlouva # Celodenní péče o dítě (srov. bez smlouvy – plný úvazek)</i>						
Bez smlouvy – pečovatelka			1,03			
Se smlouvou – plný úvazek			0,74			
Se smlouvou – pečovatelka			3,56**			
<i>Podřízení # Celodenní péče o dítě (srov. bez podřízených – plný úvazek)</i>						
Bez podřízených – pečovatelka				1,85*		
S podřízenými – plný úvazek				-0,03		
S podřízenými – pečovatelka				3,76**		
<i>Flexibilita # Celodenní péče o dítě (neflexibilní – plný úvazek)</i>						
Neflexibilní – pečovatelka					1,78*	
Flexibilní – plný úvazek					3,54**	
Flexibilní – pečovatelka					7,47**	
ISEI # celodenní péče o dítě						-0,01
Konstanta	56,68**	66,29**	67,13**	66,66**	66,65**	66,04
<i>Náhodné parametry</i>						
Konstanta	3,68	4,27	4,26	4,28	4,27	4,27
BIC	56127	55923	55930	55930	55930	55932

Zdroj: ESS 2004–2014, vlastní výpočty.

Poznámky: N (země) = 30, N (jedinci) = 6,031.

jsou spokojenější matky, které opustily dobré zaměstnání s vysokou flexibilitou. Konečně Model 6 neodhalil žádnou souvislost mezi socioekonomickým postavením a pocitem štěstí. Zde je ale třeba poznamenat, že v tomto modelu vystupují jako kontrolní proměnné i další charakteristiky zaměstnání.

Tabulka 13.4 Odhadované koeficienty z víceúrovňové regresní analýzy se závislou proměnnou štěstí (percentily 0–95)

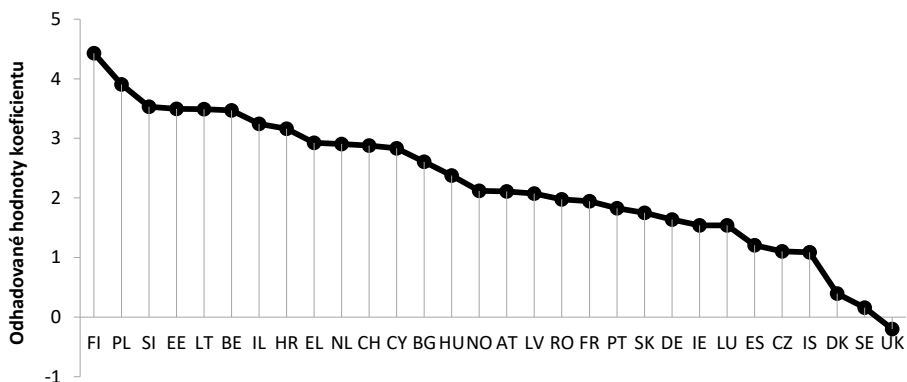
	Model 1	Model 2a	Model 3a	Model 4a	Model 2b	Model 3b	Model 4b
<i>Úroveň jedince</i>							
Věk	-0,35**	-0,32**	-0,32**	-0,32**	-0,37**	-0,37**	-0,37**
Vdaná (srov. nesezdané soužití)	1,95*	1,48	1,37	1,37	1,72*	1,44	1,43
VŠ (srov. nižší vzdělání)	0,33	-0,19	-0,22	-0,22	0,00	0,11	0,11
Dobré zdraví (srov. horší zdraví)	13,22**	13,03**	13,00**	13,00**	12,93**	12,83**	12,82**
Trvalá smlouva (srov. bez trvalé smlouvy)	1,70*	1,83*	1,90*	1,90*	1,93*	1,95*	1,93*
S podřízenými (srov. bez podřízených)	0,75	0,99	0,98	0,98	0,96	0,98	0,98
Flexibilita (srov. bez flexibility)	4,39**	4,21**	4,23**	4,23**	4,19**	4,25**	4,26**
ISEI	0,04	0,07**	0,07**	0,07**	0,05*	0,05*	0,05*
<i>Ekonomická aktivita (srov. plný úvazek)</i>							
Částečný úvazek	1,50	2,04	2,14	2,10	1,47	1,56	1,48
Celodenní péče o dítě	2,25*	2,59*	2,66**	3,50	2,46**	2,19**	3,23
<i>Spokojenost s příjmem (srov. žije se pohodlně)</i>							
Lze vyjít	-4,34**	-4,29**	-4,34**	-4,33**	-3,85**	-4,05**	-4,03**
Vychází špatně či velmi špatně	-15,10**	-15,29**	-15,44**	-15,44**	-14,96**	-15,31**	-15,31**
<i>Úroveň země</i>							
Podíl flexibilních úvazků			-0,07	-0,06			
Institucionální péče o děti (0–2)						-0,15**	-0,14
Interakce (flexibilita/institucionální péče # pečovatelka)				-0,02			-0,03**
Konstanta	66,31**	65,07	68,55**	68,27**	66,87**	72,32**	71,80**
<i>Náhodné efekty</i>							
Konstanta	4,07	4,12	3,95	3,93	4,02	3,17	3,15
Celodenní péče o dítě	2,18	2,18	2,22	2,31	1,75	1,98	1,97
BIC	55 930	45 129	45 135	45 144	49 847	49 845	49 853
N (země)	30		26			27	
N (jedinci)	60 31		4 871			5 384	

Zdroj: ESS 2004–2014, vlastní výpočty.

Modely 3 až 6 tedy nepotvrdily předpoklad, podle kterého je pro matky v zaměstnáních nižší kvality lepší být doma než zůstat v práci. Naopak, volba domácnosti je pozitivně spojována se štěstím především u žen, které působily ve vedoucích funkcích, jejichž pozice v zaměstnání byla stabilní a jež měly možnost organizovat si práci podle svého. Na první pohled je toto zjištění překvapivé, možné vysvětlení ale odkazuje k endogenitě ekonomické aktivity. Dá se totiž předpokládat, že pokud žena opustí (alespoň dočasně) dobré postavení s vysokou mírou flexibility a zůstane doma, jedná se o ženu se silnější prorodinnou orientací, která doma zůstat chce.

Modely v předchozí části nebraly v úvahu rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Nejprve nás zajímá, zda se efekt zaměstnanosti matek v různých zemích opravdu liší, zahrnuli jsme proto do modelu náhodný efekt pro zaměstnanost. Znamená to, že koeficient pro zaměstnanost se v jednotlivých zemích může lišit. Model 1 v tabulce 13.4 ukazuje výsledky pro všech 30 zemí, které byly analyzovány v tabulce 13.3. Přidáním náhodného koeficientu pro zaměstnanost se model celkově nezlepšil (ve srovnání s modelem 2 v tabulce 13.3 se hodnota BIC zvýšila z 55 923 na 55 930). Z čistě technického hlediska bychom mohli rozhodnout, že vliv zaměstnanosti na štěstí je ve všech zemích stejný. Graf 13.1 však naznačuje, že bychom o část informace přišli. Tento graf totiž pomocí tzv. nejlepšího lineárního odhadu (BLUP – Best linear unbiased prediction) dokládá, že určité rozdíly mezi zeměmi existují. Nejšťastnější jsou matky v domácnosti ve Finsku a v některých postkomunistických zemích (Polsko, Slovinsko, Estonsko a Lotyšsko). Naopak velmi malý rozdíl mezi štěstím u matek zaměstnaných a v domácnosti nacházíme v ostatních skandinávských zemích, ČR a Velké Británii.

Graf 13.1 Odhadovaný rozdíl v relativním štěstí nepracujících a pracujících matek

Zdroj: ESS 2004–2014, vlastní výpočty.

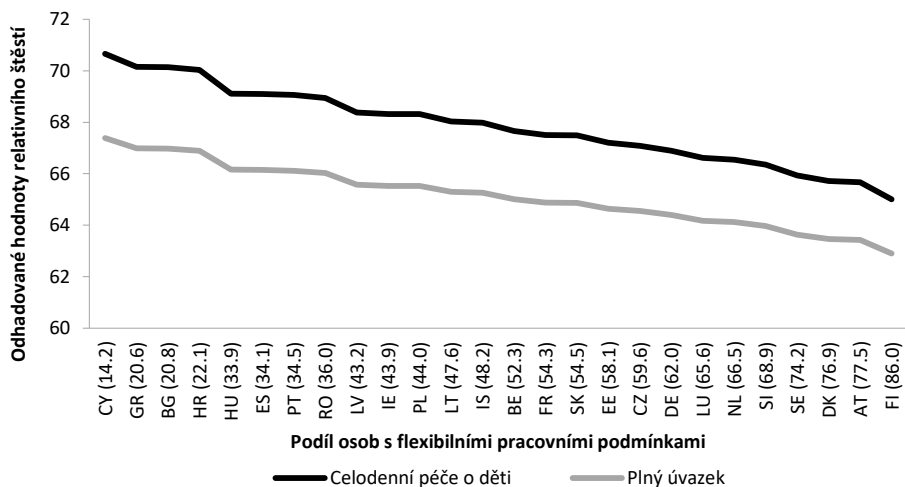
Poznámky: Nejlepší lineární nestranný odhad (BLUP), náhodný koeficient ženy v domácnosti versus ženy zaměstnané na plný úvazek (srovnávací kategorie). N (země) = 30, N (respondenti) = 6031.

Vzhledem k tomu, že rozdíly mezi zeměmi nechceme ignorovat, zajímá nás, jak je lze vysvětlit. Hypotéza 2 tvrdí, že rozdíly mezi jednotlivými zeměmi jsou způsobeny institucionálním rámcem dané země, konkrétně že volba zaměstnání bude výhodnější v případě matek žijících v zemích s vyšší podporou harmonizace soukromého a pracovního života. Modely 2a až 4a v tabulce 13.4 tuto hypotézu testují a zaměřují se na roli flexibility poskytované zaměstnavateli, modely 2b až 4b informují o vlivu dostupnosti zařízení péče o děti do dvou let.

Vzhledem k tomu, že v databázi OECD nenajdeme všechny země, které jsme sledovali v předchozí analýze, zredukovali jsme vzorek na 4 871 žen z 26 zemí u modelů pracujících s flexibilitou a na 5 384 matek z 27 zemí u modelů pracujících s dostupností zařízení péče o děti.

Naše očekávání, že větší flexibilita zaměstnání matkám prospívá, se nepotvrdilo (viz Tabulka 13.4). Interakce mezi zaměstnaností ženy a flexibilitou zaměstnání vypovídací schopnost modelu nikterak nevylepší ani z technického, ani ze substantivního důvodu (viz také Graf 13.2). Podobné závěry získáme, zaměříme-li se na dostupnost zařízení předškolní péče (viz Graf 13.3).

Graf 13.2 Relativní štěstí u žen v domácnosti, resp. pracujících na plný úvazek podle zemí s rozdílnou flexibilitou poskytovanou zaměstnavateli

Zdroj: ESS 2004–2014, vlastní výpočty.

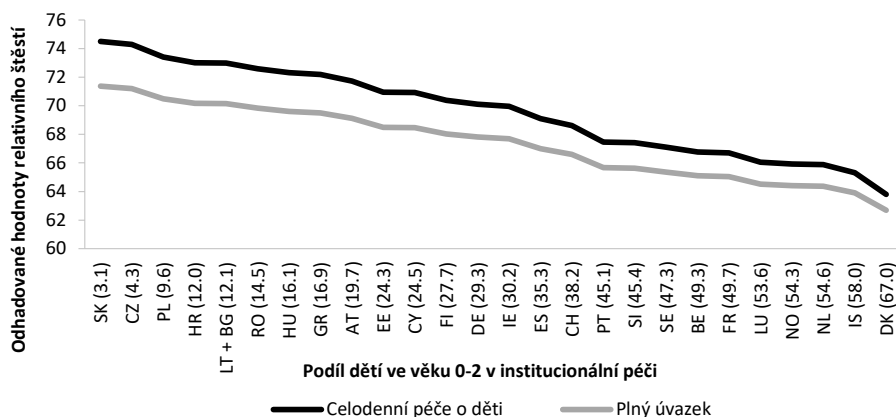
Poznámky: Nejlepší lineární nestranný odhad (BLUP), odhadovaný náhodný koeficient pro ženy v domácnosti a pro ženy pracující na plný úvazek z modelu s flexibilitou poskytovanou zaměstnavateli.

Modely použité v předchozích částech neumožňovaly zohlednit endogenitu ekonomické aktivity, totiž že ženy, které se rozhodnout zůstat doma, se v mnohém liší od těch, které se chtějí vrátit do práce. V dalším kroku se na tuto otázku zaměřujeme a odhadujeme regresi s instrumentálními proměnnými. Pokud rozdíly ve štěstí mezi pracujícími a nepracujícími matkami souvisejí s tím, že se jedná o ženy s jinými

charakteristikami, nikoliv nutně jejich ekonomickým statusem, koeficient pro volbu domácnosti ztratí po zařazení instrumentální proměnné statistickou významnost.

Graf 13.3 Relativní štěstí u žen v domácnosti, resp. pracujících na plný úvazek podle zemí s rozdílnou dostupností institucionální péče o děti do dvou let

Zdroj: ESS 2004–2014, vlastní výpočty.

Poznámky: Nejlepší lineární nestranný odhad (BLUP), odhadovaný náhodný koeficient pro ženy v domácnosti a pro ženy pracující na plný úvazek z modelu s podílem dětí ve věku 0-2 v institucionální péči.

Tabulka 13.5 Odhadované koeficienty z regresních modelů s instrumentálními proměnnými (instrument vztážen k proměnné celodenní péče o děti)

	Percentily (0-95)	Škála (0-10)
Věk	-0,33**	-0,02**
Vdaná (srov. nesezdané soužití)	1,61	0,06
Vysoká škola (srov. nižší vzdělání)	0,47	0,00
Dobré zdraví (srov. horší zdraví)	12,97**	0,80**
Trvalá smlouva (srov. bez trvalé smlouvy)	2,18*	0,09
S podřízenými (srov. bez podřízených)	0,95	0,01
Flexibilita (srov. bez flexibility)	4,54**	0,28**
ISEI	0,07**	0,00*
<i>Ekonomická aktivita (srov. plný úvazek)</i>		
Částečný úvazek	3,51	0,05
Celodenní péče o dítě	6,35	-0,07
<i>Spokojenost s příjmem (srov. žije se pohodlně)</i>		
Lze vyjít	-3,89**	-0,26**
Vychází špatně či velmi špatně	-15,22**	-1,08**
Konstanta	62,68**	7,98**

Zdroj: ESS 2004–2014, vlastní výpočty.

Poznámky: N (země) = 24, N (jedinci) = 4719.

Tabulka 13.5 uvádí výsledky dvoustupňové OLS regrese, v níž je zavedena instrumentace setrvání v domácnosti. V levé části tabulky je štěstí u matek vyjádřeno v percentilech, v pravé části je úroveň štěstí měřená původní škálou 0–10. Oba modely ukazují, že setrvání v domácnosti přestává být signifikantní, je-li instrumentována. Tento výsledek ukazuje, že pozorované rozdíly mezi matkami v domácnosti a zaměstnanými na plný úvazek lze přičíst faktu, že pro domácnost se rozhodují ženy s určitými charakteristikami. Jinými slovy neplatí, že kdyby pracující matky zůstaly doma, byly by stejně šťastné jako matky nepracující.

13.6 Závěr

Cílem této kapitoly bylo přispět k diskuzi o subjektivním blahobytu matek v domácnosti a v zaměstnání. Dosavadní výzkumy na tuto otázku neposkytují jasnou odpověď. Některé studie ukazují, že zaměstnané matky jsou šťastnější, z jiných studií naopak vyplývá, že lépe jsou na tom matky v domácnosti. Podobně nejednoznačné jsou výsledky týkající se vlivu institucionálních podmínek. Naše analýzy se zaměřily na souvislost mezi subjektivním blahobytem a zaměstnáním matky a zkoumaly tyto jevy na základě výsledků šetření ESS ze 30 evropských zemí.

Použité víceúrovňové regrese naznačují, že matky v domácnosti jsou v zásadě šťastnější než plně zaměstnané matky. Ve shodě s několika dalšími studiemi (např. Haller, Hadler 2006; Stutzer, Frey 2006; Treas, van der Lippe, Tai 2011) tak popírají slavnou myšlenku Betty Friedan o nespokojených a frustrovaných ženách v domácnosti. Zároveň je ale třeba upozornit na určité odlišnosti v jednotlivých zemích. Finsko a některé postkomunistické země vedou žebříček států, kde se matky v domácnosti cítí nejlépe. Překvapující je zjištění, že rozdílná situace v jednotlivých státech nezávisí na dostupnosti předškolní péče o děti nebo na ochotě zaměstnavatelů nabízet flexibilní úvazky.

Podle naší hypotézy by mělo zaměstnání být prospěšné pro matky na lepších a zajištěných pracovních pozicích, které mají značnou volnost v organizaci své práce. Na druhou stranu jsme očekávali, že ženy s nestabilní pracovní pozicí, které nemohou ovlivnit organizaci vlastní práce, jsou vystaveny většímu stresu a silnějšímu konfliktu pracovního a osobního života. Vzhledem k tomu by pro ně mohlo být lepší takové zaměstnání opustit. Oproti očekávání se ale ukázalo, že možnost zůstat v domácnosti pozitivně souvisí se spokojeností u matek ve výhodném zaměstnání.

Ukázali jsme, že takový výsledek může být způsobem vlastní volbou žen mezi zaměstnáním a domácností. Ženy, které se rozhodnou zůstat doma, přestože vykonávají práci s vysokým statusem a zajištěním, představují pravděpodobně selekci těch, kterým pobyt v domácnosti vyhovuje. Tuto možnost jsme testovali pomocí regrese s instrumentálními proměnnými, která potvrdila, že rozdíl mezi matkami v domácnosti a zaměstnanými na plný úvazek je způso-

ben samovýběrem matek s určitými nepozorovanými charakteristikami mezi domácnostmi a zaměstnáním.

Skutečnost, že rozdíl v subjektivním blahobytu matek zaměstnaných a v domácnosti je tzv. endogenní proměnnou, tj. že souvisí s jinými, nepozorovanými charakteristikami žen, má své dopady i pro sociální politiku. Naznačuje totiž, že politiky, které celkově podporují zaměstnanost matek, či naopak matky od práce odrazují, těmto ženám v podstatě nepomáhají, anebo – přinejmenším – neovlivňují jejich subjektivní blahobyty. Pro některé ženy je lepší zůstat doma a pro některé je lepší se vrátit do práce. Efektivní politika by měla tyto rozdíly mezi matkami zohlednit a umožnit ženám volbu.

Na závěr je třeba připustit některé nedostatky naší analýzy. Za prvé, výzkumy ESS zahrnují pouze omezený počet proměnných na úrovni jednotlivce, které bychom mohli využít jako instrumenty. Neexistuje totiž mnoho proměnných, které by nějakým způsobem nesouvisely se subjektivním blahobytem. Účast na povolené demonstraci byla v datech jedinou proměnnou, která žádnou souvislost se štěstím neměla. Za druhé, naše analýza nemohla brát v úvahu roli norem a hodnot. Je totiž pravděpodobné, že relativní štěstí matek pracujících a v domácnosti je úzce spjato s jejich preferencemi. Navíc nebylo možné rozlišit mezi dobrovolným a nedobrovolným odchodem z pracovního trhu, ani to, zda se jedná o dlouhodobé, anebo přechodné řešení.

HODNOTY PRÁCE V ČESKÉ REPUBLICE A EVROPSKÝCH ZEMÍCH

JIŘÍ VEČERNÍK

Hodnotám práce a zaměstnání je dlouhodobě věnována značná pozornost ve světové psychologii, ekonomii a sociologii (viz za mnohé Spector 1997; Judge, Klinger 2009; Reio, Kidd 2006). V jistém směru dálnější je organizační výzkum sledující vazbu mezi postoji k práci a pracovním výkonem, s ohledem na uplatnění v manažerské praxi. Jak konstatovali v syntetizujícím článku David A. Harrison, Daniel A. Newman a Philip L. Roth (2006: 320), „spolu s obecnou kognitivní schopností je dobře změřený celkový postoj k práci jednou z nejužitečnějších součástí informace, kterou může organizace mít o svých zaměstnancích“.

Rovněž na institucionální evropské úrovni je příslušným otázkám věnována pozornost v aplikovaném výzkumu. Evropská komise zřídila již v roce 1975 – již vícekrát výše citovanou – agenturu *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions* (Eurofound), která mj. provádí výzkumy a analýzy v oblasti spokojenosti v zaměstnání a postojů k práci. Velmi významná je rovněž aktivita OECD, v jejíchž pravidelných publikačních řadách *Society at a Glance* a *OECD Employment Outlook* je též věnována pozornost spokojenosti se zaměstnáním a hodnotovým aspektům práce.

K uvedeným účelům je využíváno několik komparativních programů, do kterých je zapojena i ČR. Konkrétně jde o výzkumy *World Values Survey* (WVS), *European Values Study* (EVS), *European Social Survey* (ESS) a moduly ISSP „Pracovní orientace“. Na hodnoty práce v souvislostech s pracovní flexibilitou a latentní konflikty mezi zaměstnáním a rodinou byl rovněž zaměřen mezinárodní projekt *Households, Work and Flexibility* (HWF) realizovaný s podporou Evropské komise ve vybraných zemích včetně ČR v letech 2000–2003.

Oproti poměrně hojnému výzkumu v USA a západoevropských zemích je zájem o danou tematiku ze strany sociologů a ekonomů u nás i v dalších transformačních evropských zemích doposud slabý. Je tomu tak i přes hojnou nabídku dat pocházejících zejména z mezinárodních výzkumných programů. V návaznosti na předchozí analýzy zde chceme přispět k poznání uvedené tematiky, a to především

na základě zmíněných modulů ISSP „Pracovní orientace“. K mezinárodnímu porovnání můžeme použít data sebraná v roce 2005 a ke sledování změn, jež nastaly v české společnosti, pak moduly z let 1997, 2005 a 2015.

Kapitolu strukturujeme následujícím způsobem. V první části upozorňujeme na metodologické problémy dané tematiky a dosavadní výzkum v dané oblasti. Ve druhé části představujeme modul ISSP „Pracovní orientace“ a použité proměnné. V analytické části pak nejprve ukazujeme vývoj v ČR v průběhu posledních patnácti let a dále provádíme mezinárodní srovnání na datech modulu ISSP z roku 2005, neboť novější data nejsou k dispozici. V obou empirických analýzách se věnujeme nejprve spokojenosti se zaměstnáním a poté vztahu mezi žádoucími a naplněnými hodnotami práce.

14.1 Metodologické problémy a dosavadní výzkum

Hodnoty ve kterékoli oblasti můžeme vlastně pozorovat pouze nepřímo, na základě srovnávací sociálně-historické analýzy. V sociologii a ekonomii se však pro zjišťování subjektivních aspektů práce využívají postojové výzkumy, jejichž analýzy mají výhody i nevýhody. Na jedné straně je srovnání založené na mezinárodních výzkumech jediným způsobem, jak definovat „národní“ či „regionální“ názorové profily. Na druhé straně jakkoli usilujeme o srovnatelnost kladených otázek, hrají různé kulturní, regionální a společenské kontexty významnou roli a ovlivňují výsledky srovnání těžko odhadnutelným způsobem (Haller 2002).

Inspirativní mohou být komparace provedené v rámci západních zemí mezi Severem a Jihem, zaměřené na dva okruhy pracovních hodnot, které jsou často používanou perspektivou pro jejich analýzu v národních i mezinárodních rámcích. Na jedné straně jde o tzv. vnitřní hodnoty (intrinsic values), jako je zajímavost a samostatnost práce, jakož i související odpovědnost či vedoucí pozice, na druhé straně pak jde o vnější hodnoty (extrinsic values), k nimž patří výdělek, jistota zaměstnání a dostatek volného času.

Například Wolfgang Teckenberg a Michael Bayer (1999) porovnávali pracovní hodnoty Němců a Italů (při odlišení severu a středu země od jižních oblastí) na základě EVS 1980 a 1990. Zjistili, že zatímco pro Italy je práce především prostředkem společenské integrace, u Němců je více podřízena racionálním kritériím získávání obživy a ekonomické výkonnosti. Stephen D. Harding a Frans J. Hiksloops (1995) s použitím stejného zdroje zjistili, že zatímco severoevropské země „jsou nejurodnější půdou pro výkonově zaměřené zaměstnance“, Jihoevropané přikládají větší důležitost „hodnotě pohodlí“.

Komparativní analýzy západních zemí a tranzitivních postkomunistických zemí jsou pozdějšího data. Empirická evidence o postojích k práci a zaměstnání v komunistické éře pochopitelně chybí – ostatně, i kdyby existovala, těžko by mohla být věrohodná s ohledem na veřejnou okázalou adoraci práce a její fatic-

ké soukromé odbývání. První údaje použitelné pro srovnání mezi oběma skupinami zemí tak pocházejí až z konce devadesátých let a první analýzy se objevují až po roce 2000.

Márton Medgyesi a Péter Róbert (2003) použili modul ISSP „Pracovní orientace“ z roku 1997 pro srovnání pěti skupin evropských zemí seřazených podle klesající spokojenosti v zaměstnání: severské země, západní Evropa, periferie EU (Portugalsko a Španělsko), méně rozvinuté tranzitivní země (Bulharsko, Rusko) a rozvinuté tranzitivní země (ČR, Maďarsko, Polsko, Slovinsko). Ukázali, že subjektivní proměnné (diskrepance mezi žádoucími a naplněnými hodnotami práce) jsou mnohem lepšími prediktory spokojenosti než objektivní charakteristiky, z nichž se nejvýše umístil příjem, samostatná výdělečná činnost a manažerská pozice.

Jiří Večerník (2004) využil tří mezinárodních výzkumů (ISSP 1997, EVS 1999 a HWF) ke zjištění rozdílů v hodnotách práce a zaměstnání mezi vybranými západními zeměmi a tranzitivními zeměmi středovýchodní Evropy (ČR, Maďarsko, Polsko, Slovensko). Zatímco dotázaní ze západoevropských zemí byli náročnější v požadavcích na vnitřní hodnoty práce (iniciativa, odpovědnost, zajímavost a postup), dotázaní ze zemí středovýchodní Evropy upřednostňovali výdělek, pracovní dobu a práci bez velkého tlaku. V jejich případě byla přitom zjištěná spokojenost se zaměstnáním na nižší úrovni, a to především kvůli nízkému výdělku.

Pro srovnávání spokojenosti v zaměstnání a hodnot práce je obvyklé spojovat země do větších celků, čímž se řeší problémy spojené s malými národními soubory. Tak postupoval Vani K. Borooah (2009), který využil souhrnná data WVS za roky 1999–2002 pro porovnání západních a východních zemí z hlediska spokojenosti v zaměstnání a jejich příčin. Zajímalo ho, zda nižší spokojenost na Východě je dána slabším výskytem atributů spokojenosti, anebo slabší závislostí celkové spokojenosti na těchto atributech. Zjistil, že obě hlediska mají svoji váhu – pracující na Východě mají méně konkrétních důvodů ke spokojenosti a současně se tyto důvody v menší míře podílejí na souhrnné spokojenosti.

Benno Torgler (2011) použil výzkumy EVS 1999–2000 pro porovnání „Západu“ zahrnujícího 14 zemí od Malty pro Island a „Východu“ zahrnujícího 15 zemí od ČR po pobaltské, balkánské a východoevropské státy včetně Ukrajiny, Ruska a Turecka. Při kontrole osobních charakteristik východoevropských dotázaní kladli mnohem větší důraz na dobrý výdělek, jistotu zaměstnání a respektované profese, naopak menší důraz na prostor pro iniciativu a sociální prostředí v práci.

V jistém smyslu opačným případem je zaměření na jednu zemi a vývoj skóre a faktorů spokojenosti v čase, zejména pak v průběhu historické změny. Takovým výjimečným případem je Německo, kde dvě části jedné země (jakkoli kulturně různorodé) byly po několika desetiletích rozděleny politickým a ekonomickým režimem. Zatímco objektivní situace se bezesporu změnila v tom smyslu, že se sblížil pracovní styl a objevila se nejistota ohledně zaměstnání, subjektivní spokojenost se překvapivě nezměnila (Habich, Noll, Zapf 1999). V dekadě 1990–2000 byla spo-

kojenost v zaměstnání v obou částech Německa na velmi podobné úrovni a nedoznala žádné větší změny (Christoph 2002).

Jak naznačují mnohá srovnání, hodnota práce v zemích reálného socialismu mohla být vyšší jen díky většímu významu pracoviště s ohledem k jeho socializační roli (Meulemann 1996). V tomto smyslu byly komunistické země podobné jihoevropským, méně rozvinutým zemím, kde zaměstnání rovněž vykazuje výraznou sociální funkci. Tento aspekt v odpovědích na dotazníky zdůrazňovaly zejména ženy v komunistickém Československu, kde byla účast na pracovním poli vysoká, avšak jejich mzda nízká (Večerník 1986). Na rozdíl od jihoevropských zemí zde však existovalo jen malé prolnutí rodinného a pracovního života.

14.2 Modul ISSP „Pracovní orientace“ a použité proměnné

International Social Survey Programme (ISSP) je mezinárodní výzkumný program zahájený v roce 1983. Počet zúčastněných zemí od té doby neustále roste, v současnosti je do programu zapojeno již 53 zemí. Každým rokem je proveden výzkum na jedno téma, přičemž jednotlivá témata (moduly) se po určité době opakují. Data tedy umožňují mezinárodní i mezičasové srovnání. ČR se k programu ISSP připojila v roce 1992 a od té doby shromažďuje určené moduly každým rokem. Výběrová procedura je založena na náhodném výběru splňujícím náročné požadavky mezinárodního řídicího konsorcia výzkumného programu.

Modul ISSP „Pracovní orientace“ byl u nás poprvé realizován v září 1997 agenturou STEM na souboru 1 114 osob, podruhé v květnu 2005 agenturou SC&C na souboru 1 226 osob a naposledy v květnu 2015 agenturou STEM/MARK na souboru 1 435 osob. Po redukci souborů na pracující dotázané ve věku 25–69 let sledujeme v analýzách 475 osob v roce 1997, 629 osob v roce 2005 a 729 osob v roce 2015. Moduly poskytují možnost porovnání změn ve spokojenosti se zaměstnáním a hodnocení různých aspektů práce za uplynulých necelých dvacet let, avšak prozatím pouze v ČR. Disponibilitu mezinárodního souboru z daného modulu můžeme očekávat až v roce 2017.

Dotazník uvedeného modulu se v průběhu let poněkud měnil, a to na základě diskuzí v rámci užšího přípravného výboru (v němž byla ČR ohledně přípravy posledního modulu zastoupena) a poté v širším mezinárodním konsorciu. Základní struktura dotazníku a hlavní výzkumné otázky však zůstaly nezměněny. Mimo povinné otázky mezinárodního modulu byly v českých dotaznících navíc položeny otázky týkající se faktorů životního úspěchu a pracovní mobility za delší časové období. Z bohatého obsahu výzkumu se zde zaměřujeme pouze na tematiku spokojenosti v zaměstnání a hodnoty práce.

Spokojenost se zaměstnáním byla zjišťována jednou otázkou s následujícími variantami odpovědí: 1. zcela spokojen, 2. velmi spokojen, 3. docela spokojen, 4. ani spokojen, ani nespokojen, 5. docela nespokojen, 6. velmi nespokojen,

7. zcela nespokojen. Hodnoty práce byly zjišťovány v bateriích charakteristik zaměstnání, a to nejprve s jejich hodnocením podle důležitosti pro dotázaného a poté s jejich hodnocením z hlediska vykonávaného zaměstnání. Ze srovnání baterií žádoucích a reálných charakteristik práce můžeme usuzovat na míru jejich naplnění.

<i>Důležitost charakteristik zaměstnání (jak je položka podle Vás osobně v zaměstnání důležitá):</i>	<i>Charakteristiky vykonávaného zaměstnání (zvolte jednu odpověď podle toho, jak s výrokem souhlasíte nebo nesouhlasíte):</i>
a) Jistota zaměstnání	a) Mám jisté zaměstnání.
b) Vysoký příjem	b) Mám vysoký příjem.
c) Příležitost k postupu	c) Mám velké možnosti pracovního postupu.
d) Zajímavá práce	d) Mám zajímavé zaměstnání.
e) Možnost pracovat samostatně	e) Mohu pracovat samostatně.
f) Možnost pomáhat jiným lidem	f) Ve svém zaměstnání mohu pomáhat jiným lidem.
g) Pocit užitečnosti pro společnost	g) Moje zaměstnání je pro společnost užitečné.
<i>S variantami odpovědí: velmi důležité, důležité, ani důležité, ani nedůležité, nedůležité, zcela nedůležité, nedokážu vybrat.</i>	<i>S variantami odpovědí: rozhodně souhlasím, souhlasím, ani souhlas, ani nesouhlas, nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím, nedokážu vybrat.</i>

V analýze spokojenosti v zaměstnání a pracovních hodnot jsme mezi vysvětlující proměnné zahrnuli pohlaví, věk a vzdělání (ve čtyřech stupních). Původní výběr vysvětlujících proměnných byl širší, avšak byl omezen poté, co se výsledky ukázaly jako statisticky nevýznamné – konkrétně například v případě kategorií povolání. Bohužel jsme však nemohli zahrnout odhadovaný výdělek, neboť čtvrtina pracujících dotázaných z výzkumného souboru modulu 2015 odmítla na příslušnou otázku odpovědět, popř. poskytla nevěrohodné výpovědi. Nejinak tomu bylo i v předchozích letech.

Pokud jde o mezinárodní soubor modulu 2005, z 33 zahrnutých zemí jsme vybrali následující země západní, jižní a střední Evropy: ČR, Maďarsko, Slovinsko, východní Německo, západní Německo, Francii, Nizozemsko, Vlámsko (valonská část Belgie se výzkumů ISSP neúčastní), Portugalsko, Dánsko, Švédsko, Norsko, a Velkou Británií. Na rozdíl od některých výše citovaných autorů jsme tedy nezahrnuli ani východoevropské, ani mimoevropské země. V našem výběru citelně chybějí důležité středoevropské země, které se uvedeného výzkumu neúčastnily – Slovensko a Polsko.

14.3 Spokojenost se zaměstnáním v ČR a Evropě

Spokojenost se zaměstnáním v ČR zaznamenala od roku 1997 výrazný vzestup (Tabulka 14.1). Zatímco v roce 1997 bylo velmi nebo zcela spokojeno 27 % pracujících osob, v roce 2015 se již do obou těchto kategorií situovalo 37 %. Trend probíhající mezi oběma roky však nebyl plynulý, neboť v roce 2005 došlo k poklesu na nejvyšší příčce spokojenosti, způsobenému umenšením jistoty zaměstnání. K roku 2015 se přitom změnila poměry mezi muži a ženami – oproti předchozím šetřením výrazně méně žen než mužů sděluje, že je se svým zaměstnáním velmi spokojeno.

Tabulka 14.1 Spokojenost se zaměstnáním v ČR (pracující osoby 25–69 let)

	Celkem			Muži			Ženy		
	1997	2005	2015	1997	2005	2015	1997	2005	2015
Nespokojen	7,2	8,0	5,1	7,9	8,5	5,3	6,3	7,2	4,8
Ani-ani	14,3	16,7	13,9	15,1	16,6	12,9	13,5	16,9	15,1
Docela spokojen	51,1	48,0	43,6	51,7	46,7	42,9	50,2	49,4	44,5
Velmi spokojen	13,5	18,1	21,2	12,1	20,0	23,1	15,2	15,8	18,8
Zcela spokojen	13,9	9,3	16,2	13,2	8,2	15,7	14,8	10,6	16,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Průměr 1–7	5,11	5,03	5,28	5,09	5,00	5,30	5,15	5,07	5,26

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 1997, 2005, 2015, vlastní výpočty.

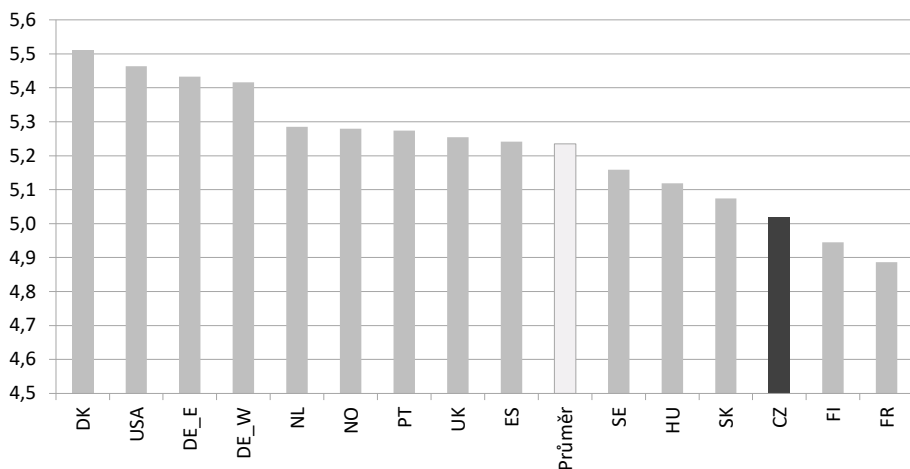
Poznámky: S ohledem na nepatrné zastoupení různých stupňů nespokojenosti jsme je sloučili do jedné kategorie. Průměrné skóre je však spočteno na celé škále 1–7 od největší nespokojenosti k největší spokojenosti.

Mezinárodní porovnání dat modulu 2005 lokalizuje ČR na spodní příčky žebříčku mezi země s nízkou spokojeností. Poblíž se ovšem nacházejí takové země, jako je Francie či vlámská část Belgie (Graf 14.1). Od tohoto obrazu se však zásadně odlišují výsledky modulu o subjektivním blahobytu šetření EU-SILC 2013, podle kterých se ČR situuje na průměr EU-28, přičemž výrazněji před ní se dostávají jen nejvyspělejší země západní a severní Evropy. Naopak nejen Francie, ale také Německo a Velká Británie se v průměrné spokojenosti se zaměstnáním umísťují mnohem níže (Graf 14.2). Na uvedeném rozdílu ve výsledcích podle uvedených zdrojů se může částečně podílet časový odstup, větší výnam však má vyšší spolehlivost šetření EU-SILC sbíraného na násobně větších souborech.

Data modulů umožňují korelovat spokojenost se zaměstnáním s různými charakteristikami vykonávané práce, kterými se budeme podrobněji zabývat dále. Jak ukazuje tabulka 14.2, korelace jsou vesměs vysoké, trvale nejsilnější vazba se ukazuje v případě zajímavosti práce, přičemž největší dynamiku zaznamenala její samostatnost. Tvrdí-li se, že „peníze jsou vždy až na prvním místě“, v případě

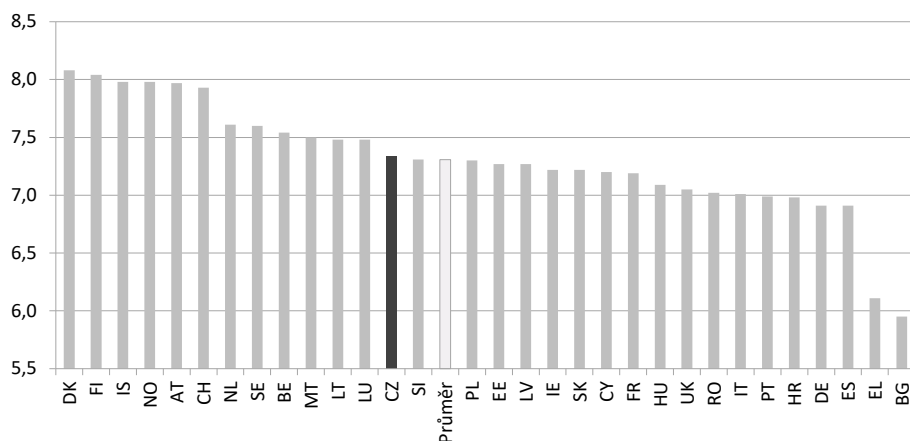
spokojenosti se zaměstnáním to v uvedeném pohledu tak zcela neplatí. Rozdíly mezi muži a ženami nejsou z hlediska vlivu různých charakteristik nijak zásadní. Ženy na rozdíl od mužů však kladou menší váhu na možnost kariérního postupu a více hledí na užitečnost svého zaměstnání pro společnost.

Graf 14.1 Spokojenost se zaměstnáním v roce 2005 (1–7)

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané země, vlastní výpočty.

Graf 14.2 Spokojenost se zaměstnáním v roce 2013 (0–10)

Zdroj: EU-SILC Modul Well-being 2013, pracující osoby ve věku 25–69 let, vlastní výpočty.

Tabulka 14.2 Korelace spokojenosti se zaměstnáním s charakteristikami vykonávané práce v ČR (pracující osoby 25–69 let)

	Celkem			Muži			Ženy		
	1997	2005	2015	1997	2005	2015	1997	2005	2015
Jistota	0,29	0,37	0,32	0,32	0,41	0,35	0,25	0,33	0,29
Výdělek	0,29	0,26	0,34	0,30	0,25	0,36	0,29	0,30	0,33
Postup	0,23	0,20	0,31	0,29	0,21	0,36	0,17	0,21	0,24
Zajímavost	0,44	0,42	0,54	0,45	0,48	0,53	0,43	0,35	0,54
Samostatnost	0,30	0,24	0,45	0,38	0,27	0,45	0,22	0,21	0,45
Pomáhat lidem	0,24	0,28	0,29	0,27	0,33	0,26	0,21	0,22	0,33
Užitečnost	0,27	0,24	0,32	0,16	0,25	0,30	0,37	0,22	0,36

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 1997, 2005, 2015, vlastní výpočty.

Pokud jde o vliv pohlaví, věku a vzdělání na spokojenost se zaměstnáním, analýza dat ISSP neposkytuje statisticky významné výsledky, pouze s výjimkou větší spokojenosti vysokoškolsky vzdělaných pracovníků. Ověřit je můžeme opět pomocí modulu o subjektivním blahobytu šetření EU-SILC 2013 analyzovaného v kapitole 11. Demografické faktory neukázaly v kontextu dalších – zejména profesních – charakteristik významný vliv. Potvrzuje se vliv vzdělání: lidé s vysokoškolským diplomem vykázali o 38 % větší šanci na vyšší spokojenost se zaměstnáním oproti osobám se základním vzděláním nebo s vyučením či nižší odbornou školou. Značnou váhu ukázal rovněž příjem: zařazení do horní poloviny příjmové distribuce zvýšilo spokojenost o 40 %.

14.4 Proměny hodnot práce v České republice

Význam práce v širším kontextu ukazuje sada otázek na faktory životního úspěchu (Tabulka 14.3).¹⁵ Na otázku „Do jaké míry jsou dnes podle Vašeho názoru následující okolnosti u nás důležité pro to, aby byl člověk v životě úspěšný, aby se prosadil?“ odpovídali dotázaní v položkách sledujících askriptivní faktory (Pocházet z bohaté rodiny, Mít rodiče s vysokým vzděláním, Jaké je člověk rasy nebo národnosti, Zda je mužem, nebo ženou), zásluhové faktory (Mít sám vysoké vzdělání, Být ctížádostivý, mít ambice, Mít nadání či talent, Být schopen usilovně pracovat), sociální kapitál (Znát správné lidi) a náboženské vyznání.

15 Jde o jednu z otázek přidaných k mezinárodnímu modulu v českém dotazníku šetření ISSP. V průběhu času se výčet položek v obou sadách otázek mírně změnil. Namísto politických konexí v dotazních letech 1997 a 2005 se v dotazníku 2015 objevilo dávání úplatků. Zde pracujeme pouze s položkami obařazenými ve všech třech vlnách.

Tabulka 14.3 Faktory životního úspěchu (všichni dotázaní 18–80 let)

	Celkem			Muži			Ženy		
	1997	2005	2015	1997	2005	2015	1997	2005	2015
Bohatá rodina	2,99	2,57	2,52	3,05	2,60	2,59	2,95	2,54	2,46
Vzdělání rodiče	2,79	2,49	2,47	2,80	2,48	2,51	2,78	2,49	2,42
Vysoké vzdělání	3,70	3,43	3,27	3,65	3,39	3,24	3,74	3,46	3,31
Ctižádost	4,02	3,78	3,79	3,95	3,72	3,73	4,08	3,84	3,84
Nadání	3,96	3,71	3,67	3,88	3,67	3,62	4,02	3,74	3,7
Usilovná práce	4,02	3,84	3,90	3,94	3,80	3,87	4,08	3,88	3,93
Znát správné lidi	3,89	3,62	3,64	3,89	3,65	3,64	3,89	3,59	3,64
Rasa nebo národnost	2,26	2,49	2,41	2,30	2,44	2,42	2,23	2,53	2,41
Náboženské vyznání	1,54	1,74	1,70	1,52	1,76	1,72	1,56	1,72	1,69
Muž nebo žena	2,33	2,60	2,49	2,21	2,35	2,67	2,44	2,67	2,61

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 1997, 2005, 2015, vlastní výpočty.

Poznámky: „Do jaké míry jsou dnes podle Vašeho názoru následující okolnosti u nás důležité pro to, aby byl člověk v životě úspěšný, aby se prosadil?“. Varianty odpovědí: podstatné, velmi důležité, důležité, nepříliš důležité, zcela nedůležité. Faktory: Pocházet z bohaté rodiny, Mít rodiče s vysokým vzděláním, Mít sám vysoké vzdělání, Být ctižádostivý, mít ambice, Mít nadání či talent, Být schopen usilovně pracovat, Znat správné lidi, Jaké je člověk rasy nebo národnosti, Jakého je člověk náboženského vyznání, Zda je mužem, nebo ženou.

Protože se v průběhu času celkové hodnocení většiny položek snížilo, pro porovnání jejich relativní úrovně je vhodné přihlédnout k jejich celkovému průměru. Změny za sledovaných 18 let nejsou zásadní, jsou však nepřehlédnutelné. Význam askriptivních faktorů se snížil, zatímco význam sociálního kapitálu zůstal na stejné úrovni a význam hlavního výkonového faktoru – usilovné práce – se dostal ještě více do popředí. Jistých změn doznaly i faktory etnické a religiozní, které však trvale zůstávají na nízké úrovni. Poněkud znepokojující je pouze fakt, že váha genderových rozdílů se nesnížila – v roce 2015 (oproti roku 2005) se však mužům jeví stejně závažná jako ženám.

Nyní si všimneme jednotlivých charakteristik práce, a to nejprve jejich žádoucích hodnot, dále posuzovaných vlastností vykonávaného zaměstnání a nakonec rozdílů mezi oběma. Porovnáváme-li žádoucí charakteristiky práce s hodnocením vykonávaného zaměstnání, jistěže nejde o nějakou statisticky korektní hodnotu (takovou ostatně v tak fluidní oblasti subjektivního hodnocení těžko najdeme), nýbrž pouze o pomocný, ryze orientační údaj, jemuž však nechybí jistá zajímavost (Tabulka 14.4).

Tabulka 14.4 Hodnocení charakteristik práce v ČR (pracující osoby 25–69 let)

	Celkem			Muži			Ženy		
	1997	2005	2015	1997	2005	2015	1997	2005	2015
<i>A. Žádoucí charakteristiky práce</i>									
Jistota	4,52	4,55	4,56	4,46	4,47	4,49	4,60	4,62	4,64
Výdělek	4,08	4,19	4,03	4,08	4,17	4,02	4,07	4,20	4,04
Postup	3,28	3,51	3,60	3,32	3,54	3,57	3,23	3,48	3,63
Zajímavost	4,29	4,21	4,28	4,28	4,19	4,26	4,29	4,23	4,31
Samostatnost	3,61	3,78	3,76	3,65	3,79	3,75	3,57	3,77	3,78
Pomáhat lidem	3,75	3,77	3,74	3,68	3,62	3,61	3,85	3,90	3,90
Užitečnost	3,63	3,80	3,79	3,55	3,64	3,62	3,73	3,93	3,99
<i>B. Charakteristiky vykonávané práce</i>									
Jistota	3,51	3,44	3,70	3,47	3,49	3,73	3,56	3,40	3,67
Výdělek	2,44	2,69	2,72	2,50	2,89	2,89	2,36	2,53	2,51
Postup	2,32	2,50	2,54	2,34	2,61	2,66	2,29	2,41	2,40
Zajímavost	3,69	3,66	3,67	3,66	3,67	3,75	3,73	3,64	3,58
Samostatnost	3,78	3,83	3,84	3,82	3,84	3,89	3,74	3,81	3,78
Pomáhat lidem	3,67	3,55	3,94	3,60	3,47	3,51	3,75	3,62	3,76
Užitečnost	3,99	3,92	4,20	3,95	3,88	3,85	4,03	3,95	4,06
<i>C. Rozdíl B–A</i>									
Jistota	-1,03	-0,11	-0,86	-1,01	-0,98	-0,77	-1,06	-1,22	-0,97
Výdělek	-1,65	-1,49	-1,31	-1,58	-1,28	-1,13	-1,73	-1,68	-1,54
Postup	-0,95	-1,01	-1,05	-0,97	-0,93	-0,91	-0,93	-1,07	-1,23
Zajímavost	-0,60	-0,56	-0,61	-0,62	-0,52	-0,50	-0,56	-0,59	-0,74
Samostatnost	0,17	0,05	0,07	0,17	0,05	0,14	0,18	0,05	0,00
Pomáhat lidem	-0,06	-0,22	-0,11	-0,05	-0,15	-0,10	-0,08	-0,28	-0,12
Užitečnost	0,35	0,12	0,15	0,39	0,24	0,22	0,30	0,01	0,07

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 1997, 2005, 2015, vlastní výpočty.

Pokud jde o žádoucí charakteristiky práce, pak na prvních místech stojí jistota a zajímavost práce. Z nich ovšem každá z uvedených charakteristik profiluje jinou skupinu pracovníků, lišících se především stupněm vzdělání. Nižších skóre co do důležitosti pak dosahují hodnoty kariéry a užitečnosti práce pro společnost. Za sledované období došlo k jistému posílení hodnot kariéry a samostatnosti práce. Pokud jde o rozdíl mezi muži a ženami, ženy mírně upřednostňují jistotu zaměstnání, ale pak i všechny jeho další hodnoty. V tomto ohledu došlo za sledované období k výraznému posílení nároků žen v ohledu kariéry, samostatnosti práce i její užitečnosti pro společnost.

Tabulka 14.5 Regresní analýza charakteristik vykonávané práce v ČR (pracující osoby 25–69 let)

	Konstanta	Pohlaví	Věk 20–29	Věk 30–39	Věk 40–49	Věk 50–59	Nižší odborná škola	Střední škola	Vysoká škola	R ²
Jistota	4,17***	-0,08	-0,12	-0,12	-0,11	-0,29	-0,27	-0,20	0,04	0,01
Výdělek	3,28***	-0,43***	0,25	0,44**	0,32*	0,17	-0,39**	-0,19	0,28	0,11
Postup	2,90***	-0,31***	0,65***	0,59***	0,45**	0,17	-0,51***	-0,23	-0,01	0,10
Zajímavost	3,30***	-0,21***	-0,22	-0,24	-0,18	-0,19	0,63***	1,15***	1,45***	0,14
Samostatnost	4,41***	-0,18**	-0,53**	-0,32*	-0,24	-0,27	-0,16	0,09	0,47**	0,05
Pomáhat lidem	3,13***	0,22**	-0,54**	-0,23	-0,29	-0,13	0,28	0,57***	0,79***	0,05
Užitečnost	3,65***	0,20***	-0,46**	-0,26*	-0,26*	-0,18	0,13	0,35**	0,56***	0,05

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“, ČR 2015, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

Obraz vykonávané práce se ovšem od žádoucích hodnot značně liší. Nejvýše je hodnocena užitečnost vykonávané práce dotázaného pro společnost a v ní obsažená možnost pomáhat lidem. Naopak nejnižší je hodnocena možnost postupu v zaměstnání a výdělek. Z hlediska spokojenosti se zaměstnáním je ze sledovaných položek nejdůležitější zajímavost práce, jejíž význam ve sledovaném období posiloval. Připomeňme, že velká důležitost zajímavosti práce se týká nejenom ČR, ale i dalších sledovaných zemí. Silný a sílící je u nás rovněž vliv jistoty zaměstnání. Samozřejmě se cení výdělek (v čase poněkud oslabující) a samostatnost ve výkonu práce.

Odlišnost žádoucích a naplněných hodnot práce je patrná v rozdílovém ukazateli „deficitu“ ve třetí části tabulky 14.4. Deficit je nejvýraznější v případě výdělků a dále v případech jistoty zaměstnání a možností kariéry. U těchto položek však ve sledovaném období došlo k výraznému posunu. Zatímco v roce 1997 byl deficit jistot zaměstnání po deficitu výdělků druhým v pořadí nenaplněných hodnot a deficit kariéry třetím, k roku 2015 se jejich pořadí vyměnilo. Kladnými položkami, kde takřikajíc realita předstihuje očekávání, jsou samostatnost práce a její užitečnost pro společnost. V obou případech však došlo ke zmenšení rozdílu.

Míra nenaplnění žádoucích hodnot práce je vesměs vyšší u žen než u mužů, přičemž v čase u žen výrazně narostla. K roku 2005 narostl uvedený rozdíl v položce výdělků a k roku 2015 pak i v dalších položkách, konkrétně pak z hlediska kariérních možností, zajímavosti práce a samostatnosti v zaměstnání. Naopak ženy netrpí tak přebujelým komplexem užitečnosti své práce pro společnost jako muži. Jak již bylo zmíněno, v tomto případě totiž hodnoty vykonávané práce vysoce přesahují hodnoty žádoucí, a to zejména u mužů.

Regresní analýza hodnotových sad za sledované roky ukázala pouze velmi slabou spojitost s objektivními socioekonomickými charakteristikami pracovníků, což se týká jak demografických znaků pracovníků (pohlaví a věk), tak charakteristik lidského kapitálu (vzdělání). Jako málo významný faktor se ukázalo i postavení v profesní hierarchii. V tabulce 14.5 uvádíme pouze jeden z mnoha provedených výpočtů, který se týká hodnocení vykonávaného zaměstnání ve výzkumu z roku 2015.

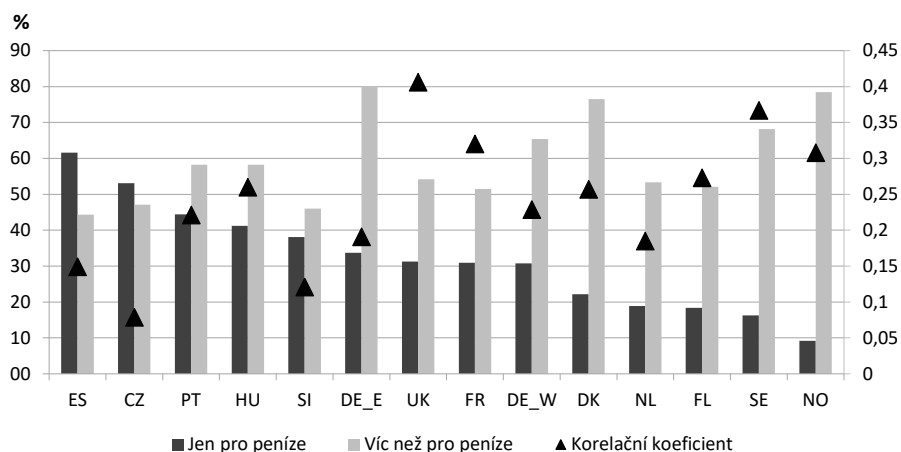
Pohlaví se ukazuje jako statisticky významné hledisko ve všech položkách s výjimkou jistoty zaměstnání. Věk je nejdůležitějším faktorem v položkách postupu a samostatnosti práce, u mladých lidí ale také v ohledu společenské užitečnosti práce, jejíž hodnocení narůstá až v pozdějším věku. Pokud jde o vzdělání, jeho stupeň ovlivňuje nejvíce zajímavost práce, avšak překvapivě nikoli možnosti postupu v zaměstnání a samostatnosti práce, a dokonce ani hodnocení výdělků. Vyšší vzdělání, zejména pak vysokoškolské, však zvyšuje hodnocení společenské užitečnosti práce. Je samozřejmě, že by se silnější vazby ukázaly v podrobnějším členění podle oborů vzdělání a profesí, to však datové soubory ISSP neumožňují.

14.5 Hodnoty práce mezinárodně

Mezinárodní srovnání jsme museli omezit na jediný rok pozorování, a to jednak z důvodu absence mnoha zemí v modulu roku 1997 a jednak z důvodu nedostupnosti mezinárodních dat za rok 2015, která máme prozatím k dispozici pouze za ČR.

Dříve než navážeme na předchozí výklad týkající se žádoucích a naplněných charakteristik práce, všimneme si dvojice otázek, které odkazují na rozdíl vnitřních a vnějších hodnot práce a současně i na koncept mezigeneračního posunu směrem k postmaterialistickým hodnotám v pojetí Ronalda Ingleharta (1977, 1990), který se v minulých dekáдах odehrál v nejnávštěvnějších společnostech. Jde o následující, za sebou položené, avšak samostatné otázky: 1. Zaměstnání je jen způsob, jak vydělat peníze – nic víc, 2. Líbilo by se mi mít placené zaměstnání, i když bych peníze nepotřeboval(a).

Graf 14.3 Zaměstnání jen pro peníze nebo i pro něco víc (% souhlasu)

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané evropské země, vlastní výpočty.

Otázky: „Zaměstnání je jen způsob, jak vydělat peníze – nic víc“, „Líbilo by se mi mít placené zaměstnání, i když bych peníze nepotřeboval(a)“.

V pořadí zemí podle souhlasu s tím, že zaměstnání je jen způsob, jak vydělat peníze, se česká populace ze sledovaných zemí řadí na druhé místo, přičemž předčí i všechny další zahrnuté tranzitivní země (Graf 14.3). To by nasvědčovalo jejímu značnému materialismu. Současně však u ní nacházíme i silný souhlas s „postmaterialistickým“ pojetím zaměstnání, zdůrazňujícím vnitřní a sociální dimenze práce. Jde o rozpor, který upozorňuje na slabinu postojových dat, kde i poměrně neutrálně formulované otázky působí sugestivně a lákají k souhlasu s protikladnými stanovisky.

Mezinárodní srovnání je instruktivní z hlediska potřebné obezřetnosti práce

s postojovými daty. Směrem k vyspělejším a bohatším zemím se dotázaní nejen silněji vyjadřují pro postmaterialistické pojetí práce, ale jejich výpovědi jsou také konzistentnější, tj. odpovědí-li kladně na otázku, že zaměstnání je „jen pro peníze“, neodpovídají současně kladně na otázku, že zaměstnání je „nejen pro peníze“. Pokud jde o inkonzistenci výpovědí, je ČR premiantem (spolu se Španěly a Portugalci). V tomto případě totiž souhlas s oběma výroky vyjádřila téměř celá čtvrtina dotázaných. Na opačném pólu stojí Velká Británie s pouhými sedmi procenty. Je však třeba říci, že v porovnání s rokem 1997 se uvedená inkonzistence v ČR poněkud snížila.

Tabulka 14.6 Hodnocení žádoucích a skutečných charakteristik práce ve vybraných evropských zemích: průměry a standardní odchylky (pracující osoby 25–69 let)

	Žádoucí		Skutečné		Rozdíl	
	Průměr	STD	Průměr	STD	Průměr	STD
Jistota	4,49	0,21	3,63	0,20	-0,86	0,34
Výdělek	4,05	0,30	2,68	0,26	-1,38	0,44
Postup	3,79	0,34	2,64	0,24	-1,20	0,34
Zajímavost	4,41	0,14	3,84	0,25	-0,63	0,21
Samostatnost	4,12	0,20	3,91	0,32	-0,27	0,29
Pomáhat lidem	3,92	0,20	3,72	0,19	-0,21	0,26
Užitečnost	3,86	0,23	3,81	0,16	-0,14	0,22

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané evropské země, vlastní výpočty.

Pokud jde o žádoucí a naplněné charakteristiky zaměstnání, uvádíme nejprve průměrná skóre všech tří ukazatelů za evropské země, která jsme seřadili podle pořadí žádoucích hodnot (Tabulka 14.6). Nejde tedy o průměry celého výzkumného souboru sledovaných zemí, nýbrž o celkové průměry z národních průměrů. Směrodatné odchylky tedy ukazují velikost rozptylu sledovaných hodnot mezi zeměmi. Mezinárodní obraz hodnot práce se příliš neliší od českého. Zatímco žádoucím rysům vévodí jistota zaměstnání a zajímavost práce, skutečným charakteristikám spíše užitečnost práce pro společnost a možnost pomáhat lidem. Deficitní jsou však výdělek a možnosti kariéry.

Pro další výklad jsme ovšem museli veliký objem dat poněkud redukovat. Použili jsme k tomu faktorovou analýzu, která ve všech třech případech – žádoucích hodnot, charakteristik vykonávané práce a rozdílu mezi nimi – identifikovala dva faktory (Tabulka 14.7). V prvním faktoru se seskupuje užitečnost práce pro společnost a možnost pomáhat lidem, k nimž se přiřazuje samostatnost v zaměstnání a zajímavost práce. Druhému faktoru vévodí výdělek, k němuž se přiřazuje možnost postupu a jistota zaměstnání. Odpovídá to rozlišení vnitřních a vnějších

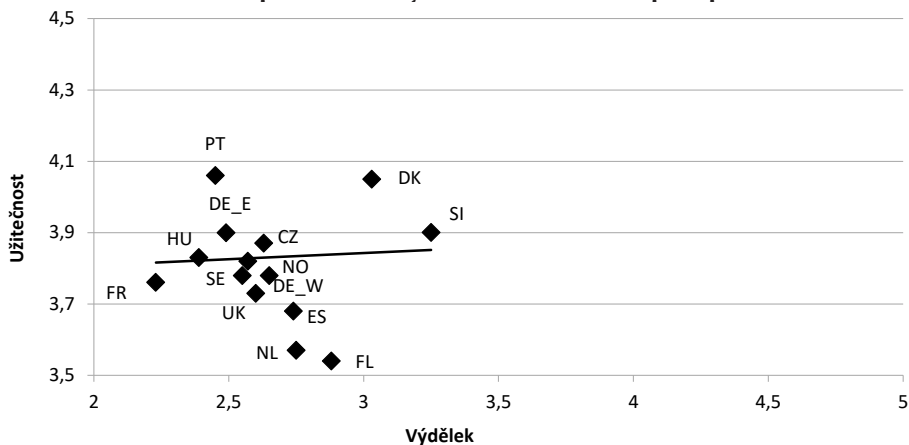
hodnot práce, které je – jak jsme uvedli výše – osvědčenou perspektivou analýzy povahy zaměstnání a hodnot práce. Pro mezinárodní srovnání tedy vybíráme pouze dvě proměnné charakterizující oba shluky, totiž užitečnost práce pro společnost a výdělek.¹⁶

Tabulka 14.7 Hodnocení žádoucích a skutečných charakteristik práce ve vybraných evropských zemích: faktorové zátěže po rotaci (pracující osoby 25–69 let)

	Žádoucí		Skutečné		Rozdíl	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2
Jistota	0,11	0,69	0,16	0,61	0,04	0,71
Výdělek	0,04	0,82	0,03	0,82	0,12	0,79
Postup	0,35	0,67	0,15	0,76	0,22	0,73
Zajímavost	0,59	0,29	0,62	0,41	0,52	0,44
Samostatnost	0,64	0,14	0,52	0,27	0,56	0,24
Pomáhat lidem	0,84	0,06	0,85	0,05	0,83	0,06
Užitečnost	0,80	0,10	0,82	-0,01	0,80	0,03

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané evropské země, vlastní výpočty.

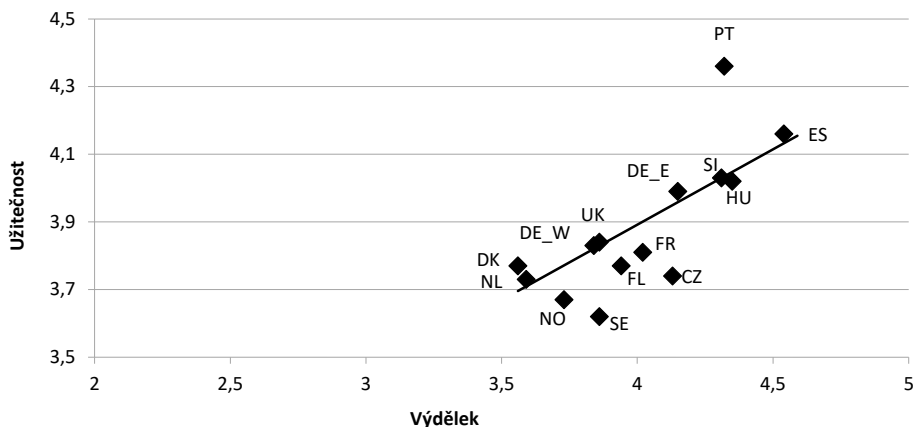
Graf 14.4a Důležitost přikládána výdělku a užitečnosti pro společnost

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané evropské země 2005, pracující osoby ve věku 25–69 let, vlastní výpočty.

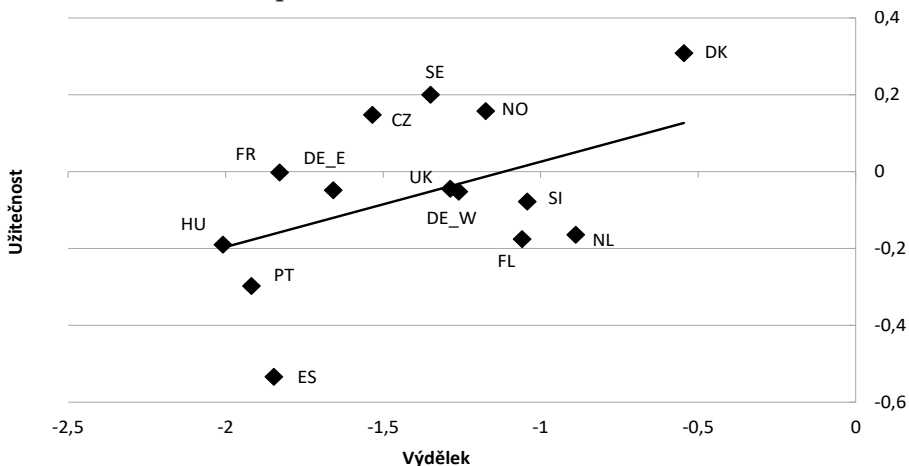
¹⁶ Jiným řešením by bylo použití příslušných faktorových skóre. Z důvodu názornosti jsme však dali přednost použití proměnných. Výsledky v testovacích analýzách byly velmi podobné.

Graf 14.4b Hodnocení vlastního zaměstnání podle výdělku a užitečnosti pro společnost

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané evropské země 2005, pracující osoby ve věku 25–69 let, vlastní výpočty.

Graf 14.4c Rozdíl mezi přikládanou důležitostí a vlastním zaměstnáním

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané evropské země, pracující osoby ve věku 25–69 let, vlastní výpočty.

Na základě uvedených výsledků jsou sledované země lokalizovány na osách užitečnosti a výdělku ve třech sledovaných rozměrech (Grafy 14.4 a-c). Jakkoli nutně odlišná kategorizace odpovědí v sadě otázek týkajících se žádoucích hodnot práce a v sadě charakteristik skutečně vykonávaného zaměstnání neopravňuje k nějakému striktnímu porovnávání, rozdílnost těchto dvou sad je očividná. V grafickém znázornění jde o dva různé světy, které se nepřekrývají.

Obraz důležitosti dvou hlavních rysů práce znázorněný v grafu 14.4a odpovídá různým hladinám hodnocení v jednotlivých zemích. Okolo dolní části proložené přímkou nacházíme většinu západoevropských a skandinávských zemí, kde je žádoucím i skutečným hodnotám přikládána menší důležitost. Do této skupiny se řadí i ČR. Na opačné straně se nalézají dva jihoevropské státy a poblíž i tři zbývající tranzitivní země – Maďarsko, Slovinsko a východní Německo.

Na rozdíl od žádoucích rysů práce, poměrně široce rozložených v „evropském prostoru“, je hodnocení skutečně vykonávaného zaměstnání ve sledovaných zemích mnohem podobnější. V tomto případě je většina sledovaných zemí natěsnána v malém segmentu značné užitečnosti a nízkého výdělku. Společenská užitečnost vykonávaného zaměstnání je nejnižší hodnocena v kulturně si blízkém Vlámku, Nizozemsku a západním Německu, naopak nejvýše v tak vzdálených si zemích, jako je Portugalsko a Dánsko. Hodnocení výdělku je obecně nízké, nejnižší však ve Francii, zemi silných odborů a častých stávek.

Největší rozptyl zemí se ukazuje při pozorování rozdílů mezi žádoucími charakteristikami práce a hodnocením vykonávaného zaměstnání (Graf 14.4c). Extrémní je pozice Španělska na negativním pólu naplnění žádoucích hodnot, poblíž se umísťují rovněž Portugalsko a Maďarsko. Na zcela opačném, pozitivním pólu naplnění žádoucích charakteristik se umísťuje Dánsko, přičemž blízko leží další skandinávské země, Norsko a Švédsko. Všechny ostatní sledované země se nacházejí někde mezi těmito dvěma póly. Lze přitom nalézt jisté rozdíly mezi „východními“ zeměmi s vyšší mírou naplnění společenské užitečnosti a nižší mírou naplnění výdělku a „západními“ zeměmi s o něco nižším naplněním užitečnosti a vyšším naplněním výdělku.

Rozdíly mezi zeměmi v ohledu pracovních hodnot nelze v úplnosti vysvětlit, protože se do nich promítají nejrůznější objektivní i subjektivní faktory. Z objektivních faktorů můžeme hypoteticky uvažovat o vlivu ekonomické úrovně, pracovních standardů či sociálního režimu, totiž že s ekonomickou úrovní roste podíl zaměstnání ve službách a náročnějších profesích, které jsou zajímavější a očekávaně by měly podněcovat vnitřní hodnoty práce. Podobně pak může působit kratší pracovní doba spojená se zaručeným slušným výdělkem či vliv méně soutěživého sociálnědemokratického (či přímo socialistického) sociálního státu.

Zmíněné objektivní faktory se však uplatňují jen ve velmi hrubých obrysech. Vedle nich zpravidla působí vlivy politické, sociálněpolitické a kulturní. Výsadní postavení Dánska může souviset se zde vytvořeným a nejvíce uplatňovaným úspěšným modelem „flexicurity“. S postavením Dánska silně kontrastuje Francie, kde je hodnocení společenské užitečnosti i výdělku velmi nízké. Výdělky jsou v této zemi sice výrazně nižší vůči Dánsku, avšak už jen mírně nižší než v dalších západoevropských zemích. Zato výjimečný je rovněž čtyřdenní pracovní týden při celkově krátké pracovní době. Doba odpracovaná zaměstnanci na plný úvazek se ve Francii a Dánsku v roce 2005 (stejně jako dnes) lišila jen o hodinu.

Seskupení zemí podle nějakého ekonomického nebo sociálněpolitického kritéria není v podstatě možné. Selhala i typologická (clusterová) analýza, jejíž aplikace nevedla k vytvoření žádných smysluplných celků. V naší analýze jsme proto „voluntaristicky“ rozdělili země podle geografických regionů: střední Evropa (ČR, Maďarsko, Slovinsko, východní Německo), severní Evropa (Dánsko, Norsko, Švédsko), jižní Evropa (Španělsko a Portugalsko), západní Evropa (západní Německo, Švýcarsko, Nizozemsko, Vlámsko a Velká Británie).

Tabulka 14.8 Hodnocení žádoucí a skutečné hodnoty výtěžku a užitečnosti práce pro společnost ve vybraných evropských zemích (pracující osoby 25–69 let)

	Výtěžek			Užitečnost práce pro společnost		
	Žádoucí	Skutečné	Rozdíl	Žádoucí	Skutečné	Rozdíl
Konstanta	4,00***	2,16***	-1,86***	3,76***	3,53***	-0,22***
Muž	0,04***	0,34***	0,30***	-0,19***	-0,13***	0,06**
Věk_30	-0,02	0,01	0,03	-0,03	0,05	0,07**
Věk_40	-0,06**	0,04	0,11**	0,06**	0,15***	0,09**
Věk_50	-0,08***	0,00	0,09**	0,14***	0,24***	0,08**
Věk_60	-0,13***	0,00	0,13*	0,15***	0,30***	0,12**
Střední škola	-0,08***	0,31***	0,40***	0,00	-0,01	-0,01
Vysoká škola	-0,13***	0,51***	0,64***	0,11***	0,23***	0,12***
Střední Evropa	0,33***	0,18***	-0,15***	0,19***	0,27***	0,08**
Severní Evropa	-0,15***	0,10***	0,26***	-0,09***	0,19***	0,31***
Jižní Evropa	0,50***	0,07**	-0,42***	0,61***	0,32***	-0,28***
R2	0,12	0,07	0,11	0,09	0,03	0,04

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2005, vybrané evropské země, vlastní výpočty.

Poznámky: ***statisticky významné na 1% hladině, ** na 5% hladině, * na 10% hladině.

Referenční kategorie: věk 20–29 let, základní vzdělání, západoevropské země. Rozčlenění zemí: střední Evropa (ČR, Maďarsko, Slovinsko, východní Německo), severní Evropa (Dánsko, Norsko, Švédsko), jižní Evropa (Španělsko a Portugalsko), západní Evropa (západní Německo, Švýcarsko, Nizozemsko, Vlámsko a Velká Británie).

Jak ukazuje tabulka 14.8, celkově jsou statisticky významnější determinanty týkající se hodnocení výtěžku než hodnocení užitečnosti pro společnost. Rozdíly regionů jsou výraznější než rozdíly podle demografických znaků či vzdělání. Regresní analýza tak pouze upřesňuje obraz, který poskytují grafy 14.4a–14.4c.

Efekty demografických charakteristik jsou vesměs statisticky významné. To se týká pohlaví, kdy muži přikládají nepatrně větší význam výtěžku a výrazně lépe svůj výtěžek hodnotí, takže výsledný deficit je menší. S věkem klesá význam přisuzovaný výtěžku, zatímco naopak narůstá význam přisuzovaný užitečnosti pro společnost. Vyšší vzdělání přináší lepší hodnocení skutečného výtěžku a spolu

s tím snižuje příslušný deficit. Vysokoškoláci mnohem výrazněji hodnotí užitečnost své práce pro společnost.

Pokud jde o regiony, kupodivu to nejsou tranzitivní střeoevropské země, které přikládají největší význam výdělků, nýbrž dvě sledované země jižní Evropy. Navíc právě tyto dvě země deklarují největší deficit, co se týká naplnění této hodnoty práce. V kontrastu s nimi stojí země severní Evropy, kde je uvedený deficit nejmenší. Je to opět jižní Evropa, jejíž populace přikládají největší význam užitečnosti práce pro společnost, která však zůstává nenaplněna, takže výsledkem je hluboký deficit.

14.6 Závěr

Při zkoumání hodnot práce – jakož i lidských hodnot vůbec – se pohybujeme na hodně tenkém ledě. Je přitom nakonec vcelku lhostejné, zda se opíráme o přímé pozorování a dojmy, o historickou a psychologizující literaturu, anebo o postojové výzkumy a na nich založené statistické analýzy. Vždy nám uniká obrovský kus reality, z níž v přímém pozorování sledujeme pouze segmenty podle zvoleného úhlu pohledu a charakteru zobecněné zkušenosti. V analýze postojových výzkumů zase kloužeme po povrchu někdy spěšně odybytých odpovědí na otázky formulované často tak, že neodpovídají běžnému slovníku a zkušenosti lidí. Sofistikovanost analýz nemůže vyvážit nedostatky zpracovávaných dat.

K obecným problémům zkoumání hodnot práce se přidávají i některé problémy specifické pro tranzitivní země. V období hospodářských reforem byly problémy práce a pracovního trhu popisovány výhradně s využitím slovníku a metodiky mainstreamové ekonomie. Chyběly příbuzné a přemostující disciplíny, které by se na podobný typ výzkumů zaměřily – např. ekonomická sociologie, sociální antropologie či kulturologické studie. Pokud jde o samotnou empirii, až se vstupem postkomunistických zemí do mezinárodních výzkumných projektů začala být sbírána data použitelná pro analýzy v dané oblasti, byť pochopitelně bez možnosti sledování nastalých změn.

V této kapitole jsme využili především dat modulů ISSP „Pracovní orientace“, a to v časové řadě 1997–2005–2015 za ČR a za poslední dostupný rok 2005 pro porovnání evropských zemí. Uvedené šetření má své přednosti i nedostatky. K přednostem patří jeho poměrně unikátní obsah, široký záběr zemí a možnosti časového srovnání od devadesátých let. Nedostatkem je poměrně malá velikost výzkumných souborů, které nutná redukce na pracující populaci dále zmenšuje, a to až na polovinu dotázaných osob. Okruh vysvětlujících proměnných se tudíž musí omezit na demografické znaky a vzdělání, zatímco objektivní charakteristiky zaměstnání nemohou poskytnout statisticky významné výsledky.

Pokud jde o výsledky za ČR, zaznamenali jsme jistou inkonzistenci v některých postojích (materialistický vs. postmaterialistický přístup k práci), resp. ne-

soulad v porovnání s jinými výzkumy (spokojenost v zaměstnání). Zde je však třeba uvést, že zkoumání konzistence odpovědí nebo porovnávání odpovědí na stejné otázky z různých výzkumů není v odborné literatuře časté. V tomto směru je naše kritické srovnání různých výzkumů sledujících změny v životní spokojenosti, uvedené v kapitole 8, spíše ojedinělé. Platí, že pozornost věnovaná kvalitě statistické metodologie daleko přesahuje pozornost věnovanou kvalitě analyzovaných dat.

V rámci daných omezení přináší výsledky šetření ISSP zajímavé výsledky, které však nejsou vždy bezrozporné. To se týká v první řadě pohledu dotázaných na význam zaměstnání, kde se česká populace kloní silně k názoru, že zaměstnání je jen způsob, jak vydělat peníze. Její nemalá část však současně nevyklučuje ani to, že práce přináší ještě něco víc a člověk by se jí neměl vzdávat, ani kdyby peníze nepotřeboval. Rozpaky vzbuzuje rovněž zjištění, že podle uvedeného šetření je spokojenost se zaměstnáním v ČR na nízké úrovni, což ale jiné srovnávací výzkumy nepotvrzují.

Unikátním přínosem šetření ISSP je možnost porovnání různých rozměrů vykonávaného zaměstnání se žádoucími hodnotami práce. Fiktivní „deficit“ je nejvýraznější v případě výdělku a dále v případech jistoty zaměstnání a možností kariéry. Naopak realita předstihuje žádoucí stav v případě samostatnosti práce a její užitečnosti pro společnost. Míra nenaplnění žádoucích hodnot práce je vesměs vyšší u žen než u mužů, přičemž v čase u žen výrazně narostla. K roku 2005 se zvýšil uvedený rozdíl v případě výdělku a k roku 2015 pak i z hlediska kariérních možností, zajímavosti práce a samostatnosti v zaměstnání.

Rozdíly mezi zeměmi v ohledu pracovních hodnot nelze v úplnosti vysvětlit, protože se do nich promítají nejrůznější objektivní i subjektivní faktory. Jakkoli některé náhodné výkyvy můžeme přičítat malým datovým souborům, je jasné, že každá země představuje individualitu v ohledu objektivní situace i její reflexe. Pouze velmi opatrně tak lze konstatovat, že směrem k vyspělejším a bohatším zemím se dotázaní silněji vyjadřují pro postmaterialistické pojetí práce. Jen v hrubých obrysech a nikoli bez výjimek se rovněž objevují specifika středoevropských, severoevropských či jihoevropských zemí. Očekávání týkající se zřetelnějšího vlivu ekonomické úrovně či sociálního režimu se nepotvrdila.

Z palety různých dimenzí práce jsme pro analýzu vybrali dvě kontrastní položky odpovídající rozlišení vnitřních a vnějších hodnot práce, totiž výdělek a užitečnost práce pro společnost. Jejich grafický obraz se liší, jestliže sledujeme žádoucí hodnoty, skutečné rysy vykonávaného zaměstnání a distanci mezi oběma. Nejblíže si jsou země z hlediska charakteristik vykonávaného zaměstnání a naopak nejvzdálenější si jsou, pokud jde o rozdíl mezi přáním a realitou. Pozice ČR není v žádném ohledu extrémní, přičemž blíže má k západním zemím než k tranzitivním zemím středovýchodní Evropy.

Za pozitivní signál můžeme považovat zjištění ze sady otázek na faktory životního úspěchu přidávané k českým dotazníkům modulu ISSP. Usilovná práce

je trvale považována za hlavní faktor životního úspěchu. Relativně vzato k nižšímu průměrnému hodnocení všech položek se její význam podle posledního šetření z roku 2015 dále o něco posílil, zatímco váha askriptivních faktorů naopak poklesla.

VLIV RELIGIOZITY NA PRACOVNÍ ORIENTACE A SOCIÁLNÍ ŽIVOT V SOUČASNÉ ČESKÉ SPOLEČNOSTI

ZDENĚK R. NEŠPOR

Třebaže mainstreamová ekonomie s vlivem náboženství a dalších „měkkých“ faktorů na ekonomický provoz nepočítá, opak je pravdou a v současném celosvětovém znovuzvýznamnění personálních i sociálních dopadů religiozity tento vliv nabývá na síle (srov. např. Loužek 2007), také v souvislosti s mezinárodními migračními pohyby. Podle známé a stále diskutované teze Maxe Webera totiž právě náboženství, respektive konfesionalita zásadním způsobem ovlivňuje přístup ke světu, což se velmi výrazně projevuje v zaměstnání a výdělečné činnosti, jež pro někoho mohou být pasivním podvolením se životním nezbytnostem a pro jiného důkazem božího povolání, vyžadujícím aktivní participaci (Weber 1998; k pozdější diskusi srov. alespoň Nešpor, Václavík et al. 2008: 267-272; Hamplová 2013: 117–122). V krátkosti řečeno, z tradičních evropských konfesí vedou římský katolicismus, pravoslavlí i luterství k odevzdanosti „osudu“ a nezájmu o světské záležitosti, judaismus k pohrdání světem a nábožensky bezpodstatné ekonomické aktivitě, zatímco radikální kalvinismus a směry z něj vzešlé zdůrazňují aktivní podíl člověka na budování světa, podporují racionální uvažování, píli a činorodost, podněcují hospodářský vzestup a implicitně oceňují výslednou ekonomickou úspěšnost (dlouhodobou rentabilitu).

Současná aplikace Weberovy teze s sebou ovšem nese přinejmenším dvojitou obtíž: 1) V důsledku společenských změn, třebaže nikoli jako automatický průvodní jev modernizace, došlo ve většině evropských společností ke snížení sociálního významu náboženství, přinejmenším toho církevně zakotveného a konfesionálně jednoznačného (Heelas, Woodhead et al. 2005; Davie 2009). Extrémním případem je přitom právě česká společnost, charakterizovatelná rapidním poklesem měřitelných podob církevní religiozity při současném nárůstu mimocírkevní spirituality; významnější než tento posun je ovšem skutečnost, že jak pro mnohé církevní věřící, tak pro necírkevní „spiritualisty“ (o lidech, pro něž

jakékoli náboženství/spiritualita nehraje roli, nemluvě) není religijní zakotvení žádným určujícím ideovým a behaviorálním faktorem (Fiala 2007; Nešpor 2010; Václavík 2010; Hamplová 2013). 2) V uplynulých více než stu letech došlo k zásadní proměně (učení i praxe) náboženských organizací, stejně jako k rozšíření jejich palety; samotná idea protestantské etiky přitom v některých případech fungovala jako sebenaplňující proroctví. V řadě evangelikálně orientovaných denominací se přinejmenším implicitně uplatnila tzv. teologie prosperity, která z Weberovy teze přímo vychází, zatímco některé tradičně „pasivní“ církve nebo jejich části začaly z podobných důvodů (výrazněji) působit na společenskou transformaci (Vojtíšek 2014). Tyto problémy budou diskutovány na následujících stranách.

Současně je třeba uvědomit si, že uvedené změny negativně ovlivňují možnost empirického testování vlivu religiozity na pracovní orientace v současné české společnosti. Můžeme se sice domnívat, že evangelikálové všech směrů budou z náboženských důvodů pracovat usilovněji a s většími výsledky než liberální protestanti, tradiční římský katolíci a nevěřící, až na výjimky je však těžko ve společnosti identifikujeme. I pokud bychom tak učinili, jejich celkový podíl bude tak malý, že jejich zastoupení v kvantitativních šetřeních nebude v žádném případě reprezentativní. K menším, evangelikálně orientovaným křesťanským církvím se totiž například v rámci výzkumu ISSP 2015 přihlásilo jen 8 respondentů (z celkových 1 435), zatímco o míře „evangelikality“ římských katolíků (360 respondentů), evangelíků (20 respondentů), věřících Církve československé husitské (6 respondentů), jiných křesťanů (8 respondentů) nebo dokonce necírkevních „spiritualistů“ (208 respondentů) se můžeme nanejvýš dohadovat. Výsledky kvantitativních výzkumů musíme proto kombinovat s kvalitativními šetřeními, postihujícími jak oficiální, deklarativní stránku religiozity různých náboženských skupin, tak žité představy a nábožensko-sociální praxi jejich reálných participantů. Na kombinaci metod je založena i tato kapitola.

15.1 (Evangelikální) Náboženství jako vysvětlující proměnná

Církevně organizovaná religiozita v průběhu 20. století prošla a stále prochází řadou zásadních proměn, mezi něž lze řadit pluralizaci a vnitřní vývoj jednotlivých náboženských organizací. Jestliže na počátku minulého století v různých evropských zemích působilo nanejvýš kolem deseti církví – kupříkladu v okamžiku vzniku Československa šlo v českých zemích o šest státem uznaných církví a zhruba stejný počet dalších, fungujících pod hlavičkou spolků –, v současnosti jde o mnohem vyšší počty. Ministerstvo kultury ČR na konci roku 2015 registrovalo 38 církví a náboženských skupin, další tři návrhy na církevní registraci prodáválo a několik desítek dalších fungujících náboženských společenství o tuto registraci ani nežádalo. Důvody tohoto nárůstu, který se samozřejmě neomezuje

jenom na současnou českou společnost, spočívají jednak v globalizačních tendencích – dochází k imigraci věřících ve společnosti dosud neetablovaných církví¹⁷ i k importu zahraničních náboženských představ¹⁸ –, jednak ve vnitřní diferenciaci jednotlivých náboženských směrů v duchu maximy *ecclesia semper reformanda*.¹⁹ K této původně reformační zásadě se v současnosti hlásí většina křesťanských církví i dalších náboženských společností, nebo ji alespoň uplatňují v praxi, třeba i pod hlavičkou náboženského fundamentalismu (Kepel 1996).

Hledání (dobově) co možná nejadekvátnějšího vyjádření náboženských zásad velmi často vede ke vzniku tzv. evangelikalismu, jenž je (spolu s islámem) nejrychleji rostoucím náboženským směrem současného světa (Martin 1999: 38; srov. Martin 1990). Jakkoli přitom jde o mnohostranný fenomén, který může být definován různě široce, mezi jeho obecné znaky patří důsledná orientace na transcendentní (v případě křesťanů boží, biblí přímo zprostředkovaný) základ lidského života, k jehož přijetí došlo prostřednictvím vědomé konverze a který se projevuje osobním vztahem k Bohu, účastí v kroužcích obdobně smýšlejících „obzvláště zbožných“ a aktivní participací na veřejném dění ve snaze změnit jej v uvedeném duchu (Vojtíšek 2014: 30–33). „Následování Boha znamená ukázat se samého a vytvořit stálou snahou a cvičením charakter, který by potlačil nižší pohnutky a usiloval o prospěch lidstva ... Oslavování Boha vlastními schopnostmi má být uskutečňováno hlavně prostřednictvím veřejně prospěšné činnosti“ (Taylor 2007: 395).

Veřejný vliv evangelikalismu má přitom nezanedbatelnou ekonomickou dimenzi a podílí se patrně na jeho úspěchu v řadě rychle se rozvíjejících společností, kde svým participantům umožňuje výrazný sociální vzestup (Martin 1990). Individuální rozhodování a odpovědnost, primárně zaměřené na oblast osobní spásy, mohou působit i v oblasti ekonomiky (počínaje už starostí o ekonomickou soběstačnost a prosperitu daného církevního společenství – sboru, případně celé denominace) a ve veřejné sféře, v níž se věřící snaží jednak reprezentovat vlastní úspěšnost, jednak poskytovat účinnou sociální pomoc bližním v nouzi. Tyto faktory, vyplývající z klasického Weberova vymezení „protestantské etiky“, jsou v té či oné míře přítomné v teologiích a náboženské praxi všech evangelikálních hnutí a denominací (Iannacone 1991; srov. Heellas, Woodhead 2001). Některé z nich explicitně (hnutí víry, neocharismaticismus) a mno-

17 Omezíme-li se na v ČR registrované církve, lze sem zařadit Církev sv. Řehoře Osvětitel, Ruskou pravoslavnou církev a Ústředí muslimských obcí.

18 V důsledku toho vznikly v období od roku 1918 registrované církve Apoštolská církev, Armáda spásy, Buddhismus Diamantové cesty, Církev Ježíše Krista Svatých posledních dnů, Církev Křesťanská společenství, Církev Nová naděje, Církev Nový život, Církev Oáza, Církev Slovo života, Církev víry, Církev živého Boha, Česká hinduistická náboženská společnost, Evangelická církev a. v., Evangelická církev metodistická, Křesťanské sbory, Mezinárodní společnost pro vědomí Krišny, Náboženská společnost českých unitářů, Náboženská společnost Svědkové Jehovovi, Obec křesťanů a Višva Nirmala Dharma.

19 To se samozřejmě týká i vzniku řady církví uvedených v předchozí poznámce; bez (dominantních) zahraničních vlivů dále v uvedeném období vznikly registrované církve Církev československá husitská, Luterská evangelická církev a. v. a Společenství Josefa Zezulky.

hé další implicitně jdou však ještě dál, směrem k tzv. teologii prosperity. Jejím zakladatelem byl americký pentekostální kazatel Kenneth E. Hagin, který učil, že společenský úspěch, bohatství, zdraví a spokojený život jsou přímými důkazy boží přízně, a proto je třeba o ně přímo usilovat (stejně jako jich využívat v misijní a další náboženské činnosti); Weberova teorie protestantské etiky se tak v podobě sebenaplňujícího procvití stala součástí učení některých evangelikálů (Hunt 2000; Jenkins 2006).

Z registrovaných českých církví se k hnutí víry různým způsobem hlásí šest denominací (Církev Nová naděje, Církev Nový život, Církev Oáza, Církev víry, Církev Slovo života a Církev živého Boha), jeho impulsy však v určité míře zasahují rovněž další evangelikální společenství. Mezi ty můžeme počítat také Apoštolskou církev, Armádu spásy, Bratrskou jednotu baptistů, Církev bratrskou, Církev Křesťanská společenství, Evangelickou církev metodistickou, Jednotu bratrskou, Křesťanské sbory a Slezskou církev evangelickou a. v., ovšem s výhradou, že evangelikalismus a tím spíše jeho necharismatické podoby zasahují obvykle jen část každé z těchto církví. Naopak v případě převážně kalvínské Českobratrské církve evangelické, která v 19. století docela výrazně recipovala některé prvky umírněného probuzenectví, postupně převážily spíše liberální tendence, což vedlo na počátku devadesátých let k oddělení nynější Církve Křesťanská společenství a k dalším změnám; jenom jediný ze současných 254 sborů této církve je proto členem České evangelikální aliance.²⁰ Současně je však třeba říci, že evangelikalismus v širším pojetí se neomezuje na protestantské církve. I v rámci římskokatolické církve, případně dalších v české společnosti méně významných náboženských společenství, lze najít prvky a skupiny, které mu stojí blízko.

Římskokatolické charismatické křesťanství (hnutí charismatické obnovy) se přímo hlásí k evangelikální religiozitě přizpůsobené vlastní církevní tradici a vstupuje do kontaktů s věřícími i oficiálními strukturami evangelikálních denominací, zatímco třeba (často neformální) mariánská společenství přebírají evangelikální interpretace biblických textů či fundamentalistická „znamení konce času“. Určit rozsah a dopad těchto struktur v rámci římskokatolické církve, která dbá o vnější jednotu a hierarchickou disciplinační organizaci, je ovšem krajně obtížné; podobně je tomu i v případě mnohem menší luterské Evangelické církve a. v. Možná ještě důležitější než přímé paralely k evangelikálnímu hnutí, fungujícímu jako *ecclesiola in ecclesia* v současné římskokatolické církvi, je ale celkový posun katolických teologických důrazů a religiozity směrem k větší společenské aktivitě „zdola“. Jestliže už II. vatikánský koncil přinesl zvýznamnění role laiků v církvi a větší důraz na „moderní světské“ aktivity, pontifikáty Jana Pavla II. i současného papeže Františka koncilové snahy jednoznačně posunuly k výraznému veřejnému působení církve i jejích jednotlivých členů (pouze tato druhá charakteristika je přitom novinkou, zásadně však modifikující první charakte-

20 Členy tohoto společenství nejsou ovšem ani všechny evangelikálně orientované církve, zejména v případě necharismatických církví jde jen o Církev Nový život.

ristiku), stejně jako ke spíše konzervativnímu čtení biblické zvěsti. Jinak řečeno, římskokatolická církev se ve své „pokonstantinovské“ epoše jako celek začala blížit evangelikálnímu pojetí křesťanství (Weigel 2005, 2013).

Všechny letmo naznačené změny v počtu, charakteru i náboženském životě jednotlivých křesťanských církví mohou sloužit jako vysvětlující faktor aktivnější veřejné participace a sociální orientace, vyšší míry zaměstnanosti a většího pracovního nasazení i celkových ekonomických a sociálních úspěchů jejich členů. Weberova teze o ekonomickém fungování „protestantské etiky“ v tomto smyslu platí nadále a její význam se zřejmě dokonce zvyšuje, třebaže už zdaleka neplatí původní jednoznačné konfesionální vymezení (srov. např. Guiso, Sapienza, Zingales 2003; Firestone, Garza, Harris 2005; Yeganeh 2015). Jinou věcí je ovšem empirické ověření platnosti tohoto předpokladu prostřednictvím kvantitativních dat (srov. Yeganeh 2015), a to zejména v případě současné české společnosti. Jednak proto, že závislost sociálního jednání církevníků na oficiálních postojích jejich církví není zdaleka absolutní, spíše naopak (Hamplová 2013: 126–135; srov. také Tichý, Vávra 2012), jednak i z toho důvodu, že nejsme s to určit církevní nebo jiné náboženské zakotvení jednotlivých osob.

15.2 Sekularizace a nechuť k náboženské sebedeklaraci

Jestliže během posledního století výrazně narostl počet (registrovaných) církví a náboženských společností, množství jejich členů a podíl ve společnosti naopak vykazovaly opačnou tendenci. Zatímco před vznikem Československa se (podle posledního rakouského censu z roku 1910) k nějakému náboženskému vyznání hlásilo 10 135 788 osob (99,9 % obyvatelstva) z českých zemí, o sto let později (2011) šlo v ČR o pouhých 2 170 010 osob (20,8 %).²¹ Klesající míra celkové náboženské afiliace má přitom přinejmenším dva důvody. Jednak v celoevropském měřítku dochází k odklonu od církevní religiozity, tradiční i nové, k sekularizaci nebo spíš odcírkevnění, které v mnoha ohledech funguje jako modernizační sebenaplňující prorocství (Davie 2009), a tento proces je v české společnosti z historických důvodů výraznější než kdekoli jinde (Nešpor 2010; Václavík 2010). Církevní religiozita je přitom alespoň částečně nahrazována implicitním či „neviditelným“ náboženstvím (Luckmann 1967; Bailey 1997), osobně orientovanou, „postdurkheimovskou“ spiritualitou (Taylor 2002; Heelas 2008). Její vysoký podíl vede dokonce k tomu, že tato možnost náboženské sebedeklarace nesystémově pronikla i do metodiky sčítání lidu, ačkoli 707 649 osob (6,7 % obyvatelstva), které tuto možnost v roce 2011 zvolily, určitě nepostihuje všechny necírkevní „spiritualisty“.

21 Nutno vzít ovšem v úvahu také odlišnou metodiku sčítání lidu, které v prvním případě zaznamenávalo formální církevní příslušnost a ve druhém dobrovolně deklarovanou religiozitu (Kučera 1991), a rovněž vysoký podíl odmítnutých odpovědí v případě censu z roku 2011 (4 662 455, tj. 44,7 %; srov. Nešpor 2012b).

Druhým důvodem, který je přinejmenším ve své míře zřejmě specifický pro současnou českou společnost, je nechuť k veřejné náboženské (církvní) sebe-deklaraci. Kvůli postupujícímu odcírkevnění a z dalších, kognitivně, sociálně i politicky motivovaných důvodů má náboženství a především jeho církevní podoby v české společnosti negativní konotace, věřící se k němu proto často nehlásí, a pokud ano, leckdy se přitom distancují od (jednání) „svých“ církví (Hamplová 2013: 49–51). Tento trend dále posiluje skutečnost, že v duchu pozdně moderní subjektivistické orientace se i (církvní) religiozita posunuje do osobní, intimní sféry a mnozí věřící nemají potřebu demonstrovat ji navenek (Halík 2003, 2005), obzvláště před státními orgány „podezřelými“ z negativního vztahu vůči náboženství a věřícím. Věřící k tomu konec konců nemotivuje už ani skutečnost, že podle výsledků sčítání lidu bývaly rozdělovány státní dotace jednotlivým registrovaným církvím a náboženským společnostem (v současnosti to už neplatí). Výsledkem je, že část církevních věřících, včetně těch nábožensky aktivních, v rámci censu i při jiných příležitostech volí možnost na otázku po náboženském vyznání neodpovědět; nelze ovšem určit, o jak velkou část ve skutečnosti jde (Nešpor 2012b).

Posledně uvedené vysvětlení nepřímou podporuje rozdílná míra ochoty respondentů odpovídat na otázky spojené s církevní příslušností v rámci jednotlivých, tematicky orientovaných modulů výzkumu ISSP. V případě modulu zaměřeného explicitně na náboženství (naposledy byl realizován v roce 2008) totiž odmítlo odpovědět pouhých 27 (1,8 %) respondentů a naopak 582 (38,5 %) se jich přihlásilo ke konkrétní církvi, současně se však uplatnila dost vysoká, dokonce ze všech modulů ISSP vůbec nejvyšší míra úplného odmítnutí účasti na výzkumu (Krejčí, Leontiyeva 2012). Výzkum ISSP s modulem pracovních orientací (2015) měl sice vyšší celkovou návratnost, na otázku po církevní příslušnosti, která je v něm rovněž kladena, však odmítlo odpovědět 39 respondentů (2,7 %) a k církvím se přihlásilo jen 411 (28,6 %) respondentů. V obou případech šlo nicméně o výrazně vyšší relativní četnosti církevní sebe-deklarace, kompenzované mnohem nižší mírou odmítnutých odpovědí, ve srovnání s „oficiálním“, státem organizovaným sčítáním lidu. Vzhledem k tomu, že podobných příkladů by bylo možné najít bezpočet, je zjevné, že určitá část církevníků, nezávisle na oficiálních postojích svých církví,²² cítí nechuť vlastní náboženské přesvědčení (takto) veřejně prezentovat, třebaže při jiných příležitostech – misijní činnost, sociální pomoc – může vystupovat právě opačně.

Jsou-li však data ze sčítání lidu týkající se náboženského vyznání nevalidní vinou vysoké míry chybějících odpovědí (jejich použitelnost snižuje rovněž to,

---

22 Postoje jednotlivých církví ke sčítání lidu se liší; zatímco kupříkladu římskokatolická či pravoslavná církev doporučují svým věřícím, aby se k nim v rámci censu hlásily, většina evangelikálních církví je v tomto směru opatrnější a některé církve (např. Církev Ježíše Krista Svatých posledních dnů) přímo doporučují pravý opak; přesto se v rámci sčítání lidu v roce 2011 k této církvi přihlásilo 926 osob (podle vnitrocírkevní statistiky měla církev tehdy 2 310 členů, tzn. 40 % z nich neuposlechlo doporučení jejich představitelů).

že kvůli ochraně osobních údajů nelze získat další charakteristiky příslušných respondentů nebo alespoň náhodného výběru z nich), v případě menších náboženských skupin – což jsou fakticky vzato všechny s výjimkou římskokatolické církve – se nelze opřít ani o výběrová sociologická šetření typu ISSP. Zastoupení všech ostatních církví je totiž při standardní velikosti výběrového souboru hluboko pod hranicí statistické chyby, takže jakékoli analýzy jsou předem odsouzeny k nezdaru. Přesto, respektive s tímto vědomím, se na následujících stránkách pokusíme alespoň prostřednictvím základních údajů přiblížit vztah různých typů současných českých ne/věřících k práci a jejím výsledkům; český modul výzkumu ISSP 2015 byl totiž záměrně koncipován tak, aby alespoň některou z Weberových tezí s jejími novějšími modifikacemi podmíněných charakteristik postihoval.

15.3 Vliv konfesionality a náboženské participace na zaměstnanost a příjmy

Konzervativní aplikace Weberovy teze by předpokládala vyšší podíl zaměstnaných osob a osob s vedlejšími příjmy mimo zaměstnání mezi práce schopnou populací s výjimkou důchodců²³ v případě „puritánů“, tedy kalvinistů (za něž můžeme v českých podmínkách považovat věřící dominantně kalvínské Českobratrské církve evangelické) a menších (evangelikálních) denominací vzešlých z amerického protestantismu.²⁴ Tito lidé by rovněž měli mít vyšší příjmy, protože by se – přinejmenším mimoděk – měli snažit o dosažení maximální rentability jako potvrzení vlastní vyvolenosti ke spáse. Naproti tomu římská katolická a ostatní křesťané by měli postrádat, stejně jako nenáboženská část společnosti, náboženskou motivaci k práci a jejím plodům, a proto by jejich zaměstnanost, vedlejší pracovní poměry i celkové příjmy měly být nižší. Nehledě k tomu, že zastoupení „weberovských“ denominací ve vzorku ISSP 2015 je hluboko pod hranicí statistické chyby a neumožňuje proto signifikantní výpovědi, z tabulek 15.1 a 15.2 se zdá, že tento předpoklad v současné české společnosti alespoň do určité míry opravdu platí. Českobratrští evangelíci a členové evangelikálních denominací mají (o něco) častěji placené zaměstnání, vedlejší zaměstnání i nadmediánové příjmy než jiné konfesní skupiny nebo nevěřící.

23 Použitý dotazník nedovoluje odlišit další nepracující, avšak zaměstnané osoby (studenty a osoby na mateřské/rodičovské dovolené); všechny tyto skupiny by si ovšem mohly vedle svého hlavního zaměstnání také přivydělávat.

24 Ve vzorku ISSP 2015 se jedná o adventisty sedmého dne, věřící Církve bratrské, Církve Křesťanská společenství, Církve víry a svědky Jehovovy.

Tabulka 15.1 Placené zaměstnání a vedlejší zaměstnání praceschopné populace (mimo důchodce) podle konfese (%)

Vyznání	Placené zaměstnání	Vedlejší zaměstnání	Počet dotázaných
Českokatolické evangelické + „americké denominace“	84	16	19
Římskokatolické	73	13	202
Jiné křesťanské	33	0	9
Bez vyznání + mimokřesťanské	77	16	760
Bez odpovědi	76	14	29

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2015, vlastní výpočty.

Tabulka 15.2 Osobní měsíční příjem podle konfese (%)

Vyznání	Do 26 tis. Kč	26 tis. a více	Počet dotázaných
Českokatolické evangelické + „americké denominace“	71	18	28
Římskokatolické	74	5	360
Jiné křesťanské	57	14	14
Bez vyznání + mimokřesťanské	72	7	964
Bez odpovědi	54	3	70

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2015, vlastní výpočty.

Vzhledem k nízké míře zastoupení příslušných konfesí je ovšem otázkou, nejde-li o náhodu, a svůj vliv může mít i rozdílná věková struktura jednotlivých denominací. Musíme se proto ptát, souvisí-li pozitivní „weberovské“ charakteristiky jenom s deklarovanou konfesionalitou, nebo také se „skutečnou“ (deklarovanou) vírou (Tabulka 15.3) a religijní participací vyjádřenou frekvencí účasti na bohoslužbách (Tabulka 15.4). Ukazuje se totiž, že církevní víra a pravidelná účast na bohoslužbách šanci na placené zaměstnání, existenci vedlejšího pracovního poměru a nadmediánový příjem obecně spíše snižují. Nejlépe na tom jsou nevěřící, kteří na bohoslužby nechodí buď vůbec, nebo jen zcela výjimečně. Toto zjištění může ovšem souviset i s nízkou mírou zastoupení „weberovských“ denominací ve společnosti, jež římská katolíci a jiní křesťané početně mnohonásobně převyšují.

Tabulka 15.3 Placené zaměstnání, vedlejší zaměstnání a celkové příjmy podle deklarované víry a náboženské příslušnosti (%)

Sebecharakteristika	Placené zaměstnání (mimo důchodce)	Vedlejší zaměstnání	Osobní měsíční příjem 26 tis. Kč a více
Církevní věřící	59	25	5
Formální církevník	76	22	9
Necírkevní spiritualisté	71	31	10
Nevěřící	78	15	22

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2015, vlastní výpočty.

Poznámky: Za církevní věřící označujeme ty, již se přihlásili ke kategorii „jsem věřící a považuji se za duchovního člověka“, za formální církevníky ty, kteří o sobě prohlásili, že „jsou věřící, ale nepovažují se za duchovního člověka“, za necírkevní spiritualisty ty, kteří „nejsou věřící, ale považují se za duchovního člověka“, a za nevěřící ty, již odmítli obě charakteristiky.

Tabulka 15.4 Placené zaměstnání, vedlejší zaměstnání a celkové příjmy podle deklarované frekvence účasti na bohoslužbách (%)

Účast na bohoslužbách	Placené zaměstnání (mimo důchodce)	Vedlejší zaměstnání	Osobní měsíční příjem 26 tis. Kč a více
Alespoň dvakrát měsíčně	63	21	6
Alespoň několikrát za rok	67	21	7
Méně často a nikdy	77	20	10

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2015, vlastní výpočty.

Podobně nejednoznačně vyplývá sekundární analýza existujících kvalitativních výzkumů.²⁵ Věřící až na výjimky nijak nezdurazňují význam sekulárního zaměstnání jako božího povolání, a to ani v případě evangelikální a (neo)charismaticky orientovaných denominací, natož jeho plodů v podobě větší pracovní intenzity a vyšších příjmů. Povolání a boží požehnání je naopak zdůrazňováno v případě aktivního křesťanského života, v podobě účasti na sborových dílech nebo i misijních aktivitách. Jedinou zjevnou výjimku tvoří věřící Církve víry, která se jako jediná z registrovaných českých církví k Haginově „teologii pro-

25 Kvalitativní výzkumy současné české náboženské scény jsou poměrně hojné, systematicky jsou zadávány jako studentské kvalifikační práce především na příslušných katedrách Fakulty humanitních studií UK v Praze, Filozofické fakulty MU v Brně a Husitské teologické fakulty UK v Praze; mezi nejvýznamnější patří vzhledem ke sledovanému tématu Žatečka 2013; Ficalová 2014; Chaloupková 2015. Mezi publikovanými výzkumy zkušenějších akademiků lze z poslední doby uvést především Lužný, Nešpor et al. 2008; Spalová 2012. Ve všech uvedených (i dalších) případech je ovšem třeba zdůraznit, že žádný z těchto výzkumů nebyl primárně orientován na problematiku práce, třebaže se ve výzkumných otázkách a dostupných záznamech interview a dalších pramenech také objevila.

sperity“ výslovně hlásí, zatímco v případě ostatních neocharismaticky orientovaných společenství jde jen o jednu, zdaleka ne nekriticky přijímanou teologickou autoritu (Církev Křesťanská společenství, Církev Nový život, Církev Oáza, Církev Slovo života, příp. další; srov. Vojtíšek 2004: 120–121). Poměrně signifikantní je v tomto smyslu rozhovor vedený Monikou Chaloupkovou se členkou Křesťanského společenství Praha:

Otázka: Mluvila jsem s vaším pastorem o základních hodnotách regionu, potažmo sboru, a zajímalo by mě, zda se domníváte, že je na tyto hodnoty opravdu kladen důraz a že jsou naplňovány. První hodnotou je víra založená na Božím slově.

Odpověď: Já si myslím, že ano ... Jednu dobu se v některých sborech kázala prosperita, že by křesťan měl být zdravý, krásný, bohatý, mladý, je možné, že se i na někoho koukalo skrz prsty, když to nesplňoval, a mohlo se mu vytýkat, že se málo modlí, nám se to teda nikdy nestalo ... Pak je zase vlna, že se nekáže prosperita, že samozřejmě může být člověk nemocen, ale zase mám pocit, že některé denominace berou nemoc nebo negativní věci od Boha, že to jako dostali. A to je zase druhý extrém. Může Bůh dopustit, že budu nemocná, protože jedu na doraz, dělám věci, které i nemusím, a Bůh řekne: Ne, ty máš být chvíli se mnou. Třeba bez práce. Já měla docela velké požehnání, když jsem byla na pracáku. Pak už jsme si říkali, že je problém uživit z jednoho platu pět lidí, a pořád jsme se dostávali do minusu na účtu, modlili jsme se. Taky si myslím, že mi Bůh mohl dát práci dřív než za půl roku, ale já jsem přijala velké požehnání v tom období. Zjistila jsem, že má Bůh pro mě chválu, do té doby jsem moc nechválila a ani mi to moc nešlo ... Takže člověk může i z nemoci a ze ztráty práce přijmout i veliké požehnání. Jak je psáno: Hleďte nejprve Boží království a vše ostatní vám bude přidáno (Chaloupková 2015: 112–113).

Na druhou stranu i jen zběžné pozorování členů evangelikálních církví a církevních sebe prezentací – v širokém pojetí, včetně třeba svědků Jehovových – jednoznačně ukazuje, že tyto církve kladou na konvenční „světský“ život a jeho veřejně prezentovatelné plody mnohem větší důraz než etablované mainstreamové církve. Jejich věřící jsou nadprůměrně dobře oblečení, snaží se vystupovat kultivovaně a „blahobytně“, a to zdaleka nejen v případě misijních aktivit. Podobně jsou vypraveny církevní publikace nebo vystaveny modlitebny, jejichž budování by ostatně nebylo možné bez výrazné finanční obětavosti členů příslušných sborů (v řadě církví se přímo platí „desátek“). Jak (sebe)prezentace církví, tak jejich související materiální potřeby proto přinejmenším implicitně vyžadují „prosperitu“, třebaže na ni v rétorice českých církví není kladen takový důraz jako třeba v některých amerických denominacích. Tomuto vysvětlení odpovídá skutečnost, že v rámci výzkumu ISSP 2015 považovalo vliv Boha (příp. dalších

nadpřirozených faktorů) za významný zdroj²⁶ životního úspěchu nebo dobrého prosazení pouhých 12 % věřících; za významný jej přitom označila dokonce i necelá 3 % nevěřících.

15.4 Veřejné a sociální působení (evangelikální) religiozity

Jestliže hypotéza o závislosti pracovních orientací a efektivity práce na konfesionalitě nedává v současné české společnosti jednoznačnou odpověď – možná i proto, že ve většinově necírkevní, ba proticírkevně orientované společnosti evangelikálové zdůrazňují především své náboženské působení –, v případě sociálních funkcí religiozity a snah věřících o veřejné působení, které by sekularizační tendence ve společnosti zvrátilo, je tomu do určité míry odlišně. „Kontakty“ jsou ostatně důležité pro celou společnost, více než polovina dospělých Čechů (54 %) jim podle šetření ISSP 2015 přisuzuje určující nebo alespoň podstatný význam ve svých životech. V případě členů evangelikálně orientovaných církví je tento podíl dokonce ještě vyšší, dvoutřetinový (68 %), zatímco v případě římských katolíků je slabě pod celospolečenským průměrem (51 %).

Mezi příslušnými kontakty hrají přirozeně nejvýznamnější roli příbuzenské a přátelské vazby, nezanedbatelná je však rovněž role spolupracovníků a bývalých spolupracovníků nebo dalších osob. V případě členů církví by mezi ně mohli patřit členové příslušného sboru (farnosti) nebo širšího církevního společenství, jejichž vliv je značný kupříkladu v americké společnosti. Naproti tomu v ČR se tento vliv rozhodně neuplatňuje nijak automaticky, spíše ukazuje na rozdíl mezi (relativně) velkými a ve společnosti etablovanými církvemi na jedné straně a menšími, „alternativními“ církvemi – jejichž minoritní postavení může vycházet jak z evangelikální zbožnosti, tak z imigračního původu (pravoslavní) – na straně druhé. Kontakty s jinými věřícími jsou totiž při řešení krizových životních situací významné jenom pro 14 % římských katolíků a věřících Českobratrské církve evangelické a Církve československé husitské, zatímco v případě menších náboženských společenství jde o více než dvojnásobek, plnou třetinu osob (33 %), třebaže i tento podíl je hluboko pod úrovní sociálních funkcí religiozity v jiných společnostech. I v tomto případě je ovšem třeba připomenout nereprezentativní charakter, respektive nízkou míru zastoupení příslušných osob v rámci celospolečenského kvantitativního výzkumu.

Kvalitativní výzkumy jednoznačně potvrzují význam osobních vazeb a vzájemné pomoci ve všech menších, nábožensky vymezených společenstvích. Je tomu tak jak v případě imigračních církví, kdy je religiozita někdy i významným faktorem podílejícím se na migračních a integračních procesech (např. Nešpor, Hornof-

26 Součet odpovědí „podstatné“ a „velmi důležité“ na pětibodové škále; respondenti vedle toho zvažovali další osobní (vzdělání, ambice), askribované (pohlaví, rodinné zázemí, původ) nebo sociální faktory (sociální vazby, úplatky).

vá, Jakoubek 2002; Nosková 2002), tak v případě evangelikálně orientovaných „výběrových“ církví. Již citovaná respondentka z Církve Křesťanská společenství tak například uvedla: „Když někdo něco potřebuje, tak se řekne a buď se udělá sbírka, nebo praktická pomoc třeba při stěhování, malování a tak“ (Chaloupková 2015: 50), a tím spíše to platí v případě závažnějších krizových situací. „Jednotlivá společenství finančně či jinou formou praktické pomoci pomáhají nečlenům spíše ve výjimečných naléhavých případech, častěji je pomoc poskytována v rámci společenství – příspěvky bývají poskytovány zejména v případě, kdy se některý člen dostane do tíživé (finanční) situace či pokud rodina nemá například dostatek financí na společnou sborovou dovolenou“ (ibid.: 32). V případě větších církví (s výjimkou jejich evangelikálně orientovaných složek) se nic podobného pochopitelně neuplatňuje, ani to není očekáváno.

Podobnou diferenciaci je třeba očekávat v případě veřejného, celospolečenského působení (církevní) religiozity. Zatímco etablovaná církevní společenství v období vlády komunistického režimu většinou nuceně zvolila strategii omezení veřejného působení a zůstala „za kostelními dveřmi“ (srov. Hanuš 2005; Balík, Hanuš 2007), což se jim po roce 1989 nepodařilo plně zvrátit a spolu s dalšími faktory to negativně působilo na recepci církví a jejich veřejného působení ve společnosti (Nešpor 2010: 102–118), evangelikálně orientované církve a skupiny v nastalé svobodě vsadily na výrazné misijní i další společenské a mediální působení. Z celospolečenského hlediska sice velký úspěch neslavily, bez vlivu to však přeci jen nezůstalo. Řada konkrétních církví zdvojnásobila nebo i víc než ztrojnásobila počet svých věřících, došlo ke zvýšení jejich aktivity a v neposlední řadě i k podstatnému rozšíření palety existujících církví a náboženských společností (Lužný, Navrátilová 2001). Jak přitom potvrzují všechny kvalitativní výzkumy, tyto tendence se v žádném případě nevyčerpaly ani v současnosti, třebaže jejich efekt v rekrutaci nových věřících je již zřejmě (o něco) slabší, výrazně se však projevují jako mobilizační faktor stávajících členů – v řadě společenství se hovoří o aktivní účasti na církevních „dílech“, která je přímo vyžadována jako známka posvěcení. Při jednotlivých sborech (ať už formálně, nebo prostřednictvím osobních vazeb) tak působí různé organizace zájmových aktivit, sociální pomoci, podpůrná společenství a celá řada dalších, navenek orientovaných paracírkevních aktivit.

Prostřednictvím výzkumu ISSP 2015 (ani žádného jiného podobného šetření v ČR) nemůžeme bohužel rozsah a vliv těchto aktivit zhodnotit, dotazník nezahrnoval dokonce ani širší paletu otázek po veřejném a sociálním působení respondentů obecně. Alespoň jistou výpovědní hodnotu v této oblasti mají pouze zkoumané otázky členství v odborech a volební participace. Zatímco účast ve svobodných a demokratických volbách můžeme, nehledě na preferovanou politickou stranu, považovat za bezrozporný ukazatel alespoň určitého zájmu o věci veřejné, v případě účasti v odborovém hnutí je situace složitější, protože je lze jednak vnímat jako jistou konkurenci církevních aktivit, jednak se zde uplatňují negativní

stereotypy povinného členství v odborech a jejich „oficiálního“ charakteru v období vlády protinábožensky zaměřeného komunistického režimu. Tabulka 15.5 přitom ukazuje, že i zde je určitý rozdíl mezi etablovanými a „alternativními“ církvemi, respektive jejich členy.

Tabulka 15.5 Volební účast a členství v odborech podle deklarované církevní příslušnosti (%)

Vyznání	Účast ve volbách do PS 2013	Členství v odborech současné	Členství v odborech v minulosti
Etablované (ŘKC + ČCE + CČSH)	66	8	43
Jiné křesťanské	50	0	20
Bez vyznání + mimokřesťanské	55	6	27
Bez odpovědi	33	4	22

Zdroj: Modul ISSP „Pracovní orientace“ 2015, vlastní výpočty.

Rozdíl mezi jednotlivými typy věřících je nicméně paradoxní: zatímco členové etablovaných církví, které nevynikají veřejnými a sociálními aktivitami, mají vyšší volební účast než necírkevní populace, v případě sociálně angažovaných „alternativních“ církví je tato účast naopak nižší.²⁷ Vysvětlení snad spočívá v již uvedeném primárně náboženském zacílení evangelikálně orientovaných církví a jejich společenských aktivit, zatímco volby jejich členové mohou vnímat jako příliš „světskou“ a pro svůj život nedůležitou záležitost; někteří z nich (adventisté sedmého dne) by mohli volby bojkotovat i z toho důvodu, že se částečně konají v sobotu, v den který je podle jejich přesvědčení vyhrazen odpočinku, bohoslužbě a dalším kolektivním náboženským aktivitám. Rozdíl mezi oběma typy věřících přitom ještě víc vyniká v případě členství v odborech, a to nehledě na celkově nízkou míru participace v odborech v (současné) české společnosti. Věřící etablovaných církví jsou poměrně častěji členy odborů, což zajisté souvisí spíše s kontinuitou jejich životních drah (a věkovou strukturou jednotlivých denominací) než s veřejným angažmá, zatímco menší církevní společenství odbory „tradičně“ bojkotují – opět zřejmě spíše kvůli jejich historické provázanosti s komunistickým režimem a současné levicové rétorice než kvůli nezájmu o veřejnou činnost.

Jakkoli lze otázky spojené s veřejnou a sociální činností věřících jednotlivých církví prostřednictvím použitého šetření zodpovědět jenom částečně (a samozřejmě opět bez nároku na statistickou významnost v případě menších náboženských společenství), v kombinaci s hlubšími kvalitativními výzkumy se i zde ukazují ne-

²⁷ Vzhledem k tomu, že (malá) část „alternativních“ věřících se hlásí k církvím, jejichž členové pocházejí (také) ze zahraničí, i z dalších důvodů, výpočet samozřejmě zohledňuje skutečnost, zda měl příslušný respondent aktivní volební právo.

jednoznačné vztahy. Věřící se na základě své konfesní příslušnosti – velmi podobné výsledky přitom vycházejí i v případě míry náboženské participace a dalších ukazatelů – nechovají tak, jak „by měli“. V případě relativně velkých a ve společnosti etablovaných církví to znamená, jak už dokumentovaly dřívější výzkumy, nízkou míru závaznosti církevního členství a malé rozdíly, k nimž církevnictví vede ve srovnání s většinou populací. Naopak v případě evangelikálně orientovaných a dalších ve společnosti minoritních náboženských skupin se zdá, že boj proti „světu“ a náboženské zakotvení u jejich členů přehluší všechno ostatní. Církev a sbory se nehledě ke své rétorice uzavírají do sebe a poskytují sociální zázemí především svým členům, zatímco na necírkevní populaci působí především misijně (byť třeba v podobě skryté misie a paracírkevních aktivit) a na nic jiného jim už nezbyvají síly a zřejmě ani zájem. Tak tomu může být i v případě evangelikálně orientovaných složek etablovaných církví, jejichž podíl zvolna roste, v rámci kvantitativních výzkumů však není detekovatelný. Celkově se zdá, že dochází spíše k prohlubování náboženských bariér mezi jednotlivými segmenty společnosti (srov. Nešpor 2010: 104–107), nikoli k jejich překonávání.

15.5 Závěr

V souvislosti s přípravou české verze účasti na mezinárodním šetření ISSP 2015 byl učiněn pokus o zohlednění vlivu religiozity a jejích různých dimenzí na pracovní orientace a (do jisté míry) veřejné a sociální působení respondentů ve smyslu Weberovy teze; výzkum se přitom opíral také o již provedená šetření kvalitativní povahy. Nutno přitom konstatovat, že ve svém hlavním zaměření tento výzkum nepřinesl přesvědčivé odpovědi, podobně jako se to ukázalo v mezinárodním srovnání hodnotových postojů (Yeganeh 2015). Určitá vyšší míra prosperity evangelíků a členů evangelikálních denominací je však přinejmenším hodně pravděpodobná. V některých případech přitom souvisí s přímou aplikací Haginovy „teologie prosperity“, jež Weberovu tezi uchopila jako sebenaplňující proroctví, jindy (častěji) jde spíše o implicitní aplikaci nebo nezamýšlený důsledek jiných teologických či náboženskopraktických důrazů. Nedostatečná signifikance výsledků je přitom z velké míry způsobena nízkým zastoupením evangelikálně orientovaných denominací a skupin ve společnosti i celkovou nedůvěrou současné české společnosti vůči náboženství a jeho veřejné deklaraci. Přes tento negativní závěr nelze provedený výzkum označit za neúspěšný, protože jednak potvrdil řadu předpokládaných nebo dříve detekovaných vztahů, jednak umožňuje postulaci nových výzkumných hypotéz, které by měly být zkoumány prostřednictvím alternativních výzkumných metod zacílených na konkrétní subjekty.

Celosvětový nástup evangelikálně orientovaných forem (křesťanské) zbožnosti se zjevně nevyhnul ani ČR, i když přímo zasahuje jenom malý segment společnosti a přinejmenším prozatím vede spíše k jeho uzavřenosti a sebestřednosti než

k celospolečenskému vlivu. V jeho důsledku došlo v součinnosti s dalšími faktory k významné fragmentarizaci nábožensko-církevní scény v ČR, jejíž část je zřetelně ovlivněna ze zahraničí přicházejícími náboženskými důrazy, pocházejícími – v řadě případů ovšem zprostředkovaně – především ze Spojených států. Na druhou stranu však platí, že tyto důrazy jsou v českém prostředí rozvíjeny nebo na toto prostředí působí odlišným způsobem. Evangelikalismus (některých) českých církví vede spíše k „bohostřednosti“ a nezájmu o „zkažený svět“, pokud nejde o misijní zájem, než k většímu pracovnímu nasazení a efektivitě pracovních orientací nebo k výraznějšímu veřejnému a sociálnímu působení členů takto orientovaných církví, a to nehledě na jejich oficiálně deklarované snahy. Jinak řečeno, české evangelikální církve spíše reprezentují model od společnosti odděleného klasického evangelikalismu než současné (neo)charismatické tendence, a tím spíše to platí o „evangelikálně“ orientovaných skupinách uvnitř etablovaných církví. Na základě evropských analogií se přitom ovšem nezdá, že by tyto postoje a jednání podněcovaly celospolečenské zvýšení zájmu o náboženství, k němuž došlo právě ve Spojených státech a který teoreticky uchopila teorie racionální (náboženské) volby, protože Evropané zřejmě stále „považují své církve spíše za poskytovatele veřejných služeb než za soupeřící firmy“ (Davie 2007: 86).

Jako významnější typologické hledisko mezi jednotlivými církvemi se namísto konfesionality, kterou předpokládala klasická aplikace Weberovy teze, ukazuje míra ne/etablovanosti daného společenství, ať už k „alternativnímu“ charakteru marginálních věr vedou spíše náboženské, nebo sociální důvody (religiozita imigrantů). Věřící tří nejrozsáhlejších, v české společnosti dlouhodobě působících a svojí misí inkluzivních církví vykazují i vzhledem k pracovním orientacím a společenskému působení dost podobné postoje, které se příliš neliší od postojů majority. Náboženské faktory v případě jejich členů zjevně nehrají zásadní roli v motivaci sociálního jednání. Naproti tomu věřící aktivně se hlásící k menším duchovním společenstvím – ovšem nejenom těm evangelikálním (!) – vykazují zřetelně odlišné tendence, paradoxně však ne vždy takové, jaké od nich jejich církve „oficiálně“ vyžadují. Tato skutečnost s sebou nese závažné metodologické problémy. Jestliže pro výzkum malých církevních společenství striktně vzato nelze použít kvantitativní metodologii, kvalitativní výzkumy založené obvykle na kombinaci rozhovorů a pozorování (pastory řízeného) církevního provozu zase nebudou imunní vůči kontaminaci výsledků oficiálními, spíše rétoricky pojatými a sociálním tlakem vyžadovanými církevními postoji. Skutečné postoje a jednání konkrétních členů evangelikálních denominací přitom mohou být značně vzdálené, dostanou-li se mimo tyto kontrolní mechanismy; právě z tohoto důvodu má smysl analyzovat jejich výpovědi v rámci kvantitativních šetření, třebaže jsou v nich zastoupeni nereprezentativně (to však o kvalitativních výzkumech platí rovněž).

Přijmeme-li přitom negativní závěr, že v celospolečenském měřítku se v současné ČR religiozita neprojevuje jako určující faktor pracovních orientací a sociálního jednání mimo úzce vymezené kruhy, neznamená to konečně, že tomu

tak bude napořád. Kromě vývoje evangelikálně orientované části náboženského spektra lze totiž počítat přinejmenším se dvěma dalšími tendencemi. Jednak vlivem demografických změn, konverzí a z dalších důvodů dochází k podstatné proměně etablovaných církví, která je katalyzována negativními postoji majority vůči církevní zbožnosti a současně probíhajícím majetkovým vyrovnáním státu s církvemi – i etablované církve se tak stávají „výběrovými kluby“, které se budou vzdalovat majoritním postojům a budou mít sílu i prostředky na to, aby si svoji specifičnost udržely a dále rozvíjely. Za druhé lze počítat s přílivem nábožensky odlišných imigrantů do české společnosti, pro něž bude religijní odlišnost významným sebevymežujícím faktorem ovlivňujícím postoje a jednání i v těchto oblastech, ať už v pozitivním (kupř. větší pracovní výkonnost), nebo negativním směru (nezájem o práci, různá omezení vyplývající z učení a praxe příslušných náboženských kultur). Všechny tyto, případně další změny se nicméně neprojeví ze dne na den – prozatím máme tedy čas kultivovat metodologické nástroje výzkumu (sociálních dopadů) různých typů a forem moderní religiozity, protože ty stávající se stále zřejměji ukazují jako nedostatečné.

NÁBOŽENSTVÍ A RELIGIOZITA JAKO VYSVĚTLUJÍCÍ FAKTOR SOCIÁLNÍCH JEVŮ

ZDENĚK R. NEŠPOR

Počátky moderní sociologie jsou neodmyslitelně spjaty s diskuzí o funkcích a projevech náboženství ve společnosti, respektive s jejich marginalizací v souvislosti s modernizačními procesy. Dokonce lze argumentovat i tak, že sama konstituce sociologie byla „náboženským projektem“, protože nová disciplína měla zastat řadu úloh, které v rámci *ancien régime* plnilo konfesijní křesťanství. Extrémním příkladem může být Comtovo – i když zdaleka nejen jeho – pozdní vymýšlení programu, organizace a festivitu „náboženství humanity“, jež mělo poskytovat sociálně identifikační a legitimizační rámce v pozitivním stadiu vývoje lidské společnosti (Comte 1912). O „spasitelské“ úloze sociologie však uvažovala i celá řada dalších autorů (srov. Vidich, Lyman 1985).

Tématu náboženství se nevyhnul žádný z „otců zakladatelů“ moderní sociologie, a ačkoli jejich přístupy byly velice odlišné, všichni počítali se sekularizačními důsledky (evropské) industrializace a urbanizace, případně růstu vzdělání a racionality. Marx, který adoptoval Feuerbachovu představu objektu náboženství jako odcizené projekce lidství a doplnil ji o rozbor utlačivého působení tohoto „falešného vědomí“, počítal s automatickým úpadkem religiozity v důsledku revoluční likvidace odcizení poté, co proletáři získají vládu nad výrobními prostředky. „Odkouzlení světa“ tematizoval i Weber, třebaže v jiných souvislostech (Weber uvažoval především o dominanci účelové racionality na úkor afektivního, tradičního a hodnotově racionálního jednání, zatímco odnáboženštění pro něj představovalo jen podružnou otázku), zároveň si však byl vědom nebezpečí, která bude nevyhnutelně přinášet „železná klec“ modernizace. Durkheim, který zdůraznil potřebu sociálního řádu a v těchto souvislostech analyzoval integrační funkce náboženství, zase řešil problém jejich zachování ve společnosti provázané „organickou solidaritou“, zatímco Simmel viděl rozdíl mezi individuálními náboženskými potřebami, jež chápal jako antropologickou konstantu, a vnější-

mi, sociálními formami náboženství. Aniž bychom tím teorie těchto autorů vyčerpali – jde jen o velice zběžné naznačení –, je třeba říci, že takto bychom mohli pokračovat ještě dlouho (podrobněji viz Nešpor, Lužný 2007: 29–65; srov. také *Sociální studia* 5, 2008, 3–4).

Silná zaujatost tvůrců moderní sociologie náboženstvím, vyplývající podle Roberta Nisbeta ze samotného charakteru této disciplíny (Nisbet 2002: zejm. 220–263), měla dvojí závažné důsledky. Náboženství na jednu stranu patřilo mezi klasická sociologická témata a dostalo se mu hlubokých analýz jako jedné z vůbec prvních sociálních institucí, ať už byly jeho sociální funkce chápány především jako kognitivní a kompenzační, nebo jako sociálně integrační. Na druhou stranu však zájem většiny sociologů o náboženství rychle upadal. Podobně jako když Marx prohlásil, že Feuerbachovým dílem byla kritika náboženství (ne však utlačivého společenského řádu jako celku) tak dokonale vyčerpána, že se jí sám již nemusí zabývat. Většina sociologů si z těchto děl odnášela základní poznání o úpadku náboženství v moderních společnostech, a proto se mu přestala věnovat, a když se po druhé světové válce objevila speciální sociologie náboženství, byla pokládána za okrajovou disciplínu, jež zanikne stejně rychle jako její předmět. Jak se shodují všichni historici sociologie náboženství, její základ po většinu 20. století představovalo sekularizační paradigma a ústřední teoretické i výzkumné pole procesy poklesu významu náboženství v moderních společnostech (viz např. Beckford, Demerath 2007; Davie 2003; Lužný 1999: 14–107; Nešpor, Lužný 2007; Riesebrodt, Konieczny 2005; O'Toole 2003).²⁸

Sociologové náboženství, ačkoli řada z nich pocházela z náboženských kruhů, v podstatě přistoupili na sekularizační perspektivu (Tschannen 1991) a prostřednictvím stále složitějších metod zkoumali úpadek tradičních náboženských forem v Evropě i ve světě, nebo nanejvýš diskutovali o tom, proč k němu zejména ve Spojených státech (viditelně) nedocházelo. V obecné i speciální sociologii se paradigmatem stala sekularizační teze, což vedlo k „odloučení a separaci“ sociologie náboženství od sociologického mainstreamu (Beckford 1989, 2003). Protože klasické sekularizační paradigma tvořilo východisko (především evropského) sociologického zkoumání náboženství po většinu minulého století, budeme mu věnovat první část tohoto exkursu, v níž zároveň po vzoru britské socioložky Grace Davie upozorníme na diferenciaci jednotlivých národních sociologických škol, v této subdisciplíně důležitější než jinde (srov. Davie 2007: 35–40).

Poslední čtvrtina 20. století nicméně přinesla podstatnou změnu sociálního kontextu. Náboženství, která se druhdy zdála vymírat, se prakticky na celém světě vzchopila k boji proti sekularisticky pojímané modernizaci (i mezi sebou), „Bůh se pomstil“ jak společností, které před ním daly přednost jiným ideologiím, tak sociologům náboženství, kteří pro to poskytovali teoretický základ (Kepel 1996). Všude s výjimkou západní Evropy se začalo hovořit o desekularizaci a význam-

28 Přehled klasických textů podali Robertson 1969: 141–164; Woodhead, Heelas 2000: 307–341; v češtině dále srov. Lužný 2005 a teoretickou reflexi *ibid.*: 10–14.

ní představitelé sociologie náboženství sekularistickou perspektivu z velké části opustili. Jak si uvědomil žijící klasik Peter L. Berger, dnešní svět je „stejně výrazně náboženský, jako byl svět kdykoli dřív, a v některých oblastech dokonce ještě víc“ (Berger 1999: 2). Sociologové sekularizace jsou dnes již menšinou, i když vyzbrojenou sofistikovanými badatelskými nástroji a v případě západoevropských zemí mající také solidní oporu alespoň v některých datech.

Sociologie náboženství jako celek je nicméně teoreticky mnohem diferencovanější. Ve Spojených státech se rychle etablovala teorie racionální (náboženské) volby, jež zdůrazňuje odlišnost evropského a amerického náboženského vývoje a tržní fungování náboženských denominací i jejich klientů. Ekonomistický přístup k náboženství navazující na Beckera, Homanse a Blaua, jehož nejvýraznějším představitelem je právě teorie racionální volby Rodneyho Starka a jeho kolegů, přitom začal být pokládán za nové oborové paradigma (Warner 1993: zejm. 1048–1058; srov. Young 1996). Této teorii a její kritice budeme věnovat druhou kapitolu. Ani ve Spojených státech ovšem teorie racionální volby a příbuzné směry netvoří jediné paradigma moderní sociologie náboženství a tím spíše to platí v případě evropských badatelů, z nichž někteří uplatňují silně postmoderní přístupy, další se kloní k funkcionalistickému chápání religiozity, nebo přinejmenším zpochybňují automatismus někdejší sekularizační teze a celé výkladové schéma dekonstruuje. Ve třetí kapitole se proto zaměříme na další badatelské perspektivy, jež spojuje také oprávněná kritika západního/euroamerického etnocentrismu dosavadní sociologie náboženství (srov. Asad 1993).

Obecně lze říci, že v souvislosti se sociálními změnami pozdní moderny²⁹ vedoucími k novému vstupu náboženství do veřejného prostoru došlo jak k nebývalému rozvoji sociologie náboženství, tak k znovuetablování předmětu jejího zájmu v rámci obecné sociologie. Avšak zatímco se specializovaná sociologie náboženství potýká s bouřlivým vnitřním vývojem, který má daleko k paradigmatické jednotě, širší recepce tohoto oboru a jeho problémů je stále ještě nedostatečná. Hrozí nebezpečí, že jeden extrém, dlouhotrvající téměř absolutní nezájem sociálních věd o tuto sféru, bude sotva náležitě „vyvážen“ extrémem právě opačným, jejím přeceňováním a jednostranným hodnocením, které nebude brát ohled například na vnitřní diferenciaci (jednotlivých) náboženství (Byrnes 2006: 302). Příkladem může být Huntingtonova vize střetu namnoze nábožensky definovaných civilizací (Huntington 2001) a její kromobyčejně rychlé etablování nejen v akademickém, ale především v populárním diskursu. Sociologie náboženství tudíž nesmí pouze jásat nad tím, že dochází k jejímu novému zvýznamnění, nebo přinejmenším k nárůstu důležitosti předmětu jejího zájmu, ale především skutečně analyzovat pozdně moderní náboženské změny a kriticky zvažovat, zda jsou naše badatelské nástroje pro jejich pochopení adekvátní.

29 Nad „základním sociologickým charakterem“ společností pozdního 20. a raného 21. století můžeme hodně diskutovat a Miloslav Petrusěk různé názory dokonce shrnul do skvělé knihy (Petrusek 2007).

Paradigma evropské sekularizace

Ačkoli existují velmi rozdílné podoby sekularizační teze, v nejobecnější rovině ji můžeme shrnout do předpokladu, že v souvislosti s modernizačními procesy, jako byla industrializace, urbanizace, růst vzdělanosti, racionality a podobně, docházelo ke snižování významu náboženství, což se projevovalo například poklesem míry církevní příslušnosti a účasti na náboženských aktivitách či snížením objemu finančních prostředků věnovaných na tuto oblast. Empirické výzkumy, prováděné v Evropě nejpozději od poloviny 20. století, tuto hypotézu podporovaly. Ve všech společnostech docházelo, třebaže s rozdílnou intenzitou, k poklesu církevních aktivit, které obvykle zůstaly vyhrazeny pro méně vzdělanou a starší část populace, převážně pro ženy a venkov (Nešpor 2007). Kořeny tohoto procesu mohly být spatřovány dokonce již ve středověku (Böckenförde 2006), výsledkem každopádně bylo, že „moc, prestiž a popularita náboženství v Evropě (a jeho odnoží usazených jinde ve světě) od středověku až do konce dvacátého století upadala“ (Bruce 1999: 7–8).

Larry Shiner přitom rozlišil šest hlavních sociologických vysvětlení této skutečnosti. Podle různých autorů se náboženství vytrácelo proto, že docházelo k 1) poklesu prestiže a významu náboženských symbolů a institucí; 2) přesunu pozornosti z transcendentní k sekulární oblasti; 3) zvnitřnění náboženství, jež proto ztrácelo schopnost ovlivňovat sociální život; 4) transformaci původně náboženských institucí do sekulárních; 5) racionální desakralizaci světa; či 6) posunu od tradičně zakotvených hodnot a jednání k takovým, jimž vládne racionalita a utilitarismus (Shiner 1966). I když jednotlivé příčiny mohly různě koincidovat a mohly být probrány do různé hloubky, sekularizační teze představovala pouze teoretickou elaboraci zdánlivě nezpochybnitelného vývoje, přičemž se předpokládalo, že ve stopách odnáboženštěné Evropy se vydal i zbytek světa.

Americká výjimečnost spočívající v podstatně pomalejším, pokud vůbec nějakém úpadku religiozity, byla vysvětlována jako odchylka potvrzující pravidlo, a i když třeba Parsons měl za to, že úplná sekularizace je vzhledem k sociálně integrační roli náboženství nemožná, jeho žáci se příčinami i důsledky sekularizace vážně zabírali (např. O’Dea 1966). V Evropě zase tento proces přijali za skutečnost i nábožensky orientovaní badatelé, například katolický sociolog Gabriel Le Bras (1955–56) a jeho škola nebo anglikán David Martin (1978), třebaže jim v některých případech sloužil spíše jen jako pobídka pro to, jak daný společenský vývoj zvrátit. Takto angažovaní badatelé někdy dospěli i k přesvědčení, že „není nutné, aby se výsledky nábožensko-sociologického studia dávaly do rukou veřejnosti, zvláště jsou-li negativní. Uveřejnění takových závěrů by mohlo pochopitelně vnést zmatek a disorientaci do řad věřících, vzbudit pochybnosti o životnosti křesťanství a o účinnosti jeho prostředníků, mohlo by dokonce znamenat ochromení apoštolského elánu horlivých katolíků“ (Daněk 1961: 62).

Jakkoli bylo sekularizační paradigma, tedy různé verze sekularizační teze, přijímáno takřka všeobecně – jeho prakticky jediným „zatvrzelým“ oponentem byl

americký katolík Andrew Greeley (např. 1972), který si z téhož důvodu později oblíbil teorii racionální volby (Greeley 2003) –, jednotliví autoři se lišili jak v celkové interpretaci, tak v míře automatismu, který s tímto vývojem spojovali. Rozdílů můžeme ilustrovat na několika novějších příkladech, patřících současně mezi klasická díla sociologie náboženství. Snad „nejtvrdší“ verzi sekularizační teorie představoval britský sociolog Bryan Wilson, podle kterého šlo o nezbytný průvodní jev modernizace – význam náboženství se podle jeho názoru snižoval ruku v ruce s tím, jak společnost ztrácela znaky tönniesovské *Gemeinschaft* ve prospěch *Gesellschaft*; v podmínkách nadvlády logicky racionálního, ekonomického a technického řádu se tradice a s ní i náboženství staly ztrátou času (Wilson 1982). Náboženství mohlo zůstat zachováno nanejvýš v těch (zmenšujících se) skupinách a společenstvích, které se postavily na odpor modernizaci a tím vlastně uvedenou tezi potvrdzovaly, což byl případ tzv. sekt a kultů (Wilson 1961), nebo jako vnější forma, jejíž signifikance pro sociální systém se snižovala, jako tomu podle Wilsona bylo ve Spojených státech (Wilson 1998).

Z odlišných teoretických pozic vyšel americký sociolog rakouského původu Peter L. Berger, který v šedesátých letech představoval další podobu „tvrdé“ sekularizační teze. Předpokládal, že náboženství tvoří nad společností osmyslňující a vysvětlující „posvátný baldachýn“, ale protože modernizace s sebou nesla růst plurality, včetně setkávání s odlišnými náboženskými kulturami, docházelo k jeho zpochybnění a erozi z mnohosti (Berger 1967). Náboženství nadto „zůstalo stát před branami továren“ a kromě tradičního působení na stát ovlivňovalo již jen rodinu a privátní oblast, jeho význam však z výše uvedeného důvodu klesal. Naproti tomu britský sociolog David Martin byl o nevyhnutelnosti sekularizace méně přesvědčený. V komparativním přehledu odnáboženštění západních společností zdůraznil historické důvody odlišností tohoto procesu, stejně jako skutečnost, že sociálně integrační úlohu religiozity mohly přebírat také jiné instituce (Martin 1978). Vlám Karel Dobbelaere sice také patřil do „tábora sekularistů“, avšak rozlišil mezi třemi dimenzemi sekularizace, která podle jeho názoru mohla probíhat na třech úrovních – sociální, organizační a individuální –, k jejichž propojení došlo pouze v západní Evropě (Dobbelaere 1981, 2002).

Martin a Dobbelaere tak zpochybnili „automaticnost“ sekularizace ve spojení s modernizačními procesy a tím přispěli k opouštění sekularistického paradigmatu sociologií náboženství: „místo abychom považovali sekularizaci za jednu provždy daný unilaterální proces, měli bychom spíše uvažovat o (jednotlivých) úspěšných christianizacích, po nichž následovaly nebo které doprovázely (diferencované sekularizační) reakce“ (Martin 2005: 3). Podobně důležité, ačkoli donedávna prakticky opomíjené byly „národně sociologické“ základy jednotlivých verzí sekularizační teze. Nezávisle na (snaze o) konstituci víceméně jednotné světové sociologie, komunikující převážně anglicky a v rámci „těch pravých“ vědeckých periodik, se totiž uplatňovaly a uplatňují specifika jednotlivých národních badatelských škol, v sociologii náboženství více než kde jinde. Markantním příkladem

je ostatně dlouhodobá fascinace evropských badatelů problematikou sekularizace, jejíž vnější projevy byly na „starém kontinentu“ nepochybné, zatímco ve Spojených státech došlo v osmdesátých letech 20. století k rychlému přesunu k teorii racionální volby, jež byla s to lépe vysvětlit tamní přetrvávání a rozvoj náboženství (Warner 1993; Davie 2007: 67; příkladem budiž Albanese 2007b).

Ještě než k tomu došlo, anglosaští sociologové sekularizaci tematizovali především v souvislosti s pluralizací, jak symbolických univerz, tak i náboženských skupin. Velkými tématy pro ně byly třídní souvislosti fungování náboženských organizací (např. Niebuhr 1929; Demerath 1965) a vznik nových náboženských hnutí, která se od šedesátých let stala neživějším výzkumným polem sociologie náboženství. Grace Davie v této souvislosti nicméně uvádí, že nová náboženská hnutí byla studována snad až příliš (Davie 2007: 160), bez ohledu na jejich skutečný sociální význam a často formou aprioristického odsudku, který vyhovoval jejich kritice z církevních i liberálních pozic. Nezávisle na některých amerických výzkumech, které již od šedesátých let zpochybňovaly údajný brainwashing provázející konverzi k novým náboženským skupinám (Lužný 1997: 102–110), naprosto převládla představa démonizující jejich manipulativní působení na členy a obviňující organizátory těchto hnutí ze skrytých neetických pohnutek, podporovaná vědomím konkurence ze strany etablovaných církví a sekularismem necírkevní části společnosti (Zablocki, Robbins 2001). Tento názor dokázala prostřednictvím kvalitativních výzkumů výrazněji zpochybnit až Eileen Barker (1984) a další badatelé, ani jim se však dosud nepodařilo změnit veřejné mínění v této věci.

Zcela odlišně vypadala sociologie náboženství v zemích, kde byla dominantní náboženská tradice, převážně katolická, „nahrazena“ jejím příkrým odmítáním ze strany modernistických intelektuálů, typicky ve Francii a do určité míry i v Belgii a Itálii. Většinová sociologie zde vystačila s jednoduchou sekularizační tezí, zatímco sociologové náboženství se často rekrutovali z řad věřících. I oni sice vyšli z představy modernistické sekularizace, snažili se však proti ní bojovat, a nebylo-li to možné, alespoň prostřednictvím historických a sociologických metod „nostalgicky vzpomínat“ na situaci živé lidové religiozity. V centru jejich zájmu stála především katolická zbožnost a ze *sociologie religieuse* se jen velmi zvolna stávala obecnější vědecká disciplína, výhodou však na druhou stranu bylo, že v těchto případech většinou nedocházelo k redukcionistickému „vysvětlujícímu odmítání“ náboženství (Willaime 1999). Naopak mohly být shledávány strukturální podobnosti mezi náboženstvím a (jinými) totalitárními ideologiemi, příkladně marxismem (např. Desroche 1962; již dříve Aron 2001), nebo byly prováděny hlubší historicko-sociologické studie moderních sekularizačních procesů, jež ukázaly jejich ideologickou podmíněnost (Houtart, Rousseau 1972).

Třetím typem byl „vědecký ateismus“, který sociologii náboženství nahradil v zemích východního bloku. V této optice bylo náboženství apriorně odmítáno v duchu marxovské kritiky, jeho úpadku však zároveň bylo institucionálně na-

pomáháno a „vědecký ateismus“ se fakticky stal ještě normativnějším – pravdaže opačným – pohledem na náboženství, než byly jeho obrany z řad katolických sociologů (Thrower 1983; Horyna 2001). Zatímco v některých zemích vědecký ateismus v zásadě nepřekročil rovinu protináboženského ideologického boje, který žádné skutečné analýzy ani nedovoloval – bohužel to platilo také o Československu padesátých a znovu sedmdesátých a osmdesátých let (Nešpor 2008a) –, jinde vytvořil alespoň předpoklady a nástroje pro hlubší rozpracování sekularistické perspektivy a/nebo teoretické domýšlení děl marxistických klasiků, v názorech na náboženství ne vždy jednotných. Typickými příklady byly Maďarsko, Polsko, ale i Sovětský svaz a nějaký čas dokonce i Čína (např. Jiyu 1979). „Povinná“ teze o automatickém úpadku náboženství mohla v některých případech působit jen jako „mimikry“, společenské podmínky a asi i vlastní světonázorová orientace však na druhou stranu nedávaly „vědeckým ateistům“ možnost překročení základní sekularistické perspektivy.

Jediným skutečně hybridním případem rozšiřujícím sekularistickou perspektivu o další dimenze či úhly pohledu se tak stala polská sociologie náboženství (Majka 1967), stejně jako z jiných důvodů sociologie náboženství v Kanadě nebo v západním Německu. V posledně uvedeném případě sice na jednu stranu sehrál významnou roli teoretický přínos Niklase Luhmanna, zároveň však byl příliš složitý pro širší publikum, jež proto – včetně církevních sociologů a historiků – setrvalo na pozicích tradičního sekularismu (Kunštát 2005). Luhmann, který zřetelně navazoval na americkou sociologii parsonsovského ražení a v této době vycházel z modifikované sekularistické perspektivy, přitom chápal náboženství jako sociální (sub)systém s referenčními funkcemi, jehož identifikační potenciál klesá v důsledku funkční diferenciací (Luhmann 1977).

V návaznosti na tyto nuance, které jsou pro svoji kontextuální zakotvenost důležité pro porozumění fungování sekularizační teze jako sebenaplnujícího prorocství, je třeba uvést její vnitřní kritiku. Jak už bylo řečeno, podle Dobbelaereho se pod tímto termínem skrývalo několik vzájemně ne nutně souvisejících procesů, odnáboženštění na sociální, organizační a individuální úrovni (Dobbelaere 1981, 2002). Podobně hovoří José Casanova o třech vzájemně odlučitelných aspektech sekularizace v podobě emancipace světské sféry od náboženské legitimizace a mocenského působení, ústupu od náboženského přesvědčení a konsekventní behaviorální praxe, a konečně náboženské privatizaci (Casanova 1994: 211). K prolnutí a vzájemnému posilování všech tří dimenzí přitom došlo pouze v západní Evropě, ne však v přímé souvislosti s modernizačními strukturálními změnami, ale z toho důvodu, že ideologie sekularismu se stala integrální součástí (post)osvícenského modernizačního projektu, „vzdělanostním režimem“ replikovaným (zevšeobecně) školním vzděláním a dalšími kulturními kanály. Jinde se mohly uplatnit a uplatnily takové verze modernizace, které sekularizaci nepředpokládaly a *ipso facto* nevynucovaly (Eisenstadt 1999). Z paradigmatu evropské sekularizace, která se měla postupně rozšířit po celém světě, se stal výjimečný případ vysvětlitel-

ný specifičností evropského náboženského vývoje v raném novověku a v 19. a 20. století (Berger 1999; Davie 2002).

Vůči sekularizační tezi byly vzneseny ještě dvě podstatné námitky. První, metodologická, byla dílem německého sociologa Thomase Luckmanna a pochází již ze šedesátých let (Luckmann 1967). Tím, že se sociologie náboženství orientovala na úpadek církevní zbožnosti, zavírala podle Luckmannova názoru oči před skutečností, že religiozita moderních (evropských) společností se může rozvíjet úplně jinými kanály. Příkladem mohou být různé formy hnutí new age a další moderní spirituality, stejně jako důraz na seberealizaci, nukleární rodinu a podobně (srov. Heelas 1996, 2008). Ani v Evropě, kde se stal úpadek tradiční církevní zbožnosti zjevným, tedy nemusel znamenat celkovou sekularizaci, jen změnu náboženských forem, k čemuž Grace Davie dodává poukaz na skutečnost, že stejně jako upadaly organizované formy náboženství, snižoval se i význam jiných sociálních organizací, příkladně odborů, politických stran nebo sportovních a kulturních sdružení (Davie 1994). Církevní religiozita z této obecnější změny navíc nemusela vyjít tak špatně, protože církve podle ní mohou pro značnou část společnosti fungovat i „zástupně“.

Druhá námitka je primárně historické povahy. Sekularistické paradigma a většina verzí sekularizační teorie v sociologii náboženství předpokládala jakýsi výchozí „zlatý věk“ (evropské) religiozity, od něhož měl nastat úpadek (Gorski 2003). Jenže historické výzkumy ukazují, že nic takového nikdy neexistovalo (např. Delumeau 1977; Thomas 1982). Kostely nebyly plné ani v hodně zcirkevnělém 19. století (Gill 2003), proto i když dochází k poklesu jejich návštěvnosti – nehledě na skutečnost, že může být vyvážena něčím jiným –, není jasné, jde-li o trvalý a všeplatný trend. Zvláště když se nepotvrdil ani druhý extrém „sekularizační křivky“: místo aby sekularizace pokračovala směrem ke zcela nenáboženské budoucnosti, začalo se od sedmdesátých let 20. století v různých částech světa a omezeně dokonce i v Evropě objevovat náboženské oživení, postupně nabývající na síle (Kepel 1996).

Původní proponenti sekularizační teze ji tváří v tvář této náboženské obnově, jejímiž nejviditelnějšími projevy jsou protestantský pentekostalismus a islámský fundamentalismus, rychle opustili (Martin 1991, 2005; Berger 1997) a prakticky jediným významnějším teoretickým sociologem, který se k původní perspektivě hlásí, je Skot Steve Bruce. Na výkladu spojujícím modernizaci, individualizaci, racionalizaci a pluralismus s úpadkem náboženství podle jeho názoru není třeba nic měnit, i když úplná sekularizace Evropy zcela jistě nepříjde tak rychle, jak si představovaly starší generace badatelů (Bruce 1996, 2002). Tuto perspektivu potvrzují i statistické analýzy Davida Voase a dalších autorů (např. Chaves, Cann 1992; Pollack 2003; Voas, Bruce 2004; Voas, Olson, Crockett 2002). Mezinárodní komparativní výzkumy v rámci šetření World Values Survey nicméně ukazují, že ačkoli ve vyspělých zemích dochází k sekularizaci (ve smyslu odcírkevnění), kvůli populačnímu nárůstu v zemích třetího světa je tento proces více než vyrovnán rozšiřováním tradičních náboženství, a co víc, modernizace spojené se sekula-

rizací jsou sebelimitujícími v důsledku současného poklesu porodnosti (Norris, Inglehart 2004).

Většina současných sociologů nicméně už je stran automatického spojování modernizace s odnáboženštěním mnohem opatrnější než jejich předchůdci ve druhé polovině 20. století, a to i pokud jde o západní Evropu. Ještě než se však k jejich názorům dostaneme, je třeba přiblížit druhé velké paradigma sociologie náboženství, americkou teorii racionální volby a příbuzné ekonomizující směry amerického sociologického myšlení.

Náboženství jako volba

V období dominance sekularizačního paradigmatu platilo, že Spojené státy byly významnou výjimkou, kde se modernizace s úpadkem významu náboženství nedružila, nebo alespoň ne viditelně. Debatu o americkém exceptionalismu (srov. např. Lipset 2003) v širším měřítku ukončila až argumentace o tom, že výjimečný byl spíše (západo)evropský vývoj (Davie 2002), již dříve ji však prostřednictvím podobných argumentů napadli američtí sociologové racionální (náboženské) volby. Ptali se, nebyla-li specifická především Evropa se svými státními církvemi, které se v procesu konfesionalizace v raném novověku ustavily jako náboženské monopoly, zatímco jinde ve světě obvykle existovalo více konfesí či dokonce náboženství vedle sebe. Samozřejmě přitom mysleli především na Spojené státy, kde první dodatek k ústavě zabráňoval etablování jakéhokoli státního náboženství, a v této souvislosti dokonce zpochybnili ranou americkou religiozitu jako takovou. „Otcové poutníci“ totiž sice byli věřící, ale neochotní akceptovat jednoznačnou církevní autoritu, což byl důvod jejich odchodu do kolonií, a za nimi následovali další lidé, jimž byly evropské státní církve protivné. Finkova a Starkova rekonceptualizace vývoje americké religiozity (Finke, Stark 1992) tak vlastně obrátila sekularizační tezi naruby: (církevní) religiozita v severoamerických koloniích a později ve Spojených státech v posledních staletích neklesala, nýbrž naopak stoupala, což záhy potvrdily i další historické výzkumy (např. Albanese 2007a). Vysvětlení autoři našli v teorii racionální (náboženské) volby, jejíž teoretické základy publikovali již dříve (Stark, Bainbridge 1985, 1987).

Racionální volba je explicitním pokusem nahradit „nedostatečně teoretickou“ sekularizační perspektivu odvozenou od (údajně mylně pochopené) empirie operacionalizovatelnou teorií v popperovském smyslu (Stark in Young 1996: 3–24). K tomu její představitelé použili kombinaci Beckerova ekonomismu a Homansovy a Blauovy teorie sociální směny, stejně jako starších analogií mezi náboženskými a ekonomickými organizacemi v rámci sociologie náboženství (Nešpor 2004b). Jejich cílem nebylo objevovat nové poznatky, nýbrž „pečlivě zhodnotit bohatství již poznaného a podřídít je jednotnému teoretickému systému, přinášejícímu poznání vztahů mezi těmito (dílčími) vhledy“ (Stark in Young 1996: 15). Teorie je přitom

velice jednoduchá: racionálně uvažující jedinci maximalizují vlastní zisk, v náboženské sféře stejně jako kdekoli jinde. Náboženství je však oblastí, kde nejsou zisky bezprostředně patrné (jedná se například o překonání smrti apod.), proto do hry vstupují tzv. kompenzátory, které s relativně nízkými náklady slibují konečné naplnění cílů. Náboženství tedy je „systém obecných kompenzátorů založených na nadpřirozených předpokladech“ (Stark, Bainbridge 1987: 39).³⁰

Podobně však funguje i strana nabídky. Náboženské organizace operují jako „firmy“ nabízející své „zboží“ (kompenzátory), jejichž aktivitu zvyšuje volný trh a vzájemná konkurence, zatímco monopolní postavení vede k jejich „zlenivění“ a neschopnosti. Zvýšení nabídky zvyšuje i poprávku po náboženství, nikoli však naopak, čímž se vracíme k rozdílu mezi evropskou sekularizací a růstem americké zbožnosti. Výjimečnost americké religiozity podle této interpretace způsobil volný a rozšiřující se náboženský trh, zatímco jeho absence – existence monopolních státních církví – v Evropě vedla k sekularizaci, a protože stále trvá, například v podobě odmítání nových náboženských hnutí a imigrační zbožnosti, nemůže se rozvíjet ani evropská religiozita. Neomezená konkurence naopak (jen zdánlivě paradoxně) favorizuje striktní denominace, protože „racionální aktéři budou preferovat ty církve, které po nich více žádají, protože zároveň nabízejí výhodnější poměr mezi náklady a zisky“ (Stark, Finke 2000: 22). Větší omezení vytváří předpoklady „pravdivosti“ jejich kompenzátorů.

Kromě „klasiků“ Starka a Bainbridgeho k rozvoji teorie racionální náboženské volby přispěli především Roger Finke a Laurence Iannaccone. Právě Finke totiž přivedl Starka ke studiu vývoje americké religiozity a ke zjištění, že „nákladnější“ církve v prostředí svobodného náboženského trhu přitahují větší pozornost klientů – jinak ale je, jak soudí Grace Davie, jejich společná kniha „vybudována přímo na dřívějších pracích teoretiků racionální volby – a podobně jako ony ztrácí čas vyvracením starého (sekularizačního) paradigmatu místo toho, aby konstruovala nové“ (Davie 2007: 73). V kontroverzní teorii o budoucím růstu mormonů, která vychází z důsledné aplikace „RCT principů“ a prorokuje jejich americkou a později snad i světovou převahu (Stark 2005), nicméně Finke Starka nenásledoval.

Laurence Iannaccone, který je z přívrženců této teorie nejvýrazněji orientován na ekonomii, se naopak pokusil nejen využít její principy v rámci sociologie náboženství, ale naopak je z této perspektivy dále rozvíjet. Proto vytvořil pojem (měřitelného) náboženského kapitálu, kterým obohatil diskuzi o různých formách sociálního a kulturního kapitálu, kterou započali již Pierre Bourdieu a Robert D. Putnam (Iannaccone 1998). Vlastní sociologii náboženství pak přispěl teorií *free riders*, těch, již se jen „vezou“. Úspěšnost striktních denominací totiž podle Iannacconova názoru pramení také z toho, že se na rozdíl od liberálních církví dokáží zbavit nedostatečně zbožných – francouzští sociologové náboženství hovořili o lidech, kteří chodili do kostela jen, „když zvon zvonil pro ně“ – a tím zároveň posilují

30 Podrobnější výklad teorie racionální (náboženské) volby je dostupný v Lužný 1999: 90–95.

participantskou recepci svého významu, neboť „úplný zákaz tance, kina, gambingu, pití a ‚světských‘ přátelství udělá z pátečního církevního setkání středobod týdne každého člena“ (L. Iannaccone in Stark 1996: 36; srov. i Iannaccone 1994).

Perspektiva „tržního“ fungování náboženství, ztělesněná především teorií racionální volby, byla po určitém váhání v americké sociologii a náboženské historiografii přijata téměř všeobecně. Andrew Greeley prohlásil, že „racionální volba“ výrazně přispěla k vysvětlení přetrvávání náboženství ve Spojených státech“ (Greeley 1989: 122), a podobné přístupy začali uplatňovat i badatelé, kteří primárně nevycházejí z pozic teoretické sociologie (např. Albanese 2007b; Butler 1990). Výhodou ekonomistického přístupu k náboženství je totiž i to, že nepopírá existenci sekularizačních trendů, které podle něj nejsou ničím novým: sekularizace je zákonitým procesem „profanace“ náboženských organizací, vyvolávajícím reakce v podobě religijního revivalu a inovací (Stark, Bainbridge 1987: 292–293). Toto výkladové paradigma současně uspokojivě interpretuje aktuální zvýznamnění náboženství v politice a tzv. kulturních válkách ve Spojených státech, kde „je normální“ věřit a nikoli nevěřit, ostatně stejně jako maximalizovat (individuální) zisk.

Úspěch teorie racionální (náboženské) volby, daleko překračující sféru sociologie náboženství, je tedy přinejmenším částečně založen i na tom, že americkému publiku ukazuje náboženství v takové podobě, v jaké chce být viděno, že je „báječně americká“ (Simpson 1990). Byla tedy přijata bez ohledu na to, že mnohdy jde spíše o „zbožná přání“, protože skutečná míra religiozity je nižší (Davie 2007: 82), i na skutečnost, že sama ekonomie ustupuje od jednostranných aplikací neoklasické teorie (Nešpor 2004b: 172–175). Dokázali-li navíc teoretické racionální (náboženské) volby vysvětlit rozdíly mezi evropským sekularismem a americkou religiozitou, je nutno říci, že jejich interpretace je bezvýhradně přijímána spíše jen na americké straně Atlantiku. Naproti tomu sekularistovi Brucemu stál tento přístup, který samozřejmě odmítá, dokonce za to, aby svoji kritiku „malé kliky amerických sociologů náboženství“ publikoval v knižním rozsahu (Bruce 1999; srov. již dříve Wallis, Bruce 1984).

Méně stranická Grace Davie nepopírá, že náboženství může ve Spojených státech (přinejmenším částečně) fungovat jako předmět racionální volby, avšak Evropané podle jejího názoru „považují své církve spíše za poskytovatele veřejných služeb než za soupeřící firmy ... Ne že by zde (= v Evropě) (náboženský) trh neexistoval ..., avšak vzhledem k převažujícím postojům většiny populace tento trh jednoduše nefunguje“, alespoň ne v té podobě, v jaké jej představuje teorie racionální volby (Davie 2007: 86–87). Přesto se objevují pokusy prostřednictvím této teorie vysvětlit vývoj jakéhokoli náboženství (a souvztažnosti mezi náboženstvím a dalšími sociálními institucemi), jmenovitě například důvody úspěchu křesťanství v pozdní antice (Stark 1996). I zde se ale objevují výhrady, zdůrazňující neschopnost autorů pochopit odlišnou roli a fungování religiozity v různě zakotvených sociálních systémech, což z této teorie činí „jeden z ‚nejúžasnějších a neinspirativnějších omylů‘ v oblasti studia raně křesťanských dějin“ (Chalupa 2007:

84–85). Religionisté, i pokud jsou ochotni brát teorii racionální volby vážně, naopak zdůrazňují, že sice vysvětluje hodně, ale právě nikoli to, co je na náboženství specifické a zajímavé (Wuthnow 1998). Podle současného stanoviska nestora empirických výzkumů náboženství ve Spojených státech tak byl nástup (a rychle nabytá hegemonie) teorie racionální volby „jednou z nejsmutnějších tendencí v literatuře věnující se současné americké religiozitě“ (Wuthnow 2007: 87).

I v americké sociologii náboženství se proto stále častěji objevují práce, které se o teorii racionální volby neopírají (Berger 2001), upozorňující především na nárůst individuální spirituality na úkor církevní religiozity (např. Roof 1994; Wuthnow 1998) a nízkou míru náboženské gramotnosti společnosti, včetně té církevní (Chidester 2005; Prothero 2007). V této souvislosti byl nově zhodnocen také ten proud americké sociologie náboženství, který od poloviny 20. století v návaznosti na Herberga (1955) kladl důraz na specifika amerického náboženského prostoru, aniž by k jejich analýze používal socioekonomické koncepty. Jedná se především o teorii občanského náboženství Roberta N. Bellaha (1967), již tentýž autor rozšířil do podoby komplexní teorie vývoje religiozity směrem k modernímu náboženskému pluralismu (Bellah 1991: 20–50),³¹ a o studie Roberta Wuthnowa o moderních formách spirituálního hledání, počínajícího v Kalifornii šedesátých let (Wuthnow 1978, 1988) a směřujícího k zásadní proměně náboženských organizací (Wuthnow 1998, 2003, 2007).

Výrazným rysem všech citovaných prací, s určitou výjimkou starších děl Parsonsova žáka Bellaha, je odklon od jednoznačné teoretické perspektivy, ať už představované sekularistickým paradigmatem, nebo teorií racionální volby (nebo čímkoli jiným). Jejich autoři zpochybňují platnost „velkých teorií“ náboženství a volají po hlubších „etnografických“ analýzách konkrétních náboženských forem v jejich každodennosti (Ammerman 2007). Jak uvidíme v následující kapitole, „vzdálenost“ mezi Evropou a Spojenými státy se tím opět snižuje, alespoň v případě části americké vědecké obce, která není ochotná donekonečna uplatňovat líbivá zjednodušení. Změnou však prochází i sociologie fundamentalismu, protože pečlivé komparativní studie Marka Juergensmeyera (např. 2007) v leccems připomínají evropské práce Kepelovy, a zdůrazňují jak modernost tohoto fenoménu místo údajného obnovování původních náboženských forem, tak jeho transnacionální provázanost vyplývající opět z fungování pozdně moderních společností.

31 Tematicke narůstající náboženské plurality ve Spojených státech se věnují dva důležité projekty na Georgetownské (Banchoff 2007) a Harvardově univerzitě (www.pluralism.org), zatímco nárůst fundamentalismu v devadesátých letech sledoval podobně rozsáhlý projekt University of Chicago (Marty, Appleby 1991, 1993, 1993a, 1994, 1995).

Za hranicemi paradigmat

Sociologové náboženství, kteří nepatří ani mezi bezvýhradné příznivce automatismu sekularizační teze, ani se nehlasí k „novému paradigmatu“ teorie racionální (náboženské) volby, se shodují na tom, že oba přístupy mají své limity. Významná americká socioložka Meredith McGuire proto vyzývá ke kombinaci čtyř hlavních sociologických „nativů“ o náboženství a k jejich překonání (McGuire 2002), zatímco většina evropských sociologů náboženství přímo hovoří o tom, že je třeba opustit obě svrchu zmíněné zjednodušující perspektivy, vzdát se předpokladu fundamentální jednoty všech (forem) náboženství a jejich sociálních funkcí a věnovat se úžeji vymezeným hlubším výzkumům. Různé pohledy na dosavadní teoretické základy sociologie náboženství a představy o jejich překonání přitom shrnuje následující schéma – v prvních dvou sloupcích jsou uvedena obě výše diskutovaná „klasická“ paradigmat, po nichž následuje výběr současných multiparadigmatických přístupů. Jeho účelem není podat vyčerpávající přehled názorů na nutné změny teorie a metodologie sociologie náboženství, jenž byl podrobněji, avšak přesto ne v úplnosti analyzován jinde (Nešpor 2008b), nýbrž spíše ukázat základní možnosti, k nimž dospívá americká (McGuire), evropská (Davie, Hunt) a česká a slovenská sociologie náboženství (Nešpor).

	sekularisté	racionální volba	McGuire (2002)	Nešpor (2004)	Hunt (2005)	Davie (2007)
stará paradigmat	sekularizační teze	sekularizační teze	sekularizace reorganizace individualizace racionální volba	sekularizační teze teorie racionální volby	sekularizační teze	sekularizační teze teorie racionální volby
aktuální perspektivy	sekularizační teze (po pravách)	teorie racionální volby	kombinace všech čtyř přístupů	humanistická perspektiva	teorie racionální volby postmoderní přístupy	etnografické přístupy

Evropští i někteří američtí sociologové náboženství volající po překonání „starých paradigmat“ se přitom ve svých pohledech příliš neliší. Společně zdůrazňují především multiplicitní charakter modernizačních procesů, které sice v západní Evropě vedly k viditelnému, ne však absolutnímu odcírkevnění, avšak v jiných oblastech světa nakonec podnítily spíše opačnou reakci, desekularizaci, jež pod heslem „náboženské obnovy“ vytváří vysoce moderní religijní formy v rámci etablovaných náboženských tradic i mimo ně. Pluralitnímu charakteru moderních religiozit – církevní i necírkevní povahy, organizovaných i individuálních – podle těchto autorů musí odpovídat explicitní odmítnutí jakékoli „všeobecné“ teorie a multiparadigmaticčnost sociologie náboženství, která bude klást větší důraz na

metody vlastního zkoumání, jejich možnosti i omezení. Humanistickým přístupem se přitom v návaznosti na Petera L. Bergera rozumí to, že „zvláště sociologii bude dobré doporučit, aby se nevázala na postoje suchopárného scientismu, který je slepý a hluchý k bufonérii sociálního jeviště. Vymezuje-li se sociologie tímto způsobem, může zjistit, že si sice osvojila spolehlivou metodologii, ale ztratila ten svět jevů, který původně chtěla zkoumat ... (Naopak) Sociolog, který se vystříhá scientismu, bude schopen objevit lidské hodnoty“ (Berger 2003: 166–167), zatímco „etnografie“ Grace Davie zdůrazňuje též respekt k sociokulturní mnohosti a podtrhuje rozumějící charakter sociologie náboženství.

Huntovo stanovisko pak dokládá „hybridní“ charakter britské sociologie náboženství mezi Evropou a Spojenými státy (Davie 2007: 36). Kvůli americké vědecké dominanci přijímá některé prvky teorie racionální volby, ale současně zdůrazňuje, že pro moderní evropskou náboženskou scénu je důležitý spíše posun k individualizaci, spotřební orientaci a synkretismu. Na druhou stranu Hunt pragmaticky odmítá to, co považuje za postmodernistické tendence typické pro evropské teoretiky (nejen náboženství), kvůli jejich nízké prediktivnosti, spekulativnosti a vnitřní kontradiktoričnosti (Hunt 2005: 43). „Postparadigmatická“ sociologie náboženství tak není ochotná v úplnosti přijmout žádnou z mainstreamových sociologických teorií, „formální teorie má v sociologii náboženství velmi malý význam ... Sociologové náboženství jen poměrně pomalu berou zřetel například na teorie *masové, vyspělé průmyslové, post-industriální, postmoderní* či *pozdně-kapitalistické* společnosti ..., mají malý zájem o takové post-klasické perspektivy, jako je symbolický interakcionismus, etnometodologie, sémiotika a rozmanité příspěvky postmodernismu“ (Beckford 1990: 56). Vzájemná ignorance mezi touto subdisciplínou a teoretickou sociologií, případně sociologickým mainstreamem, v němž se uplatňují především kvantitativní metody, na niž upozornil Beckford, proto stále trvá (Beckford 2003).

Můžeme uvést dva konkrétní příklady. Z pětadvaceti moderních teoretických sociologů a sociálních filosofů, jejichž díla byla přiblížena ve známém kompendiu (Deal, Beal 2004), se v sociologii náboženství šířeji neuplatnilo ani jediné – post-klasické teorie si místo toho oblíbili sociální filosofové, již je spojují se základními daty ze srovnávacích sociologických výzkumů a jejich prostřednictvím ilustrují svůj pohled na „postmoderní“ společenské změny, aniž by docházelo ke skutečné spolupráci přes hranice disciplín (srov. Taylor 2007). Druhým případem je pozdní dílo Niklase Luhmanna, opouštějící sekularistickou perspektivu ve prospěch komunikační teorie „autopoietických“ systémů (Luhmann 2000). Luhman tvrdí, že „komunikace je vždy náboženskou, pokud pozoruje imanentní z úhlu pohledu transcendentního ... Události tohoto světa nabývají náboženský význam pouze tehdy, jsou-li pozorovány z transcendentní oblasti“ (ibid.: 77), což značně rozšiřuje funkcionalistické chápání religiozity včetně paradoxu náboženství jako „komunikace nekomunikovatelného“. Přesto se jeho dílo v rámci sociologie náboženství dosud nepodařilo získat větší pozornost, jednak pro teoretickou složitost

a obtížnou operacionalizovatelnost a za druhé i proto, že mu byl vytýkán eurocentrismus spočívající v dichotomizaci transcendentního a imanentního (Laermans, Verschraegen 2001).

„Postparadigmatický“ nezájem o „velké teorie“ se zračí i v tom, že současné úvody do sociologie náboženství a kompendia této disciplíny sice věnují určité místo „povinnému převyprávění klasiků“, z jejich děl však čerpají jenom velice selektivně a snaží se je překonat multiplikací teoretických a metodických perspektiv (O'Toole 2003). Jak ale ukázala recenzní stať tří nejnovějších evropských sociologií náboženství (Nešpor 2008b), neznamená to úplný nezájem o teoretickou stránku disciplíny, spíše její multiparadigmatičnost, jež jde za oba dříve dominující přístupy. Do popředí zájmu se tak vedle již uvedených perspektiv dostávají i přístupy a témata, která sice byla v sociologii náboženství tradičně přítomná, ale stála na jejím okraji. Jedná se o procesy rozšiřující spektrum moderních religiozit, konkrétně o vznik implicitně náboženských forem, detradicionalizované a privatizované religiozity/spirituality a fenomén globalizace.

Jak ukazují studie komparativních historiků, už první velký pokus o odstranění veřejných funkcí (katolického) náboženství ve jménu osvícenské liberalizace v průběhu Francouzské revoluce totiž nevedl k likvidaci jakékoli religiozity, nýbrž k náhradě etablovaného náboženství kultem rozumu, národa a revoluce samé (Tinková 2002) a k podobnému úkazu došlo i ve všech dalších případech aplikace totalitárních politických ideologií, ve fašismu, nacismu i komunismu ve 20. století (Maier 1999; Burleigh 2005). Političtí filosofové proto už před druhou světovou válkou začali uvažovat o tom, že slovy Raymonda Arona „navrhují nazývat ‚sekulárními náboženstvími‘ ta učení, která v duších našich současníků zaujímají místo víry, jež se vytratila, a spásu umísťují do tohoto světa, do daleké budoucnosti, v podobě společenského řádu, jež je třeba vytvořit“ (Aron 1999: 150), bohužel bez většího ohlasu v rámci samotné sociologie náboženství. Nacionalismy, totalitarismy, ale i kult vědy a další legitimizující a integrující moderní ideologie, o jejichž náboženské povaze uvažoval už Durkheim (2002), začaly být jako „náhražky“ náboženství systematicky zkoumány teprve mnohem později, často až v souvislosti s jejich vlastní disfunkčností a úpadkem. Jak zdůraznil například kanadský filosof Charles Taylor, zatímco v (západní) moderně bylo náboženství vytlačeno na okraj „neodurkheimovskými“ ideologiemi a organizacemi – tedy integračními a legitimizačními funkcemi národního vědomí, rasové a třídní ideologie či víry v pokrok –, pokud vůbec neztratilo význam, obojí v souvislosti s postmoderním „obratem k Já“ ustupuje neintegračním, tedy „postdurkheimovským“ formám transcendence (Taylor 2002). Podobným směrem se ostatně vydaly i úvahy sociologů frankfurtské školy (Mendieta 2005).

Klasická evropská modernita tedy nebyla nenáboženská, jen své náboženské potřeby artikulovala prostřednictvím jiných, vůči religiozitě často rétoricky protikladných forem a organizací, a sociologie náboženství zahleděná do svého tradičního výzkumného pole vůči tomu byla dlouho slepá. S podobnou výhra-

dou, i když směřující primárně k jinému problémovému okruhu, ostatně přišel i výše zmíněný Thomas Luckmann: „církevně orientované náboženství je jen jednou a pravděpodobně dokonce nikoli nejvýznamnější formou náboženství v moderní společnosti“ (Luckmann 1967: 28). Narážel tím na skutečnost, že sebetranscendence, již považoval za antropologickou konstantu, může nabývat zdánlivě nenáboženských podob v orientaci na individuální rozvoj a možnosti sebevyjádření, rodinu a další užší společenství, k čemuž jeho současní následovníci přidávají třeba i cestování, sport, kult rockových a dalších hvězd, ekologické organizace či některé „měkké“ formy moderního kapitalismu (Woodhead et al. 2001: 54–59). Podle Paula Heelase celosvětově dochází k tomu, že „spirituality života“ (*spiritualities of life* nebo také *birthright spiritualities*) podporují „kultivaci těch hodnot, ... které jsou narušené nebo dokonce likvidované působením „systémů překračujících jednotlivce“ (Heelas 2008: 231), k rozvoji subjektivizované, detradicionalizované a namnoze implicitní religiozity/spirituality Já a jeho subjektivních prožitků.

Pozdně moderní člověk přitom vůbec nemusí být racionálnější než dříve, jak tvrdila většina verzí sekularizační teze, dokonce v této oblasti vůbec nemusí uvažovat a jednat racionálně, což byla perspektiva teoretiků racionální volby, neboť jeho ztráta viditelného/církevního náboženství je způsobena systemickými změnami a především rozrušením náboženské paměti (Hervieu-Léger 1993). Zatímco tradiční zbožnost počítala s „praktikujícími“, kteří se pravidelně (byť třeba formálně) účastnili církevního dění, pro současnou evropskou religiozitu je podle této autorky charakteristický nástup „konvertitů“, jejichž konverze zdaleka nemusí být poslední, a „poutníků“, pro které je osobní náboženské hledání důležitější než přesná vize jeho cíle a jejichž pouť je často výrazem nesouhlasu s oficiální zbožností či její neznalosti způsobené apriorním nezájmem (Hervieu-Léger 1999).

Vedle tradičních církví, které oslovují stále menší skupinu osob, se tedy uplatňují moderní, obvykle komercializované formy transcendence a posvátna, z nichž si každý jednatel sestavuje své symbolické univerzum a které jsou obvykle souhrnně označovány termínem *new age*. Britští sociologové Paul Heelas a Linda Woodhead v případové studii severoanglického města Kendal dokonce tvrdí, že v následujících padesáti letech dojde k početnímu vyrovnání obou milieů (Heelas, Woodhead 2005). Jinou perspektivu zaujímá Grace Davie soudící, že etablované církve budou nadále i pro necírkevní většinu fungovat jako „zástupné“ organizace, což se projevuje v extrémních případech individuální či celospolečenské krize (Davie 2000: 71–81).

Třetím, byť zdaleka ne posledním přístupem vycházejícím z oblasti mimo hlavní linii dosavadní sociologie náboženství, se staly úvahy o vzájemných vlivech religiozity a globalizace. Jednoduše řečeno, „Bůh nepotřebuje cestovní pas“ a stará i nově vznikající náboženství patří v situaci snížení významu hranic národních států k nejdůležitějším transnacionálně působícím organizacím, což zároveň podporuje proces náboženské změny (Levitt 2007). Britský sociolog

Roland Robertson, jenž se náboženským dimenzím globalizace věnoval jako první, dále upozornil na skutečnost, že současná fáze prudké globalizace napomáhá rozvoji hnutí, která se soustřeďují na otázku „skutečného významu“ světa jako celku, což označil za univerzalizaci partikulárního, zároveň však dochází k partikularizaci univerzálního v podobě všeobecné tendence vyjadřovat partikulární identity (Robertson 1992). Podle Robertsona kvůli globalizaci sílí význam pospolitosti, pevných hodnot a všech „fundamentů“, což je alternativní vysvětlení úspěchu striktních denominací vůči těm představovaným sekularistům (odpor vůči modernizaci) nebo teoretiky racionální volby (reakce na sekularizaci a pluralismus).

V rámci konkrétních výzkumů jednotlivých „fundamentalismů“ jej aplikoval především Mark Juergensmeyer vycházející z představy tzv. náboženských nacionalismů (Juergensmeyer 2007). Podobně „neteoreticky“ – Chomejního *fatwou* o *Satanských verších* – začal svoji knihu o náboženství a globalizaci také Peter Beyer analyzující návrat náboženství do veřejné sféry prostřednictvím případových studií jeho konzervativních (např. Nová křesťanská pravice ve Spojených státech a íránská revoluce) a liberálních (teologie osvobození a náboženský environmentalismus) forem (Beyer 1994), nebo již zmiňovaný Gilles Kepel hovořící o „Boží pomstě“ v rámci monoteistických náboženství (Kepel 1996). Později se nicméně Beyer pokusil o propojení případových studií zdůrazňujících odlišnost modernizačního náboženského vývoje v různých částech světa s Luhmannovou teorií sociálních systémů a zdůraznil, že náboženství se proměňuje v návaznosti na vývoj dalších subsystémů (především ekonomiky, národních států) i kvůli svému vlastnímu vyjednávání rolí v různých společnostech (Beyer 2001: vii-xliv). David Lehmann naproti tomu podtrhnul vytváření a reprodukci, nebo naopak překonávání hranic mezi konkrétními etnickými a náboženskými společenstvími a Beyerovu distinkci mezi privátním (funkčním) a veřejným (permančním) působením náboženství včetně dalších návazných analýz označil za vykonstruovanou (Lehmann 2002: 311).

Závěr

Měnící se zájem sociologů o náboženství přinesl řadu paradoxů, které mají určitou výpovědní hodnotu i o sociologii jako takové. Religiozita zpočátku stála v centru zájmu sociologie, která uvažovala o jejím rychlém překonání, a tato změna byla konceptualizována v rámci širších sociálních procesů. Nehledě na vývoj disciplíny, který směřoval k empirizaci a nárůstu významu kvantitativních výzkumů nebo naopak k povýtce teoretickým postmoderním koncepcím, však obecná sociologie kvůli sekularistickému paradigmatu zájem o studium náboženství záhy ztratila a byla poněkud zaskočena novým zvýznamněním religiozity na konci 20. století. Z „ghetta“ na okraji zájmu však namnoze vystoupil jen předmět, nikoli speci-

ální sociologie náboženství, jejíž vazby na obecnou sociologii nikdy nebyly příliš velké. Přední teoretik modernizace Anthony Giddens proto vlastně setrvává na sekularistických pozicích, a ačkoli si uvědomuje přetrvávání náboženství, vyhrazuje mu jen marginální úlohu a současné fundamentalismy chápe jako obnovený důraz na ontologickou jistotu, úzce spojený s „tradicí v tradičním smyslu“ (Beck, Giddens, Lash 1994: 100; srov. Giddens 1991). Přinejmenším v prvním bodě přitom jde o velice etnocentrický postoj.

Sociologie náboženství, založená jako speciální (sub)disciplína po druhé světové válce, naproti tomu žila svým vlastním životem a též dlouho vycházela především z (různých verzí) sekularizační teze, již sice podrobněji elaborovala, ale nedokázala překonat. Navíc, jak oprávněně konstatoval Hans Mol, mnohdy šlo o „nekonečné moře pokrytectví“,³² neboť řada sociologů náboženství si jeho zánik z různých důvodů prostě nepřála, což možná vysvětluje nezájem dalších sociologů o tuto oblast. Když se však projevil „náboženský revival“, sociologové náboženství z něj byli zaskočeni neméně než všichni ostatní. Specifický charakter americké společnosti vedl k tomu, že se sociologie náboženství především ve Spojených státech dostala do popředí zájmu, což provázal příklon k novému paradigmatu představovanému hlavně teorií racionální volby. I když však získala širší ohlas, šlo vlastně jen o pozdní odlesk v obecné sociologii překonaného přístupu.

Sekularizační teze byla až na výjimky rychle opuštěna, a zatímco ve Spojených státech se uplatnila „vševysvětlující“ teorie racionální volby, v západní Evropě se projevilo teoreticky různorodější hledání nových perspektiv, které však stále vychází spíše z náboženskociologických teorií středního dosahu, nikoli z „velkých teorií“ postmoderny apod. Stejně jako dříve platí, že různost zvolených přístupů silně odráží konkrétní podmínky sociálního fungování náboženství v příslušných zemích. Po tomto rozrůznění a bouřlivých diskuzích zvolna dochází ke konvergenci, jejím výsledkem však je opuštění jednotné teoretické perspektivy v rámci sociologie náboženství (McGuire 2002: 23–24) a větší důraz na konkrétní „etnografické“ výzkumy i na rozumějící charakter sociologie náboženství.

Přitom je otázka, zda a nakolik se sociologie náboženství dokázala přenést přes bezmála dvacet let starou kritiku Bryana S. Turnera. Turner (1991) totiž zdůraznil, že sociologie náboženství 1) nikdy nebyla součástí žádné teoretické diskuze v moderní sociologii, ani když bylo diskutováno náboženství; 2) v duchu západních myšlenkových tradic se příliš orientovala na subjektivitu, individuální jednání a prožívání; a 3) používala kategoriální aparát převzatý z (analýz) křesťanství, což opět potlačilo porozumění mimoevropským náboženským tradicím. Timothy Fitzgerald v této souvislosti hovoří přímo o „orientalistické“ ideologii náboženských studií (Fitzgerald 2000), již Talal Asad spojuje s diskur-

32 Recenze na dílo Roye Wallise v *Review of Religious Research* 27, 1985, 1: 94–95.

sivním dědictvím evropského protestantismu a osvícenství (Asad 1993). Avšak zatímco sociologie náboženství už tyto klíčové problémy alespoň tematizuje, širší sociologická obec o ně v případě tematizace náboženství dosud projevuje jen malý zájem. „Zaostalá“ a vzhledem k ostatním sociologickým subdisciplínám nekomunikativní tedy nebyla jen sociologie náboženství, neboť ve svém porozumění různorodým formám religiozity nakonec došla o dost dál než sociologický mainstream, namnoze spokojený s redukcionismem sekularizační teze nebo ji dnes podobně plošně převracející, a nezajímající se o výsledky, k nimž dospěla sociologie náboženství.

ZÁVĚREM

PRÁCE, BLAHOBYT A HODNOTY V SOUVISLOSTECH

JIŘÍ VEČERNÍK

„... společenské jevy jsou tak ohromně komplikované, že člověk nesnadně přehlédne to, co je společnost a její vývoj ...“ (T. G. Masaryk, Jak pracovat? Přednášky z roku 1898).

Ve společenských vědách jistě není nouze o paradoxy. Pokud jde o ty z oblasti empirie, pak s jistým přeháněním můžeme říci, že čím větší je význam jevů, tím méně o nich víme. Například myslíme-li na ekonomickou nerovnost a bohatství, pak kvanta dat a analýz se týkají běžných příjmů jedinců a domácností, zatímco jen velmi málo víme o skutečných rozdílech v majetku, které jsou daleko větší a již delší dobu závratně rostoucí. Jde-li o chudobu, komparativní statistika a analýzy míří zpravidla – v závislosti na zmíněném zacílení – na relativní příjmovou pozici (popř. absolutní příjem), přičemž ponechává stranou výdaje a životní náklady, tudíž skutečnou spotřební nouzi a z ní plynoucí sociální situaci.

Jde-li o vzdělání, víme hodně o diplomech, avšak jen výběrově se dotýkáme jeho skutečných přínosů pro práci a život člověka. Stále nejlivnější teorie lidského kapitálu je v podstatě empirickou tautologií – zdůvodňujeme vyšší mzdu vzdělaných pracovníků vyšší produktivitou jejich práce a produktivitu zase aproximujeme mzdou. Jde-li o trh práce, zůstává utajena úloha sociálního kapitálu při hledání zaměstnání, zejména pak při získávání významnějších pozic a dobrých či dokonce mimořádných výdělků. Jen velice málo víme o šedých a černých koutech trhu práce, o umných směsích formálních a neformálních složek zaměstnání, o sílící polarizaci mezi vrcholným managementem a „prekérním“ spodkem.

Jestliže na jedné straně mnohé nevíme, na druhé straně ale zase jistě hodně víme – na základě hlášení od firem, výpovědí domácností, odpovědí dotazovaných osob. Těžko však rozpoznáme, jak mnoho v těchto sděleních odpočítává úmyslu „sdělit pravdu a nic než pravdu“. Rozlišení objektivní a subjektivní informace, „tvrdých“ a „měkkých“ dat je velmi relativní, neboť konečkonců všechna sdělení jsou podmíněna obeznameností s věcí ze strany dotazovaného,

podložeností informací či promyšleností jeho názorů, a nakonec také ochotou se o informaci či názor podělit. Pro příklad – je poněkud úsměvné na jedné straně zavrhnout výpovědi domácnosti o tom, jak vycházejí s příjmy, jakožto subjektivní sdělení, přičemž na druhé straně brát jejich odpovědi týkající se příjmů jako objektivní fakt.

Ovšemže mnoho víme, neboť současná společnost je informacemi přehlcena, ne-li dokonce zahlcena. K tomu přispívá i záplava dat ze sociologických výzkumů či demoskopických průzkumů, jimž se neobyčejně daří díky nebývalému dostatku financí poskytovaných pro takové účely, přetlakové nabídce výzkumných agentur a s vůdčím snadnému počítačovému zpracování. Ani nadbytek shromážděných informací však zpravidla nepostačuje k vysvětlení důležitých jevů. Výzkumník musí často slevit z kvantifikovatelných hypotéz či kapitulovat před „endogenitou“ lidského chování v klíčových oblastech a od hromadných jevů se obrátit k individuálním jevům kvalitativními či experimentálními cestami.

S množstvím informací a možnostmi jejich dalšího vršení souvisí i sílící zaměření na detail, navíc většinou sledovaný ze specifického úhlu pohledu. Zatímco ve společenském reálu sílí propletení ekonomických, politických a sociálních struktur, jež se posunuje na stále vyšší úrovně (až po tu globální), pozornost společenských vědců se zaostruje na stále úže vymezené problémy. Oproti zobecňujícím pohledům minulosti se množí dílčí paradigmaty, na kterých budují subdisciplíny, multidisciplíny a transdisciplíny. Spolu s nimi se pak vytvářejí separované komunity specialistů, kteří si budují vlastní teoretické zázemí a metodologii, sdílejí „své“ časopisy s vyhraněnou tematickou agendou – poznání se parcializuje, komunikace segmentuje a v mnohých svých větvích se věda ideologizuje, zhlíží se v aktivismu.

Za téměř nemožné tak dnes musíme považovat i rozpletení klubka problémů týkajících se souvislosti mezi prací, hodnotami a blahobytem. Pryč jsou ony idyllické časy, kdy Max Weber, fascinovaný výkony amerického kapitalismu, dokázal vypreparovat vztahy mezi protestantskou etikou tvrdé práce, konzumním odříkáním, výkonností a bohatstvím. Obrovská produktivita masové výroby nutně vedla k uvolnění takových jednoznačných vazeb. Tradiční pracovní místa jsou stále vzácnější a navíc mnoho z nich se propadlo do „podřadnosti“, takže o ně není zájem. Ekonomika spěje k robotizaci a digitalizaci, stále rostoucí díl hospodářského produktu vytvářejí služby. Bez bujícího „neproduktivního sektoru“ (v marxistickém smyslu slova) by dnes byla většina pračeschného obyvatelstva nezaměstnaná.

Pokud jde o individuální blahobyty, výdělky v současné době už téměř nesouvisí s množstvím vynaložené „společensky užitečné práce“. Paradoxně jsou nejvyšší tam, kde je příspěvek osobní pracovní aktivity ke společenskému blahobytu nulový, ne-li záporný či přímo devastující – s finančním sektorem v čele a zástupy právníků za ním. Neméně paradoxní je ovšem to, že současný, historicky zcela výjimečný blahobyty je doprovázen rostoucím zadlužováním osob i států. K uvol-

nění vazeb mezi prací a osobním blahobytem přispěl nakonec i sociální stát, jehož posilování produkuje pasti narušující „přirozený řád věcí“. Jinými slovy, sociální potenciál práce vyprchává a současně slábnou i její vnitřní hodnoty ve prospěch hodnot vnějších – s nutným vyústěním pro celkovou životní orientaci člověka. Za paradoxní vyústění blahobytné civilizace tak musíme považovat i narůstající stres v oblasti zaměstnání a práce.

Moderní euroamerická blahobytná civilizace, jejíž jsme součástí, si na sebe naložila hromadu úkolů – chce být výkonná a přitom sociálně spravedlivá, pro všechny motivující a přitom nikoho nediskriminující, otevřená a současně integrující. Naplnění mnohdy neslučitelných požadavků vysává poslední zbytky historicky nakumulovaného hodnotového základu. Zatímco rabování přírodních zdrojů je alespoň trochu zmírňováno snižováním energetické náročnosti a dalšími opatřeními, vytěžování tradičních hodnot není nijak kompenzováno. Naše civilizace postupuje skokově vpřed ve vědeckém a technologickém pokroku, avšak ideově se vyprazdňuje a v důsledku se tak stává bezbrannou vůči v minulosti zamrzlým, avšak ideologicky vyhraněným a demograficky potentním civilizacím.

V této publikaci jsme zajisté neusilovali o dosažení vysokých met syntézy či jednotného paradigmatického uchopení procesů v oblastech práce, blahobytu a hodnot. Kapitoly se pohybují převážně v empirické rovině výkladů analyticky vytěžujících různé datové zdroje na odlišných úrovních detailu či obecnosti. Některé kapitoly jsou zaměřeny zcela nebo převážně na českou společnost, jiné využívají komparativních dat k přibližnému zasazení národních reálií do evropského kontextu. Shrnutí různě pojednaných, avšak navzájem si blízkých témat má jeden společný cíl, totiž rozšíření a prohloubení informací o české společnosti na rozhraní veřejné a privátní oblasti, resp. mezi světem práce a světem domácnosti a rodiny. Jejich prolnutí není jednoduché a lidé různými způsoby usilují o sladění.

Trojčlenka „práce – hodnoty – blahobyť“, kterou jsme poněkud mnohoslibně použili v názvu této publikace, je ovšem otázkou spíše filozofickou než empirickou. Její řešení nemá daleko ke známému chytáku, zda byla dříve slepice, anebo vejce. Podle Marxe a Engelse byla na počátku práce, která „polidštila opici“. Hodnoty jsou až součástí „nadstavby“ nad „základnou“ výrobních sil a vztahů – i když podle marxisty Antonia Gramsciho je tomu v kapitalismu prý poněkud jinak. Rozhodně jinak, resp. právě naopak je to podle Maxe Webera, v jehož proslulém pojetí to byla protestantská etika (legitimující pozemské snažení, byť bez záruky spasení), která dala vzniknout kapitalismu a zajistila jeho expanzi.

Uplynulá desetiletí přinesla západnímu, na expanzivním kapitalismu založenému civilizačnímu okruhu převratné změny. Namísto setrvávání v objetí nouze jsou nyní lidé lapáni všeprostopující konzumní společností. Zatímco se stále více opěvují tvořivost a nápaditost jako hlavní pracovní ctnosti, práce se masově robotizuje a její vnitřní hodnoty oslabují. To se nedotýká jen elitní minority inovátorů, v důsledku jejichž činnosti jsou zbavovány práce a zaměstnání stále další profesní kategorie. Můžeme tedy spekulovat nakonec i tak, že to je – byť poněkud

paradoxně – konzum a blahobyt, od nichž se dnes odvíjí přístup k práci a obecná etika. A obdobně jako ve sféře spotřeby narůstá neukojitelná – a tudíž stresující – nenasytost, také ve sféře práce roste míra stresu a obav na úkor pocitů uspokojení.

Teorie zdůrazňující takovýto paradoxní počátek věcí mají svůj původ v konceptu zahálčivé třídy Thorsteina Veblena (1899), přičemž se začaly rozvíjet v reakci na poválečný ekonomický boom v USA a západní Evropě. Zatímco v komunistické Evropě ještě lidé postávali v dlouhých frontách na zakoupení základních potřeb, John Kenneth Galbraith již reflektoval americkou civilizaci jako „společnost hojnosti“ (1958). Později pak Jean Baudrillard (1970) ukazoval, že spotřeba už není prostředkem uspokojování potřeb, nýbrž že se stala strukturující osnovou západní civilizace, nástrojem odlišení a zejména prvoplánovou morálkou. Teorie konzumerismu pak přebil postmaterialismus Ronalda Ingleharta (1977), podle něhož lidé v blahobytných zemích již směřují k vyšším hodnotám seberealizace a participace.

Blahobyt ovšem roste především díky technologickému pokroku, který redukuje potřebu práce. Tento proces trvá už dlouho, byť se v poslední době zrychluje. Už v roce 1980 dával André Gorz „sbohem proletariátu“ (= námezdní práci), v roce 1990 Ralf Dahrendorf varoval před „světem bez práce“. Práce se stěhuje do nízkonákladových zemí, zatímco ve vyspělých zemích se její nižší složky prekarizují. Celková nabídka zaměstnání se v těchto procesech zmenšuje. Na intenzitě a přesvědčivosti pak získávají dávné návrhy institucionalizovat takzvaný základní příjem, který by lidem zajistil životní minimum bez pracovního zapojení a tím utlumil frustraci a sociální vyloučení s touto absencí související. Jsou nakonec i jiné cesty vymanit se z „ekonomického hororu“ podle Viviane Forrester (1996), tak aby důstojnost člověka už nebyla závislá jen na ekonomické aktivitě.

Jednoduchá trojčlenka „práce – hodnoty – blahobyt“ sice platí ještě méně a ještě selektivněji než dříve, přesto bychom ji však neměli zcela pouštět ze zřetele jako zcela iluzorní. Proměny práce směrem k vyšší náročnosti a zajímavosti v materiálně syté společnosti otevírají nové horizonty rozvoje člověka a společnosti. Jejich obrysy však poněkud zakrývají nové, k masové manipulaci zneužitelné formy komunikace, a také nové možné zdroje sociální nerovnosti. Je tedy evidentní, že společenskovědní výzkum se nemůže spokojit s žádnou paušalizující tezí, neboť i přes globální šablony zůstává realita bohatě rozrůzněnou – výzvy, které před ním stojí, nejsou tudíž o nic menší než dříve.

PŘÍLOHY

ZDROJE DAT

Oblast zaměstnanosti a nezaměstnanosti

Hlavním zdrojem dat o zaměstnanosti a nezaměstnanosti je Výběrové šetření pracovních sil (VŠPS), které v ČR sbírá Český statistický úřad od roku 1993. Výběrový soubor čítá přibližně 25 tisíc vyšetřených bytů, což představuje zhruba 50 tisíc vyšetřených osob. Výběr je získáván z Registru sčítacích obvodů a budov. Zjišťování se koná po čtvrtletích, kdy každý byt zůstává v souboru v pěti po sobě jdoucích čtvrtletích, takže obměna souboru činí pokaždé přibližně 20 % bytů. Předmětem šetření jsou všechny osoby obvykle bydlící v hospodařících domácnostech šetřených bytů. Rozsah šetření a zjišťované ukazatele odpovídají definicím Mezinárodní organizace práce a metodickým doporučením Eurostatu.

Dalším významným zdrojem dat je statistika Ministerstva práce a sociálních věcí shromažďující údaje o uchazečích o zaměstnání a volných pracovních místech na základě evidence Úřadu práce. V průběhu let došlo ke dvěma významným metodickým změnám, které ovlivnily výstupy z tohoto zdroje dat a celou časovou řadu údajů od roku 1990. V roce 2004 se změnila definice uchazeče o zaměstnání – nadále se jedná o evidované nezaměstnané, kteří nemají žádnou objektivní překážku pro přijetí zaměstnání. V roce 2013 se změnil ukazatel míry registrované nezaměstnanosti – namísto poměrování uchazečů o zaměstnání pouze k ekonomicky aktivním osobám nový ukazatel vyjadřuje podíl dosažitelných uchazečů o zaměstnání ve věku 15 až 64 let ze všech obyvatel ve stejném věku.

Oblast mezd

Podnikové výkaznictví poskytuje údaje o průměrných mzdách v národním hospodářství, které lze třídit podle podnikových hledisek, např. podle odvětví či velikostních skupin. V jeho metodice došlo k několika změnám, které ovlivnily i výši průměrné mzdy. Změnu metodiky si vynutila nová situace na trhu práce, kdy kvůli nárůstu počtu malých podnikatelských subjektů bylo třeba přejít ke kombinaci vyčerpávajícího a výběrového zjišťování. Od roku 2003 byly do zpracování rovněž zahrnuty dříve nepublikované údaje za část resortu Minis-

terstva obrany a Ministerstva vnitra – jednalo se o údaje za civilní zaměstnance, vojáky z povolání a příslušníky Policie ČR. Údaje o průměrných mzdách se týkají pouze zaměstnanců v pracovním poměru, přičemž nejsou zahrnuty osoby vykonávající veřejné funkce, soudci, ženy na mateřské dovolené, osoby na rodičovské dovolené, učni, osoby pracující pro firmu na základě dohod o pracích konaných mimo pracovní poměr a zaměstnanci statisticky nesledovaných ekonomických subjektů.

Strukturální statistiky se zakládají na Informačním systému o průměrném výděлку (ISPV), který sleduje mzdy za jednotlivé zaměstnance i zaměstnavatele. Čtvrtletně jsou zjišťovány základní údaje o mzdách, pracovní době a počtu zaměstnanců za celý ekonomický subjekt. Pololetně jsou navíc zjišťovány podrobné údaje o mzdách a pracovní době jednotlivých zaměstnanců. Zdrojem dat pro platovou sféru je Informační systém o platech, který je spravován Ministerstvem financí a je realizován s pololetní periodou. Výsledky poskytují informace o struktuře mezd a platů, hodinovém výděлку a odpracované a neodpracované době. Jsou rozděleny do dvou sfér – mzdové a platové, do roku 2010 označované jako podnikatelská a nepodnikatelská. Pololetně jsou navíc zjišťovány podrobné údaje o mzdách a pracovní době jednotlivých zaměstnanců. Zdrojem dat pro platovou sféru je Informační systém o platech, který je spravován Ministerstvem financí a je realizován s pololetní periodou.

Oblast subjektivního blahobytu – odkazy na instituce a programy

Francie – Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (CMEPSP) – www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm

Velká Británie - Measuring national well-being – www.ons.gov.uk/well-being

Německo – parlamentní komise „Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität“

www.bundestag.de/bundestag/ausschuessel7/gremien/enquete/wachstum/index.jsp

OECD – Better Life Initiative – www.oecdbetterlifeindex.org

United Nations – Gross National Happiness – www.un.int/wcm/content/site/bhutan/pid/4106

OSN – „hrubé národní štěstí“ – www.gnhusa.org

Evropská unie - www.beyond-gdp.eu

World Database of Happiness – www.worlddatabaseofhappiness.eur.nl

Satisfaction With Life Scale (SWLS) – www.s.psych.uiuc.edu/~ediener/SWLS.html

Genuine Progress Indicator (GPI) – www.investopedia.com/terms/g/gpi.asp#ixz-zlongUIZfj

The Australian Centre on Quality of Life, Deakin University – www.deakin.edu.au/research/acqol/index.php

HAPpiness, Political Institutions, Natural Environment and Space – www.ucd.ie/happy/index.html

International Society for Quality-of-Life Studies (ISQOLS) – www.isqols.org

Institute of Subjective Well-being, Vancouver – www.iswb.org

Wikiprogress – globální platforma pro sdílení informací o společenském pokroku a také oficiální platforma globálního projektu OECD „Measuring the Progress of Societies“ – www.wikiprogress.org/index.php/Main_Page

New Economics Foundation – www.neweconomics.org

European Union-Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)

Mezinárodní komparativní šetření EU-SILC realizované od roku 2005 pod dohledem Eurostatu ve všech členských zemích EU a některých dalších. Reprezentativní výběrové soubory jsou obměňovány tak, že každá domácnost zůstává v šetření po čtyři roky, což umožňuje pozorování změn ve vymezeném období. Eurostat vytváří komparativní datové soubory (průřezové a longitudinální) poskytované badatelům pro výzkumné účely. V ČR provádí sběr dat ČSÚ pod názvem Životní podmínky. Podrobně rozdíly mezi českou a mezinárodní verzí šetření pojednává Martina Mysíková (2011b).

Pokud jde o příjmy, dotazy se týkají jejich souhrnu za předchozí rok. Ekonomická aktivita je uváděna za jednotlivé měsíce předchozího roku a rovněž za aktuální období sběru dat. Takže například v případě šetření, které proběhlo v roce 2006, se ukazatele příjmů i pracovního zapojení členů domácnosti v jednotlivých měsících vztahují k roku 2005. V praxi Eurostatu i národních statistických úřadů se k označení používá rok šetření se zdůvodněním, že odhad příjmu založený na příjmovém referenčním období lze považovat za nejlepší možný ukazatel aktuálního příjmu (Eurostat 2010).

Sociologické výzkumy

Popis hlavních mezinárodních sociologických výzkumů poskytuje publikace Krejčí, Leontiyeva 2012. Proto zde uvádíme pouze odkazy na jejich webové stránky.

World Values Survey (WVS) – www.worldvaluessurvey.org/index_surveys

European Values Study (EVS) – www.europeanvaluesstudy.eu

European Social Survey (ESS) – www.europeansocialsurvey.org

The European Quality of Life Survey (EQLS) – www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eqls/index.htm

New Europe Barometer (NEB) Surveys – www.abdn.ac.uk/cspp/nebo.shtml

Eurobarometer – www.ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm

Další, ve zmíněné publikaci neuvedené zdroje byly v této knize následující:

Households, Work and Flexibility (HWF). Výzkum byl realizován v rámci projektů podpořených Evropskou komisí (EU 6th Framework Programme) pod vedením Claire Wallace. Česká data byla shromážděna agenturou STEM na jaře roku 2001 na náhodném souboru 1556 osob ve věku 15–64 let. Projektu se dále účastnily Bulharsko, Maďarsko, Slovinsko, Rumunsko, Švédsko a Velká Británie (www.hwf.at).

Ekonomická očekávání a postoje (EOP) byl sbírán dvakrát ročně v letech 1990–1992 a poté jednou za rok v letech 1993–1998 agenturou STEM pro oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Výzkumy jsou dostupné z Českého sociálněvědního datového archivu Sociologického ústavu AV ČR.

International Adult Literacy Survey (IALS) byl realizován v rámci mezinárodního programu pod vedením Statistics Canada a ETS Princeton. Data za ČR byla shromážděna v lednu–únoru 1998 na náhodně vybraném výběrovém souboru 2000 dospělých osob agenturou SC&C.

Sociální a kulturní soudržnost 2006. Výzkum byl uskutečněn v roce 2006 Sociologickým ústavem AV ČR a agenturou STEM na náhodném výběru populace ČR ve věku 18 let a výše. Pro výběr byla aplikována metoda náhodné procházky. Šetření se zaměřovalo na hodnoty, životní styl, vzdělání, kvalifikaci životní dráhu a občanskou participaci.

Adult Education Survey (AES) je výběrové šetření celoživotního vzdělávání ve členských státech EU realizované pod dohledem Eurostatu v letech 2007 a 2011. Domácnosti účastníci se šetření byly do výběrového souboru vybírány na základě dvoustupňového pravděpodobnostního výběru. Účastníci šetření byli dotazováni na zapojení do aktivit formálního či neformálního vzdělávání, získávání znalostí a dovedností prostřednictvím informálního učení včetně jazykové vybavenosti, počítačové gramotnosti a účasti na kulturním životě.

POUŽITÉ ZKRATKY

Výzkumy:

AES	Adult Education Survey
ESS	European Social Survey
EVS	European Values Study
EQLS	European Quality of Life Survey
ISSP	International Social Survey Programme
NEB	New Europe Barometer
WVS	World Values Survey
SOEP	The German Socio-Economic Panel
EU-SILC	European Union Statistics on Income and Living Conditions
ISPV	Informační systém o průměrném výdělk
VŠPS	Výběrové šetření pracovních sil
HWF	Households, Work and Flexibility
PIAAC	Programme for the International Assessment of Adult Competencies
EOP	Ekonomická očekávání a postoje
IALS	International Adult Literacy Survey
LFS	Labour Force Survey
LIT	Life in Transition

Výzkumné a další instituce:

SC&C	Marketing and social research
STEM	Středisko empirických výzkumů
CERGE-EI	Center for Economic Research and Graduate Education of Charles University and the Economics Institute of the Czech Academy of Sciences
CESES	Centrum pro sociální a ekonomické strategie
ČMKOS	Českomoravská konfederace odborových svazů
Eurofound	European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions
EBRD	The European Bank for Reconstruction and Development
VÚPSV	Výzkumný ústav práce a sociálních věcí

Země:

BE	Belgie
BG	Bulharsko
CZ	Česká republika
DK	Dánsko
DE	Německo
EE	Estonsko
IE	Irsko
IL	Izrael
IS	Island
EL	Řecko
ES	Španělsko
FI	Finsko
FR	Francie
HR	Chorvatsko
IT	Itálie
CY	Kypr
LV	Lotyšsko
LT	Litva
LU	Lucembursko
HU	Maďarsko
MT	Malta
NL	Nizozemsko
NO	Norsko
AT	Rakousko
PL	Polsko
PT	Portugalsko
RO	Rumunsko
SI	Slovinsko
SK	Slovensko
SE	Švédsko
UK	Spojené království
DE(E)	východní Německo (bývalá NDR)
DE(W)	západní Německo
FL	Vlámsko (část Belgie)

Seskupení zemí:

VE	Východní Evropa
ZE	Západní Evropa (obě v politickém smyslu)
SČZ	Staré členské země EU
NČZ	Nové členské země EU

Ostatní zkratky:

ISCED	International Standard Classification of Education
ISCO	International Standard Classification of Occupation
OSVČ	Osoba samostatně výdělečně činná
HDP	Hrubý domácí produkt
ČÚ	Částečný úvazek
MZČÚ	Míra zaměstnanosti na částečný úvazek

Indexy blahobytu:

HDI	Human Development Index
IHDI	Inequality-adjusted Human Development Index
HPI	Happy Planet Index
SSI	Sustainable Society Index
LS	Life satisfaction
YBLI	Your Better Life Index

O AUTORECH

PhDr. Kamila Fialová, Ph.D. absolvovala Institut ekonomických studií Fakulty sociálních věd UK, kde v roce 2012 získala doktorát obhajobou dizertační práce *Three Essays on Labor Market Institutional Environment*. Vedle ekonomie také studovala demografii na Přírodovědecké fakultě UK. Zaměřuje se na makroekonomický výzkum a trh práce. Byla zaměstnaná jako makroekonomická analytička v oddělení hlavního ekonoma Komerční banky a v kanceláři místopředsedy vlády pro ekonomiku na Úřadu vlády ČR. Několikrát také pracovala jako konzultantka v oblasti trhu práce pro Světovou banku. Od roku 2014 pracuje v oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR.

Doc. PhDr. Dana Hamplová, Ph.D. vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě UK, kde získala doktorát ze sociologie a později se v tomto oboru habilitovala. V letech 2002–2004 působila na univerzitě v německém Bambergu a v letech 2006–2010 na McGill University v kanadském Montrealu. V současnosti pracuje v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR a přednáší na Filozofické fakultě UK. Věnuje se srovnávacímu výzkumu, především otázkám kvality života, rodinného chování, sociální stratifikace a sociologie náboženství. O těchto tématech publikovala například *Náboženství v české společnosti na prahu třetího tisíciletí* (Karolinum) a *Proč potřebujeme rodinu, práci a přátele – Štěstí ze sociologické perspektivy* (Fortuna Libri) a dále řadu článků v odborných zahraničních i českých periodících.

PhDr. Martina Mysíková, Ph.D. vystudovala Institut ekonomických studií Fakulty sociálních věd UK, kde v roce 2012 rovněž získala doktorát obhajobou dizertační práce na téma genderové příjmové nerovnosti v České republice. V období 2004–2008 se v Oddělení sociálních šetření Českého statistického úřadu věnovala metodologii a koordinaci mezinárodního statistického šetření v domácnostech. Od roku 2008 pracuje v oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Specializuje se na příjmové nerovnosti, chudobu a blahobyt, ekonomii trhu práce a domácnosti. Participovala v různých národních a evropských výzkumných projektech zaměřených na životní podmínky a spokojenost či na hodnoty práce a zaměstnání. V roce 2016 byla oceněna Prémii Otto Wichterleho, cenou Akademie věd ČR pro mladé vědce.

doc. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D. vystudoval antropologii na Fakultě humanitních studií UK, religionistiku a sociologii na Filozofické fakultě UK. Od roku 2002 pracuje v oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR, současně přednáší na Fakultě humanitních studií UK. Věnuje se především studiu české religiozity v evropském kontextu v období od 18. století do současnosti, dále dějinám a metodologii společenských a humanitních věd. Je autorem dvou set odborných statí a spolu/autorem či editorem dvaceti knih. V poslední době vedl tým, který zpracoval *Slovník českých sociologů* (Academia 2013) a *Dějiny české sociologie* (Academia 2014), naposledy spolu se Zdeňkem Vojtíškem vydal *Encyklopedii menších křesťanských církví v České republice* (Karolinum 2015).

doc. Ing. Jiří Večerník, CSc. vystudoval Vysokou školu ekonomickou, od roku 1990 je vědeckým pracovníkem a vedoucím oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Spolupracoval s řadou mezinárodních institucí (Světová banka, ILO, OECD, Evropská komise), dlouhodobě publikuje v oblasti trhu práce, ekonomických nerovností a sociální politiky v domácích a zahraničních odborných časopisech. Publikoval několik souhrnných prací o české společnosti: *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective* (Avebury 1996), *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti* (Lidové noviny 1998), *Czech Society in the 2000s: A Report on Socio-economic Policies and Structures* (Academia 2009). Byl rovněž editorem publikace *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998* (Academia 1998).

Dále spolupracovali:

Ing. Michaela Brázdilová je doktorandkou katedry ekonomické statistiky VŠE v Praze a pracovnící ČSÚ. Na publikaci se podílela technickou spoluprací.

PhDr. Natalie Simonová, Ph.D. je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, oddělení ekonomické sociologie. Na publikaci se podílela spoluautorstvím na článku, na němž je založena kapitola 6.

PhDr. Pavel Štika je absolventem Institutu ekonomických studií Fakulty sociálních věd UK, v současné době pracuje ve společnosti Ernst & Young. Na publikaci se podílel spoluautorstvím článku, na němž je založena kapitola 5.

Mgr. Šárka Šustová, Ph.D. byla pracovnící ČSÚ. Na publikaci se podílela spoluprací na kapitole 1 a příloze Zdroje dat.

SUMMARY

WORK, VALUES, WELL-BEING. THE CZECH REALITY IN A EUROPEAN CONTEXT

1 Development and problems of the Czech labour market

Various statistical and sociological data are sourced to outline the development and problems of the Czech labour market. First, aggregate statistical figures are presented that show how the labour market evolved after 1989 and the several ups and downs that occurred in that period. Second, the mechanisms and institutions of job protection and active labour market policy are discussed. Third, various aspects of labour flexibility and short- and long-term labour mobility are described. Fourth, the development of earnings and changing factors of their disparities are analysed. Basically, the Czech labour market performed quite well in spite of some disturbances in the late 1990s and the late 2000s. The labour market is relatively well protected by a passive employment policy but is not very well supported by active labour market policies. The manufacturing industry, fed by foreign private investment, remains the cornerstone of the Czech economy. Despite the considerable growth in the number of students, the percentage of Czechs with a university degree is still low, a situation made worse by the low levels of public support for research. This suggests that the 'Czech intellect' is still not keeping pace with the industrious 'Czech hands'.

2 Part-time work in European countries

The development of part-time employment in Central and Eastern Europe compared to Western Europe is explored using various labour-force panel statistics. The analysis reveals the role of part-time work determinants on the macro level and their different effects on part-time employment in the two groups of countries. The large set of determinants includes the business cycle, labour market institutions and structural factors. The results indicate that part-time employment in the East and the West is influenced by different, mostly structural, factors. In the East, the development of the business cycle has a significant adverse effect. The largest differences in part-time employment patterns concern prime-aged women: Eastern Europeans tend to work part-time significantly less often than their West European counterparts, which may be due to the adverse effect of

government family policies and a relatively low aggregate wage level, which result in a preference for full-time working arrangements.

3 Impact of the low work intensity on poverty in the Czech Republic

While poverty has long been a phenomenon that is closely tied up with the life cycle of the family, in recent decades it has become increasingly dependent on the economic participation of household members. In addition, this change in post-communist countries is associated with the economic and social transformation, which has led to increasing income inequality. The study of the relationship between work intensity and poverty is only at its beginning in transition countries. Using EU-SILC statistical surveys, we analyse the specific effect of work intensity on two indicators of poverty – the ‘at-risk-of-poverty rate’ and the ‘making ends meet’ level between 2005 and 2013. The analysis is set in the Central European context, which shows the Czech Republic is in a relatively good position. The work intensity of households is an important factor in households being at risk of income poverty and of having financial difficulties. Despite some weakening of its impact during the period under investigation, it remains very important.

4 Educational mismatch in the Czech labour market

Educational mismatch in labour markets is a phenomenon that has been widely analysed, mainly with respect to rising concerns about the possible oversupply of graduates. Like most European countries, the Czech Republic has experienced a boom in tertiary education in the last decade. The incidence and the determinants of over- and under-education vary substantially depending on both the approach of the mismatch measurement and the data source applied. Educational mismatch is also reflected in wage levels. First, overeducated workers have lower wages and undereducated workers have higher wages than workers with the same education whose jobs match their education. Second, overeducated workers earn more and undereducated workers earn less than their co-workers with exactly the fitting level of education. The effects are qualitatively the same regardless of the data source or the approach applied, but their sizes differ slightly according to the approach and data applied.

5 Further adult education in the Czech Republic

The chapter focuses on adult learning in the Czech Republic in the last two decades. It begins by defining the institutional context of adult education in the country. Three institutional characteristics are of particular interest in this respect: returns to education, the current level of education of the adult population (and the related demand for adult education), and institutions offering adult education. The empirical part of the chapter is divided into two parts. The first part focuses on our first research questions and explores the characteristics of individuals who

participate in adult learning, while the second part examines the labour market consequences for individuals who decide to participate in further education. Using various surveys, one finds that it is primarily young and educated persons who pursue adult education. With respect to the returns to adult education, the results show that adult education does not protect against downward mobility but does increase the odds of upward mobility. The positive effect of adult education on upward mobility is more pronounced among women than men.

6 Well-being in the Czech Republic in aggregate indicators

By employing various approaches designed by several international organisations the aggregate perspective is taken to assess both current well-being and its sustainability into the future in the Czech Republic compared to other Visegrád countries and Germany and Austria. All the employed indicators that relate to current well-being evaluate the well-being in the Czech Republic as moderate among the OECD countries. The results indicate that the position in well-being rankings improves with the growing number of dimensions or subjective factors included in the well-being measure, mainly due to the reduction in relative importance of income dimension and higher emphasis on the multidimensionality and complexity of well-being. In the case of sustainability, large differences can be identified in evaluations based on the perspectives of the Happy Planet Index and the Sustainable Society Index. Although both of them agree on unfavourable situation as regards environmental sustainability in the Czech Republic, a different accent on the economic area alters the final result substantially. The analysis shows that for any well-being assessment the choice of indicators is crucial and a great deal of caution is necessary when interpreting indicators.

7 Subjective indicators of well-being and their research

There is a growing effort on the world to find alternative measures of the overall performance of economy and social development. More complex indicators are constructed, multi-dimensional approaches are explored and concepts of subjective well-being are increasingly applied. While academic research is booming and politicians are interested in an innovative approach in the West, not much attention is given to the topic in the Czech Republic. The article drafts some of many problems appearing at the intersection of objective and subjective indicators. In the first section of the chapter, some multi-dimensional approaches are discussed and in the second concepts of happiness and satisfaction are overviewed. The relationship between economic growth and human happiness is described next. In the fourth section, survey data on reported happiness in the Czech Republic, ready for analysis and comparison, are described. In the conclusion, perspectives of research in the area are outlined, together with a possible use of subjective indicators in policies.

8 Determinants of subjective well-being in the Czech Republic and Central Europe

The chapter documents the development of life satisfaction in four transitional Central European countries since 1991 in comparison with Germany and Austria. After presenting the data sources and an overview of the literature regarding the effect of the transition on life satisfaction, the surveys conducted as part of the European Values Study in 1991, 1999 and 2008 are analysed along with macroeconomic data. First, satisfaction levels are correlated with GDP and then individual characteristics of income, gender, education and family status are regressed as explanatory variables of life satisfaction. While the explanatory power of GDP is found to be very weak for the entire period, the effect of objective characteristics peaked in 1999 and the effect of subjective perceptions in 2008. The survey information on trends after 2008 differs but no dramatic change in life satisfaction due to the economic recession has as yet appeared.

9 Economic level and subjective well-being in European countries

The chapter contributes to the debate about the impact of the transition to subjective well-being. After reviewing the relevant literature, the authors use the European Values Study surveys of 1991, 1999 and 2008 to describe the trends in life satisfaction in 13 'Western' and 11 'Eastern' countries. The analysis finds that life satisfaction levels in transition countries have come to approach those in the West: the 'rather unhappy' 1990s were followed by the 'rather happy' 2000s. The strengthening correlation between life satisfaction and GDP reflects this process of convergence. However, the characteristics of respondents are more important than GDP, and a regression of life satisfactions with basic demographic and stratification variables shows their strengthening effect in Eastern countries in particular. The findings of other surveys reporting on the development of attitudes since 2008 vary but in no way indicate that the economic recession had a uniform negative impact on life satisfaction.

10 Poverty in objective and subjective indicators in the Czech Republic and the EU

The position of the Czech Republic on the ladder of EU countries regarding poverty differs according to the indicator applied. While in terms of relative income it has the lowest poverty rate, in terms of 'severe material deprivation' it ranks tenth and it occupies the same ranking position in terms of the percentage of people in households who report that they can only make ends meet 'with great difficulty'. This presumably subjective indicator is not yet applied for monitoring poverty in EU documents and research. However, we consider it better suited for use in international comparisons, because it takes into consideration not only household income but also expenditures and financial burdens, together with other circumstances that cannot be captured by expert indicators. The poor identified by the at-risk-of-poverty rate and the make ends meet with great difficulty indicator

are both the same size (almost 10 %) in the Czech Republic, but they overlap only in one-third of cases. Therefore, we emphasise the advantages of the 'subjective' indicator of poverty over EU indicators. This emphasis corresponds to the growing interest in subjective well-being and the increasing respect given to the relevant indicators in the current research and politics.

11 Life and job satisfaction in the Czech Republic

The chapter looks at the life and job satisfaction of the Czech working-age population. First, it highlights the concepts of happiness and satisfaction within the emerging multidimensional approaches to individual and societal well-being. Second, it draws on the data sources of those measures and devotes specific attention to the Module on subjective well-being in the EU-SILC survey. Based on these data, first the characteristics and determinants of life satisfaction are shown and then the characteristics and determinants of job satisfaction. Finally, the relationship between these two measures of satisfaction is analysed. The analysis shows that the socio-demographic and economic characteristics of individuals and households are much stronger determinants of life satisfaction than of job satisfaction. Even weaker is the socio-demographic and economic identity of 'contradictory' categories where life satisfaction significantly outweighs job satisfaction and vice versa.

12 Difference in job satisfaction in European countries

The chapter focuses on a comparison of levels and factors of job satisfaction within Europe. The rare comparative papers on this subject commonly compare Western Europe (WE) and Eastern Europe (EE) by pooling data on the two regions. By contrast, this analysis takes into account dis/similarities within each of the two regions. We use an ordered probit regression model based on the European Social Survey in 2010 and test the homogeneity of the WE and EE regions. We apply a bottom-up psychological theory which divides the factors into work-role inputs and work-role outputs. The results confirm the existing WE-EE gap in job satisfaction. Some factors show stronger effects on job satisfaction in one region than the other. The effects of gender and education proved statistically significant only in WE. Being paid appropriately is the most important work-role output and increases job satisfaction substantially more in Germany, France and the UK than in the rest of the WE region. Learning new things in work has the strongest positive impact in France, while Russia is the only country with a negative impact.

13 Impact of employment on subjective well-being of mothers in European countries

The chapter explores the link between employment and subjective well-being of mothers with children under three years of age using a pooled sample from

the ESS 2004–2014 data from 30 European countries. It shows that homemakers are generally happier than full-time workers. Contrary to our expectations, homemaking was positively associated with happiness, particularly among mothers who had left high-quality employment. Thus, homemakers are significantly happier than employed mothers if they had high levels of autonomy, permanent contract, and supervisory positions. It seems that these women are more able to enjoy temporary absence from their jobs because they know that their return to work is guaranteed. Using the instrumental variable approach, we demonstrate that the observed differences between mothers who work full time and those who are homemakers can be attributed to the self-selection of women into employment and homemaking. Despite some variation across countries, the difference between working mothers and homemakers is not linked to the provision of formal childcare or employment flexibility.

14 Work and job values in the Czech Republic and Europe

Work and job values are not easy to observe using empirical research. The attention paid to these values in the Czech Republic lags behind that in Western countries. To enrich the knowledge, surveys are used to compare values across time and countries. In the first part of the chapter, methodological problems are surveyed along with the comparative literature on the subject produced to date. In the second part, ISSP Work Orientations surveys are presented and the relevant variables described. The third part analyses the development of some work values in the Czech Republic first between 1997 and 2015 and second, in a cross-national comparison, in 2005. In both analyses, attention is paid first to job satisfaction and second to the relationships between desired and fulfilled work and job values. Regarding job satisfaction, the ISSP report a low level of job satisfaction in the Czech Republic, which is not confirmed by other surveys. Regarding work values, comparative data suggest there is a post-materialist approach in the more advanced countries. In general, however, each country is an individual case with respect to the degree to which desired work and job values are fulfilled. Neither economic development nor social system revealed themselves as factors that can explain the differences between countries. In general, the Czech Republic is closer to Western countries than to its post-communist neighbours.

15 Impact of religiosity on work orientations and social life in the contemporary Czech society

The Czech version of the ISSP 2015 survey on work orientations was modified to study, among other things, the effects of confessionality and religion in general on work orientations and outcomes, according to the classical Weber thesis and its more recent modifications. Due to the insignificance of the results, for methodological reasons, the research also performed secondary analyses of data from various qualitative studies. Unfortunately, both sources often

produce contradictory outcomes, and this calls into question the validity of both research methodologies; combined methodologies seem to be the only right way of conducting such research. Regardless of the methodological problems, the research produced valuable results. There is a tendency (often implicit) towards a 'theology of prosperity' among (certain) Czech churchgoers, regardless of whether such a doctrine is declared by the churches they attend (most often they do not). Evangelicalism (in a broad sense) also has a visible impact, even if the effects of Evangelicalism differs in the Czech Republic from what is observed in the United States or other countries. The un/official character and the social influence of particular churches have as yet been more important than the very confession, but this is likely to change in the coming future.

Historical appendices

H1 The first Czech empirical study in the sociology of work

There is a forgotten chapter in the history of the Czech sociology of work. In the early 1940s, an empirical study was conducted by Otakar Machotka among employees of the Bata company in Batov (today Otrokovice). He saw the closure of Czech universities during the Second World War as an opportunity to carry out original empirical research devoted to the sociological analysis of the workforce and consisting of a study of the social determination of work efficiency. This was the first Czech, and one of only a very few European, empirically-grounded research projects in the sociology of work and occupations conducted to that time. Machotka statistically analysed vast data sets of personal information collected by the company and provided a detailed interpretation of the outcomes, while remaining very much aware of the limitations of the results and the methods employed. He formulated hypotheses about how the age gap between spouses, the number of children in the family, and other characteristics could impact work efficiency, and he reformulated existing hypotheses about the impact of siblings, marital status, and parental occupation. He also contributed to theoretical and methodological (re)orientation of the sociology of work and occupations.

H2 Sociology as a way to well-being and happiness

The extensive involvement of the contemporary social sciences in happiness studies blurs the fact that, originally, it was sociology alone that put forth 'happiness' to replace religious viewpoints. The implicitly religious nature of the 'happiness' movement was characteristic of early Czech sociology (e.g. Emanuel Makovička) and it was adopted by certain followers and epigones of T. G. Masaryk as late as during the interwar years (Ladislav Kunte, R. I. Malý, Alexandr Sommer-Battěk, Jindřich Fleischner and Jan Dušek). Whereas Masaryk himself and academic sociologists as a whole were 'restricted' by the rules of scholarly work, or they

made a clear distinction between their academic and academic activities and commitment to social reform, the aforementioned, predominantly amateur, sociologists fully employed 'sociology as a route to happiness' in their ambitious visions and reformist projects. Their largely stillborn efforts had fortunately a minimal impact on both society and the study thereof, but their efforts should not be entirely forgotten since they represent an important element of early Czech sociology.

H3 Religion and religiosity as an explanatory factor of social phenomena

Although religion once occupied a central position in the writings of the 'founding fathers' of sociology, it subsequently lost its significance. As a consequence of the widespread acceptance of the secularistic paradigm, sociological studies of religion became marginalised, as did the branch of sociology promulgated after the Second World War; religion and the sociology of religion were simply condemned to extinction. However, the worldwide religious revival of the late 20th century changed the situation altogether. Religion and spirituality as well – albeit to a much lesser degree – have become topics of discussion within general sociological thought. The author describes and analyses the development of the sociology of religion in the second half of the 20th century. He maintains that 'behind' the two grand paradigms – i.e. the secularisation and rational choice theories – there exist different approaches that have been influenced/shaped by national academic traditions and other factors. Multi-paradigm approaches, an emphasis on ethnographic research, and the adoption of a 'humanistic' perspective form common themes in the contemporary sociology of religion, especially in Europe; the Czech and Slovak sociologies of religion are no exception. Unfortunately, the sociological mainstream still devotes little attention to such developments, while the sociology of religion itself is somewhat closed to postmodern theories, including those dealing with religion. The central position in recent sociological thought is thus occupied by a specific subject – various forms of religion and spirituality – rather than by any special theories, methods, or knowledge accumulated by sociologists of religion.

LITERATURA

- Abbott, P., C. Wallace. 2014. „Rising economic prosperity and social quality the case of new member states of the European Union.“ *Social Indicators Research* 115 (1): 419–439.
- Abdallah, S., J. Michaelson, S. Shah, L. Stoll, N. Marks. 2012. „The Happy Planet Index: 2012 Report.“ *A global index of sustainable well-being*. London: NEF.
- Abhayaratna, J., L. Andrews, H. Nuch, T. Podbury. 2008. „Part-time employment: The Australian experience.“ *Productivity Commission Staff Working Paper*. June. Melbourne: Australian Government Productivity Commission.
- Adamec, Č. 1947. „Výzkum veřejného mínění a sociální vědy.“ *Sociologie a sociální problémy* 7 (1): 34–40.
- Addison, J. T., P. Teixeira. 2001. „The economics of employment protection.“ *IZA Discussion Paper* 381.
- Akerlof, G. A., R. E. Kranton. 2000. „Economics and identity.“ *Quarterly Journal of Economics* 115 (3): 715–753.
- Albanese, C. L. 2007a. *A Republic of Mind and Spirit. A Cultural History of American Metaphysical Religion*. New Haven – London: Yale University Press.
- Albanese, C. L. 2007b. *America Religions & Religion*. Belmont: Thomson.
- Alba-Ramírez, A. 1993. „Mismatch in the Spanish labour market. Overeducation?“ *Journal of Human Resources* 28 (2): 259–278.
- Alesina A., R. Di Tella, R. MacCulloch. 2004. „Inequality and Happiness: are Europeans and Americans Different?“ *Journal of Public Economics* 88 (9–10): 2009–2042.
- Allardt, E. 1976. „Dimensions of welfare in a comparative Scandinavian study.“ *Acta Sociologica* 19 (3): 227–239.
- Allaart, P., L. Bellmann. 2007. „Reasons for part-time work: An empirical analysis for Germany and the Netherlands.“ *International Journal of Manpower* 28 (7): 557–570.
- Altman, M. 2001. *Worker Satisfaction and Economic Performance: Microfoundations of success and Failure*. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 2001.
- Álvarez, B., D. Miles-Touya. (2010). „Time allocation and women’s life satisfaction: Evidence from Spain.“ *Social Indicators Research* (2015): 1–24.
- Ammerman, Nancy T. (ed.). 2007. *Everyday Religion. Observing Modern Religious Lives*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Aron, R. 1999. *Historie XX. století*. Praha: Academia.
- Aron, R. 2001. *Opium intelektuálů*. Praha: Mladá fronta.
- Artz, B. 2010. „Fringe benefits and job satisfaction.“ *International Journal of Manpower* 31 (6): 626–644.
- Asad, T. 1993. *Genealogies of Religion. Discipline and Reason of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Atkinson, A. B., E. Marlier. 2010. *Income and living conditions in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Atkinson, A. B., A. C. Guio, E. Marlier. 2015. „Monitoring the evolution of income poverty and real incomes over time.“ *Centre for Analysis of Social Exclusion Working Paper* 188. London School of Economics.
- Bailey, E. 1997. *Implicit Religion in Contemporary Society*. Kempen: Kok Pharos.
- Balík, S., J. Hanuš. 2007. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Banchoff, T. (ed.). 2007. *Democracy and the New Religious Pluralism*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Barberis, D. S. 2003. „In search of an object. Organicist sociology and the reality of society in fin-de-siècle France.“ *History of the Human Sciences* 16 (3): 51–72.
- Barker, E. V. 1984. *The Making of a Moonie. Brainwashing or Choice?* Oxford: Blackwell.
- Bartel, A. P. 1981. „Race differences in job satisfaction: a reappraisal.“ *Journal of Human Resources* 16 (2): 295–303.
- Bartolini, S., E. Bilancini, F. Sarracino. 2011. „Predicting the trend of well-being in Germany: how much do comparisons, adaptation and sociability matter?“ *SOEP Papers on Multidisciplinary Panel*. 2011 (414). Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.
- Bartolini, S., M. Mikucka, F. Sarracino. 2012. „Money, trust and happiness in transition countries: evidence from time series.“ *Working Paper* 4. Luxembourg: CEPS/INSTEAD.
- Bartolini, S., E. Bilancini, M. Pugno. 2013. „Did the decline in social connections depress Americans' happiness?“ *Social Indicators Research* 110 (3): 1033–1059.
- Baťa, J. A. 1938. *Buduje stát pro 40 000 000 lidí*. Zlín: Tisk.
- Baťa, J. A. 2007. *Jan Antonín Baťa – život a dílo. Pokračovatel práce Tomáše Bati*. Zlín: Statutární město Zlín.
- Batěk, A. 1920. *Za Masarykem*. (Volné sdružení kladů – setba č. 72–76). B. m.: b. v.
- Baudrillard, J. (1970). *La société de consommation*. Paris: Gallimard.
- Bauer, T. 2002. „Educational mismatch and wages: a panel analysis.“ *Economics of Education Review* 21 (3): 221–229.
- Baxter, J., T.-o. Tai. 2016. „Inequalities in unpaid work: A cross-national comparison.“ Pp. 653–671 in *Handbook on Well-Being of Working Women*. Edited by M. L. Connerley and J. Wu. Dordrecht. Springer.
- Bayer, M., W. Teckenberg. 1999. „Arbeit im Lebenskontext von Italiener und Deutschen.“ *Annali di Sociologia* 13 (1–2): 173–206.
- Beck, U., G. Anthony Giddens, L. Scott (eds.). 1994. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beckford, J. A. 1989. *Religion and Advanced Industrial Society*. London: Routledge.
- Beckford, J. A. 1990. „The sociology of religion 1945–1989.“ *Social Compass* 37 (1): 45–64.
- Beckford, J. A. 2003. *Social Theory and Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beckford, J. A., N. J. Demerath. 2007. *The Sage Handbook of the Sociology of Religion*. London: Sage.
- Belfield, C. R., R. D. F. Harris. 2002. „How well do theories of job matching explain variations in job satisfaction across education levels?“ *Applied Economic* 34 (5): 535–548.
- Bellah, R. N. 1967. „Civil Religion in America.“ *Daedalus* 96: 1–21.
- Bellah, R. N. 1991. *Beyond Belief. Essays on Religion in a Post-Traditionalist World*. Berkeley: University of California Press.

- Benach, J., A. Vives, M. Amable, C. Vanroelen, G. Tarafa, C. Muntaner. 2014. „Precarious employment: understanding an emerging social determinant of health.“ *Annual Review of Public Health* 35: 229–253.
- Bender, A., S. M. Donohue, J. S. Heywood. 2005. „Job satisfaction and gender segregation.“ *Oxford Economic Papers* 57 (3): 479–496.
- Berg, M., R. Veenhoven. 2011. „Income inequality and happiness in 119 nations.“ Pp. 174–194 in Bent Greve (ed.). *Happiness and Social Policy in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Berger, P. L. 1967. *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday.
- Berger, P. L. 1969. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Praha: Vojensko-politická akademie Klementa Gottwalda.
- Berger, P. L. 1997. *Vzdálená sláva. Hledání víry ve věku lehkověrnosti*. Brno: Barrister & Principal.
- Berger, P. L. (ed.). 1999. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Washington – Grand Rapids: EPPC + Eerdmans.
- Berger, P. L. 2001. „Reflections on the sociology of religion today.“ *Sociology of Religion* 62 (3): 443–454.
- Berger, P. L. 2003. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Brno: Barrister & Principal.
- Berger, E. M. 2013. „Happy working mothers? Investigating the effect of maternal employment on life satisfaction.“ *Economica* 80 (317): 23–43.
- Bevan, S., M. Cowling. 2007. „Job matching in the UK and Europe.“ *Research Report 25, The Work Foundation*. <http://dera.ioe.ac.uk/7125/1/research-report-25-job-matching-in-the-uk-and-europe.pdf>
- Beyer, P. 1994. *Religion and Globalization*. London: Sage.
- Beyer, P. (ed.). 2001. *Religion in the Process of Globalization*. Würzburg: Ergon.
- Bittman, M., P. England, L. Sayer, N. Folbre, G. Matheson. 2003. „When does gender trump money? Bargaining and time in household work.“ *American Journal of Sociology* 109 (1): 186–214.
- Bláha, I. A. 1932. „Sociologický objektivismus.“ *Sociologická revue* 3 (3–4): 300–303.
- Bláha, I. A. 1934. „Jan Dušek zemřel.“ *Sociologická revue* 5 (1–3): 226–227.
- Bláha, I. A. 1949a. „Sociologický výzkum Brna.“ *Sociologická revue* 15 (1–3): 33–41.
- Bláha, I. A. 1949b. „Poznámky sociologovy na okraj problémů socialistické výstavby.“ *Sociologická revue* 15: 170–172.
- Bláha, I. A. 1968. *Sociologie*. Ed. J. Obrdlíková. Praha: Academia.
- Blank, R. M. 1994. „The dynamics of part-time work.“ *NBER Working Paper* 4911.
- Blinder, A. S. 1973. „Wage discrimination: Reduced form and structural estimates.“ *Journal of Human Resources*, 8 (4): 436–455.
- Blossfeld, H. P., R. Stockmann. 1998. „Guest editors' introduction: the German dual system in comparative perspective.“ *International Journal of Sociology* 28 (4): 3–28.
- Blucha, J. 1968. *Kvalifikace jako sociologická kategorie*. Praha: Academia.
- Boarini, R., M. Mira d'Ercole. 2013. „Going beyond GDP: An OECD perspective.“ *Fiscal Studies* 34 (3): 289–314.
- Boarini, R., G. Cohen, V. Denis, N. Ruiz. 2011. „Designing Your Better Life Index: methodology and results.“ *Statistics Directorate Working Paper*. Paris: OECD.

- Böckenförde, E. W. 2006. „Vznik státu jako proces sekularizace.“ Pp. 7–24 in J. Hanuš (ed.). *Vznik státu jako proces sekularizace*. Brno: CDK.
- Boes, S., R. Winkelmann. 2009. „The effect of income on general life satisfaction and dissatisfaction.“ *Social Indicators Research* 95 (1): 111–128.
- Böhnke, P. 2005. „First European Quality of Life Survey: Life satisfaction, happiness and sense of belonging.“ *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Böhnke, P. 2008. „Does society matter? Life satisfaction in an enlarged Europe.“ *Social Indicators Research*. 87 (2): 189–210.
- Bok, D. 2010. *The Politics of Happiness: What Government Can Learn from the New Research on Well-Being*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Bonini, A. N. 2008. „Cross-national variation in individual life satisfaction: Effects of national wealth, human development and environmental conditions.“ *Social Indicators Research* 87 (2): 223–236.
- Booth, A. L., J. C. Van Ours. 2009. „Hours of work and gender identity: does part-time work make the family happier?“ *Economica* 76 (301): 176–196.
- Booth, A. L., J. C. Van Ours. 2013. „Part-time jobs: What women want?“ *Journal of Population Economics* 26 (1): 263–283.
- Borjas, G. F. 1979. „Job satisfaction, wages and unions.“ *Journal of Human Resources* 14 (1): 21–40.
- Borkenau, F. 1936. *Pareto*. New York: J. Willey.
- Borooh, V. K. 2009. „Comparing levels of job satisfaction in the countries of Western and Eastern Europe.“ *International Journal of Manpower* 30 (4): 304–325.
- Boye, K. 2009. „Relatively different? How do gender differences in well-being depend on paid and unpaid work in Europe?“ *Social Indicators Research* 93 (3): 509–525.
- Boye, K. 2011. „Work and well-being in a comparative perspective – the role of family policy.“ *European Sociological Review* 27 (1): 16–30.
- Braune, A. 2009. *Fortschritt als Ideologie. Wilhelm Ostwald und der Monismus*. Leipzig: Universitätsverlag.
- Brender, A., L. Gallo. 2008. „The response of voluntary and involuntary female part-time workers to changes in labor-market conditions.“ *Bank of Israel Research Department Discussion Paper* 08.
- Bruce, S. 1996. *Religion in the Modern World. From Cathedrals to Cults*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruce, S. 1999. *Choice and Religion. A Critique of Rational Choice Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Bruce, S. 2002. *God Is Dead. Secularization in the West*. Oxford: B. Blackwell.
- Bryson, A., L. Cappellari, C. Lucifora. 2004. „Does union membership really reduce job satisfaction?“ *British Journal of Industrial Relations* 42 (3): 439–459.
- Buddelmeyer, H., G. Mourre, M. Ward. 2004. „Recent developments in part-time work in EU-15 countries: trends and policy.“ *IZA Discussion Paper* 1415.
- Buddelmeyer, H., G. Mourre, M. Ward. 2008. „Why do Europeans work part-time? A cross-country panel analysis.“ *European Central Bank Working Paper* 872. Frankfurt-am-Main: European Central Bank.

- Buchholz, S. et al. 2011. „Aging Populations, Globalization and the Labor Market: Comparing Late Working Life and Retirement in Modern Societies.“ Pp. 3–34 in H. P. Blossfeld, S. Buchholz, K. Kurz (eds.). *Aging Populations, Globalization and the Labor Market: Comparing Late Working Life and Retirement in Modern Societies*. London: Edward Elgar.
- Burda, M. C., J. Hunt. 2001. „From reunification to economic integration: productivity and the labor market in Eastern Germany.“ *Brookings Papers on Economic Activity* 2.
- Burleigh, M. 2005. *Earthly Powers. The Clash of Religion and Politics in Europe from the French Revolution to the Great War*. New York: HarperCollins.
- Butler, J. 1990. *Awash in the Sea of Faith. Christianizing the American People*. Cambridge: Harvard University Press.
- Byrnes, T. A. 2006. „Transnational religion and europeanization.“ Pp. 283–305 in T. A. Byrnes, P. J. Katzenstein (eds.). *Religion in an Expanding Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell, A., P. E. Converse, W. L. Rodgers. 1976. *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations, and Satisfactions*. New York: Russell Sage Foundation.
- Campos, N. F., F. Coricelli. 2002. „Growth in transition: What we know, what we don't, and what we should.“ *Journal of Economic Literature* 40 (3): 793–836.
- Cantillon, B., N. Van Mechelen, O. Pintelon, A. Van Den Heede. 2004. „Household work intensity and the adequacy of social protection in the EU.“ *Working Paper* 12. University of Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy.
- Caplow, T. 1954. *The Sociology of Work*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Casanova, J. 1994. *Public Religions in the Modern World*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Cazes, S., A. Nešporová. 2003. *Labour Markets in Transition: Balancing flexibility and security in Central and Eastern Europe*. Geneva: ILO.
- Cirillo, R. 2006. „Was Vilfredo Pareto Really a ‚Precursor‘ of Fascism?“ *American Journal of Economics and Sociology* 42 (2): 235–246.
- Clark, A. E. 1996. „Job satisfaction in Britain.“ *British Journal of Industrial Relations* 34 (2): 189–217.
- Clark, A. E. 1997. „Job satisfaction and gender: why are women so happy at work?“ *Labour Economics* 4 (4): 341–372.
- Clark, A. E. 1999. „Are wages habit-forming? Evidence from micro data.“ *Journal of Economic Behavior & Organization* 39 (2): 179–200.
- Clark, A. E., A. Oswald. 1996. „Satisfaction and comparison income.“ *Journal of Public Economics* 61 (3): 359–381.
- Clark A. E., C. D'Ambrosio. 2014. „Good, better, best. The social context of labour-market success.“ *IARIW 33rd General Conference in Rotterdam*, August 24–30 2014.
- Cleves, M. A., W. W. Gould, R. G. Gurierrez. 2004. *An Introduction to Survival Analysis Using Stata*. College Station: Stata Press.
- CMEPSP. 2009. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. www.stiglitz-sen-fitoussi.fr
- Coker, F. W. 1910. *Organismic Theories of the State. Nineteenth Century Interpretations of the State as Organism or as Person*. New York: Columbia University Press.
- Comte, A. 1889 *Sociologie*. Praha: Bursík a Kohout.

- Comte, A. 1912. *Catéchisme positiviste, ou Sommaire exposition de la religion universelle, en treize entreliens systématiques entre une femme et un pretre de l'humanité*. Paris: Apostolat positiviste.
- Cuin, Ch. H., F. Gresle. 2004. *Dějiny sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Cummins, R. A. et al. 2009. „Encouraging governments to enhance the happiness of their nation: Step 1, understand subjective well-being.“ *Social Indicators Research* 91 (1): 23–36.
- Czakó, A. 1925. *The Future of Protestantism with Special Reference to South-Eastern Europe*. London: G. Allen.
- Čapek, N. F. 1922. *Náboženské řešení sociální otázky*. Praha: Obec svobodného bratrství.
- Čech, V., E. Jukl. 1970. *Inženýři v průmyslovém podniku*. Hradec Králové: Dům techniky ČSVTS.
- Čech, V., E. Jukl. 1971. *Čs. sociologie průmyslového podniku ve světle svého vývoje a využití v řízení*. Pardubice: Dům techniky ČSVTS.
- ČSÚ. 2014. *Výběrové šetření pracovních sil*. Praha: ČSÚ.
- Dabalen, A., S. Paul. 2011. „History of Events and Life-Satisfaction in Transition Countries.“ *World Bank Policy Research Working Paper* 5526.
- Dahrendorf, R. 1956. *Industrie und Beziebssociologie*. Berlin: De Gruyter.
- Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the Revolution in Europe*. Transaction Publishers.
- Daněk, Z. 1961. „Náboženská sociologie.“ *Studie* 5: 44–65.
- Darby, J., R. A. Hart, M. Vecchi. 2001. „Labour force participation and business cycle fluctuations: A comparative analysis of Europe, Japan and the United States.“ *Japan and the World Economy* 13 (2): 113–133.
- Davie, G. 1994. *Religion in Britain since 1945. Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell.
- Davie, G. 2000. *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*. Oxford: Oxford University Press.
- Davie, G. 2002. *Europe: The Exceptional Case. Parameters of Faith in the Modern World*. Darton: Longman + Todd
- Davie, G. 2003. „The evolution of the sociology of religion. Theme and variations.“ Pp. 61–75 in M. Dillon (ed.). *Handbook of the Sociology of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davie, G. 2007. *The Sociology of Religion*. Los Angeles – London: Sage.
- Davie, G. 2009. *Výjimečný případ Evropa. Podoby víry v dnešním světě*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Deal, W. E., T. K. Beal. 2004. *Theory for Religious Studies*. New York – London: Routledge.
- Deaton, A. 2012. „The financial crisis and the well-being of Americans.“ *NBER Working Paper* 17128.
- Delhey, J. 2004. „Life satisfaction in an enlarged Europe.“ *Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Delsen, L. 1998. „When do men work part-time?“ Pp. 57–76 in J. O'Reilly, C. Fagan (eds.). *Part-time Prospects: An International Comparison of Part-time Work in Europe, North America and the Pacific Rim*. London: Routledge.
- Delumeau, J. 1977. *Catholicism between Luther and Voltaire. A New View of the Counter-Reformation*. London – Philadelphia: Burns & Oates + Westminster Press.
- Demerath, N. J. 1965. *Social Class in American Protestantism*. Chicago: R. McNally.
- Desroche, H. 1962. *Marxisme et religions*. Paris: PUF.

- Di Tella, R., R. J. MacCulloch, A. J. Oswald. 2003. „The macroeconomics of happiness.“ *Review of Economics and Statistics* 85 (4): 809–827.
- Di Tella, R., R. J. MacCulloch. 2006. „Some uses of happiness data in economics.“ *The Journal of Economic Perspectives* 20 (1): 25–46.
- Diener, E. et al. 1985. „The satisfaction with life scale.“ *Journal of Personality Assessment* 49 (1): 71–75.
- Diener, E., R. Biswas-Diener. 2008. *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth*. Oxford: Blackwell.
- Diener, E. (ed.). 2009. *The Science of Well-Being. The Collected Works of Ed Diener*. Dordrecht: Springer.
- Diener, E., R. Lucas, C. N. Scollon. 2009. „Beyond the hedonic treadmill: revising the adaptation theory of well-being.“ In: *The Science of Well-Being. Social Indicators Research Series* 2003 (37): 103–118.
- Diener, E., R. Lucas, U. Schimmack, J. Helliwell. 2009. *Well-Being for Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobbelaere, K. 1981. „Secularization: a multi-dimensional concept.“ *Current Sociology* 29 (2): 1–21.
- Dobbelaere, K. 2002. *Secularization. An Analysis at Three Levels*. Frankfurt am Main: P. Lang.
- Doktór, K. 1964. *Przedsiębiorstwo przemysłowe*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Duesenberry, J. S. 1952. *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Duncan, G. J., S. D. Hoffman. 1981. „The incidence and wage effects of overeducation.“ *Economics of Education Review* 1 (1): 75–86.
- Durdík, J. 1874. „Architektonika věd.“ *Časopis Musea Království českého* 48: 343–360, 427–442.
- Durdík, J. 1875. *Všeobecná aesthetika*. Praha: I. L. Kober.
- Durkheim, É. 2002. *Elementární formy náboženského života. Systém totemismu v Austrálii*. Praha: Oikoymenh.
- Dušek, J. 1926. *Sociologie. Úvod do myšlení biosociologického*. Praha: vl. n.
- Žurišová, L. 2011. *Odras rozvoje firmy Baťa ve struktuře vzdělávací soustavy ve zlínském regionu v letech 1894–1948*. Zlín. Univerzita Tomáše Bati.
- EACEA. 2010. *Organizace vzdělávací soustavy České republiky 2009/2010* [online]. Praha: EACEA. Dostupné z: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/eurybase/eurybase_full_reports/CZ_CS.pdf. [cit. 29.7.2012].
- Easterlin, R. A. 1974. „Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence.“ In David, P. A., Reeder, M. W. (eds.): *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramovitz*, Academic Press, New York, NY.
- Easterlin, R. A. 2001. „Income and happiness: towards a unified theory.“ *The Economic Journal*, 111 (473): 465–484.
- Easterlin, R. A. 2009. „Lost in transition: life satisfaction on the road to capitalism.“ *Journal of Economic Behavior and Organization* 71 (1): 130–45.
- Easterlin, R. A., A. C. Plagnol. 2008. „Life satisfaction and economic conditions in East and West Germany pre- and post-unification.“ *Journal of Economic Behavior and Organization* 68 (3): 433–444.

- EBRD. 2011. *Life in Transition. After the Crisis*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- EC. 2009. *GDP and Beyond. Measuring Progress in a Changing World*. Commission of the European Communities COM (2009) 433.
- Egermayer, F. 1941. „Náhodný výběr v reprezentativní metodě.“ *Statistický obzor* 21 (4): 424–435.
- Eid, M., R. J. Larsen (eds.). 2008. *Science of Subjective Well-being*. New York: Guilford Press.
- Eisenstadt, S. 1999. *Fundamentalism, Sectarianism and Revolutions. The Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ENCYKLOPEDIÉ. 1932–34. *Encyklopedie výkonnosti I.–II*. Praha: Sfinx – B. Janda.
- Erikson, R., R. Aberg. 1987. *Welfare in Transition: Living Conditions in Sweden 1968–81*. Clarendon Press.
- ESDE. 2011. *Employment and Social Developments in Europe 2011*. Brussels: European Commission.
- ESDE. 2012. *Employment and Social Developments in Europe 2012*. Brussels: European Commission.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- EUROBAROMETER. 2011. *Public Opinion in the European Union* 76, December 2011. Brussels: TNS Opinion & Social.
- EUROFOUND. 2009. *Second European Quality of Life Survey. Overview*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- EUROFOUND. 2011. *Part-time work in Europe – European Company Survey 2009*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- EUROFOUND. 2012. *Third European Quality of Life Survey. Quality of life in Europe: Impacts of the crisis*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EUROPEAN COMMISSION. 2004. *Undeclared work in an enlarged Union. An analysis of undeclared work: An in-depth study of specific items*. Brussels: European Commission.
- EUROSTAT. 2010. *Algorithms to compute Social Inclusion Indicators based on EU-SILC and adopted under the Open Method of Coordination (OMC)*. Doc. LC-ILC/39/09/EN-rev.1 1
- EUROSTAT. 2011a. *GDP per capita varied by more than six to one across the EU in 2010*. Statistics in Focus, No. 64.
- EUROSTAT. 2011b. *Sustainable Development in the European Union — 2011 Monitoring Report of the EU Sustainable Development Strategy*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EUROSTAT. 2012. *EU-SILC 2013 module on well-being. Description of SILC secondary target variables*. Version 5 – March 2012.
- EUROSTAT. 2013. *Individual employment, household employment and risk of poverty in the EU. A decomposition analysis*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EUROSTAT. 2014. Accessed at <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (July 2014).
- Euwals, R., M. Hogerbrugge. 2006. „Explaining the growth of part-time employment: Factors of supply and demand.“ *LABOUR* 20 (3): 533–57.
- Fagan, C., J. O’Reilly. 1998. „Conceptualising part-time work – The value of an integrated comparative perspective.“ Pp. 1–31 in J. O’Reilly, C. Fagan (eds.). *Part-time Prospects: An International Comparison of Part-time Work in Europe, North America and the Pacific Rim*. London: Routledge.

- Federičová, M. 2011. „Analysis of income inequalities.“ *Socioweb* 9 (7–8): 15–17. http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/197_SOCIOWEB_07_08_2011_.pdf.
- Fernández-Kranz, D., N. Rodríguez-Planas. 2011. „The part-time pay penalty in a segmented labor market.“ *Labour Economics* 18 (5): 591–606.
- Fiala, P. 2007. *Laboratoř sekularizace. Náboženství a politika v ne-náboženské společnosti: český případ*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fialová, K., M. Mysíková. 2009. „The minimum wage: labor market consequences in the Czech Republic.“ *Finance a úvěr / Czech Journal of Economics and Finance* 59 (3): 255–274.
- Fialová, K., O. Schneider. 2014. „Labor market institutions and their impact on shadow economies in Europe.“ *Review of Economics and Institutions* 5 (1): 1–40.
- Ficalová, D. 2014. Životopisná zповěď Dana Drápala. Rkp. bakalářské práce obhájené na FHS UK v Praze.
- Finke, R., R. Stark. 1992. *The Churching of America, 1776–1990. Winners and Losers of Our Religious Economy*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Firestone, J. M., R. T. Garza, R.J. Harris. 2005. „Protestant work ethic productivity in a Mexican brewery.“ *International Sociology* 20 (1): 27–44.
- Fischer, J. L. 1933. *Krise demokracie I.–II.* Brno: Index + Pokrokový obzor.
- Fischer, J. L. 2005. *Listy o druhých a o sobě*. Ed. J. Opelík. Praha: Torst.
- Fischer, J. L. 2007. „Třetí říše.“ Pp. 581–676 in J. L. Fischer. *Výbor z díla I.* Praha – Olomouc: Academia + Univerzita Palackého.
- Fitzgerald, T. 2000. *The Ideology of Religious Studies*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Fleche, S., C. Smith, P. Sorsa. 2012. „Exploring determinants of subjective wellbeing in OECD countries: evidence from the World Value Survey.“ *OECD Statistics Working Papers* 01. Paris: OECD Publishing.
- Fleischner, J. 1905–06. „Antialkoholické hnutí a kvasný průmysl.“ *Přehled* 4: 702–704, 725–727.
- Fleischner, J. 1916. *Technická kultura. Sociálně-filosofické a kulturně-politické úvahy o dějinách technické práce*. Praha: F. Borový.
- Fleischner, J. 1919. *Chrám práce. Socialistická čítanka*. Praha: ÚDKN (A. Svěcený).
- Flek, M. 1969. *Komu, kolik a za co? Závěrečná zpráva o výsledcích sociologického průzkumu postojů pracujících k mzdové diferenciaci I.–II.* Hradec Králové: Institut pro sociální analýzu.
- Flek, V. 1996. „Wage and Employment Restructuring in the Czech Republic.“ *Working Paper* 60. Prague. Czech National Bank.
- Foerster, V. 1928. „Měření inteligence zaměstnanců Státního úřadu statistického.“ *Československý statistický věstník* 9: 111–212.
- Formánek, M. 1970. „Jak teorie přispívala k destrukci politického systému ČSSR.“ *Nová mysl* 24: 1103–1110.
- Forrester, V. (1996). *L'Horreur économique*. Paris: Fayard.
- Foustka, B. 1904. *Slabí v lidské společnosti. Ideály humanitní a degenerace národů*. Královské Vinohrady: J. Laichter.
- Frazer, H., E. Marlier. 2010. „In-work poverty and labour market segmentation in the EU: key lessons.“ *EU Network of Independent Experts on Social Inclusion*. European Commission.
- Freeman, R. B. 1976. *The Overeducated American*. New York: Academic Press.
- Freeman, R. B. 1978. „Job satisfaction as an economic variable.“ *American Economic Review* 68 (2): 135–141.

- Friedan, B. 1963. *The Feminine Mystique*. New York: Norton.
- Friedmann, G. et al. 1967. *Sociológia práce. Sborník vybraných statí*. Bratislava: Práca.
- Frijters, P., J. P. Haisken-Denew, M. A. Shields. 2004a. „Money does matter! Evidence from increasing real income and life satisfaction in East Germany following reunification.“ *The American Economic Review* 94 (3): 730–740.
- Frijters, P., M. A. Shields, J. P. Haisken-Denew. 2004b. „Investigating the patterns and determinants of life satisfaction in Germany following reunification.“ *Journal of Human Resources* 39 (3): 649–674.
- GAC. 2006. *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a komunit v České republice a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti*. Praha: Ivan Gabal Analysis & Consulting.
- GAC. 2015. *Analýza sociálně vyloučených lokalit v ČR*. Praha: Ivan Gabal Analysis & Consulting.
- Galbraith, J.K. (1958). *The Affluent Society* (česky: *Společnost hojnosti*. Praha: Nakladatelství Svoboda 1967).
- Gallie, D., H. Russell. 2009. „Work-family conflict and working conditions in Western Europe.“ *Social Indicators Research* 93 (3): 445–467.
- Gallup Global Wellbeing. 2010. *The Behavioral Economics of GDP Growth*. <http://www.gallup.com/poll/126965/gallup-global-wellbeing.aspx>.
- Ganzeboom, H. B. G., D. J. Treiman. 1996. „Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations.“ *Social Science Research* 25 (3): 201–239.
- Garibaldi, P., P. Mauro. 2002. „Anatomy of employment growth.“ *Economic Policy*, 17 (34): 67–113.
- Geiger, R. 1981. „René Worms, l'organicisme et l'organisation de la sociologie.“ *Revue française de sociologie* 22 (3): 345–360.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gill, R. 2003. *The „Empty“ Church Revisited*. Avebury: Ashgate.
- Gottschalk, P., M. Hansen. 2003. „Is the proportion of college workers in non-college jobs increasing?“ *Journal of Labor Economics* 21 (2): 449–471.
- Gorski, P. S. 2003. „Historicizing the Secularization Debate. An Agenda for Research.“ Pp. 110–122 in M. Dillon (ed.). *Handbook of the Sociology of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goetz, A. (1980). *Adieux au prolétariat. Au-delà du socialisme*. Paris: Galilée et Le Seuil.
- Graham, C. 2009. *Happiness Around the World. The Paradox of Happy Peasants and Miserable Millionaires*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Greeley, A. M. 1972. *Unsecular Man. The Persistence of Religion*. New York: Schocken Books.
- Greeley, A. M. 1989. *Religious Change in America*. Cambridge: Harvard University Press.
- Greeley, A. M. 2003. *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*. New Brunswick – London: Transaction.
- Greene, W. H., D. A. Hensher. 2010. *Modeling Ordered Choices*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gross, E. 1958. *Work and Society*. New York: Crowell.
- Gruber, J., I. B. Mauss, M. Tamir. 2011. „A dark side of happiness? How, when, and why happiness is not always good.“ *Perspectives on Psychological Science* 6 (3): 222–233.

- Grün, C., S. Klasen, S. 2005. „Has transition improved well-being? An analysis based on income, inequality-adjusted income, non-income, and subjective well-being measures.“ Working Paper 4. Cape Town: Economic Research Southern Africa.
- Grund, C., D. Sliwka. 2003. „The further we stretch, the higher the sky: on the impact of wage increases on job satisfaction.“ *Discussion Paper 1*. University of Bonn, Bonn, April.
- Guiso, L., P. Sapienza, L. Zingales. 2003. „People’s opium? Religion and economic attitudes.“ *Journal of Monetary Economics* 50 (1): 225–282.
- Gula, P. 1940–41. „Postoje ke štátu.“ *Filozofický sborník* 1: 147–164; 2: 21–37, 98–109.
- Gula, P. 1948. „K problematice sociologie podniku.“ *Sociologický sborník* 3: 35–75.
- Guriev, S., E. Zhuravskaya. 2009. „(Un)happiness in transition.“ *Journal of Economic Perspectives* 23 (2): 143–68.
- Habich, R., H. H. Noll, W. Zapf. 1999. „Subjektives Wohlbefinden in Ostdeutschland nähert sich Westdeutschem Niveau.“ *Informationsdienst Soziale Indikatoren* 22. Mannheim: ZUMA.
- Hagerty, M. R., K. C. Land. 2007. „Constructing summary indices of quality of life: a model for the effect of heterogeneous importance weights.“ *Sociological Methods and Research* 35 (4): 455–96.
- Hájek, M. 1948. „Hornická hygiena.“ *Sociologická revue* 14 (2–3): 192–206.
- Hájek, M. 1969. „Projekt sociologického výzkumu horníků ve čtyřicátých letech.“ *Sociologica* 1: 79–84.
- Hák, T., S. Janoušková. 2013. „Beyond GDP. Indicators in the Czech Republic.“ *Statistika* 93 (2): 86–99.
- Hakim, C. 2010. *Work-Lifestyle Choices in the 21 Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press
- Halík, T. 2003. *Oslovit Zachea*. Praha: Lidové noviny.
- Halík, T. 2005. *Noc zpovědníka. Paradoxy malé víry v postoptimistické době*. Praha: NLN.
- Hall, D. T., D. E. Chandler. 2005. „Psychological success: when the career is a calling.“ *Journal of Organizational Behavior* 26 (2): 155–176.
- Haller, M. 2002. „Theory and method in the comparative study of values. critique and alternative to Inglehart.“ *European Sociological Review* 18 (2): 139–158.
- Haller, M., M. Hadler. 2006. „How social relations and structures can produce happiness and unhappiness: An international comparative analysis.“ *Social Indicators Research* 75 (2): 169–216.
- Hamplová, D. 2004. „Životní spokojenost: rodina, práce a další faktory.“ *Sociologické studie/ Sociological Studies* 6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, D. 2006. „Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42 (1): 35–55.
- Hamplová, D. 2013. *Náboženství v české společnosti na prahu 3. tisíciletí*. Praha: Karolinum.
- Hamplová, D. 2015. *Proč potřebujeme rodinu, práci a přátele. Štěstí ze sociologické perspektivy*. Praha: Fortuna Libri.
- Hanáček, J. 1939. „Sociologie dělníka.“ *Sociologická revue* 10 (1): 31–38.
- Hanáček, J. 1946. „K otázce dělníkovy sociálního sebevědomí.“ *Sociologická revue* 12 (1): 41–46, (2–3): 24–35.
- Hanuš, J. 2005. *Tradice českého katolicismu ve 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Harding, S. D., F. J. Hiksloops. 1995. „New work values: in theory and in practice.“ *International Social Science Journal* 47 (145): 441–456.

- Harrison, D. A., D. A. Newman, P. L. Roth. 2006. „How important are job attitudes? Meta-analytic comparisons of integrative behavioral outcomes and time sequences.“ *Academy of Management Journal* 49 (2): 305–325.
- Hartog, J., H. Oosterbeek. 1988. „Education, allocation and earnings in the Netherlands: overschooling?“ *Economics of Education Review* 7 (2): 185–194.
- Havlová, J., O. Sedláček. 2004. „Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (5): 651–664.
- Hayo, B., W. Seifert. 2002. „Subjective economic well-being in Eastern Europe.“ *Working Paper* 120. Essen: University of Essen, Economics Department.
- Hayo, B., W. Seifert. 2003. „Subjective economic well-being in Eastern Europe.“ *Journal of Economic Psychology* 24 (3): 329–348.
- Heelas, P. 1996. *The New Age Movements. The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Oxford: Blackwell.
- Heelas, P. 2008. *Spiritualities of Life. New Age Romanticism and Consumptive Capitalism*. Malden: Blackwell.
- Heelas, P., L. Woodhead et al. 2005. *The Spiritual Revolution. Why Religion Is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell.
- Heller, D., T. A. Judge, D. Watson. 2002. „The confounding role of personality and trait affectivity in the relationship between job and life satisfaction.“ *Journal of Organizational Behavior* 23 (7): 815–835.
- Helliwell, J. F. 2003. „How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being.“ *Economic Modelling* 20 (2): 331–360.
- Helliwell, J. F., R. D. Putnam. 2004. „The social context of well-being.“ *Philosophical Transactions of The Royal Society* 359 (1449): 1435–1446.
- Helliwell, J. F. et al. 2009. „International Evidence on the social context of well-being.“ *NBER Working Papers* 14720. National Bureau of Economic Research.
- Herberg, W. 1955. *Protestant, Catholic, Jew. An Essay in American Religious Sociology*. New York: Doubleday.
- Hernández, A. 1995. „The impact of part-time employment on union density.“ *Journal of Labor Research*, 16 (4): 485–491.
- Hernández, L., L. Serrano. 2012. „Overeducation and its effects on wages: a closer look at the Spanish regions.“ *Investigaciones Regionales* 24: 59–90.
- Hervieu-Léger, D. 1993. *La religion pour mémoire*. Paris: Cerf.
- Hervieu-Léger, D. 1999. *La religion en mouvement. Le Pèlerin et le converti*. Paris: Flammarion.
- Hodek, A. 1970. „Dělnická třída a antisocialistické síly.“ *Nová mysl* 24: 732–737.
- Horyna, B. 2001. „The study of religion during the cold war. An Eastern view.“ Pp. 85–95 in I. Doležalová, L. H. Martin, D. Papoušek (eds.). *The Academic Study of Religion during the Cold War. East and West*. Toronto: P. Lang.
- Hosmer, D. W., S. Lemeshow. 2005. *Applied Logistic Regression*. (Second edition). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Houseman, S. N. 2001. „Why employers use flexible staffing arrangements: Evidence from an establishment survey.“ *Industrial and Labor Relations Review*, 55 (1), 149–169.
- Houtart, F., A. Rousseau. 1972. *The Church and Revolution. From the French Revolution of 1789 to the Paris Riots of 1968, from Cuba to Southern Africa, from Vietnam to Latin America*. Maryknoll: Orbis Books.

- Hrdlička, J. 2013. „Rudolf Ina Malý a jeho svědectví o vzniku CČSH.“ *Český zápas* 93 (41): 3.
- Hummell, H. J. 1969. „Psychologische Ansätze zu einer Theorie sozialen Verhaltens.“ Pp. 1157–1277 in R. König (ed.). *Handbuch der Empirischen Sozialforschung II*. Stuttgart: F. Enke.
- Hungarian pessimism. 2009. „Who and why?“ <http://hungarianspectrum.wordpress.com/2009/10/08/hungarian-pessimism-who-and-why/>
- Hunt, S. 2000. „Winning ways‘. Globalisation and the impact of the health and wealth gospel.“ *Journal of Contemporary Religion* 15 (3): 331–347.
- Hunt, S. 2005. *Religion in Everyday Life*. London – New York: Routledge.
- Huntington, S. P. 2001. *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka Publishers.
- Huppert, F. A. et al. 2009. „Description of the ESS well-being module and preliminary findings.“ *Social Indicators Research* 91 (3): 301–315.
- Chaloupková, M. 2015. *Letniční a charismatické křesťanství v současné ČR – etnografická studie*. Rkp. bakalářské práce obhájené na FHS UK v Praze.
- Chalupa, A. 2007. „Vzestup křesťanství a Boží města. Několik kritických poznámek k práci Rodneyho Starka.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 15 (1): 69–86.
- Chalupný, E. 1905. *Úvod do sociologie. S ohledem na české poměry I.–II*. Praha: vl. n.
- Chalupný, E. 1921. *Přední tvůrčové národního programu. Jungmann – Havlíček – Tyrš – Masaryk*. Praha: Československá obec sokolská.
- Chalupný, E. 1941. *Sociologie IV/II/3. Sociální činnosti A* (Práce, hra, sport, tanec, zábava). Praha: vl. n.
- Chalupný, E. 1945. *Logika věd. Základní orientace*. Praha: J. Pohořelý.
- Chalupný, E. 1948. *Sociologie II/2. Vývoj sociologie v 19. století (1835–1904)*. Praha: Samcovo knihkupectví.
- Chaves, M., D. E. Cann. 1992. „Regulation, pluralism, and religious market structure. Explaining religion’s vitality.“ *Rationality and Society* 4 (3): 272–290.
- Chevalier, A. 2003. „Measuring over-education.“ *Economica* 70 (279): 509–531.
- Chidester, D. 2005. *Authentic Fakes. Religion and American Popular Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Christoph, B. 2002. „Weiter deutliche Zufriedenheitsdifferenzen zwischen Ost und West trotz Annäherung in manchen Bereichen.“ *Informationsdienst Soziale Indikatoren* 28. Mannheim: ZUMA.
- Iannacone, L. R. 1991. „The consequence of religious market structure. Adam Smith and the economics of religion.“ *Rationality and Society* 3 (2): 156–177.
- Iannaccone, L. R. 1994. „Why strict churches are strong.“ *American Journal of Sociology* 99 (5): 1180–1211.
- Iannaccone, L. R. 1998. „Economics of religion. Introduction to the economics of religion.“ *Journal of Economic Literature* 36 (September): 1465–1496.
- Idson, T.L. 1990. „Establishment size, job satisfaction and the structure of work.“ *Applied Economics* 22 (8): 1007–1018.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values And Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- INKA. 2016. *Inovační kapacita ČR: hlavní závěry ověřovacích analýz*. Praha: Technologická agentura ČR.
- Janák, D. 2009. *Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. Studie z dějin klasické české sociologie*. Brno: Masarykova univerzita.
- Janák, D., M. Stanoev, P. Hušek. 2014. „Poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948.“ *Data a výzkum* 8 (2): 143–163.
- Jarolímek, L. 1905–06. „Důvod a cíl sociologie.“ *Přehled* 4: 60–61, 71–72.
- Jaroněk, V. 1940. *Má spolupráce s Tomášem Baťou*. Zlín: Tisk. Interní tisk dostupný prostřednictvím Knihovny Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, i.č. 973.
- Jenkins, P. 2006. *The New Faces of Christianity. Believing the Bible in the Global South*. Oxford – New York: Oxford UP.
- Jeong, B., M. Kejak, V. Vinogradov. 2008. „Changing composition of human capital. The Czech Republic, Hungary and Poland.“ *Economics of Transition* 16 (2): 247–271.
- Jiyu, R. 1979. „The Struggle to Develop a Marxist Science of Religion.“ *Ching Fen* 22 (2): 75–89.
- Jozífek, O. 1904. „Podmínky pokroku. Co jest předmětem sociologie?“ *Rozhledy, Týdenník pro politiku, vědu, literaturu a umění* 16: 941–944, 1028–1031.
- Judge, T. A., S. Watanabe. 1993. „Another look at the job-life satisfaction relationship.“ *Journal of Applied Psychology* 78 (6): 939–48.
- Judge, T. A., R. Klinger. 2009. „Job satisfaction subjective well-being at work“. Pp. 393–413 in E. Locke (ed). *Handbook of Principles of Organizational Behavior*. Chichester, UK: John Wiley & Sons.
- Juergensmeyer, M. 2007. *Teror v mysli Boží. Globální vzestup náboženského násilí*. Brno: CDK.
- Jungmann, B., M. Petrušek (eds.). 1965. „K problematice sociologie průmyslu a průmyslového podniku.“ *Vědecké informace Ústavu marxismu leninismu pro vysoké školy 1965/s (Sociologie a vědecký komunismus 65): 172–241*.
- Kahneman, D., E. Diener, N. Schwarz. 1999. *Well-being: Foundations of Hedonic Psychology*. Russell Sage Foundation.
- Kahneman, D., A. B. Krueger. 2006. „Developments in the measurement of subjective well-being.“ *Journal of Economic Perspectives* 20 (1): 3–24.
- Kaiser, L. 2005. „Gender-job satisfaction differences across Europe: an indicator for labor market modernization.“ *Discussion Paper 1876*. The Institute for the Study of Labor, Bonn, December.
- Kapras, J. 1936. *Fašismus*. Praha: L. Mazáč.
- Karakaya, G., R. Plasman, F. Rycx. 2007. „Overeducation on the Belgian labour market: evaluation and analysis of the explanatory factors through two types of approaches.“ *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 37 (4): 513–532.
- Katrňák, T. 2004. *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Katrňák, T., P. Mareš. 2007. „Segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných v České republice v letech 1998 až 2004.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43 (2): 281–303.
- Kepel, G. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Kiker, B. F., M. C. Santos, M. M. De Oliveira. 1997. „Overeducation and undereducation: evidence for Portugal.“ *Economics of Education Review* 16 (2): 111–125.

- Klega, V. 1991. *Příprava továrního dorostu a další profesní vzdělávání u firmy Baťa, a. s. Zlín, v letech 1894–1945*. Prešov: Krajský pedagogický ústav.
- Klobucký, R. 2001. „Vplyv T. G. Masaryka na konštituovanie slovenskej sociológie.“ *Sociológia* 33 (2): 207–220.
- Klobucký, R. 2006. *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Klumb, P. L., T. Lampert, T. 2004. „Women, work, and well-being 1950–2000: A review and methodological critique.“ *Social Science & Medicine* 58 (6): 1007–1024.
- Kohler, U. 2007. „Assessing the quality of European surveys.“ Pp. 405–423 in J. Alber, T. Fahey, C. Saraceno (eds.). *Handbook of Quality of Life in the Enlarged European Union*. New York: Routledge.
- Kohout, J., J. Kolář. 1967. *Sociologie pro ekonomy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kohout, J., J. Růžička, B. Malaniuk. 1971. *Člověk v pracovním prostředí*. Praha: Práce.
- Koopmans, T. A., J. M. Geleijnse, F. G. Zitman, E. J. Giltay. 2010. „Effects of happiness on all-cause mortality during 15 years of follow-up: The Arnhem Elderly Study.“ *Journal of Happiness Studies* 11 (1): 113–124.
- Koplík, J. 1970. „Athenaeum v českém kulturním a společenském životě.“ Pp. 181–187 in J. Dvořák (ed.): *K tradicím moderní české kritiky*. (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, FF, supplementum 15/Václavkova Olomouc 1967). Ostrava: Profil.
- Kotíková, J., M. Kotrusová, H. Vychová. 2013. *Flexibilní formy práce ve vybraných zemích EU*. Praha: VÚPSV.
- Král, J. 1921. *Herbartovská sociologie*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Král, J. 1931. „Sociální vědy a jejich třídění.“ *Sociální problémy* 1 (1): 3–15.
- Král, J. 1932. „Sociologický objektivism.“ *Sociální problémy* 2 (4): 330–332.
- Král, J. 1937. [Redakční poznámka]. *Sociální problémy* 5 (1): 66–70.
- Krejčí, J. 2006. „Mezinárodní sociálněvědní komparativní výzkum a Česká republika: Přehled výzkumů a dostupných dat.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42 (1): 149–173.
- Krejčí, J., Y. Leontiyeva (eds.). 2012. *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kučera, M. 1991. „Náboženské vyznání v obsahu sčítání lidu 1991.“ *Demografie* 33 (1): 60–63.
- Künn-Nelen, A., A. De Grip, D. Fouarge. 2013. „Is part-time employment beneficial for firm productivity?“ *Industrial and Labor Relations Review* 66 (5): 1172–1191.
- Kunštát, M. 2005. „Soudobé církevní dějiny v německy mluvících zemích a jejich aktuální témata.“ *Acta Universitatis Carolinae – Studia territoria* 8: 117–130.
- Kunte, L. 1920. *Vznik nového náboženství*. Smíchov: S. Minařík.
- Kunte, L. 1923. *Náboženství, socialism, národ. Sociologické stati o podstatě náboženství a jeho praxi ve společenském životě*. Praha: Melantrich.
- Laermans, R., G. Verschraegen. 2001. „‘The late Niklas Luhmann’ on religion. An overview.“ *Social Compass* 48 (1): 7–20.
- Lahelma, E., S. Arber, K. Katariina, E. Roos. 2002. „Multiple roles and health among British and Finnish women: the influence of socioeconomic circumstances.“ *Social Science and Medicine* 54 (5): 727–740.
- Lalman, A. 2012. „The impact of Maslow’s pyramid and the sociological imagination.“ *Sociology* 113 – *Principles of Sociology*. <http://amandalalman.weebly.com/uploads/1/6/5/2/16523790/sociologypaper.pdf>

- Lambert, P. S. 2003. *CAMSIS for the Czech Republic* [online]. [cit. 21.7.2014]. Dostupné z: <http://www.camsis.stir.ac.uk/Data/CzechRepublic.html>.
- Layard, R. 2005. *Happiness: Lessons from a New Science*. London: Allen Lane.
- Layard, R., M. Barton, A. Zabalza. 1980. „Married women's participation and hours.“ *Economica* 47 (185): 51–72.
- Le Bras, G. 1955–56. *Études de sociologie religieuse*. Paris: PUF.
- Lehár, B. 1960. *Dějiny Bařova koncernu (1894–1945)*. Praha: SNPL.
- Lehmann, D. 2002. „Religion and globalization.“ Pp. 299–315 in L. Woodhead et al. (eds.). *Religions in the Modern Times. Traditions and Transformations*. London – New York: Routledge.
- Lester, A. 1999. „Labor demand and the economic cycle.“ *Reserve Bank of Australia Bulletin*.
- Levin, D. Z., R. Cross. 2004. „The strength of weak ties you can trust: the mediating role of trust in effective knowledge transfer.“ *Management Science* 50 (11): 1477–1490.
- Levitt, P. 2007. *God Needs No Passport. Immigrants and the Changing American Religious Landscape*. New York – London: New Press.
- Lindner, G. A. 1931. *Záhada řtěstí. Psychologická zkoumání o lidské blaženosti*. Ed. Josef Král. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Linz, S. J. 2003. „Job satisfaction among Russian workers.“ *International Journal of Manpower* 24 (6), 626–652.
- Lipset, S. M. 2003. *Dvousečná zbraň. Rub a líc americké výjimečnosti*. Praha: Prostor.
- Luckmann, T. 1967. *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York – London: Macmillan.
- Long J. S., J. Freese. 2014. *Regression Models for Categorical Dependent Variables Using Stata*, 3rd edition. Stata Press.
- Loužek, M. 2007. „Ekonomie náboženství – je hypotéza sekularizace opodstatněná?“ *Politická ekonomie* 55 (5): 659–680.
- Lucas, R. 2007. „Personality and the pursuit of happiness.“ *Social and Personality Psychology Compass* 1 (1): 168–182.
- Luckmann, T. 1967. *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan.
- Luhmann, N. 1977. *Funktion der Religion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 2000. *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luchak, A. A., I. R. Gellatly. 2002. „How pension accrual affects job satisfaction.“ *Journal of Labor Research* 23 (1): 145–162.
- Lužný, D. 1997. *Nová náboženská hnutí*. Brno: Masarykova univerzita.
- Lužný, D. 1999. *Náboženství a moderní společnost. Sociologické teorie modernizace a sekularizace*. Brno: Masarykova univerzita.
- Lužný, D. 2005. *Řád a moc. Vybrané texty ze sociologie náboženství*. Brno: Masarykova univerzita.
- Lužný, D., J. Navrátilová. 2001. „Religion and Secularization in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 85–98.
- Lužný, D., Z. R. Nešpor et al. 2008. *Náboženství v menšině. Religiozita a spiritualita v současné české společnosti*. Praha. Malvern.
- Lyubomirsky, S., L. King, E. Diener. 2005. „The benefits of frequent positive affect: does happiness lead to success?“ *Psychological Bulletin* 131 (6): 803–855.

- MacKerron, G. 2011. „Happiness economics from 35,000 feet.“ *Journal of Economic Surveys* 26 (4): 705 – 735.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Machotka, O. 1936. *Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze*. Praha: Orbis.
- Machotka, O. 1938–39. „Dr. Ant. Obrdlík: Povolání a veřejné blaho. Prestiž povolání a veřejné blaho.“ [recenze]. *Sociologie a sociální problémy* 6 (1–2): 106–113.
- Machotka, O. 1946. *Amerika. Její duch a život*. Praha: Melantrich.
- Machotka, O. 1947. „Úloha podvědomého činitele ve společenském chování.“ *Sociologie a sociální problémy* 7 (3): 172–189.
- Machotka, O. 1964. *The Unconscious in Social Relations. An Analysis of Unconscious Processes in Personality, Society and Culture*. New York: Philosophical Library
- Machotka, O. (ed.). 1965. *Pražské povstání 1945*. Washington: Rada svobodného Československa.
- Machotka, O. 1968. *Povídky exulantovy*. New York: SVU.
- Machotka, O. 2001. *Mezi domovem a exilem*. Praha: Maroli.
- Machotka, O., Z. Ullrich. 1928. *Sociologie v moderním životě. Směry, organizace, úkoly*. Praha: Orbis.
- Maier, H. 1999. *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*. Brno: CDK.
- Majka, J. 1967. „The Sociology of Religion in Poland.“ Pp. 227–247 in J. J. Zatko (ed.). *The Valley of Silence. Catholic Thought in Contemporary Poland*. London: University of Notre Dame Press.
- Makovička, E. 1884. „Sociologie.“ *Paedagogium* 6: 304–307, 337–304.
- Makovička, E. 1887. *Kázeň války a míru ve společnosti, v rodině i škole. Drobné studium*. Praha: F. A. Urbánek.
- Makovička, E. 1889. *Sociologické poznámky, črty a aforismy. Příspěvek k dalšímu vzdělání učitelův*. Praha: F. A. Urbánek.
- Malešević Perović, L. 2008. „Subjective economic well-being in transition countries: investigating the relative importance of macroeconomic variables.“ *Financial Theory and Practice* 32 (4): 519–537.
- Malý, R. I. 1921. *Akord motivů náboženských a sociálních*. Praha: Melantrich.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mareš, P., T. Katrňák. 2010. „Hodnota práce u české veřejnosti v letech 1991–2008.“ *Sociální studia* 7 (4): 121–143.
- Martin, D. 1978. *A General Theory of Secularization*. Oxford: Blackwell.
- Martin, D. 1990. *Tongues of Fire. The Explosion of Protestantism in Latin America*. Oxford: Blackwell.
- Martin, D. 1991. „The secularization issue: prospect and retrospect.“ *British Journal of Sociology* 42 (4): 465–474.
- Martin, D. 1999. „The evangelical upsurge and its political implications.“ Pp. 37–49 in P. L. Berger (ed.). *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Martin, D. 2005. *On Secularization. Towards a Revised Theory*. Aldershot: Ashgate.
- Marty, M., R. S. Appleby (eds.). 1993. *Fundamentalisms and Society. Reclaiming the Sciences, the Family and Education*. Chicago: University of Chicago Press.

- Marty, M., R. S. Appleby (eds.). 1993a. *Fundamentalisms and the State. Remaking Politics, Economies, and Militance*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marty, M., R. S. Appleby (eds.). 1994. *Accounting the Fundamentalisms. The Dynamic Character of Movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marty, M. R. S. Appleby (eds.). 1995. *Fundamentalisms Comprehended*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marx, K. 1956. „Ke kritice Hegerovy filosofie práva.“ Pp. 225–357, 401–414 in K. Marx, B. Engels, *Spisy I*. Praha: SNPL.
- Masaryk, T. G. 1900–01. „Rukověť sociologie; Podstata a methoda sociologie.“ *Naše doba* 8: 1–12, 98–105, 173–181, 662–667, 735–741, 822–828, 904–910.
- Masaryk, T. G. 1906. „Politika vědou a uměním.“ Pp. 1–37 in Z. V. Tobolka (ed.). *Česká politika I*. Královské Vinohrady: J. Laichter.
- Masaryk, T. G. 2001. *Základové konkrétné logiky. Třídění a soustava věd*. Praha: Masarykův ústav AV ČR + Ústav T. G. Masaryka.
- Maslow, A. H. 1954. *Motivation and Personality*. New York: Harper.
- Matthews, R. A., J. H. Wayne, M. T. Ford. 2014. „A work-family conflict/subjective well-being process model: A test of competing theories of longitudinal effects.“ *Journal of Applied Psychology* 99 (6): 1173–1187.
- Mayo, E. 1945. *The Social Problems of an Industrial Civilization*. Boston: Harvard University.
- McGoldrick, K. M., J. Robst. 1996. „Gender differences in overeducation: a test of the theory of differential overqualification.“ *The American Economic Review* 86 (2): 280–84.
- McGuire, M. B. 2002. *Religion. The Social Context*. Belmont: Wadsworth.
- McMahon, W. 2000. *Education and Development: Measuring the Social Benefits*. Oxford: Oxford University Press.
- Medgyesi, M., P. Róbert. 2003. „Satisfaction with work in a European perspective: center and periphery, “old” and “new” market economies compared.“ *Review of Sociology* 9 (1): 43–68.
- Med, J. 2011. *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*. Praha: Academia.
- Mendieta, E. (ed.). 2005. *The Frankfurt School on Religion. Key Writings by the Major Thinkers*. New York – London: Routledge.
- Meulemann, H. 1996. „Werte und Wertwandel. Zur Identität einer geteilten und wiedervereinigten Nation.“ Weinheim/München: Juventa.
- Mitchell, G. D. 2007. *A Hundred Years of Sociology*. New Brunswick, London: Aldine Transaction.
- Mlčoch, L. 2007. „Ekonomie a štěstí: proč více někdy není lépe.“ *Politická ekonomie* 55 (2): 147–163.
- Mlčoch, L. 2014. *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*. Praha: Karolinum.
- Moore, W. E. 1946. *Industrial Relations and the Social Order*. New York: Macmillan.
- Mourre, G. 2006. „Did the pattern of aggregate employment growth change in the euro area in the late 1990s?“ *Applied Economics* 38 (15): 1783–1807.
- Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- MŠMT. 2001. *Národní program rozvoje vzdělávání v České republice. Bilá kniha*. Praha: MŠMT.
- MŠMT. 2007. *Strategie celoživotního učení ČR*. Praha: MŠMT.
- MŠMT. 2011. *Šetření akreditovaných a neakreditovaných vzdělávacích programů MŠMT za rok 2011*. Praha: MŠMT.

- Müller, W., Y. Shavit. 1998. „The institutional embeddedness of the stratification process. a comparative study of qualifications and occupations in thirteen countries.“ Pp. 1–48 in W. Müller, Y. Shavit (ed.). *From School to Work: A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Myant, M., J. Drahoš. 2010. *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. Hoboken, NJ: John Wiley
- Mysíková, M. 2011a. „Income inequalities within couples in the Czech Republic and European countries.“ *IES Working Paper 4*. Prague: IES FSV, Charles University.
- Mysíková, M. 2011b. „EU-SILC a jeho metodologická úskalí: mezinárodní srovnatelnost a příjmové proměnné.“ *Data a výzkum – SDA Info 5 (2)*: 147–170.
- Mysíková, M. 2012. „Gender wage gap in the Czech Republic and Central European countries.“ *Prague Economic Papers 21 (3)*: 328–346.
- Mysíková, M., J. Večerník. 2015. „Returns to education in transition and advanced European countries: The role of an expansion of higher education.“ *Investigaciones de economía de la educación número 10*: 865–884.
- Near, J. P., R. W. Rice, R. W., R. G. Hunt. 1980. „The relationship between work and nonwork domains: a review of empirical research.“ *The Academy of Management Review 5 (3)*: 415–429
- Nešpor, Z. R. 2004a. „Dvojí tradice české sociologie náboženství.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review 40 (4)*: 447–468.
- Nešpor, Z. R. 2004b. „Ekonomistický redukcionismus a humanistická perspektiva v současné sociologii náboženství.“ *Religio, Revue pro religionistiku 12 (2)*: 163–186.
- Nešpor, Z. R. 2007. „Opium notně vyčichlé? Náboženské procesy pozdní moderny v západní a východní Evropě.“ *Soudobé dějiny 14 (2–3)*: 399–438.
- Nešpor, Z. R. 2008a. *Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha: Skriptorium..
- Nešpor, Z. R. 2008b. „Three European sociologies of religion. Beyond the usual agenda of the discipline.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review 44 (3)*: 557–578.
- Nešpor, Z. R. 2010. *Přilíš slábi ve víře. Česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Z. R. 2011a. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Skriptorium.
- Nešpor, Z. R. 2011b. „Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review 47 (5)*: 967–989.
- Nešpor, Z. R. 2012a. „Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností?“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review 48 (2)*: 343–365.
- Nešpor, Z. R. 2012b. „Náboženství a ateismus v současné české společnosti ve světle statistických a sociologických výzkumů.“ *Salve 22 (1)*: 7–20.
- Nešpor, Z. R. 2012c. „Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review 48 (4)*: 669–696.
- Nešpor, Z. R. 2014a. „‘Šedá zóna’ v éře tzv. normalizace. Dům techniky ČSVTS Pardubice v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review 50 (1)*: 107–130.
- Nešpor, Z. R. 2014b. „Tyršova apologie nového náboženství na pozadí islámu.“ *Historie – Otázky – Problémy 6 (2)*: 237–244.

- Nešpor, Z. R. 2015a. „Neznámé počátky české sociální psychologie. Otakar Machotka: Úloha nevědomého činitele ve společenském chování.“ *Československá psychologie* 59 (3): 252–288.
- Nešpor, Z. R. 2015b. „Poválečné Spojené státy americké očima českého sociologa. Nepublikovaná reflexe Otakara Machotky v kontextech.“ FHS UK. *Lidé města* 17 (1): 137–175.
- Nešpor, Z. R., M. Hornořová, M. Jakoubek. 2002. „Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část čtvrtá: Religiozita reemigrantů.“ *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 8/2002: 85–104.
- Nešpor, Z. R., D. Lužný. 2007. *Sociologie náboženství*. Praha: Portál.
- Nešpor, Z. R., D. Václavík et al. 2008. *Příručka sociologie náboženství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nešpor, Z. R. et al. 2013. *Slovník českých sociologů*. Praha: Academia.
- Nešpor, Z. R. et al. 2014. *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia.
- Nešporová, O. 2014. „Česká empirická sociologie rodiny a její souvislosti se sociální politikou v meziválečném období.“ *Fórum sociální politiky* 8 (4): 2–5.
- Nezmar, V.[= L.Kunte]. 1903. „Sociologie a její praktické použití.“ *Rozhledy, Týdenník pro politiku, vědu, literaturu a umění* 13, 1903: 382–385, 413–416, 437–441, 461–464, 482–487, 509–512, 530–535, 586–588, 607–611, 629–634, 663–665, 682–686, 732–735, 755–758, 777–782, 804–808, 822–825, 851–856, 874–879, 893–897, 919–925, 950–955, 992–997, 1044–1050, 1074–1082.
- Ng, T. W. H., K. L. Sorensen, L. T. Eby. 2006. „Locus of control at work: A meta-analysis.“ *Journal of Organizational Behavior* 27 (8): 1057–1087.
- Nickell, S., L. Nunziata, W. Ochel. 2005. „Unemployment in the OECD since the 1960s. What do we know?“ *Economic Journal* 115 (500): 1–27.
- Niebuhr, H. R. 1929. *The Social Sources of Denominationalism*. New York: H. Holt.
- Nieto, S. 2014. „Overeducation, skills and wage penalty: Evidence for Spain using PIAAC data.“ *IREA Working Paper* 11. Barcelona: Research Institute of Applied Economics.
- Nisbet, R. A. 2002. *The Sociological Tradition*. New Brunswick – London: Transaction.
- Noll, H. H. 2011. „The Stiglitz-Sen-Fitoussi-Report: Old Wine in New Skins? Views from a Social Indicators Perspective.“ *Social Indicators Research* 102 (1): 111–116.
- Nordenmark, M. 2002. „Multiple social roles - a resource or a burden: Is it possible for men and women to combine paid work with family life in a satisfactory way?“ *Gender, Work & Organization* 9 (2): 125–145.
- Norris, P., R. Inglehart. 2004. *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nosková, H. 2002. „Tolerance, minority a cizinci v České republice.“ Pp. 45–54 in O. Šrajnerová (ed.). *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava: Slezský ústav SZM + DIS RE.
- Nosow, S., W. H. Form. (eds.). 1962. *Man, Work and Society*. New York: Basic Books.
- Oaxaca, R. 1973. „Male-female wage differentials in urban labor markets.“ *International Economic Review* 14 (3): 693–709.
- Obřdlík, A. 1937. *Povolání a veřejné blaho. Prestiž povolání a veřejné blaho ve světle sociálních postojů*. Praha: Orbis.
- Obřdlík, A., I. A. Bláha. 1938. „Odpověď doc. dr. Otakaru Machotkovi.“ [diskuse]. *Sociologická revue* 9: 116–121.

- Obrdlíková, J. 1935. „Sociologické názory Josefa Trakala. Příspěvek k dějinám české sociologie.“ *Sociologická revue* 6 (1–2): 73–78, (3–4): 292–302.
- Obrdlíková, J. (ed.). 1966. *Brněnská sociologická škola*. Brno: Městský výbor Socialistické akademie.
- O’Dea, T. F. 1966. *The Sociology of Religion*. Englewood Cliffs: Prentice–Hall.
- OECD. 1999. „Focus on Part-time work.“ In: *OECD Employment Outlook*: 14–46. Paris: OECD.
- OECD. 2004. *Employment Outlook*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD. 2007. *International migration outlook: SOPEMI 2007 edition*. Paris: OECD.
- OECD. 2008. *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris: OECD.
- OECD. 2009. *Employment Outlook 2009*. Paris: OECD.
- OECD. 2010. *Employment Outlook 2010*. Paris: OECD.
- OECD. 2011a. *Compendium of OECD Well-being Indicators*. Paris: OECD.
- OECD. 2011b. *How’s Life? Measuring Well-Being*. Paris: OECD.
- OECD 2011c. *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*. Paris: OECD
- OECD. 2012. *Education at a Glance*. Paris: OECD.
- OECD. 2013a. *Skilled for Life? Key Findings from the Survey of Adult Skills*. Paris: OECD.
- OECD. 2013b. *How’s Life? 2013: Measuring Well-Being*. Paris: OECD.
- OECD. 2014. *Education at a Glance*. Paris: OECD.
- OECD. 2015. *Education at a Glance Interim Report*. Paris: OECD.
- ONS. 2010. „Measuring Subjective Well-being in the UK.“ *Working Paper*. [September 2010]. London: Office for National Statistics.
- Origo, F., L. Pagani. 2008. „Workplace flexibility and job satisfaction: some evidence from Europe.“ *International Journal of Manpower* 29 (6): 539–566.
- O’Toole, R. 2003. „Classics in the sociology of religion. An ambiguous legacy.“ Pp. 133–160 in R. K. Fenn (ed.). *The Blackwell Companion to Sociology of Religion*. Malden: Blackwell.
- Ouweneel, P., R. Veenhoven. 1991. „Cross-national differences in happiness. Cultural bias or societal quality?“ Pp. 168–184 in N. Bleichrodt, P. J. Drenth (eds.). *Contemporary Issues in Cross-cultural Psychology*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Packard, T. G., J. Koettl, C. Montenegro. 2012. *In from the shadow: Integrating Europe’s informal labor*. Washington DC: The World Bank.
- Partridge, M. D. 2003. „Part-time workers and economic expansion: Comparing the 1980s and 1990s with US state data.“ *Papers in Regional Science* 82 (1): 51–73.
- Pasák, T. 1999. *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha: Práh.
- Pauza, M. 1993. „Von Ehrenfelsova výzva T. G. Masarykovi k založení tzv. reálného katolicismu.“ Pp. 5–10 in J. Gabriel, J. Svoboda (eds.). *Náboženství v českém myšlení. První polovina 20. století*. Brno: Ústav etiky a religionistiky.
- Petrusek, M. 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963.“ Pp. 35–49 in H. Barvíková (ed.). *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: Archiv AV ČR.
- Petrusek, M. 2007. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Pochylý, J. 1990. *Baťova průmyslová demokracie*. Praha: Utrín.
- Pokluda, Z. 2012. *Baťovi muži*. Zlín: Kovárna Viva.

- Pollack, D. 2003. „Religiousness inside and outside the church in selected post-communist countries of Central and Eastern Europe.“ *Social Compass* 50 (3): 321–334.
- Potůček, M. et al. 2005. *Jak jsme na tom. A co dál? Strategický audit České republiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Potůček, M., M. Mašková et al. 2009. *Česká republika – trendy, ohrožení, příležitosti*. Praha: Karolinum.
- Prothero, S. 2007. *Religious Litteracy*. San Francisco: Harper.
- Rabe-Hesketh, S., A. Skrondal. 2008. *Multilevel and Longitudinal Modeling Using Stata*. College Station: Stata Press.
- Rabušic, L. 2008. „Senioři a jejich vzdělávání.“ Pp. 265–287 in M. Rabušicová, L. Rabušic (eds.). *Učíme se po celý život?* Brno: Masarykova univerzita.
- Rabušicová, M., L. Rabušic (eds.). 2008. *Učíme se po celý život?*. Brno: Masarykova univerzita.
- Rabušicová, M., L. Rabušic, K. Šedová. 2008. „Motivace a bariéry ve vzdělávání dospělých.“ Pp. 97–112 in M. Rabušicová, L. Rabušic (eds.). *Učíme se po celý život?* Brno: Masarykova univerzita.
- Ragnitz, J. 2009. „East Germany today: Successes and failures.“ *CESifo DICE Report* 4: 51–58. <http://www.cesifo-group.de/portal/pls/portal/docs/1/1192894.PDF>
- Rain, J. S., I. M. Lane, D. D. Steiner. 1991. „A current look at the job satisfaction/life satisfaction relationship: Review and future considerations.“ *Human Relations* 44 (3): 287–307.
- Rákosník, J. 2007. „Sociální ústav 1920–1941. Mozkové centrum československé sociální politiky.“ Pp. 296–316 in *Svět historie – historikův svět. Sborník profesoru Robertu Kvačkovi*. Liberec: Technická univerzita.
- Reio, T. G. Jr., C. A. Kidd. 2006. „An Exploration of the Impact of Employee Job Satisfaction, Affect, Job Performance and Organizational Financial Performance.“ *A Review of the Literature*. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED492690.pdf>
- Renaud, S. 2002. „Rethinking the union membership/job satisfaction relationship: some empirical evidence in Canada.“ *International Journal of Manpower* 23 (2): 137–150.
- Riboud, M., C. Sánchez-Páramo, C. Silva-Jáuregui. 2001. *Does eurosclerosis matter? Institutional reform and labor market performance in Central and Eastern European countries in the 1990s*. Washington, DC: World Bank.
- Riesebrodt, M., M. E. Konieczny. 2005. „Sociology of Religion.“ Pp. 125–143 in J.R. Hinnels (ed.). *The Routledge Companion to the Study of Religion*. London . New York. Routledge.
- Robertson, R. (ed.). 1969. *Sociology of Religion. Selected Readings*. Baltimore: Penguin.
- Robertson, R. 1992. *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London: Transaction.
- Rode, J. C. 2004. „Job satisfaction and life satisfaction revisited: A longitudinal test of an integrated model.“ *Human Relations* 57 (9): 1205–1230.
- Rodríguez-Pose, A., M. Vilalta-Bufi. 2005. „Education, migration, and job satisfaction: the regional returns of human capital in the EU.“ *Journal of Economic Geography* 5 (5): 545–566.
- Roof, W. C. 1994. *A Generation of Seekers. The Spiritual Journeys of the Babyboom Generation*. San Francisco: Harper.
- Roos, E., B. Burström, P. Saastamoinen, E. Lahelma. 2005. „A comparative study of the patterning of women’s health by family status and employment status in Finland and Sweden.“ *Social Science and Medicine* 60 (11): 2443–2451.

- Rose, R., W. T. Mishler, C. Haerpfer. 1998. *Democracy and its Alternatives. Understanding Post-Communist Societies*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Rosen, S. 1972. „Learning and experience in the labor market.“ *Journal of Human Resources* 7 (3): 326–342.
- Rousseau, A., F. Houtart. 1972. *L'église et les mouvements révolutionnaires*. Paris: Les éditions ouvrières.
- Roušar, P. 1967. *Dějiny národního podniku Svit I. Národní podnik Baťa (1945–1948)*. Praha: Práce.
- Rubb, S. 2003. „Overeducation: a short or long run phenomenon for individuals?“ *Economics of Education Review* 22 (4): 389–394.
- Runciman, W. G. 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Russell, H., D. Watson, F. McGinnity. 2013. „Unemployment and subjective well-being.“ Pp. 229–255 in D. Gallie (ed.). *Economic Crisis, Quality of Work, and Social Integration. The European Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Rychtařík, K. 1970a. „Empirismus a jeho nebezpečí v sociologii.“ *Rudé právo* 9. 1. 1970: 3.
- Rychtařík, K. 1970b. „Sociologie a její dluh principu stranickosti.“ *Sociologický časopis* 6: 217–220.
- Salanova, M., M. Del Líbano, S. Llorens, W. B. Schaufeli. 2014. „Engaged, workaholic, burned-out or just 9-to-5? Toward a typology of employee well-being.“ *Stress and Health* 30 (1): 71–81
- Sanfey, P., U. Teksoz. 2007. „Does transition make you happy?“ *Economics of Transition* 15 (4): 707–731.
- Saris, W. E., A. Andreekova. 2001. „Following Changes in Living Conditions and Happiness in Post Communist Russia: The Russet Panel.“ *Journal of Happiness Studies* 2 (2): 95–109.
- Selezneva, E. 2011. „Surveying transitional experience and subjective well-being: Income, work and family.“ *Economic Systems* 35 (2): 139–157.
- Shiner, L. 1966. „The Concept of Secularization in Empirical Research.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 6 (2): 207–220.
- Schneider, F. 2013. „Size and development of the shadow economy of 31 European and 5 other OECD countries from 2003 to 2013: A further decline.“ Accessed at http://www.econ.jku.at/members/schneider/files/publications/2013/shadeceurope31_jan2013.pdf (May 27, 2014)
- Simpson, J. H. 1990. „The Stark – Bainbridge theory of religion.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 29 (3): 367–371.
- Sirovátka, T. 1996. „K formování dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti v České republice.“ *Sociologický časopis* 32 (1): 39–50.
- Sirovátka, T. 1997. „Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu.“ *Sociologický časopis* 33 (2): 169–188.
- Sirovátka, T. 2010. „Czech Republic. In-work poverty and labour market segmentation. A study of national policies.“ *Peer Review in Social Protection and Social Inclusion and Assessment in Social Inclusion*. On behalf of European Commission, DG Employment, Social Affairs, and Equal Opportunities.

- Sirovátka, T., P. Mareš. 2006. „Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42 (4): 627–655.
- Sirovátka, T., S. Saxonberg. 2011. „Life satisfaction and happiness in the Czech Republic.“ Pp. 11–30 in B. Greve (ed.). *Happiness and Social Policy in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Slejška, D. 1965. *Sociometrické studie*. Praha: Vojensko-politická akademie Klementa Gottwalda.
- Slejška, D. 1970. *Sociometrické výzkumy pracovních skupin*. Hradec Králové: Dům techniky ČSVTS.
- Slejška, D. et al. 1970. *Závod a člověk. Význam institucionálních a pospolitních vztahů v procesu identifikace pracovníků se závodem*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Smith, M., C. Fagan, J. Rubery. 1998. „Where and why is part-time work growing in Europe?“ Pp. 35–56 in J. O'Reilly, C. Fagan (eds.). *Part-time Prospects: An International Comparison of Part-time Work in Europe, North America and the Pacific Rim*. London: Routledge.
- SOEP. 2013. „SOEP Monitor Person 1984–2011.“ *SOEP Survey Papers Series E*. 119. Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.
- Sommer-Batěk, A. 1921a. „Proč jsem se odřímání?“ Pp. 46–51 in A. Stržínek (ed.). *Na nové cesty. Kam od Říma?* Praha: Osvěta.
- Sommer-Batěk, A. 1921b. *Přirozené náboženství moderního člověka I.–II*. Praha: vl.n.
- Sousa-Poza, A., A. A. Sousa-Poza. 2000a. „Taking another look at the gender/job-satisfaction paradox.“ *Kyklos* 53 (2): 135–152.
- Sousa-Poza, A., A. A. Sousa-Poza. 2000b. „Well-being at work: a cross-national analysis of the levels of job satisfaction.“ *Journal of Socio-Economics* 29 (6): 517–538.
- Sousa-Poza, A., A. A. Sousa-Poza. 2003. „Gender differences in job satisfaction in Great Britain, 1991–2000: permanent or transitory.“ *Applied Economic Letters* 10 (11): 691–694.
- Spalová, B. 2012. *Bůh ví proč. Studie paměti a režimů moci v křesťanských církvích v severních Čechách*. Brno. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Spannagel, D. 2013. „In-work poverty in Europe – extent, structure and causal mechanisms.“ *COPE project (Combating Poverty in Europe)*. http://cope-research.eu/wp-content/uploads/2013/03/D3.1_Poverty_and_its_socio-economic_context_in_Europe.pdf
- Spector, P. E. 1997. *Job satisfaction: Application, assessment, causes and consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Stanca, L. 2010. „The geography of economics and happiness: spatial patterns in the effects of economic conditions on well-being.“ *Social Indicators Research* 99: 115–133.
- Stark, R. 1996. *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*. Princeton: Princeton University Press.
- Stark, R. 2005. *The Rise of Mormonism*. New York: Columbia University Press.
- Stark, R., W. S. Bainbridge. 1985. *The Future of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, R., W. S. Bainbridge. 1987. *A Theory of Religion*. New York: P. Lang.
- Stark, R., R. Finke. 2000. *Acts of Faith. Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Steiber, N. 2009. „Reported levels of time-based and strain-based conflict between work and family roles in Europe: a multilevel approach.“ *Social Indicators Research* 93 (3): 469–488.
- Stevenson, B., J. Wolfers. 2008. *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the*

- Easterlin Paradox*. Brookings Papers on Economic Activity. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Stevenson, B., J. Wolfers. 2009. „The paradox of declining female happiness.“ *American Economic Journal: Economic Policy* 1 (2): 190–225.
- Stier, H., N. Lewin-Epstein, M. Braun. 2012. „Work-family conflict in comparative perspective: The role of social policies.“ *Research in Social Stratification and Mobility* 30 (3): 265–279.
- Stiglitz, J. E., A. Sen, J. P. Fitoussi. 2008. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. www.stiglitz-senfitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf.
- Stoop, I., J. Billiet, A. Koch, R. Fitzgerald. 2010. *Improving Survey Response: Lessons learned from the European Social Survey*. Chichester, UK: John Wiley and Sons.
- Straková, J., A. Veselý. 2013. „Trendy ve výsledcích české populace.“ Pp. 97–105 in J. Straková, A. Veselý (eds.). *Předpoklady úspěchu v práci a v životě*. Praha: Dům zahraniční spolupráce.
- Stutzer, A., B. S. Frey. 2006. „Does marriage make people happy, or do happy people get married?“ *The Journal of Socio-Economics* 35 (2): 326–347.
- Sunega, P., M. Lux. 2016. „Subjective perception versus objective indicators of overcrowding and housing affordability.“ *Journal of Housing and the Built Environment* 31 (4): 695–717.
- Ševeček, O. 2009. *Zrození Baťovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně 1900–1938*. České Budějovice: Ostravská univerzita + Vedula.
- Šíma, J. 1940. *Kritika a práce. K poměrům v české sociologii*. Brno: vl. n.
- Šíma, J., N. F. Čapek, K. J. Hašpl. 1937. *Tvůrčí náboženství. Příspěvek čs. unitářů k ideové orientaci*. Praha: Unitaria.
- Škrach, V. K. 1932. „Rozhledy po české sociologii. Sociologický objektivism.“ *Česká mysl* 28 (5): 218–231.
- Šnobl, J. 1947. „Sociologický výzkum a vnitřní nábor podniku.“ *Sociologie a sociální problémy* 7 (2–3): 130–133, 210–217.
- Štika, P. 2009. „Ekonomie a štěstí.“ *Politická ekonomie* 57 (2): 250–262.
- Tait, M., M. Y. Padgett, T. T. Baldwin. 1989. „Job and life satisfaction: A reevaluation of the strength of the relationship and gender effects as a function of the date of the study.“ *Journal of Applied Psychology* 74 (3): 502–507.
- Taylor, Ch. 2002. *Varieties of Religion Today. William James Revisited*. Cambridge – London: Harvard UP.
- Taylor, Ch. 2007. *A Secular Age*. Cambridge – London: Harvard UP.
- Thomas, K. 1982. *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Thrower, J. 1983. *Marxist-Leninist „Scientific Atheism“ and the Study of Religion and Atheism in the U.S.S.R*. Berlin – New York: Mouton.
- Thurrow, L. C. 1975. *Generating Inequality*. New York: Basic Books.
- Tichý, R., M. Vávra. 2012. *Náboženství z jiného úhlu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Tilly, Ch. 1991. „Reasons for the continuing growth of the part-time employment.“ *Monthly Labor Review* 114 (3): 10–18.
- Tinková, D. 2002. „Francouzská revoluce. Antiklerikalismus, odkřesťanštění, sekularizace nebo laické náboženství?“ Pp. 17–30 in J. Hanuš (ed.): *Dějiny kultury a civilizace Západu v 19. století*. Brno: CDK.

- Torgler, B. 2011. „Work values in Western and Eastern Europe.“ *Working paper* 94. Fondazione Eni Enrico Mattei, Milano.
- Trakal, J. 1885. „O sociologii.“ *Osvěta* 15, 1885: 58–69, 119–129.
- Treas, J., T. Van Der Lippe, T. O. C. Tai. 2011. „The happy homemaker? Married women's well-being in cross-national perspective.“ *Social Forces* 90 (1): 111–132
- Tschannen, O. 1991. „The Secularization Paradigm. A Systematization.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 30 (4): 395–415.
- Turner, B. S. 1991. *Religion and Social Theory. A Materialist Perspective*. London: Sage.
- Turner, J. H. 1993. *Classical Sociological Theory. A Positivist's Perspective*. Chicago: Nelson – Hall.
- Tversky, A., D. Kahneman. 1991. „Loss aversion in riskless choice: A reference dependent model.“ *Quarterly Journal of Economics* 106 (4): 1039–1061.
- Tyrš, M. 1925. *Mohamed a nauka jeho*. Brno: Moravský legionář.
- Ullrich, Z. 1946. „Několik základních poznámek k sociologii podniku a jejímu poměru ke statistice.“ *Statistický obzor* 26 (2): 184–200.
- Ullrich, Z. 1947. *Osvobození práce. Sociologický rozbor názorů na práci*. Praha: L. J. Peroutka.
- Václavík, D. 2010. *Náboženství a moderní česká společnost*. Praha: Grada.
- Václavková, L., L. Švecová, V. Smrčka, K. Krejčíková. 2007. „Specifika řízení lidských zdrojů v malých a středních podnicích a neziskových organizacích.“ Výzkumná zpráva z projektu IGA 18/05. Praha: Oeconomica.
- Van Der Meer, P., R. Wielers. 1996. „Educational credentials and trust in the labour market.“ *Kyklos* 49 (1): 29–46.
- Vavřínová T., A. Krčková. 2015. „Occupational and sectoral mobility in the Czech Republic and its changes during the economic recession.“ *Statistika* 95 (3): 16–30.
- Veblen, T. (1899). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* (česky: *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství 1999).
- Večerník, J. 1986. *Mzdová a příjmová diferenciacce: analýza některých problémů*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV.
- Večerník, J. 1996. *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Večerník, J. 1998. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, J. (ed.). 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Večerník, J. 2001a. „Labour market flexibility and employment security: Czech Republic.“ ILO Employment Paper 27. Geneva: ILO.
- Večerník, J. 2001b. „Sociální zprávy v České republice po roce 1989.“ *Sociologický časopis* 37 (3): 329–341.
- Večerník, J. 2003. „Český kapitalismus, institucionální prostředí, hodnoty práce a flexibilita.“ Pp. 69–86 in J. Večerník, P. Matějů, O. Schneider (eds.). *Proč tak těžko?* Praha: ISEA.
- Večerník, J. 2004. „Skating on thin ice: a comparison of work values and job satisfaction in CEE and EU countries.“ *International Journal for Comparative Sociology* 44 (5): 444–471.
- Večerník, J. 2006. „Work values and job attitudes in the Czech Republic between 1997 and 2005.“ *Czech Sociological Review* 42 (6): 1219–1240.
- Večerník, J. 2009. *Czech Society in the 2000s: A Report on Socio-Economic Policies and Structures*. Praha: Academia.
- Večerník, J. 2011. „Self-employment in the Czech Republic and CEE countries: persons and households.“ *Post-Communist Economies* 23 (3): 359–376.

- Večerník, J. 2012. „Subjektivní indikátory blahobytu: přístupy, měření a data.“ *Politická ekonomie* 60 (3): 291–308.
- Večerník, J. 2013. „The changing role of education in the distribution of earnings and household income. The Czech Republic, 1988–2009.“ *Economics of Transition* 21 (1): 111–133.
- Veenhoven, R. 1996. „Happy life-expectancy. A comprehensive measure of quality-of-life in nations.“ *Social Indicators Research* 39 (1): 1–58.
- Veenhoven, R. 2001. „Are the Russians as unhappy as they say they are? Comparability of self-reports across nations.“ *Journal of Happiness Studies* 2: 111–136.
- Verdugo, R., N. Verdugo. 1989. „The impact of surplus schooling on earnings: some additional findings.“ *Journal of Human Resources* 24 (4): 629–643.
- Verunáč, V. 1923. *Dělnická otázka a náš průmysl*. Praha: Masarykova akademie práce.
- Verunáč, V. et al. 1930. *Racionalisace, vědecká organizace a otázka sociální*. Praha: Sociální ústav RČS.
- Vidich, A. J., M. S. Lyman. 1985. *American Sociology. Worldly Rejections of Religion and Their Directions*. New Haven: Yale University Press.
- Vila, L. E., B. García-Mora. 2005. „Education and the determinants of job satisfaction.“ *Education Economics* 13 (4): 409–425.
- Vláčil, J. 1996. „Sociologie práce.“ Pp. 1122–1124 in *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Voas, D., S. Bruce. 2004. „Research note. The 2001 census and Christian identification in Britain.“ *Journal of Contemporary Religion* 19 (1): 23–28.
- Voas, D., D. V. A. Olson, A. Crockett. 2002. „Religious pluralism and participation. Why previous research is wrong.“ *American Sociological Review* 67 (2): 212–230.
- Vodochodský, I. 2011. „Utváření obrazu sociální struktury současné české společnosti ve skupinových rozhovorech s ‚dělníky‘ a ‚profesionály‘.“ *Naše společnost* 9 (1): 13–18.
- Vojáček, O. 2011. „K pojetí preferencí v ekonomickém myšlení.“ *Politická ekonomie* 59 (3): 345–358.
- Vojtíšek, Z. 2004. *Encyklopedie náboženských směrů a hnutí v České republice. Náboženství, církve, sekty, duchovní společenství*. Praha: Portál.
- Vojtíšek, Z. 2014. „Evangelikalismus – protestantské křesťanství přizpůsobené situaci náboženského pluralismu.“ *Lidé města* 16 (1): 23–66.
- Voříšek, M. 2012. *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*. Praha: Kalich.
- VÚPSV. 2004. *Analýza flexibilních forem zaměstnávání a organizace pracovní doby v České republice. Závěrečná zpráva*. Praha: VÚPSV.
- Vychová, H. 2008. *Vzdělávání dospělých ve vybraných zemích EU*. Praha: VÚPSV. http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_281.pdf.
- Wallis, R., S. Bruce. 1984. „The Stark – Bainbridge theory of religion. A critical analysis of counter proposals.“ *Sociological Analysis* 45 (1): 11–28.
- Walsh, B. 2012. *The Influence of Macroeconomic Conditions and Institutional Quality on National Levels of Life Satisfaction*. Dublin: UCD School of Economics.
- Walvei, U. 1998. „Are part-time jobs better than no jobs?“ Pp. 96–115 in J. O'Reilly and C. Fagan (eds.). *Part-time Prospects: An International Comparison of Part-time Work in Europe, North America and the Pacific Rim*. London: Routledge.
- Ward, T., E. Ozdemir, E. 2009. „Measuring low work intensity – an analysis of the indicator.“ *ImPRovE Discussion Paper 13*. Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy.

- Warner, R. S. 1993. „Work in progress toward a new paradigm for the sociological study of religion in the United States.“ *American Journal of Sociology* 98 (5): 1044–1093.
- Warr, P. B. 2007. *Work, Happiness, and Unhappiness*. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Weber, M. 1998. „Protestantská etika a duch kapitalismu.“ Pp. 185–245 in M. Weber, *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
- Weigel, G. 2005. *The Cube and the Cathedral. Europe, America, and Politics without God*. New York: Basic Books.
- Weigel, G. 2013. *Evangelical Catholicism. Deep Reform in the 21st-Century Catholic Church*. New York: Basic Books.
- Weigl, M., N. Stab, I. Herms, P. Angerer, W. Hacker, J. Glaser. 2016. „The associations of supervisor support and work overload with burnout and depression: A cross-sectional study in two nursing settings.“ *Journal of Advanced Nursing* 72 (8): 1774–88.
- Weinstein, J. 2000. „The place of theory in applied sociology. A reflection.“ *Theory & Science* 1 (1): 12–27.
- Willaime, J. P. 1999. „French-language sociology of religion in Europe since the second World War.“ *Schweizerische Zeitschrift für Soziologie* 25 (2): 343–371.
- Williams, R. 2006. „Generalized ordered logit/partial proportional odds models for ordinal dependent variables.“ *The Stata Journal* 6 (1): 58–82.
- Wilson, B. R. 1961. *Sect and Society*. Berkeley: University of California Press.
- Wilson, B. 1982. *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, B. 1998. „The secularization thesis: criticism and rebuttals.“ Pp. 45–66 in R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.). *Secularization and Social Integration. Papers in Honour of Karel Dobbelaere*. Leuven: Leuven University Press.
- Wolf, E. 2002. „Lower wage rates for fewer hours? A simultaneous wage-hours model for Germany.“ *Labour Economics* 9 (5): 643–663.
- Woodhead, L. et al. (eds.). 2001. *Peter Berger and the Study of Religion*. London – New York: Routledge.
- Woodhead, L., P. Heelas (eds.). 2000. *Religion in Modern Times. An Interpretative Anthology*. Oxford – Malden: Blackwell.
- Wooldridge, J. 2009. *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. Mason: South-Western Cengage Learning.
- Wuthnow, R. 1978. *Experimentation in American Religion. The New Mysticism and Their Implications for the Churches*. Berkeley: University of California Press.
- Wuthnow, R. 1988. *The Restructuring of American Religion. Society and Faith since World War II*. Princeton: Princeton University Press.
- Wuthnow, R. 1998. *After Heaven. Spirituality in America Since the 1950s*. Berkeley: University of California Press.
- Wuthnow, R. 2003. *All in Sync: How Music and Art Are Revitalizing American Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Wuthnow, R. 2007. *After the Baby Boomers. How Twenty- and Thirty-Somethings Are Shaping the Future of American Religion*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Yeganeh, H. 2015. „Religiosity, socio-economic development and work values. A cross-national study.“ *Journal of Management Development* 34 (5): 585–600.
- Young, L. A. (ed.). 1996. *Rational Choice Theory and Religion. Summary and Assessment*. New York – London: Routledge.

- Zablocki, B., T. Robbins (eds.). 2001. *Minunderstanding Cults. Searching for Objectivity in a Controversial Field*. Toronto: University of Toronto Press.
- Ziegler, H. O. 1932. *Autoritärer oder totaler Staat*. Tübingen. J. C. B. Mohr.
- Zumr, J. (ed.). 1999. *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor*. Praha: Filosofia.
- Zwicker, B. 1934–35. „K sociologii nezaměstnanosti.“ *Sociologická revue* 4 (4): 295–304; 5 (1–2): 35–43.
- Žatečka, T. 2013. *Evangelikální společenství v kontextu současné české religiozity*. Rkp. bakalářské práce obhájené na FHS UK v Praze..

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

Abbott, P. 167
 Abdallah, S. 146–7
 Aberg, R. 151
 Abhayaratna, J. 45
 Adamec, Č. 130–1
 Addison, J. T. 27
 Akerlof, G. A. 283
 Albanese, C. L. 342, 345, 347
 Alba-Ramírez, A. 84, 97
 Alesina, A. 161
 Allaart, P. 45
 Allardt, E. 152
 Altman, M. 241
 Álvarez, B., D. 284
 Amable, M. viz Benach, J.
 Ammerman, N. T. 348
 Andreekova, A. 226
 Andrews, L. viz Abhayaratna, J.
 Angerer, P. viz Weigl, M.
 Appleby, R. S. 348
 Arber, S. 235
 Aron, R. 342, 351
 Artz, B. 264
 Asad, T. 339, 354–5
 Atkinson, A. B. 219, 224

B

Bailey, E. 325
 Bainbridge, W. S. 345–7
 Baldwin, T. T. 243
 Balík, S. 332
 Banchoff, T. 348
 Barberis, D. S. 235
 Barker, E. V. 342
 Bartel, A. P. 264
 Bartolini, S. 158, 167–8, 282
 Barton, M. viz Layard, R.
 Bafa, J. A. 121

Batěk, A. 234
 Bauer, T. 82, 84, 94–5
 Baxter, J. 283
 Bayer, M. 301
 Beal, T. K. 350
 Beck, U. 354
 Becker, H. S. 339, 345
 Beckford, J. A. 338, 350
 Belfield, C. R. 262
 Bellah, R. N. 348
 Bellmann, L. 45
 Benach, J. 285
 Bender, A. 263
 Beneš, E. 230, 233
 Berg, M. 161
 Berger, E. M. 281, 283–4
 Berger, P. L. 132, 228, 339, 341, 344, 348, 350
 Bevan, S. 83
 Beyer, P. 353
 Bilancini, E. 168
 Billiet, J. viz Stoop, I.; Wilson, B.
 Biswas-Diener, R. 155
 Bittman, M. 282
 Bláha, I. A. 119, 125, 130–1, 231, 235
 Blank, R. M. 46
 Blau, P. 339, 345
 Blinder, A. S. 54, 65
 Blossfeld, H. P. 104
 Blucha, J. 131
 Boarini, R. 137, 144
 Böckenförde, E. W. 340
 Boes, S. 157
 Böhnke, P. 166, 177
 Bok, D. 154, 162, 242
 Bonini, A. N. 177, 193
 Booth, A. L. 44, 284
 Borjas, G. F. 264
 Borkenau, F. 233

- Boroovah, V. K. 261, 264–5, 272, 275, 277, 280, 302
- Bourdieu, P. 346
- Boye, K. 281, 284, 286
- Braun, M. viz Stier, H.
- Braune, A. 234
- Brender, A. 47
- Bruce, S. 340, 344, 347
- Bryson, A. 264
- Buckle, T. H. 228
- Buddelmeyer, H. 44, 46–8, 52–3, 58, 62
- Buchholz, S. 104
- Burda, M. C. 170
- Burgess, E. W. 125
- Burleigh, M. 351
- Burström, B. viz Roos, E.
- Butler, J. 347
- Byrnes, T. A. 339
- C**
- Campbell, A. 151
- Campos, N. F. 170, 201
- Cann, D. E. 344
- Cantillon, B. 68
- Caplow, T. 127
- Cappellari, L. viz Bryson, A.
- Casanova, J. 343
- Cazes, S. 53
- Cirillo, R. 233
- Clark, A. E. 241, 255, 262–4, 277
- Cleves, M. A., 113
- Cohen, G. viz Boarini, R.
- Coker, F. W. 235
- Collins, J. E. 125
- Comte, A. 227, 230, 337
- Converse, P. E. 151
- Coricelli, F. 170, 201
- Cowling, M. 83
- Crockett, A. 344
- Cross, R. 282
- Cuin, Ch. H. 126, 231
- Cummins, R. A. 155
- Czakó, A. 234
- Č**
- Čapek, N. F. 234
- Čech, V. 119–21, 126, 131
- D**
- D'Ambrosio, C. 241
- Dabalen, A. 201
- Dahrendorf, R. 126
- Daněk, Z. 340
- Darby, J. 46
- Davie, G. 321, 325, 335, 338, 342, 344–7, 349–50, 352
- De Grip, A. viz Künn-Nelen, A.
- De Oliveira, M. M. 82
- Deal, W. E. 350
- Deaton, A. 154, 198
- Del Líbano, M. viz Salanova, M.
- Delhey, J. 166
- Delsen, L. 46–8
- Delumeau, J. 344
- Demerath, N. J. 338, 342
- Denis, V. viz Boarini, R.
- Desroche, H. 342
- Di Tella, R. 136, 153, 156, 161
- Diener, E. 155–6, 162, 282
- Dilthey, W. 229
- Dobbelaere, K. 341, 343
- Doktór, K. 131
- Donohue, S. M. viz Bender, A.
- Drahokoupil, J. 195
- Duesenberry, J. S. 156
- Duncan, G. J. 93, 96–7
- Durdík, J. 229
- Ďurišová, L. 122
- Durkheim, É. 227, 233, 236, 325, 337, 351
- Dušek, J. 235, 237, 374
- E**
- Easterlin, R. A. 136, 156, 158, 167–8, 186, 272, 282
- Eby, L. T. viz Ng, T. W. H.
- Egermayer, F. 130
- Ehrenfels, C. von 232
- Eid, M. 150
- Eisenstadt, S. 343
- England, P. viz Bittman, M.
- Erikson, R. 151
- Esping-Andersen, G. 285
- Euwals, R. 45, 48
- F**
- Fagan, C. 46

Federičová, M. 111
 Fernández-Kranz, D. 47
 Fiala, P. 322
 Fialová, K. 20, 29, 63, 366
 Ficalová, D. 329
 Finke, R. 345–6
 Firestone, J. M. 325
 Fischer, J. L. 233–4
 Fitoussi, J. P. 135, 142, 152
 Fitzgerald, R. viz Stoop, I.
 Fitzgerald, T. 354
 Fleche, S. 138, 142
 Fleischner, J. 234–5, 237, 374
 Flek, V. 38, 131
 Foerster, V. 124
 Folbre, N. viz Bittman, M.
 Ford, M. T. viz Matthews, R. A.
 Form, W. H. 126–7
 Formánek, M. 131
 Fouarge, D. viz Künn-Nelen, A.
 Foustka, B. 230
 Frazer, H. 68
 Freeman, R. B. 82, 241, 261, 264
 Freese, J. 250
 Frey, B. S. 283–4, 298
 Friedan, B. 18, 281–2, 298
 Friedmann, G. 126
 Frijters, P. 168

G

Gallie, D. 285–6
 Gallo, L. 47
 Ganzeboom, H. B. G. 288
 García-Mora, B. 263
 Garibaldi, P. 44
 Garza, R. T. 325
 Geiger, R. 235
 Geleijnse, J. M. viz Koopmans, T. A.
 Gellatly, I. R. 264
 Giddens, A. 354
 Giddings, F. H. 230
 Gill, R. 344
 Giltay, E. J. viz Koopmans, T. A.
 Glaser, J. viz Weigl, M.
 Gorski, P. S. 344
 Gottschalk, P. 83
 Gould, W. W. 113
 Graham, C. 154, 173, 242

Greeley, A. M. 341, 347
 Greene, W. H. 272
 Gresle, F. 126, 231
 Gross, E. 127
 Gruber, J. 282
 Grün, C. 158, 166
 Grund, C. 263
 Guio, A. C. 224
 Guiso, L. 325
 Gula, P. 120, 130
 Gumpłowicz, L. 229
 Gurierrez, R. G. 113
 Guriev, S. 168

H

Habich, R. 302
 Hacker, W. viz Weigl, M.
 Hadler, M. 283–4, 298
 Haerpfer, C. 159
 Hagerty, M. R. 137
 Hagin, K. E. 324, 329, 334
 Haisken-Denew, J. P. viz Frijters, P.
 Hájek, M. 119, 130
 Hák, T. 135
 Hakim, C. 286
 Halík, T. 326
 Hall, D. T. 285
 Haller, M. 283–4, 298, 301
 Hamplová, D. 20, 168, 284, 321–2, 325–6, 366
 Hanáček, J. 119, 130
 Hansen, M. 83
 Hanuš, J. 332
 Harding, S. D. 301
 Harris, R. D. F. 262
 Harris, R. J. 325
 Harrison, D. A. 300
 Hart, R. A. viz Darby, J.
 Hartog, J. 96
 Hašpl, K. J. 234
 Havlová, J. 120, 131
 Hayo, B. 159, 166
 Heelas, P. 321, 323, 325, 338, 344, 352
 Heller, D. 243
 Helliwell, J. F. 162, 166, 282
 Hensher, D. A. 272
 Herberg, W. 348
 Herms, I. viz Weigl, M.
 Hernández, A. 47

Hernández, L. 84
Hervieu-Léger, D. 352
Heywood, J. S. viz Bender, A.
Hikspoors, F. J. 301
Hodek, A. 131
Hoffman, S. D. 93, 96–7
Hogerbrugge, M. 45, 48
Homans, G. C. 339, 345
Hornofová, M. 331
Horyna, B. 343
Hosmer, D. W. 257
Houseman, S. N. 47
Houtart, F. 342
Hrdlička, J. 233
Hromádka, B. 232
Hummell, H. J. 127
Hunt, J. 170
Hunt, R. G. 241
Hunt, S. 324, 349–50
Huntington, S. P. 339
Huppert, F. A. 155
Hušek, P. viz Janák, D.

CH

Chaloupková, M. 329–30, 332
Chalupa, A. 347
Chalupný, E. 119, 229–31
Chandler, D. E. 285
Chaves, M. 344
Chevalier, A. 82–4
Chidester, D. 348
Christoph, B. 303

I

Iannaccone, L. R. 323, 346–7
Idson, T. L. 264
Inglehart, R. 173, 312, 345

J

Jakoubek, M. 332
Janák, D. 119, 130
Janoušková, S. 135
Jarolímek, L. 230
Jaroněk, V. 121–4
Jenkins, P. 324
Jeong, B. 82
Jiyu, R. 343
Jozífek, O. 230

Judge, T. A. 243, 300
Juergensmeyer, M. 348, 353
Jukl, E. 119–121, 126, 131
Jungmann, B. 131

K

Kahneman, D. 154, 167, 282
Kaiser, L. 261, 263
Kaizl, J. 16, 228–30, 236
Kapras, J. 233
Karakaya, G. 82, 84–5, 89, 93
Katariina, K. viz Lahelma, E.
Katrňák, T. 101
Kejak, M. 111, 244
Kepel, G. 323, 338, 344, 348, 353
Kidd, C. A. 300
Kiker, B. F. 82, 84, 92, 94–5
Klasen, S. 158, 166
Klega, V. 122–3
Klinger, R. 300
Klobucký, R. 230
Klumb, P. L. 282
Koettl, J. viz Packard, T. G.
Kohler, U. 198
Kohout, J. 131
Koch, A. viz Stoop, I.
Kolář, J. 131
Konieczny, M. E. 338
Koopmans, T. A. 282
Koplík, J. 228
Kotíková, J. 31
Kotrusová, M. viz Kotíková, J.
Král, J. 125, 129–31, 227, 229–31, 233
Kranton, R. E. 283
Krčková, A. 35–6
Krejčí, J. 159, 326, 362
Krejčíková, K. viz Václavková, L.
Krueger, A. B. 154
Kučera, M. 325
Künn-Nelen, A. 45
Kunštát, M. 343
Kunte, L. 230, 232, 236, 374

L

Laermans, R. 351
Lahelma, E. 281
Lalman, A. 127
Lambert, P. S. 112

- Lampert, T. 282
 Land, K. C. 137
 Lane, I. M. 241
 Larsen, R. J. 150
 Lavelaye, É. de 228–9
 Layard, R. 46, 150
 Le Bras, G. 340
 Lehár, G. 123
 Lehmann, D. 353
 Lehmann, G. 125
 Lemeshow, S. 257
 Leontiyeva, Y. 326, 362
 Lester, A. 46
 Levin, D. Z. 282
 Levitt, P. 352
 Lewin-Epstein, N. viz Stier, H.
 Lindner, G. A. 227
 Linz, S. J. 277
 Lipset, S. M. 345
 Llorens, S. viz Salanova, M.
 Long J. S. 250
 Loužek, M. 321
 Lucas, R. 155–6, 162
 Lucifora, C. viz Bryson, A.
 Luckmann, T. 325, 344, 352
 Luhmann, N. 343, 350, 353
 Luchak, A. A. 264
 Lužný, D. 329, 332, 338, 342, 346
 Lyman, M. S. 236, 337
 Lyubomirsky, S. 282
- M**
- MacCulloch, R. J. 136, 153, 156, 161
 MacKerron, G. 137
 Machonin, P. 119, 131
 Machotka, O. 14, 119–32, 228, 374
 Maier, H. 351
 Majka, J. 343
 Makovička, E. 227–30, 236, 374
 Malaniuk, B. 131
 Malešević Perović, L. 166
 Malý, R. I. 232–3, 374
 Mareš, P. 81, 101, 244
 Marks, N. viz Abdallah, S.
 Marlier, E. 68, 219, 224
 Martin, D. 323, 340–1, 344
 Marty, M. 348
 Marx, K. 226, 337–8
- Masaryk, T. G. 16, 121, 227–34, 236, 356, 374
 Maslow, A. H. 127
 Mašková, M. 159
 Matheson, G. viz Bittman, M.
 Matthews, R. A. 283
 Mauro, P. 44
 Mauss, I. B. viz Gruber, J.
 Mayo, E. 127
 McGinnity, F. 199
 McGoldrick, K. M. 82, 84–5, 89
 McGuire, M. B. 349, 354
 McMahan, W. 106
 Mead, G. H. 127
 Mead, M. 125
 Med, J. 233
 Medgyesi, M. 302
 Mendieta, E. 351
 Mertl, J. 128
 Meulemann, H. 303
 Michaelson, J. viz Abdallah, S.
 Mikucka, M. 158, 167
 Mira d'Ercole, M. viz Boarini, R.
 Mishler, W. T. 159
 Mitchell, G. D. 227, 231
 Mlčoch, L. 151, 226, 358–9
 Mol, H. 354
 Montenegro, C. viz Packard, T. G.
 Moore, W. E. 127
 Mourre, G. 44
 Možný 359
 Müller, W. 104
 Muntaner, C. viz Benach, J.
 Myant, M. 195
 Mysíková, M. 29, 40–1, 111, 362, 366
- N**
- Navrátilová, J. 332
 Near, J. P. 241
 Nešpor, Z. R. 119–20, 124–5, 127–32, 231–2,
 234, 237, 321–2, 325–6, 329, 331–2, 334,
 338, 340, 343, 345, 347, 349, 351, 367
 Nešporová, A. 53
 Nešporová, O. 120
 Newcomb, M. 125
 Newman, D. A. 300
 Nezmar, V. 230
 Ng, T. W. H. 285
 Nickell, S. 53

- Niebuhr, H. R. 342
 Nieto, S. 84, 97
 Nisbet, R. A. 236, 338
 Noll, H. H. 162, 302
 Nordenmark, M. 282
 Norris, P. 345
 Nosková, H. 332
 Nosow, S. 126–7
 Nuch, H. viz Abhayaratna, J.
 Nunziata, L. viz Nickell, S.
- O**
 O’Dea, T. F. 340
 O’Reilly, J. 46
 O’Toole, R. 338, 351
 Oaxaca, R. 54, 65
 Obrdlík, A. 119, 130
 Obrdlíková, J. 119, 229
 Ochel, W. viz Nickell, S.
 Olson, D. V. A. 344
 Oosterbeek, H. 96
 Origo, F. 261
 Ostwald, W. 234
 Oswald, A. J. 153, 156, 241, 255, 262–3
 Ouweneel, P. 154
 Ozdemir, E. 68
- P**
 Packard, T. G. 49
 Padgett, M. Y. 243
 Pagani, L. 261
 Pareto, V. 233
 Parsons, T. 340, 348
 Partridge, M. D. 47
 Pasák, T. 233
 Paul, S. 201
 Pauza, M. 232
 Petrussek, M. 120, 131, 226, 339
 Pintelon, O. viz Cantillon, B.
 Plagnol, A. C. 168
 Plasman, R. 82
 Podbury, T. viz Abhayaratna, J.
 Pochylý, J. 121, 123
 Pokluda, Z. 121
 Pollack, D. 344
 Potůček, M. 159
 Prothero, S. 348
- Pugno, M. viz Bartolini, S.
 Putnam, R. D. 282, 346
- R**
 Rabe-Hesketh, S. 113
 Rabušic, L. 100, 105, 108, 111
 Rabušicová, M. 100, 105
 Ragnitz, J. 170
 Rain, J. S. 241
 Rákosník, J. 232
 Rathenau, W. 233
 Reio, T. G. Jr. 300
 Renaud, S. 264
 Riboud, M. 53
 Rice, R. W. 241
 Riesebrodt, M. 338
 Robbins, T. 342
 Róbert, P. 302
 Robertson, R. 338, 353
 Robst, J. 82, 84–5, 89
 Rode, J. C. 243
 Rodgers, W. L. 151
 Rodríguez-Planas, N. 47
 Rodríguez-Pose, A. 261
 Roof, W. C. 348
 Roos, E. 281
 Rose, R. 159
 Rosen, S. 92
 Roth, P. L. 300
 Rousseau, A. 342
 Roušar, P. 123
 Rubb, S. 82, 84
 Rubery, J. viz Smith, M.
 Ruiz, N. viz Boarini, R.
 Runciman, W. G. 241
 Russell, H. 198, 200, 285–6
 Růžička, J. viz Kohout, J.
 Rycx, F. 82
 Rychtařík, K. 131
- S**
 Saastamoinen, P. viz Roos, E.
 Salanova, M. 285
 Sanfey, P. 158, 167
 Sánchez-Páramo, C. viz Riboud, M.
 Santos, M. C. 82
 Sapienza, P. 325

Saris, W. E. 226
 Sarracino, F. 158, 167–8
 Saxonberg, S. 168
 Sayer, L. viz Bittman, M.
 Scollon, C. N. 156
 Scott, L. viz Beck, U.
 Sedláček, O. 120, 131
 Seifert, W. 159, 166
 Selezneva, E. 168
 Sen, A. 135, 142
 Serrano, L. 84
 Shah, S. viz Abdallah, S.
 Shavit, Y. 104
 Shields, M. A. viz Frijters, P.
 Shiner, L. 340
 Schaufeli, W. B. viz Salanova, M.
 Schimmack, U. 162
 Schmitt, C. 233
 Schneider, F. 34–5, 55
 Schneider, O. 63
 Schwarz, N. viz Kahneman, D.
 Silva-Jáuregui, C. viz Riboud, M.
 Simpson, J. H. 347
 Sirovátka, T. 81, 101, 168
 Skrondal, A. 113
 Slejška, D. 131
 Sliwka, D. 263
 Smith, C. viz Fleche, S.
 Smith, M. 44–7
 Smrčka, V. viz Václavková, L.
 Sommer-Batěk, A. 234, 237, 374
 Sorensen, K. L. viz Ng, T. W. H.
 Sorsa, P. viz Fleche, S.
 Sousa-Poza, A. 261–3, 265, 272, 280
 Sousa-Poza, A. A. 261–3, 265, 272, 280
 Spalová, B. 329
 Spann, O. 233
 Spannagel, D. 68
 Spector, P. E. 300
 Spencer, H. 228–9
 Stab, N. viz Weigl, M.
 Stanca, L. 173, 191
 Stanoev, M. viz Janák, D.
 Stark, R. 339, 345–7
 Steiber, N. 285
 Steiner, D. D. 241
 Stevenson, B. 156–7, 283

Stier, H. 281
 Stiglitz, J. E. 135, 142, 152
 Stockmann, R. 104
 Stoll, L. viz Abdallah, S.
 Stoop, I. 200
 Straková, J. 103
 Stutzer, A. 283–4, 298

Š

Šedová, K. 105
 Ševeček, O. 121, 123
 Šíma, J. 130, 234, 237
 Škrach, V. K. 231
 Šnobl, J. 119, 130
 Štika, P. 136, 367
 Švecová, L. viz Václavková, L.

T

Tai, T. O. C. 281, 283, 285, 298
 Taine, H. 229
 Tait, M. 243
 Tamir, M. viz Gruber, J.
 Tarafa, G. viz Benach, J.
 Taylor, Ch. 323, 325, 350–1
 Teckenberg, W. 301
 Teixeira, P. 27
 Teksoz, U. 158, 167
 Thomas, K. 344
 Thrower, J. 343
 Thurow, L. C. 96
 Tichý, R. 325
 Tilly, Ch. 45–6, 48
 Tinková, D. 351
 Torgler, B. 261, 272, 302
 Trakal, J. 229
 Treas, J. 281, 283–5, 298
 Treiman, D. J. 288
 Tschannen, O. 338
 Turgot, A. R. J. 229
 Turner, B. S. 354
 Turner, J. H. 227
 Tversky, A. 167
 Tyrš, M. 230–1

U

Ullrich, Z. 119–22, 127, 129–30, 132, 228

V

Václavík, D. 321–2, 325
Václavková, L. 31
Van Den Heede, A. viz Cantillon, B.
Van Der Lippe, T. 281, 283, 285, 298
Van Der Meer, P. 93
Van Mechelen, N. viz Cantillon, B.
Van Ours, J. C. 44, 284
Vanni, I. 229
Vanroelen, C. viz Benach, J.
Vávra, M. 325
Vavřinová T. 35–6
Vecchi, M. viz Darby, J.
Večerník, J. 26, 35, 40, 68, 80, 83, 101, 115,
158–9, 226, 242, 244, 261, 269, 302–3, 367
Veenhoven, R. 152, 154, 160–1, 181, 226
Verdugo, N. 84, 93, 95–6
Verdugo, R. 84, 93, 95–6
Verschraegen, G. 351
Verunáč, V. 119–21, 126
Veselý, A. 103
Vidich, A. J. 236, 337
Vila, L. E. 263
Vilalta-Bufi, M. 261
Vinogradov, V. 82
Vives, A. viz Benach, J.
Vláčil, J. 127
Voas, D. 344
Vodochodský, I. 109
Vojáček, O. 153
Vojtíšek, Z. 322–3, 330
Voříšek, M. 120
Votoček, E. 234
Vychová, H. 108, 111

W

Wallace, C. 167, 363
Wallis, R. 347, 354
Walsh B. 198
Walvei, U. 48
Ward, M. viz Buddelmeyer, H.

Ward, T. 68
Warner, R. S. 339, 342
Warr, P. B. 285
Watanabe, S. 243
Watson, D. 198, 243
Wayne, J. H. viz Matthews, R. A.
Weber, M. 20, 227, 321–5, 327, 334–5, 337,
357, 373
Weigel, G. 325
Weigl, M. 285
Weinstein, J. 227
Wielers, R. 93
Wiese, L. von 235
Willaime, J. P. 342
Williams, R. 35, 152, 250
Wilson, B. 341
Winkelmann, R. 157
Wolf, E. 45
Wolfers, J. 156–7, 283
Woodhead, L. 321, 323, 338, 352
Wooldridge, J. 287, 289
Wuthnow, R. 348

Y

Yeganeh, H. 325, 334
Young, L. A. 339, 345

Z

Zabalza, A. viz Layard, R.
Zablocki, B. 342
Zapf, W. 302
Zhuravskaya, E. 168
Ziegler, H. O. 233
Zingales, L. 325
Zitman, F. G. viz Koopmans, T. A.
Zumr, J. 229
Zwicker, B. 119, 130

Ž

Žatečka, T. 329

PRÁCE, BLAHOBYT, HODNOTY.
ČESKÉ REÁLIE V EVROPSKÉM KONTEXTU

Jiří Večerník ed.

Autorský kolektiv:

Kamila Fialová, Dana Hamplová, Martina Mysíková, Zdeněk R. Nešpor, Jiří Večerník

Dále spolupracovali:

Michaela Brázdilová, Natalie Simonová, Pavel Štika, Šárka Šustová

Jazyková korektura: Martina Vavřínková

Sazba a grafická úprava: TYP A, spol. s r. o.

Technická redakce: Filip Lachmann

Tisk: Carter reproplus s.r.o., Ohradní 1424/2b, 140 00 Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1

Vydání první

Praha 2016

ISBN 978-80-7330-318-1

Publikace je věnována problémům práce, vzdělání a blahobytu. Snaží se vykročit za souhrnné statistiky, makroekonomická data a objektivní ukazatele. K tomu využívá široké palety statistických šetření a sociologických výzkumů, jejichž data umožňují sledovat souvislosti jevů a diferenciaci pracovních a životních podmínek. V řadě kapitol jsou realie české společnosti zasazeny do komparativního kontextu evropských zemí.

Kniha je rozdělena do tří částí, které na sebe navazují a částečně se prolínají. První část je věnována českému trhu práce a vzdělání, a to především z objektivního hlediska. Druhá část je zaměřena na objektivní a subjektivní blahobyt, jejich měřítka, determinanty a souvislosti, včetně sledování chudoby. Třetí část pojednává o spokojenosti v práci a životě a s tím souvisejících hodnotách sledovaných v postojových výzkumech.

Ke každé části je připojen „historický exkurs“, z nichž první dva odkazují na kořeny, které má zkoumaná tematika v české sociologii, přičemž třetí je věnován náboženství. Shrnutí různě pojednaných, avšak navzájem si blízkých témat v jednotlivých kapitolách má jeden společný záměr, totiž rozšířit a prohloubit informace o stavu a dynamice české společnosti v posledním desetiletí a rozhraní světa práce a rodiny.

„Nejde o lineárne, ani stručné rozprávanie o problematike práce. Na pomedzí sociológie, sociálnej antropológie, ekonómie nehlavného prúdu, ba i religionistiky vyťažili autori obrovské množstvo poznatkov z ‚konceptuálnej scény‘ a z analýzy dát, najčastejšie z medzinárodných porovnaní. S existujúcimi konceptmi, ako aj databázami sú dôverne oboznámení a upozorňujú na ich silné i slabšie stránky. Rukopisu dominujú spracovania veľkých objemov dát. Produktívne sú využívané aj už publikované štúdie autorov zväčša z prostredia Sociologického ústavu AV ČR. Bokom nebolo odložené ani množstvo porovnávacích štúdií. Ako čitateľ som vnímal imponujúcu šírku i hĺbku rukopisu.“

**PhDr. Vladimír Krivý, Sociologický ústav
Slovenské akadémie vied**

„Souvislosti pracovních aktivit člověka, jeho vzdělání a blahobytu patří k tradičním tématům ekonomické sociologie. Také souvislosti ‚ekonomie a štěstí‘ se již delší dobu dostávají na stránky prestižních ekonomických časopisů. Předložená studie jde však dál a do větší hloubky: nejen odlišením ‚objektivních‘ ekonomických ukazatelů a subjektivní spokojenosti aktérů ekonomického života, ale analýzou hodnot, včetně hodnot transcendence, jež nastavují jednostrannému usilování o materiální blahobyt potřebný korektiv. Ekonomii jako ‚starší sestře‘ se tak od sociologie dostává zrcadla, bez něhož jí hrozí pokračování poznání po suché větvi na zeleném stromu života.“

**Prof. Lubomír Mlčoch, Institut ekonomických
studií Fakulty sociálních věd UK**

978-80-7330-295-5

9 788073 302955